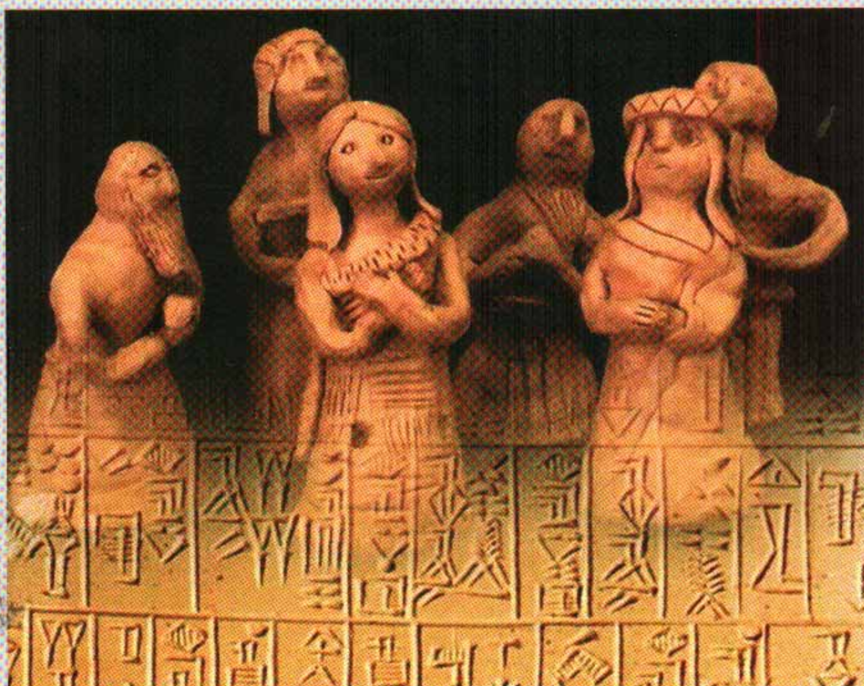
Eski Yakındoğu

Sümer'den Kutsal Kitap'a

DERLEYEN:

JEAN BOTTÉRO

DOST

Bu dizi Mehmet Emin Özcan'ın yönetiminde
Dost Kitabevi Yayınları için hazırlanmaktadır.

Adnan Kâhiloğulları

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'ndan mezun olduktan sonra Kanada'da çeviri alanında yüksek lisans yaptı. Bilkent Üniversitesi Uygulamalı Yabancı Diller Yüksek Okulu'nda çeviri dersleri vermektedir. François Hartog'tan yaptığı makale çevirisi *Tarih, Başkalık, Zamansallık* adlı kitapta basılmıştır. Marc Fumaroli'den yaptığı *Edebiyat Cumhuriyeti* adlı çevirisi Dost Kitabevi Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Pınar Güzelyürek

İstanbul 1977 doğumlu. Lisans ve yüksek lisans öğrenimini Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Fransızca Mütercim-Tercümanlık Anabilim Dalı'nda tamamladı. 1999 senesinden beri aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Halen Hacettepe Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde doktora yapmaktadır.

Çevirisini yaptığı eserler şunlardır: Adak, Mustafa, Güzelyürek Celal, *Olympos Çıralı Adrasan Gezi Rehberi*, çev.: Pınar Güzelyürek, Hande Ersöz, Günışığı Yayınevi, İstanbul, 2003; Jules Verne, *Edom, Fritt Flakk, Humbug*, İthaki Yayınevi, İstanbul 2003; Jules Verne, *Wilhelm Storitz'in Sırrı*, İthaki Yayınevi, İstanbul 2002.

Lale Arslan Ozcan

Ankara 1973 doğumlu. Lisans ve yüksek lisans öğrenimini Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Fransızca Mütercim-Tercümanlık Anabilim Dalı'nda tamamladı. 1999 senesinden beri aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Halen Hacettepe Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde doktora yapmaktadır.

Çevirisini yaptığı eserler şunlardır: Roger Chartier, *Yeniden Geçmiş*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1998; Eugène Ionesco, *Toplu Oyunları, Kral Ölüyor*, Mitos/Boyut Yayınları, İstanbul 1999; Eugène Ionesco, *Toplu Oyunları 4, Bavullu Adam*, Mitos/Boyut Yayınları, Istanbul 2000. Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001. *Mitolojiler Sözlüğü*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001 [Bu iki ciltlik sözlükte çeşitli maddelerin çevirisi]. Mircea Eliade, *Asya Simyası*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002. Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003; Gisèle Köseoğlu, *Mahperi Sultan*, Ekim 2004, Gita Yayınları, İstanbul.

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme de participation à la publication,
bénéficie du soutien du Ministère des Affaires Etrangères,
de l'Ambassade de France en Turquie et de l'Institut d'Etudes Françaises d'Istanbul.

Çeviriye ve yayına katkı programı çerçevesinde yayımlanan bu yapıt,
Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın, Türkiye'deki Fransa Büyükelçiliği'nin ve
İstanbul Fransız Kültür Merkezi'nin desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

Eski Yakındoğu

Jean Bottéro
(1914)

Jean Bottéro, Asur bilimi üzerine çalışan en büyük uluslararası uzmanlardan biri olarak kabul edilmektedir. 1958'den bu yana École Pratique des Hautes Études'de (Felsefe ve tarih Bilimleri Bölümü, Asur Araştırmaları Kürsüsü) tez yöneticisidir. *Mezopotamya* (Gallimard, 1987) adlı yapıtının yanısıra *La plus vieille religion en Mésopotamie* (Mezopotamya'da en eski din, Gallimard, 1997) ve *Naissance de Dieu. La Bible et l'historien* (Tanrının doğuşu. İncil ve tarihçi, Gallimard, 1986) adlı kitapları yayımlandı. Ayrıca Samuel Noah Kramer ile birlikte *Lorsque les dieux faisaient l'homme. Mythologie mésopotamienne* (Tanrılar insanı yarattığında. Mezopotamya mitolojisi, Gallimard, 1989) adlı yapıtı yazmıştır; bundan başka *Der alte Orient*'in (Bertelsmann, Münih, 1991) çevirisi olan *L'Orient ancien* (Eski Doğu, Bordas, 1992) cildinde yer alan "La religion de l'ancienne Mésopotamie" (Eski Mezopotamya dini) adlı bölümü hazırladı. *Babylone à l'aube de notre culture* (Kültürümüzün şafağında Babil), *Il était une fois la Mésopotamie* (Bir varmış bir yokmuş, bir Mezopotamya varmış) diğer yapıtları arasındadır.

D

CULTURA

1) İMPARATORLUKTAN SONRA, Emmanuel Todd, Aralık 2004

Bottéro, Jean (Derleyen)
Eski Yakındoğu - Sümer'den Kutsal Kitap'a
ISBN 975-298-163-1 / Türkçesi; Adnan Kâhiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan
Haziran 2005, Ankara, 293 sayfa
Tarih-Kültür Tarihi-Zamandizin-Kaynakça-Dizin

ESKİ YAKINDOĞU

Sümer'den Kutsal Kitap'a

Derleyen;

Jean Bottéro

DOST
kitabevi

ISBN 975-298-163-1

Initiation à l'Orient ancien
De Sumer à la Bible
Derleyen; JEAN BOTTÉRO

Birinci Baskı, Haziran 2005, Ankara

Fransızcadan çevirenler;
Adnan Kâhiloğulları
Pınar Güzelyürek
Lale Arslan Özcan

Yayına hazırlayan, Mehmet Emin Özcan

Teknik hazırlık, Ferhat Babacan - Dost İTB
Baskı ve cilt, Pelin Ofset, Ankara

Dost Kitabevi Yayınları
Meşrutiyet Cad. No: 37/4 Kızılay 06420, Ankara
www.dostyayinevi com • bilgi@dostyayinevi.com

Yayına hazırlayanın notu:

Bu kitabın, 67-209 sayfaları arasını Adnan Kâhiloğulları; 9-65 ile 213-225 sayfaları arasını Pınar Güzelyürek; 226-290 sayfaları arasını Lale Arslan Özcan çevirmiştir.

İçindekiler

Sunuş

İster gelip geçici bir hevesle, isterse ciddi bir temas arayışıyla yapılsın, eski Yakındoğu'nun ve özelikle de o bölgenin merkezi olan eski Mezopotamya'nınki gibi yoğun ve bize çok uzak bir kültürel sistemi ele almak zor, hatta can sıkıcı bir iştir. Bu konuda herkes hemfikirdir.

Bu antik dünyanın keşfedilmesinden beri bir buçuk yüzyıl geçmiş, o zamandan beri içinde kalıntılar barındıran kutsal topraklar sürekli kazılmıştır; burada yavaş yavaş topraktan çıkarılan o çetrefilli ve engin arşivler sürekli çözülüp incelenmiştir; şatafatlı, zengin, tükenmez ve bizimkinden çok farklı o antik dünyanın baş döndürmemesi imkânsız. Böylesi bir labirente girmek için bilinmesi gereken çok şey var: Çetrefil bir yazı ve neyse ki yalnızca uzmanların bilmek zorunda oldukları tuhaf ve ayrıksı diller; bunun yanında coğrafi veriler; hükümdarlık ve hanedanlıkların tarihsel sıralaması, ki bize yabancı tanımlamalar bunların hafızada tutulmasını hiç de kolaylaştırmamaktadır; karmaşık yapılı kurumlar ve onların yavaş ve dolambaçlı gelişimleri; zengin ve karmakarışık bir ekonomi: İç ve uzak ülkelerle yapılan ticaret, seferler ve savaşlar; büyük teknik, sanatsal ve entelektüel gelişmeler; onlarca tanrı, zengin ama kartezyen

düşünceden oldukça uzak mitleri ve barbar ritleriyle şatafatlı ve sıradışı dinler. İşte gerçekten olağanüstü bir müze; buraya doğru atılacak ilk adımlar oldukça güç bir deneyimi gösterir.

Bu müzeye girecek ve bize rehberlik edecek tek kişiler olan (az sayıdaki) meslek erbapları bu işi kolaylaştırmak için kendi köşelerinde pek de çaba harcamamaktadırlar. Onlar tepedeki kürsülerinden inmeyi, okuyucularına ulaşmayı, onlarla açık bir biçimde, bilgiçlik taslamadan, temeline inerek, yaşayan, ilgi çeken ve bize yakın olan taraflarını ön plana çıkararak konuşmayı pek sevmezler; oysa o eski atalarımız bizden ne kadar uzak olurlarsa olsunlar, bizden daha az insan değillerdi, dolayısıyla da onlarla iletişim kurmanın bir yolu muhakkak vardır.

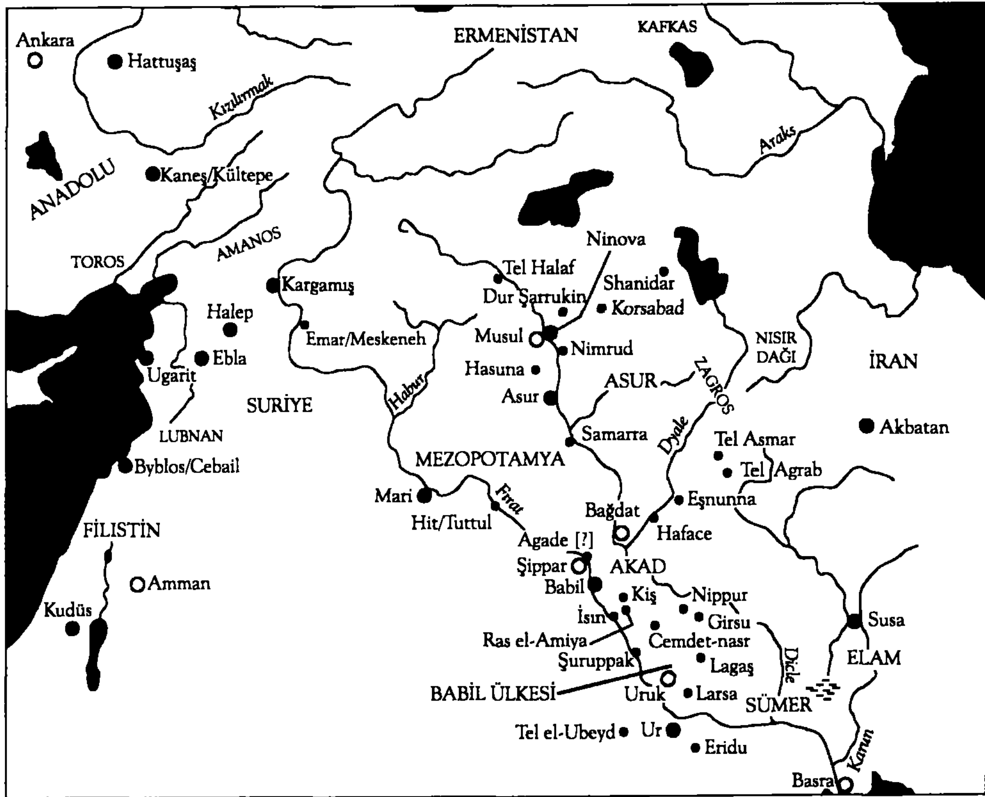
Aslında, bilginlerin bizi kendi alameti farikalarına çekmek için sundukları yazılara birden dalarsak hata ederiz. Bu yazıları, eski ve labirenti andıran bu kalenin içine sokulan ve yerleştirilen gizli şeylerin az çok bilincinde olup da burada yönünü bulması, kavramları yerlerine oturtabilmesi için yalnızca bir plana, panoramik bir bakışa, küçük ölçekli bir haritaya gereksinimi olanlar okumalıdır. İşte onlar için yapılmış bu çetin sentezlerle karşı karşıya kalan ve kapalı kapının önünde sabırsızlıkla bekleyen acemiler çabucak heyecanlarını yitirirler; dahası en azından dişe dokunur ciddi bir şey bulamadıkça giderek daha da soğurlar.

O halde neden başka bir yol denememeli? Ziyaretçileri, görevli rehberin sıkıcı açıklamalarıyla belirlenen ve anlatılan, zorunlu olarak Tarih'in o ünlü sitelerinden ve yapılarından geçen tek büyük ana yolda ilerleyecek tur otobüsüne hapsetmek yerine neden kenardaki küçük patikalarda yaya bırakmıyoruz, neden okuldan kaçmalarına göz yummuyoruz? Bu amaçsız gezintiler sırasında onlara ufak ufak ama daha kolay ve hızlı bir şekilde, ülkeden tat almayı öğretmiş aynı zamanda da burada rahat hareket edebilmek için bölge hakkındaki gerekli bilgileri vermiş olmaz mıyız? Elbette başlangıçta şematik ve kapsamlı bir bilgiye sahip olamayacaklardır; sıralı ve tam bir tablonun bütününü görmeyeceklerdir, ama en azından havasını soluyacaklardır; ana hatlarıyla, gerçek havayı soluyacak, olguları değerlendiriş biçimlerini keşfedeceklerdir; diyagramlarla kalıplaşmış olan yerine gerçek ve canlı, ancak gözlemlenmiş ve yakından yaşanmış, sonuçta da bizi bu yaşlı ölülerden ayıran onlarca yüzyıla karşın yaşayan hayatı bulacaklardır. Tüm tarih araştırmalarının asıl ve nihai amacı sonunda bu kaybolmuş atalarımızın yaşamlarını yeniden bulmak değil midir?

Bu kitabın doğmasını sağlayan ve içeriğiyle sunuşunu belirleyen de işte bu düşünce olmuştur.

On beş yıl önce çıktığı günden beri, uzaktan bakıldığında tüm geçmişimizi ciddi ve akıllıca keşfetmeye ve incelemeye yönelmiş tek Fransız dergisi olmasa da en iyisi olan *L'Histoire* günümüze kadar, özellikle antik Yakındoğu ve Mezopotamya ile uzantıları konusunda ve onun çevresinde birtakım makaleler yayımlamıştır. Her yazar, anlaşılır olmak ve okunmak amacıyla belli ve somut bir konuda bütünü kapsayan temel kabulleri, hep açık bir şekilde özetlemek durumdaydı: Okuyucunun işini kolaylaştırmak için gerekliydi bu; sonra da ona anlatacaklarının ayrıntılarına giriyordu. Ülkenin az çok gizemli sakinleri nerden gelmişlerdir? Bu yaşlı atalar ne yiyip içerlerdi? Nelerden hoşlanırlardı ve nasıl aşk yaparlardı? Kadınlara nasıl davranırlardı? Varoluşun sıkıntıları, acıları ve üzüntüleri nasıl ortaya çıkardı? Yaşamın ve ölümün onlar için anlamı neydi? Kendi özel işlerinde ve sorunlarında tanrılarının rolü neydi? Temel metinleri, daha yakın atalarımızı, Kutsal Kitap'ı yazanları ve Yunanlıları ne derece etkilemişlerdi? Bunlar kendi aralarında görünür hiçbir ortak noktası olmayan, ancak her biri farklı bir bakış sunarak bu sınırsız sisteme bir kapı açan konulardır: Kenarda kalmış olsa da ilerlemesi kolay, ilginç ve zenginleştirici bu çok sayıdaki patikanın her biri, öncelikle kendi kültürümüzün yaratıldığı bu yaşlı ülkenin tam kalbine götürür.

Engin eski Mezopotamya diyarını tanımaya yönelik en iyi başlangıç için işte bu bir avuç makaleyi bir araya getirip düzenlemek ve okuyucuya güzel ve canlı bir tarzda, ilginç ve herkesin anlayabileceği biçimde sunmak yeterliydi. Bu konuya yeni yeni ilgi duyanlar zorlanmadan zevk alacak ve daha sonra, eğer isterlerse, daha ağır, ciddi ama güvenilir bilim adamlarının sentezlerini okuyabilecek kadar fikir sahibi olacaklardır. Yeni başlayan biri bile, henüz iyi irdelenmemiş ve pek bilinmeyen bazı konuları öğrenecek ve örnek teşkil eden bu engin uygarlıktan yararlanacaktır.

Eski Mezopotamya'nın Coğrafi Konumu

Samuel N. Kramer

Jean-Maurice de Montremy

"Tanrım, gün ışığı yeryüzünde parlıyor:/ Benim içinse gün karanlık./ Gözyaşları, hüzün, sıkıntı, umutsuzluk/ Derinliklerime yerleşmiş./ Acı beni boğuyor/ Sanki yalnızca gözyaşları için yaratılmışım.[1]" Acı çeken adamın şiiri ilk kez 1954 yılında Birleşik Devletler'de yayımlandı. Yaklaşık 4000 yıl boyunca uyumuş bu gizemli metin, XIX. yüzyılın sonlarından beri Basra Körfezi kapılarında, Antik Sümer (İÖ 3500-2000) kumlarından çıkarılmış 500 000 kil tabletin birkaçının üzerinde yazılıdır.

Karınca gibi çalışkan, muhteşem biri olan Samuel Noah Kramer olmasaydı bu şiirden ve Sümer dehasına ait diğer kanıtlardan haberimiz olmayacaktı. 6 tablete bölünmüş olan metnin parçaları dört bir yana dağılmıştı. Günümüzde bunlar Philadelphia University Museum'da (4 belge) ve İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde (2 belge) bir araya getirilmişlerdir.

1) Bu pasaj diğer muhteşem metinlerle birlikte şu yapıtta yer almaktadır: *L'histoire commence à Sumer*, Paris, Arthaud, güncellenmiş yeniden basım 1986. (Tükçesi: *Tarih Sümer'de Başlar*, çev: Hamide Koyukan, Kabalcı, İstanbul, 2. basım, 2002).

Samuel Noah Kramer sayısız yolculuklarını gerçekleştirip yıldırıcı çiviyazılı levhalarla saatlerce, günlerce hatta aylarca uğraşmadan önce kimse anlaşılır bir metin oluşturmayı başaramamıştı. Yapbozda eksik parça çoktu.

Samuel Noah Kramer Sümerlere ait bu anonim şiir için yaptığı çalışmayı başka yüzlerce metin için de yapmıştı: Yasalar, buyruklar, kararlar, antlaşmalar, ticari sözleşmeler, mitik şarkılar, kozmogoniler, destanlar. Bununla birlikte, Amerikalı bilim adamı daha çok edebi ve dinsel alanlarda devrim yaratmıştır. Mezopotamya'ya batıdan yapılan arkeolojik gezilerin başından beri toplanan tabletlerin % 90'ı ulaşılması çok kolay idari konularla ilgiliydi. Sümerlerin kültürel yaşamının önemini daha iyi kavrayabilmek için dünyadaki bütün müzelere dağılmış olan tüm eski kaynakların en ince ayrıntısına kadar bilinmesi, böyle bir yaklaşımın yanında inatçı bir çabanın olması gerekiyordu. Bir de elbette o inanılmaz kopyalama çalışması gerekliydi.

"Bir Sümer bilimci dahi değildir, der Kramer muzip bir hikâyeci edasıyla, o bir taşeron, bir tür çılgın emekçidir". Bir tableti okumak, yeniden yazmak, ardından çevirmek, son olarak da basmak: Bu işlemler yaklaşık üç ay sürmektedir, bu on yıl içinde 40 tablet demektir. "Ancak oldukça uzun yaşama şansım oldu, dolayısıyla da biriken on yıllar beni korkutmuyor". Nihayet kaçamak bir sonuç: "Mesleğim, çok yaşamanın ve kopyalamanın zekilikten sayıldığı ender mesleklerden biridir." Hiç kuşkusuz, doksanlı yıllarını rahatlıkla taşıyan ve ömrü boyunca birçok kopyayı çıkarmış, birçok yapbozu tamamlamış biri böyle konuşarak risk alma lüksüne sahiptir.

"Kopyalama işini saplantı haline getirmiş görünebilirim. Ancak bu konu, bizler için büyük bir önem taşımaktadır. Bir kez tabletler doğru şekilde kopyalandığında –çiviyazılarının iyi muhafaza edilmemiş olmaları ve dilbilgisel bilmeceler bunu zorlaştırmaktadır– dünyadaki meslektaşlarımızın ya da bizden sonrakilerin elinde belgeler hazır olacaktır; bu sayede onlar Stockholm'den Heidelberg'e ya da Paris'ten Harvard'a gelip gitmek, bu arada da sevimsiz, yıpratıcı ve ister istemez yıldırıcı yerler olan kazı alanlarına uğramak zorunda kalmayacaklardır. Bunu deneyimlerime dayanarak söylüyorum, çünkü apandisit krizimi 1930'lu yıllarda Irak'taki arkeolog yaşantımın vermiş olduğu sıkıntılara borçluyum. Kopyalamak ve çevirmek için yaratılmışım, hepsi bu".

Kâtibin oğlu

Bu noktaya geldikten sonra, Samuel Noah Kramer biraz kararsız kalır, gülümser, gözlerinin içi parlar ve Hoffman masallarından fırlamış bir bilge gibi davranır. Yeteneklerine hikâye sanatını eklemeyi bile bile –nedense?– reddeder; bu sanatı doğrudan Zashkov *shtetl*'inden (diyarından) almıştır; Kramer Ukrayna'da, Kiev yakınlarındaki Zashkov'da 28 Eylül 1897 günü doğmuştur. "Biliyorsunuz, ne de olsa bir kâtibin oğluyum. Kısacası, kesinlikle kabul edilemez izlerden muhteşem mantıklar çıkaran, Zebur uzmanı adı verilen o tuhaf kâtiplik türünü icra eden kişilerden birinin oğluyum."

Burada hassas bir noktaya değinilmektedir. Yıllardır, yapmış olduğu yığınla çalışma bu cıva gibi adamın, kendisini hep Zebur uzmanı bir babanın oğlu olduğunu hissetmesini engellememiştir. Hatta aile Yahudi kıyımından kaçmak için 1906'da Philadelphia'ya yerleştikten sonra, babasının verdiği İbranice derslere de yardım etmiştir. "Ancak babam Tanrı'nın dünyayı yedi günde yarattığına gerçekten inanıyordu. Çok daha sonraları ona Sümerlerin çoktan, ay takvimini temel alarak yedi günlük zaman dilimini kullandıklarını gösterebildim; ritüel anlayış da dahil olmak üzere Kutsal Kitap'taki hikâyeler bunun bir yansımasıydı. Oysa bu konudaki hiçbir şey onun ilgisini çekmiyordu."

Kramer bu konuda hemen heyecanlanır: "Bu büyük dinsel ve felsefi sistemler bana fazlasıyla kurgulanmış gelmekteydiler. Yeniyetme çağımdan beri, Tanrı'yla, İnsanlık'la ya da herhangi başka bir araçla yapılan genellemelerden ya da açıklamalardan kaçınmışımdır; bunun nedeninin Zebur olduğunu kabul ediyorum. Demek ki daha o zamanlar, bu kavramlar konusunda vasat bir yeteneğe sahip olan, ama bunları oldukça ilginç biçimde uygulayan Sümerler ve uygarlıkları konusunda çalışacağım belliymiş. Bilinen ilk yazıyı, ilk çift meclisli siyasi sistemi ya da henüz sihirli bir dünya olan kozmosun tamamen somut kullanımını onlara borçlu değil miyiz?"

Genç Kramer'in 1910'daki üniversite yıllarına henüz gelmedik. Zebur ve İbraniceden çok Amerikan edebiyatı ve hukuk ilgisini çekmiştir. Ancak edebiyat çok fazla irrasyonel parametreler barındırmaktadır. Hukuka gelince, o da Zebur gibi değil midir? Felsefe'ye ilgi duyar gibi olur, peki ama ya Kant, ya metafizik... Yine ayrı ayrı küreler karşısındadır. Tıpkı adını taşımaktan gurur duyduğu Nuh gibi (Nuh'un doğrudan atası olan

Ziusudra Sümerlidir) Kramer da ayaklarını yere basmayı sevmektedir. Neredeyse yaşı geçmek üzereyken, yirmi dokuz yaşında, Arapça, Yunanca ve Mısır dilini biraz olsun öğrenebilmek için mükemmel İbranicesinden yararlanmıştır.

Bu dönem doğu dönemidir. Birkaç yol denedikten sonra çivi yazısına yönelmiştir –Mısır bilimi sabrını tüketmiştir, bu bitmek bilmez kutsal yazılar onun hareketli yapısına uygun değildir. 1929 yılındayız. Samuel Noah Kramer eski Mezopotamya dillerinin fiil yapıları üzerine doktora tezini verir. Irak'taki lanetli Tell Billa antik şehrini arkeologlarla birlikte hareketlendirmeyi ölesiye istemektedir. Bıraktıkları bunca eserler ve gerçekçilikleriyle Sümerler çok yakınındaydı, ancak Kramer henüz hiçbir şey bilmiyordu.

"Tüm pozitivist yaşamım boyunca, ne zaman geleceği belli olmayan ve hep en önemli konularda yardımıma yetişen iyi meleklerimin olduğunu kabul etmeliyim aslında. Bu lanetli arkeolog apandisitinden iyileştiğim sırada melek, yazıtbilimci arayan Pennsylvania Üniversitesi'nden bir ekip olarak göründü. Nuh'un anavatanı olan Şuruppak antik şehrindeki tabletlerin deşifre edilmesi gerekiyordu. Bu gerçekleşti, ardından ikinci melek koyu bir baptist olan Rockefeller'ın mali olarak desteklediği Chicago'dan baptist bir Mısır bilimci olarak ortaya çıktı. Son derece önemli bir Alman bilimadamı, türünde tek, büyük Arno Poebel'le çalışacak Asurbilimci bir asistan aramaktaydı. Poebel Sümerlerle ilgili spesifik ders veren tek kişiydi. Yardımcısı olarak ondan fazlasıyla yararlandım. Bu sırada üçüncü meleğim eşim olarak geldi: Matematik hocası Milly Tokarsky. Onunla 1933'te evlendim. Ondan sonra yaşamımda Fransız Asurbilimci Jean Bottéro'dan başka bir melek olmadı. Bu da bizi 1956'lara götürmektedir."

Ancak bu melekler gerçeği saklamamalıdır. Samuel Noah Kramer karanlık ve yorucu bir işe başlar. Kötü ya da pek iyi olmayan koşullarda yaşamaktadır. Kariyeri bağışlara ve kredi retlerine göre gidip gelmektedir. Hiç olmadığı kadar canlı, uçuk kaçık Sümer bilimcimiz kaynakları, özellikle İstanbul'dakileri (Nippur antik şehrinden gelen 1500 tablet vardır), ardından da Pennsylvania Üniversitesi'ndekileri eşeler. 1942'de Sümer'in Büyük-Tanrıçası İnanna üzerine vermiş olduğu konferans basında büyük yankılar uyandırır ve 1948'de üniversite müzesinin koleksiyonlarının başına getirilir; bu görevde 1968'e kadar kalır. İyi bir yer ve işlenecek bir yığın malzeme!

Edebi alana duyduğu ilgisini yitirmeyen Kramer saplantısından vazgeçmez. Sümerlerin hayal gücü, kozmogonileri, dünya görüşleri, İÖ III. binyıldaki bütün bu olgular kafasını kurcalamaktadır. Belgelerini yavaş yavaş bir araya getirir ve 1956 yılında şaşırtıcı derecede aydınlatıcı bir kitap yayımlar; mükemmel bir şekilde çevrilmiş alıntılarla dolu bu kitapta okur büyük ölçüde karanlıkta kalmış bir "kıtayla" tanıştırılır. Amerika'daki başlığı *Sümer Tabletlerinde Bulunanlar* olarak çevrilebilecek kitap büyük kitlenin ilgisini çekmez. 3000'den fazla satmamıştır. Kramer "out" olur.

Tam bu sırada dördüncü meleği Jean Bottéro çıkagelir. Kitaba destek verir, adını daha iddialı bir hale getirerek *Tarih Sümer'de Başlar* biçiminde değiştirir ve 1957'de Arthaud yayınlarına emanet eder. Sonuç bir zafer olmuştur: Yıl içinde kitaptan 50000 adet satılmıştır, on beş ülke çeviri haklarını satın alınmıştır. Kitap, tekrar tekrar basılır. Kramer artık Bay Sümer olmuştur.

Bu çalışmayla büyük bir keşif yapıldığını belirtmek gerekir. Bu tabletlerdeki farklı edebi "türler" saymakla bitmez: Aldığı kötü sonuçlara canı sıkılıp öğretmenine rüşvet veren İÖ 2000 yılına ait birkaç şakacının sarfettiği ilk açık "gayretkeşlik" gösterisi; toprak açma ve sürme konusunda çiftçilere bilgi veren, anlaşılır bir dille yazılmış "kılavuz"; Cehenneme inen, sonra da oraya sevgilisini getirten Aşk Tanrıçası, Büyük Tanrıça İnanna'nın şaşkınlık verici davranışı... Bütün bunlar sırrına yalnızca Kramer'ın sahip olduğu bilgince bir sıcaklıkla anlatılmaktadır.

"Bu insanların bir ideolojilerinin olmaması ilgimi çekmekte, diye açıklamaktadır. Kralları, ataları, savaşçıları, Gılgamış gibi coşturucu bir insanlık kahramanları var, ancak kuramı ya da ideolojiyi bilmiyorlar. İki entelektüel araçları eksiktir: Kavramların tanımı [bunlar olsa "genel fikirler" olurdu] ve doğrudan tarih kavramı, evrim kavramı. Dünyayı oldukları gibi yaşıyorlardı, onları bugün özellikle modern kılan da budur. Onlar her şeyi ilk düzeyde algılıyorlardı, bu nedenle bize hem maddeci hem de sihire düşkün görünüyorlar".

Samuel Noah Kramer elbette hiçbir şekilde sihire inanmamaktadır. Oysa başka birçok konuda sevgili Sümerlerine benzemektedir. Öyle ki zaman zaman İsrail'in Tanrısıyla kurduğu nazik ilişkiyi karanlıklardan çıkardığı bu dünyaya bağlıyordu ve bunu ateşli biçimde savunuyordu. "Hayal gücüm hiç yoktur, bunu iyice anlayın. Sözcüklere fazlasıyla bağlı

kalma eğilimindeyimdir: Bir şey yarattığımda bunu o kadar kötü yaparım ve metinden o kadar uzaklaşırım ki, ortaya çıkan bir yorumdan çok yaratıma benzer."

Bu yadsımalar muhataplarını ikna etmek için yeterli gelmemektedir. Samuel Noah Kramer kuşkusuz metinleri çok iyi bilmektedir ve Sümerler için kendi tarzında bir psikoloji "yaratamayacak" kadar tarihe sadık kalmıştır; ancak bu, onlarla Musevi-Hıristiyanlığın temel kurallarına göre tartışmasını da engellememektedir. Tektanrıcılıktan önceki dönemde yaşamış olan insanların düşünce gelişimini nasıl hayal edersiniz? Bu düşünce içimize işlediği andan itibaren hiçbir çoktanrılı düşünce tamamen özerk bir biçimde düşünülemez. Özellikle de –Sümer'de de bu durum söz konusudur– çoktandır orada olan Samiler bunların büyük bölümünü kullanmışsa; zaten binyıl sonra (İÖ VI.-V. yüzyıl). Kutsal Kitap'ın birçok bölümü –örneğin Mezmurlar ve Eyüb'ün Kitabı– buradan kaynaklanacaktır. İÖ 2700'den itibaren aslında Sümer tabletlerinde Samilere ait olduğu kuşku götürmeyen adlar geçmektedir...

"Yapacağım karşılaştırmanın aslında fazla bir değeri yoktur, diyerek kendini riske atar Kramer, ancak, daha önce de belirttiğim gibi Poebel gibi önemli bir bilim adamıyla çalışma imkânım oldu, ama ne yazık ki koyu bir Nazi'ydi o. Bir Nazi'nin yanında Yahudi bir asistan, tabloyu gözünüzde canlandırabiliyor musunuz! Kimi zamanlar tıpkı 1914 öncesinde Almanlarla Yahudilerin arasında olduğu gibi Sümerlerle Samileri de bir araya getiren birtakım bağların olduğunu düşünmüşümdür. Almanlardaki metodolojik ve analitik çılgınlıklara ve Yahudilerdeki esnek ve sistemli sezgilere karşın, iki gelenek arasında bir etkileşim olduğu kesindi. Almanlar gözlemleri ve teknikleri bir araya getirmekteydiler, Yahudilerse buna heyecan, sistem ve düşünce eklemekteydiler. Sümer'de de neredeyse aynı durum söz konusuydu: Sümerler yazıyı bulup, şaşırtıcı kataloglar hazırlamakta, birlikte yaşadıkları Samilerse bakış açıları geliştirip bir araya getirmekte, bir tek destandan birçok efsane çıkarmaktaydılar... Özellikle de, o eski zamanlarda, bir Sami bir metne müdahale ettiğinde, olayörgü içinde gerilim-gevşeme, iniş-çıkış yaratıp olayı yönlendirerek kendi farklılığını açığa vururdu, oysa aynı durumda Sümerler yalnızca bir araya getirmekle yetinirlerdi."

Kramer Sümerlerle bu derece uyum sağlamakta mıdır? Bilim adamı böylesi kınamalarla alay eder: "Tekrar ediyorum, kimsenin hayal gücü

benimki kadar kötü değildir; gerçekten bir kez hayal ettim, yalnızca bir kez. O da Tilmun'un yerinin tespitiydi." Yeri tam olarak belli olmayan Tilmun birçok Sümer tabletinde yer almaktadır ve Sümer bilimcilerin Atlantis'i gibidir. Çok eski Nippur, Ur ya da Lagaş yazarlarının sözünü ettiği bu ülke Kramer'a göre İndus yakınlarında bulunmaktaydı, karmaşık Asya'yla birleşme noktasında bulunan büyük bir uygarlık... "Şunu söylemeliyim ki, dürüst olmak gerekirse, göstergelerin çoğu bu fikrimin tersinedir ancak ben yine de bu kanıdayım. Eğer yanılıyorsam, her halükarda bu meslektaşlarımı memnun edecektir. Onlardan bunu esirgeyemem."

Bunu söyledikten sonra, afacan ve muzip Kramer tekrar tabletlerine dönüyor.

Okuma Önerileri

S.N. Kramer

Sumerian Mythology (Philadelphia, 1944). Geniş bir açıklamayla birlikte kutsal metinlerin çevirisi vardır. Jean Bottéro ile birlikte gözden geçirilmiş olarak *Lorsque les dieux faisaient l'homme. Mytologie mésopotamienne* adıyla basılmıştır, Paris, Gallimard, 1989.

The Sumerians, Chicago University Pres, 1983. Sümer uygarlığının kültürünü, tarihini ve geleneklerini ele alan İngilizce bir başyapıt (Türkçesi: *Sümerler*, çev: Özcan Buse, Kabalcı, İstanbul, 2002).

1

İlk Atalarımız

İlkin Sümerler Vardı

Jean Bottéro'yla Söyleşi

L'HISTOIRE: *Jean Bottéro, Amerikalı Samuel Noah Kramer'la birlikte, Mezopotamya'ya ait mitolojik metinler bütünün çevirisiyle yorum ve açıklamalardan oluşan ilgi çekici bir kitabı,* Tanrılar İnsanı Yarattığında'yı (Gallimard yay.) *yayımlamış bulunmaktasınız. Büyük Sümer bilimciyle olan işbirliğiniz 1957'li yıllara, başarısı asla yadsınamayacak* Tarih Sümer'de Başlar (Arthaud yay.) *kitabını yeniden düzenleyerek buluşlarını Fransa'ya tanıttığınız döneme dayanmaktadır*[1]. *Çalışmalarınızın tamamını izlediğimizde, şu soruyu sormaktayız: Temelde Batı, bizim uygarlığımız, Mezopotamya'dan mı doğmuştur?*

JEAN BOTTERO: Söz konusu kökenler olunca, her şeyi büyülü bir icabiyeyle açıklamaya, çözmeye ve nedenini ortaya koymaya eğilimli mutlak köken hayallerinden sakınmak gerekir. Bizim Ortaçağ'dan bu yana sevdiğimiz bu geçmişi araştırmada, her dönemin ideolojisine ve gereksinimlerine göre Truva ya da Roma, Yunan ya da Germenler ve başka birçok ata sayılabilecek kombinasyonlar, Kaynak olmanın seçkin saygınlığına yükseltilmiştir bile. Böylece her siyasi ve felsefi sistem elbette, kendi temellerinden, rekabete dayalı sisteme karşı genellikle bir savaş

1) Bkz. Jean-Maurice de Montremy, "Samuel N. Kramer", daha yukarıda, s. 13.

makinası olarak gördüğü bir saygınlık çıkarmaktadır. "Kirli" doğulu olguların o "erkeksi" büyük Hint-Avrupalı atalar mitiyle temizlendiğine ilişkin varsayımlar kendisine bir geçmiş arayanların can sıkıcı eğilimlerinin göstergesinden başka bir şey değildir.

Madem birazdan İÖ IV. binyıla kadar uzanan bir yolculuğa başlayacağız, bu yüzyıllara dalmadan önce tarihte asla büyük B ile başlayan bir Başlangıcın olmadığını söylemek gerekir. Yalnızca gelişmeler, kesişmeler, ayrılıklar, unutuşlar, yeniden ortaya çıkışlar olabilir. Bundan dolayı, Hıristiyan Kutsal Kitap modelinin hegemonyasıyla mücadele eden Aydınlanma Çağı bilginleri tarafından uygarlığın beşiği olarak görülen Yunan uygarlığı uzun bir süre "mucize" olarak görülmüştür –şu ünlü "Yunan mucizesi"'nin işlevlerinden biri de Doğu'yu yok saymaktı. Oysa, Batı'nın oluşumunda Yunan uygarlığının gösterdiği şaşırtıcı değişimi küçümsemek de saflık olur. Bununla birlikte Yunan uygarlığının da bir tarihi vardır. Bunu da anlamak için Önasya, İyonya, Hititler, ardından da, ordan oraya derken Mezopotamya'ya doğru uzanmak gerekir.

Tarih aslında yazıdır. Yazı olmadığı sürece, yazı çözülemediği sürece, bizler arkeolog ya da tarihöncesi çağlar uzmanı olarak kalırız; insanların bir şekilde kendi kendilerini "yaratmak" için kullandıkları fikirler, imgeler, anlatılar ve soyağaçlarından yoksun kalırız. Unutulan yazılarıyla birlikte hafızamızdan silinen Doğu, Champollion'un *Précis du Système hiéroglyphyque*'ten (Hiyeroglif Sistem kılavuzu) yirmi yıl önce genç Alman Grotefend'in (1775-1853) 1803'te "çivi yazısı denilen Persepolis yazıtları"nın çözüm temellerini ortaya koymasıyla sahneye geri dönmeye başlamıştır. Kısacası, çivi ve köşebentlerle bezenmiş bu kilden şeytani tabletler konuşmaya başladıklarında, o zamana kadar Kutsal Kitap ve Med savaşlarının (İÖ V. yüzyıl) kenar mahallesi olan Mezopotamya'nın önemi keşfedilmiştir. Dicle ile Fırat arasında ayaklarımızın altında devasa bir kütüphane açılıyordu. Şimdiyse hukuk ve siyasetten, edebiyat, bilim, günlük yaşam ve çetrefil diplomatik yazılara, dine kadar, her konuda elimizde yaklaşık 500 000 tablet bulunmaktadır. Bu ilginç bir biçimde bakış açımızı değiştirmektedir.

L'HISTOIRE: *Öyleyse Mezopotamya'nın Batı'ya ilk katkısı doğrudan yazı olmuştur değil mi?*

JEAN BOTTERO: Kesinlikle. "Fenikelilerden" alınmış o müthiş alfabe sisteminin kökleri Sümer'e, İki Nehir Arasındaki Ülke'ye uzanmaktadır.

İnsanlık kaderinin bu başlıca unsuru üzerinde durmak istiyorum, çünkü yazının İÖ yaklaşık 3000 yılında bulunuşu yalnızca bir kayıt ve şifre çözme tekniği değildir: İnsan düşüncesinin gelişimini yansıtmaktadır. İnsanın, deyiş yerindeyse, ilk önce düşüncesini "yalıtması", bunu resimyazılar ve akıl defterleriyle bir çeşit yeniden üretilebilir nesne haline getirmesi gerekmiştir. Bu gelişme dikkate değerdir. Çünkü insanın tasarlayabileceği her konuda, öğrenmede ve tıpkı fikirlerde olduğu gibi olguların aktarımında da o ana kadar hiç görülmemiş bir çalışmayı sağlamıştır. Artık insan kendi düşüncesini görebilmektedir.

O andan itibaren ikinci bir işlemin gerçekleşme olanağı doğmuştur: Resimyazıyı (pictogramme) temsil ettiği nesneden ayırmak. İlk Sümer yazıtları bir düşünceyi ya da bir şeyi temsil etmekle yetinmişlerdir. Daha sonra yavaş yavaş, aynı gösterge, adı diğeriyle fonetik olarak aynı olan, asıl sözcükten farklı bir sözcük için de kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Sümer dilinde kolaylıkla gösterilebilen "ok" sözcüğüne *ti* deniliyordu. Buna karşın "yaşam" sözcüğü için de *ti* kullanılıyordu. Kısa bir süre sonra aynı gösterge farklı iki gerçekliğe gönderme yapmıştır. Demek ki 3000 yılına doğru, bir olguyu anlatmak için nesneyle gösterge arasındaki ilişki kesilmiş, böylelikle de özerk bir sitem olan ve yeni bir türün aracı olan yazı dili mantığı geliştirilmiştir.

Bu sürecin sonunda, grafik sistemi sözcük yazısına dönüşmüştür. İnsan yalnızca düşünceyi yazıyla saklamış olmayacak, aynı zamanda konuşmayı ve dili de korumuş olacaktır. Artık akıl defteriyle yetinilmemektedir: Artık bilgi aktarabilmekte ve öğretelebilmektedir. Sadece bu nedenle belirli bir bilim anlayışı ve belirli bir din kavrayışı alt üst olmuştur. Mezopotamya'nın, böylesi bir gelişme sayesinde, tanrılar konusunda olduğu gibi düşünce alanında da bizlere neler bıraktığını göreceğiz.

Yine de şimdilik kesin olan bir şey var: İlk yazı sistemimizin oluşturulduğu yer Mezopotamya'dan başka bir yer değildir. Bu bağlamda, bu toplumlar bizim tanımlanabilir en eski atalarımızı temsil etmektedirler. Elbette başka etkiler de vardır, ama yazı olmadığı için bunları belirleyemiyoruz.

L'HISTOIRE: *Oysa bu kaynak uzun süre Mısır'da arandı.*

JEAN BOTTERO: Elbette. Mısır, hiyerogliften Yunan Kutsal Kitabına, İskenderiye mirasından Napolyon efsanesine kadar bir yığın nedenden dolayı gözlerimizi kamaştırmıştır. Arkeoloji, yazı hakkında çok daha ke-

sin konuşmaktadır: 5000 yıl öncesine dayanan ilk izler Mezopotamya'da bulunmaktadır. Bu da Firavunların topraklarındaki kalıtların değerini asla düşürmez. Bununla birlikte o dönemde, Mısır'da Mezopotamya'ya ait kimi bulgulara rastlanmıştır, ancak tersi söz konusu değildir. Bu da Mezopotamya'nın öncülüğünü kanıtlar niteliktedir. Yazının Nil krallıklarında ortaya çıkması için yaklaşık iki yüzyıl geçmesi gerekmiştir. Buna karşılık Mısırlılar böyle bir yeniliği kısa sürede kendilerine özgü ve özerk biçimde geliştirmişlerdir.

Bu tartışma yine de önemli bir verinin altını çizmiştir. Mısır, coğrafi konum olarak Afrika'ya doğru uzanmakta ve Akdeniz'e açılmaktadır: Bundan dolayı da doğu bütününden ayrı bir konuma sahiptir. Bu konumu onun farklılığını ve özgünlüğünü belirginleştirmektedir. Oysa Mezopotamya ulaşabildiği her iki enginliğe, Doğu'ya ve Batı'ya kapılarını açmaktadır: Her türlü dolaşıma maruz kalmıştır. Uyumlu bir bütünlüğü vardır ancak öncelikle doğal iç sınırlarda örgütlenememektedir: Bütün bunlar, topraklarını merkezi bir monarşi çevresinde genişleten rakip şehirlerin doğmasını kolaylaştırmıştır.

Nihayet, zengin ve verimli olan bu bölgede hammadde sıkıntısı vardır: Yalnızca balçık, zift, sazlıklar, hepsi bu. Bu demek oluyor ki Mezopotamya halkı, dolaşmak, ticaret yapmak, seyahat etmek zorundaydı, bu doğal yetersizliğini de teknik ve entelektüel buluşlarla telafi etmekteydiler. Kısacası bütün bu yokluklar bölgenin dinamizmini kısmen de olsa açıklamaktadır. Avrupa'nın eşiğinde olduğu gibi Hindistan'da da en eski çağlara dayanan Mezopotamya kalıntıları bulunmaktadır.

L'HISTOIRE: *Demek ki her şey Sümerlerle başlıyor...*

JEAN BOTTERO: Tam olarak değil. Ne kadar geriye gidilirse gidilsin Mezopotamya iki dillidir. Bir yandan oldukça yalıtılmış bir dil olan Sümer dili konuşulmaktadır, diğer yandan da Sami bütünün bir kolu olan Akadca. Şunu da belirtelim, bu iki dil Çince ve Fransızca kadar birbirinden uzaktır...

En baştan beri var olan bu ikilik bizim tek bir kaynağa yönelmemizi engellemektedir. Yazı, gelecekteki bilim ve tanrıbilim –elbette bu iki anakronik sözcükleri kullanmaya cesaret edersek– kendisi de bünyesinde ikili bir yaşam barındıran bir uygarlıkta doğmuşlardır.

Bir ihtimal Basra Körfezi'nden deniz yoluyla gelmiş olan Sümerler, gerçek atalarıyla bütün bağlarını koparmış gibi görünmektedirler. Buna

karşın Samilerin, Suriye'ye kadar uzanan oldukça güçlü bir arka dünyası bulunmaktadır. Daha dinamik, daha kalabalık ve sürekli taze kanla beslenen bu toplum, daha az yaratıcı gibi görünseler de Sümerlerle olan ilişkileri sayesinde "iyi bir çıkış" yapmıştır. Karşılıklı olarak, Sümerler de Samilerin olağanüstü canlılıklarından yararlanmışlardır. Son olarak, hakkında bir şey bilmediğimiz, ancak bize Sümer dilinde ya da Akadcada analiz edilmesi mümkün olmayan birçok özel isim bırakmış, bu bölgelerde zaten var olan Lagaş, Uruk, Ur. vb. gibi başka toplumları da hesaba katmak gerekmektedir.

Yinelemek gerekirse: Dinamik olduğu kadar birçok unsurdan oluşan karmaşık yapılı bir uygarlıkla karşı karşıyayız. Yazının şoku, bu uygarlığı, tabiri caizse tıpkı kimyasal bir tepkimedeki gibi, ikili bir harekete dahil etmiştir; bunun sonuçlarını bugün çok daha fazlasıyla takdir edebiliriz: Bir mitolojinin ve bunu tamamlayan, ona bağlı olan belli bir "bilimsel" düşüncenin ortaya çıkarılmasıdır bu sonuç.

L'HISTOIRE: *O halde, ikinci katkıları da tanrılar.*

JEAN BOTTERO: Ya da, daha doğrusu, belli bir tanrısal dünya kavrayışı. Bunun ilerleyişini kalıntılarını gün geçtikçe daha fazla elde ettiğimiz edebiyatta görebiliriz. Kutsal Kitap vasıtasıyla, izlerini Tekvin kitabında (Yaratılış hikâyesi, Cennet'in coğrafyası, Tufan) olduğu gibi, daha sonraları gelen ünlü büyük Kötülük Kitabı'ndan, Eyüb'ün Kitabı'nda, hatta yaşamın kendi anlamında bulabileceğimiz bu çok eski Babil kozmogonisinin o zamandan bugüne süregelen rolünü bir düşünün. Kutsal Kitap üzerine yapılan çalışmalar dolayısıyla zaten bildiğimiz bir yığın şey. Buna karşın, Hesiodos'un ya da Miletoslu Thales'in, İyonya kozmogonilerinin kullandıkları Mezopotamya'dan gelme ögeleri hâlâ küçümsemekteyiz –"Yunan mucizesi" bunu zorunlu kılmaktadır[2].

L'HISTOIRE: *Yani Kutsal Kitap da mı Babil'de doğmuştur?*

JEAN BOTTERO: Elbette hayır. Uzun zamanlar Kutsal Kitabın doğrudan tanrı tarafından gönderilmiş, dünyanın en eski kitabı olduğu sanıldı. 1872'de G. Smith'in keşfi her şeyi alt üst etti: Kutsal Kitap anlatısı ile

2) İÖ VIII. yüzyıl Yunan şairi olan Hesiodos, Mezopotamya etkisini barındıran *Theogonia*'nın ve öğretici bir şiir olan *İşler ve Günler* adlı yapıtın yazarıdır. Yunan gökbilimci ve matematikçi Thales ise (İÖ VI. yüzyıl), rasyonel düşüncenin gelişmesinin simgesidir (Türkçesi: *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, çev: Sabahattin Eyüboğlu-Azra Erhat, Türk Tarih Kurumu, 2. basım, Ankara, 1991).

çok daha eskiye dayanan Mezopotamya anlatıları arasında, özellikle de Tufanla ilgili bölümler arasındaki benzerliklerdi bu keşif. Birçok alıntı yeniden gözden geçirildi. Bununla birlikte aksine bir hataya düşmemek gerekir: Eski Ahit, Bereketli Hilal'in bilgeliklerinin basit bir değişkesi değildir: Malzemeyi kullanmakta ancak anlamı neredeyse tamamen değiştirmektedir.

Tekvin kitabının başında Yaratılışla ilgili, dört yüzyıl arayla oluşmuş ve birbirinin üzerine oturmuş iki hikâye bulunmaktadır. Okuyuş sırasına göre ikinci sırada yer alan birincisi (IX. yüzyıl) Babil'den bağımsızdır. Buna karşın, başta bulunan ikincisiyse (V. yüzyıl), Babil'in kökensel Su'ya ve ilksel Ejderha'ya karşı verilen mücadeleye bağlı ezgileri, şiirleri ve mitik kozmografyalarıyla bezenmiştir. Ancak böyle bir montajın sonunda, Mezopotamyalılarınkinden tamamen farklı bir tanrıbilim ortaya çıkmaktadır; bu ise Kutsal Kitabı yazanların, Yaratıcının mutlak teklik ve yüceliğinde ısrar etmesindendir.

Tufan hikâyeleri için de aynı durum söz konusudur. Mezopotamya tanrıları dünyayı tüm insanlardan temizlemek istemektedirler, çünkü insanlar kalabalık olmaları ve gürültü çıkarmaları nedeniyle tanrıları sakin yaşamlarında rahatsız etmektedirler. İsrail kavminin Tanrısıysa, insanları ahlaksız bir davranıştan dolayı cezalandırır. Bununla ilgili çok farklı bilgiler bulunmaktadır. İçerisinde bir Babil "senaryosu" bulduğumuz ("Ölüm Döşeğindeki Günahsızın Monoloğu", bkz. *Mezopotamya. Yazı, Akıl ve Tanrılar*, s. 292 vd., y.n.) İşaya pasajları ya da Eyüb'ün ünlü kitabını da bunlara ekleyebiliriz. Yine de, İbrani yazmanın çıkardığı sonuçlar, çoktanrıcı meslektaşlarının bilmediği zirvelere ulaşmaktadır: Eğer eylemleri bizim mantığımıza göre gerçekleşseydi ve eğer bizimle ilgili ne karar verirse versin bu karara sadece tevekkül etmek zorunda olmasaydık, o zaman Tanrı, Tanrı olmazdı. Kendi boyutlarımızda bir Tanrıya ihtiyacımız yok.

Demek ki İsrail'in rahipleri, bilginleri ve kâhinleri Babil'in etkisi altında düşünüyor ve yaşıyorlardı; kendileri bunun bilincinde değildi, ama bizim için bu açıktır. Bu ezici kültürün büyük mitik ve edebi hikâyeleri dışında, "günah" kaygısını, kötülük ve ölülerin Öteki dünyadaki hayaletvari, ebedi yaşamları sorusunu ve daha birçok şeyi de paylaşmaktaydılar. Ancak bunu, o zamana kadar hiç duyulmamış, hiç bilinmeyen kendi tektanrıcılık deneyimlerine sadık kalarak, Babil'e karşı gerçekleştirmekteydiler. Mezopotamyalılar onlara büyük soruların çerçevesini sunuyor,

İsrailoğulları da bunların anlamlarını değiştiriyor, işlevlerini tepeden tırnağa farklılaştırıyorlardı.

Öyleyse İsrail'in tarihi bulundukları dünyanın dilini, bilgisini ve mitlerini kullanarak kendi farklılığını ortaya koymuş –ve korkunç deneyimler yaşamış– küçük bir halkın tarihidir. Babil'e Sürgün (İÖ 587) İbranileri topraklarından eder, diasporayı yaratır, gelecekte bir Krallığın, hatta ölümden sonra ödüllendirilmenin ısrarlı arayışını besler. Neticede artık yerel ve ulusal olmaktan çok evrensel ve mutlak, tek ve her şeyin üzerinde olan Tanrı anlayışı güçlenir: İnsanlık tarihinin en önemli anlarından birini oluşturan bir keşiftir bu. İşte Batı'nın veçhelerinden biri Babil nehirleri kıyılarında oluşur. Ancak bu, önemini Mezopotamyalılara yalnızca dolaylı olarak borçludur.

L'HISTOIRE: *Yunanlılardan da söz etmiştiniz.*

JEAN BOTTERO: Sözünü ettiğim gibi, klasik Yunan düşüncesinin temelini oluşturacak olan Hesiodos ve İyonyalı filozoflarda, Dicle ve Fırat arasından doğmuş konular bulunmaktadır. Bunda şaşılacak bir şey yok: Antik Yunan, henüz bu büyük gücün kıyısında yer almaktadır.

Bu demek oluyor ki, İyonyalılar, kozmogoninin büyük bir kısmını, özellikle de sürekli olarak gelişen bir madde fikrini onlardan almışlardır. Mezopotamyalılar gibi, İsrail'in tektanrıcılarına özgü Yaratıcı ve hiçlik sorunlarını düşünmemişlerdir. Ancak, Babillilerden aldıklarıyla birlikte, yine Babilliler tarafından fazla irdelenmemiş bir yolda ilerlemişlerdir. Mezopotamyalıların yalnızca temelini attıkları "bilimsel" ve "mantıklı" bir boyut geliştirmişlerdir. Yunanlılarla birlikte, Babil türündeki mitolojiler yavaş yavaş bir felsefeye dönüşmüşlerdir. Aslında mitoloji şeyleri gerçekle değil gerçeğe benzer olanla anlatır; oysa felsefe gerçeğin arayışındadır.

L'HISTOIRE: *Daha açık olmak gerekirse.*

JEAN BOTTERO: Yazının bulunmasıyla, Mezopotamyalılar bir yazı şekliyle dünyanın da şifresinin çözülebileceğine, böylelikle de her şeyin yorumlanabileceğine olan inançlarını korumuşlardır. Onlar Yunanlıların ustası olacakları kavramı ve soyut yasaları bilmiyorlardı, ancak öyle bir yorum sistemi geliştirmişlerdi ki, eğer olmasaydı Yunan bilgisi ortaya çıkamazdı.

Mezopotamyalılar, dünyanın daha önceden var olan tek bir maddeden, tanrılar tarafından oluşturulduğunu düşünmektedirler. Yine bu tan-

rılar bir şekilde bu büyük yapıyı yönetmektedirler. Böylelikle yazgımızı belirlemektedirler. Bu yazgıyı Babilli bilgeler nesnelerin "göstergelerinden" okumakta ve çözmektedirler: Sonsuz sayıdaki beklenmedik, tuhaf, anormal görünümleri ve karakter özelliklerinden ilgili kişinin geleceğini okuyan kehanet "risalesi" "dış görünüş falının" 100 paragrafından fazlası saç özelliklerine aittir! Böylesi bir mantık, ilkel yazıda resimyazının önce "gerçek" nesneye doğrudan bağlı olmasına, ardından yavaş yavaş gösterilen nesneyle ayrışmasına pek uzak değildir. Çünkü Babilliler mucizeleri her zaman büyük bir dikkatle gözlemlemişlerdir ve hemen kendilerince bir yorumda bulunmuşlardır. Beş ayaklı bir koyun doğduğunda: Şu ya da bu kişi hastalıktan ölecektir. Bir tutulma gerçekleştiğinde: Şu ya da bu siyasi bir felaket gerçekleşecektir. Görünüşe göre Tanrılar bazı maddi fikiryazılarla (idéogramme) kendilerini ele vermektedirler ya da ortaya çıkmaktadırlar; önemli olan işte dinsel bir mantığı, bir çeşit kutsal dili ortaya koyan bu fikiryazıların çözülmesidir. Rüyaların elbette önemli bir yeri vardı.

Bu yorulmak bilmez derlemeciler, gözlemleyerek ve tahmin etmeye çalışarak, bizlere bir yığın işaret ve onların bunlardan çıkardıkları "sonuçlarının" bulunduğu kataloglar olan birçok metin parçaları bırakmışlardır. Bunlar tüm kâhinlik alanlarını kapsamaktadır: Astroloji, dış görünüş falı, tuhaf doğumlar, günlük yaşamın farklı birçok yönü... Etruria'ya kadar uzanan bölgelerde, kurban edilmiş hayvanların bağırsaklarının incelenmesiyle geleceği tahmin etme "bilimi" olan ve Romalılarda önemli bir yere sahip olacak "sakatat falında" kullanılan bronz ya da kilden ciğerler bulunmuştur; bu doğrudan Babil'den taklit edilmiştir. Aynı şekilde Mezopotamya'nın Hint astrolojisine doğrudan bir etkisi olduğundan da artık eminiz. Bu da Mezopotamya'nın özel yapısını ortaya koymaktadır.

Bu derlemeler kuşkusuz bize sıkıcı gelmektedir. Bunlardan efsanelerimizde ya da destanlarımızda bol miktarda bulunmaktadır. Ancak bunların incelenmesi bize bu insanların düşünce yapıları hakkında bilgi vermektedir. Çoğu kez bizim gözümüzde yanlış olan fazlasıyla tesadüfi bağlantılar kurmaktadırlar. Ancak rasyonel düşünceye, güçlü bir başlangıç yapmışlardır ve bazı bilim öncesi yöntemleri uygulamaktadırlar. Bu şekilde örneğin, kitap yazarları, açıklanmaya değer olayları, ikiz, hatta üçüz doğumların kayıtlarını tutmaktaydılar. Gözlemlenmemiş başka imgeler öngörmek çabasıyla yediz, sekiziz, hatta dokuzuz doğumlara kadar gider-

ler! Aynı şekilde, kurbanların karaciğerlerinde, oldukça nadir rastlanılan çift safra kesesi olduğunu saptayınca bunu karaciğer başına üç, beş, yediye kadar götürürler! Dolayısıyla saptanabilir olanın ötesine geçerler, evrensellik kaygısı güderler, "mümkün olana" kadar ilerlemek isterler.

Bu ilginç bir çalışmadır. Babil bilginleri, evrensel bir rasyonaliteye tabi olan, olasılık kurallarını genelleştirmeye ve tanımlamaya çalışmaktadırlar. Bununla birlikte, Babillilere Yunanlıların yapmış olduğu "sıçramayı" yapmak kısmet olmamıştır. Ancak Babilliler olmasaydı Yunanlılar çok önemli bir araçtan mahrum kalacaklardı.

L'HISTOIRE: *Dinin ve bilimin yanı sıra bir Babil siyasetinden söz etmek mümkün müdür?*

JEAN BOTTERO: Elbette, Mezopotamya'da çok zengin bir siyasi ve hukuki yaşam söz konusudur. Bununla birlikte, Yunanlılar ve Romalıların aksine, bu kültür, evrensel bir proje yaratmamıştır. Aslında Mezopotamya kutsal dünyayı, krallık şehrinin sıradüzensel ve merkezileşmiş modeli üzerine kurmakla yetinmiştir. Bununla birlikte başka kültürlere taşınabilecek "dünya çapında" bir kuram oluşturmamıştır. İskender'in, ardından da Sezar'ın büyük imparatorluk düşünceleri bu kültüre yabancıdır. Bu insanlar savaştıklarında bunu hep ticari çıkar için, başkalarının sırtından geçinmek ve en çok da ekonomik öncelik elde etmek için yapmışlardır. Başkalarında olduğu gibi, onlarda da şiddet içeren, militarizmle dolu bazı metinleri vardır, ancak bunlarda yalnızca o klasik ve budalaca coşkunluklar, gücün ve "kahramanlığın" yüceltilişi yer almaktadır. Burada bile büyük bir proje yoktur.

Dicle ile Fırat arasındaki her şehir bir diğerini kendine bağladığında, yalnızca mağlupların Tanrılarını sindirmekle yetinirdi. Burada gerçekten bir merkeze sahip, dairesel bir evren vardır ve bu evren gerekli ticari ilişkilerini dinamik biçimde yürütür. Mezopotamya, tıpkı o dönemdeki birçok kültür gibi, "diğerlerinin" ve genel anlamda insanlığın sorunlarıyla ilgilenmeksizin, bir şekilde, dünyanın merkezinde olmakla yetinmiştir. Bu sorun, bir yandan Yunan-Roma dünyasının, diğer yandan da Yahudi tektanrıcılığının sorunu olacaktır. Umarım modern Batı'nın temel direklerinin iki nehir arasında nasıl sağlam köklere sahip olduğunu anlatabilmişimdir.

Derleyen: Jean-Maurice de Montremy

Sümerler Denizden mi Çıktılar?

Georges Roux

Sümerlerin kökeni "büyük tarih sorunlarından" biridir; bunun nedeni bizim her şeyi bilmek isteme tutkumuzdur ve ayrıca bunun ne gibi bir öneminin olabileceği da belli değildir. Çünkü tarihçi için önemli olan bir toplumun kökeninden çok yaşam örgüsü, siyasi, toplumsal ve ekonomik örgütlenmesi ya da insanlığın kültürel mirasına yapmış olduğu katkılardır. Ayrıca, bu sorun yeni değildir: Yaklaşık yüz elli yıl önce doğmuştur. Eskiden üzerinde fazlasıyla yazılıp çizildiyse de bir çözüme kavuşmaktan çok uzaktır. Aslında, birkaç seneden beri bilim adamlarının çoğu bu konuda artık fazla kafa yormuyorlardı ve eğer yakın zamanda gerçekleştirilmiş olan arkeoloji ve jeofizik araştırmaları beklenmedik bir biçimde bu konunun yeniden açılmasına neden olmasaydı, bu soruyu memnuniyetle arşivlere kaldıracaklardı.

Başka bir yerden gelen tuhaf bir dil

Sümerlerin kökeni sorunu kayda değer bir özellik taşımaktadır: Bu soru bizi, onlar hakkında hiçbir şeyin, hatta adlarının bile bilinmediği,

İÖ III. binyılda Aşağı Mezopotamya'da doğan ve haklı olarak onların akrabaları sayılan uygarlığın tanınmadığı bir döneme götürür. Aslında, sorun başlangıçta yalnızca dildi.

Bilim adamları, yüzyıllarca süren büyük çabalar harcama pahasına, çiviyazılı işaretlerle yazılmış metinleri çözmeyi başardılar. Ustalıklarını öncelikle, XVII. yüzyıldan beri Doğu'da gezenlerin toprak üstünde buldukları ve Avrupa'ya getirdikleri üstü yazılı taşlar ve tuğlalar üzerinde gösterdiler. Ardından, Pers kralı Dareios'un yerden yüz metre yüksekliktеki Behistun (İran) kayasına kazıttığı, üç dilde yazılmış olan (eski Persçe, Elamca ve Babilce) büyük yazıt üzerinde hevesle çalıştılar. Nihayet, Kuzey Mezopotamya'da gerçekleştirilen ilk kazılarda binlerce kil tablet çıkarıldı: Fransız Paul-Emile Botta'nın Korsabad'da yaptığı (1843-1854), İngiliz Layard'ın Nimrud ve Ninova'da yaptığı (1845-1855) kazılardı bunlar.

1850'ye doğru, bu Asur şehirlerinden ve Babil ve civarındaki henüz keşfedilmemiş kalıntılardan gelen yazıtların büyük bir çoğunluğunun Asurca ya da Babilce olduğunu söyleyebilecek kadar bilgiye sahiplerdi. Bu diyalektlerin hepsi birbirine çok yakındı ve her ikisi de İbranice, Arapça ve Aramcayla akrabaydı, yani bunlar Sami diliydi. Ancak ne Orta Mezopotamya'dan toplanan kalıplardaki yazılar için, ne de Ninova'dan gelen iki dilli tabletlerin ikinci dili (birinci dil Asurcaydı) için aynı durum söz konusuydu. Bu ikinci dil Asurca ve Babilce metinlerde kullanılan işaretlerin aynısını kullandığından ve Asur okullarındaki öğretmenlerin öğrencileri için hazırladıkları "ilk okuma kitapları" bu göstergelerin telaffuzlarını gösterdiğinden, bu metinler sessel olarak "okunabiliyor" hatta yapısı tahmin edilebiliyordu, ancak anlamak mümkün değildi.

Aslında onların durumu herhangi birimizin örneğin Latince karakterlerle yazılmış Vietnamca bir metin karşısında düştüğü durum gibiydi. Bununla birlikte kesin olan bir şey vardı: Mezopotamya'daki bu öteki dil ne Samice, ne Persçe, ne de Elamcaydı ve, aynı karşılaştırmayı yaparsak, Vietnamca Fransızcadan ne denli farklıysa, bu dil de Asurcadan ya da Babilceden o denli farklıydı.

1852'de Asurbiliminin en önemli öncülerinden İngiliz Sir Henry Creswicke Rawlinson, bu gizemli dilin görünürdeki dilbilgisel yapısını temel alarak, dilin, tüm orta Asya halkını kapsayan İskitler ya da "Tu-

ranlara" ait olduğunu öne sürmüştür. Ertesi yıl, bu dili "Akadca" olarak düşünmüş (Antik Mezopotamya'nın bir parçası olan Akad adından) ve bu dildeki adıl dizgesinin özellikle Moğol ve Mançu dilleriyle bir akrabalığı olduğunu söylemekten de çekinmemişti. Ancak on yedi yıl sonra, 1869'da büyük Fransız Asurbilimci Jules Oppert bu dile "Sümerce" demeyi önermiştir. Oppert Mezopotamya hükümdarlarının seve seve kendilerine mal ettikleri "Sümer ve Akad Kralı" unvanını temel alıyordu. Gerekçesi de şuydu: Aradaki zamanda bulunan kimi metinlerde Akad adı Babil bölgesini ifade ediyor olmalıydı; burada yazıtların birçoğu Babilce ya da komşu bir Sami dilindeydi; ama bu dil daha eskil olması gereken Akadcaydı[1]. Öyleyse, "Sümer" adı Güney Mezopotamya'yı göstermekteydi; burada ise dağınık halde birçok tablet bulunmuştu ve Oppert'e göre bunlardaki yazılar Türkçe, Macarca ve Finceyle akrabalığı bulunan diğer bir dildeydi.

Bu ilginç dilin asıl kaynağıyla ilgili sorunun gündeme gelmesiyle birlikte ilk kez bu dili konuşan, muhtemelen de yazan toplumun kökeninin ne olduğu sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sorun, Sümer ülkesindeki birçok höyük (*tell*) kazılmadan ve bu bölgenin tek bir taşı bile ele alınmadan çok önce gündeme gelmiştir. Rawlinson ve Oppert yalnızca dil "akrabalığını" öne sürmüş olsa da, birtakım kişiler Sümerlerin, Moğolların, Mançuların, Türklerin ve Fin-Ugurların ortak kökeni olan Ön Asya'dan gelip gelmediklerini sorgulamaya başlamışlardı bile. Bu sav ortaya atıldıktan sonra atılacak tek bir adım kalmıştı ve bu adımı dönemin birçok gazetecisi ve popüler bilimcisi atmıştır. Bugün artık kabul edilmeyen bu sav, uzmanlar arasında bile fazla rağbet görmemiştir. Ünlü bir yazıtbilimcisi olan Fransız Joseph Halévy, çeyrek yüzyıl boyunca (1874-1900), Oppert'in "Sümerce"sinin yalnızca gizli bir yazı, kimi gizli bilimlerin saklanması için Asur-Babil kâtipleri tarafından icat edilmiş bir tür kod olduğu görüşünü sıkı bir biçimde savunmuştur. Sonunda, istemeyerek de olsa, meslektaşlarının fikirbirliğine boyun eğmiştir.

Günümüzde uzmanlar bu iki dilli metinler sayesinde, Mezopotamyalı kâtiplerin bize miras bıraktıkları tabletler halindeki gerçek "sözlükler" ve

1) Aslında Akadca, bu haliyle daha sonra tanımlanmıştır. Günümüzde, Mezopotamya'daki Sami diyalektler bütününü (Akadca, Asurca ve Babilce) belirtmek için "Akadca" sözcüğü geniş anlamıyla kullanılmaktadır.

hem bilimi hem hayal gücünü ve hem de sabrı gerektiren çalışmalar sayesinde Sümerceyi fazla güçlük çekmeden okuyabilmektedirler. 1852'den beri ortaya atılan tüm dilsel varsayımlar (bunlara "Kafkas" ya da "Hint-Avrupa" da dahildir), bir kenara bırakılmıştır. Ortak görüşe göre bu dil, yapısı itibariyle geniş "bitişimli" diller grubuna (ki bu diller Amerika'dan Afrika'ya, Ön Asya'ya, Polinezya'ya kadar uzanmaktadır) ait olsa bile, biçimsel olarak yaşayan ya da ölü hiçbir dile benzememektedir. Filoloji Sümerlerin kökeni sorununa hiçbir şekilde çözüm getirememektedir.

Karadan mı denizden mi?

Oppert'in tamamen dil temeline dayanan muhteşem Sümerler "icadı" ile Sümerlerin başka bir Fransız tarafından tam olarak keşfedilmesi arasında sekiz yılın geçmesi gerekmiştir.

Basra'da Fransız konsolosu olan Ernest Sarzec 1877'de, Sümer ülkesinin en önemli şehirlerinden olan, uzun süre Lagaş olarak adlandırılan, ancak bugün gerçek adı Girsu olarak bilinen şehirdeki Tello kazılarını başlatmıştır. Bu kazılar ve 1899'dan itibaren Tello'nun yaklaşık 100 kilometre kuzeybatısında bulunan Amerikan Nippur kazılarında yalnızca Sümerce yazılmış birçok metinle birlikte büyük önem taşıyan tapınaklar, mezarlar, heykeller, vazolar, mücevherler, silindir mühürler ve başka birçok nesne ortaya çıkarılmıştır. Uzun bir süre boyunca tanınmayan Sümerler (çünkü Asurların ve Babillilerin tersine ne Kutsal Kitap'ta ne de Yunan yazarlarda adları geçmişti), bir anda gerçek, hatta yaşayan bir toplum haline gelmişlerdi. Yalnızca tarihe girmekle kalmamışlardı, aynı zamanda, bilinen en eski tarihi yazıtların yazarları olarak, yakında onların tarihi "yarattığı" da öğrenilecekti.

Ancak, aynı anda kökenleriyle ilgili sorun yeniden su yüzüne çıkmıştır, çünkü Sümerlerin iyice yerleşmiş olduğu Mezopotamya'ya bir anda "yabancı" olduğu düşünülmeye başlanmıştır. Yalnızca, Addis-Abeba'dan Babil'e kadar uzanan ve onları neredeyse tamamen çevreleyen geniş bir Hami-Sami dünyasında bir çeşit kümecik oluşturmakla kalmıyorlardı (tek komşuları doğuda Elamlardı); aynı zamanda Sümerlerin ne fiziksel görünümlerinin, ne de giyim tarzlarının Asurlara ve Babillilere benzemediğine inanılıyordu. Söz konusu olan başka bir toplum, başka bir ırktı.

1906'da Alman tarihçi Eduard Meyer de bu konunun altını çizmiştir. Uzun saçlı, sakallı, uzun kafalı, tombul ve burunları kemerli, kalın dudaklı Asurluların tam tersine Sümerler yuvarlak kafalı, çıkık ama ince burunlu, ince dudaklıydılar ve kafalarıyla yüzleri traşlıydı. Ayrıca Asurlular kenarları işlemeli uzun elbiseler giyerken, Sümerler yalnızca, kaba yünden bir etek, üzerlerine de olsa olsa bir omuzlarını açıkta bırakan bir harmani almaktaydılar. Kuşkusuz Sümerler başka bir yerden gelmişlerdi, diye ekliyordu Meyer, sakallı tanrılarını benimsedikleri Samilerden sonra gelmişlerdi Mezopotamya'ya. Ama nereden?

King (1910) ve Jastrow (1916) gibi diğer tarihçilerse Sümerlerin ancak dağlık bir bölgeden gelebileceklerini, çünkü "ülke" ve "dağ" için aynı *KUR* işaretini kullandıklarını ve tapınaklarının (*zigguratlar*) kademeli bir yapıya sahip olduğunu söylüyorlardı, ki bu da eski tapınç yerlerinin yükseklerde bir yerde kurulu olduğunu kanıtlıyordu. Oysa Mezopotamya'nın üç tarafı dağlarla çevriliydi: Kuzeybatıda Amanos ve Lübnan, kuzeyde Kafkas ve doğuda ülkeyi İran platosundan ayıran Zagros dağları. Daha çok Zagros dağları üzerinde durulmaktaydı çünkü diğer dağlara göre Mezopotamya'ya en yakın olandı ve İran'ın güneybatısında gerçekleştirilen (tam olarak Susa'da) kazılarda çok önemli olduğu kadar eski bir uygarlık olan Elam uygarlığı keşfedilmişti.

Ancak Sümerler İran'dan yürüyerek (ya da eşek sırtında) kolaylıkla gelebilmişlerse, yine doğuda, ama daha uzakta bulunan daha dağlık başka ülkelerden de gelmiş olabilirler miydi? Örneğin, dilcilerin öne sürdüğü Ön Asya bölgesinde yer alan Belucistan, Afganistan ya da Altay'dan. Öyleyse, önce az çok uzun bir kara yolculuğu yaptıktan sonra Umman Körfezi'ne ulaşmış, oradan da İran körfezine çıkarak, deniz yoluyla gelmişlerdi. Bu "deniz" teorisine göre Sümerler başlangıçta Irak'ın en güney ucuna, yani Antikçağ'da, bugünkü ortak kollarının birleştiği Şattülarap'ın 300 kilometre kuzeyinde, Körfeze ayrı ayrı döküldükleri bilinen "Dicle ile Fırat'ın ağzına" yerleşmişlerdir.

Bir de, Bel-Usur'un (Berossos) sözünü ettiği efsane vardır. Bel-Usur, İskender'in halefleri tarafından Yunanlılaştırılmış bir ülkede, İÖ III. yüzyılda yaşamış olan Babilli bir rahipti ve Helen hükümdarı I. Antiokhos'a (İÖ 281-260) adadığı, ülkesinin tarihini kötü bir Yunancayla anlattığı *Babyloniaka* adlı bir kitap yazmıştır. Bu yapıt kaybolmuştur, ancak İS I. yüzyılda yazar Alexandros Polyhistor'un yapmış olduğu özetin bölümleri,

çağdaşı Yahudi tarihçi Flavios İosephos tarafından, IV. yüzyıldaysa piskopos Caesserealı Eusebios tarafından muhafaza edilmiştir. *Babyloniaka*'nın ilk bölümlerinde Bel-Usur, Babil'de yaşayan halkın başlangıçta "yasaları olmaksızın, tıpkı vahşi hayvanlar gibi" yaşadıklarını söylemektedir. Ancak, Oannes adlı yarı insan, yarı balık tuhaf bir yaratık, "Babil'e komşu bir yerden", Eritrea denizinden çıkmıştır (Kızıldeniz'e aynı zamanda da İran Körfezine verilen ad), ve bu vahşilerle birlikte bir süre yaşamıştır. "Onlara edebiyat, bilim ve her tür tekniği öğretmiştir. Aynı zamanda, şehirler kurmayı, tapınaklar inşa etmeyi, yasalar çıkarmayı ve yeryüzünü ölçmeyi de öğretmiştir. Tarımı ve meyve toplamayı öğretmiştir ve genelde insanlara uygar yaşamla ilgili bilgileri vermiştir." Ardından tüm gecelerini geçirdiği denize dalmıştır, çünkü "o bir amfibiydi". Bu fantastik hikâyede bir parça gerçeklik olabilir miydi? Bu hikâye, denizden gelen insanların bir gün karaya çıkıp hâlâ tarihöncesi dönemde yaşayan Mezopotamya'ya uygarlığı getirdikleri biçimindeki (Sümerlerin yaptığı gibi) değişikliğe uğramış, gizemli bir geleneğin yansıması olabilir miydi?

Bu düşünceler tartışılırken I. Dünya Savaşı patlak verdi. Altı yıl boyunca ara verilen Yakındoğu'daki arkeolojik araştırmalara 1920'de yeniden başlanmıştır ve bu çalışmalar, bugüne kadar fazla keşfedilmemiş olan Suriye, Türkiye ve İndus vadisi gibi birçok ülkeye kadar uzanmıştır. Mezopotamya'daki kazılar çoğalmış, daha da bilimselleşmiş ve kırk yıl gibi bir sürede (1920-1960) Fırat ile Dicle uygarlıkları hakkında bilinenler, hatta edindiğimiz başka birçok düşünce tamamen alt üst olmuştur.

Eridu'nun gösterdikleri

Öncelikle, Girsu ve Nippur dışında başka birçok Sümer şehri ortaya çıkarılmıştır: Özellikle de Ur ve onun altınla dolu ünlü kraliyet mezarlığı (bkz. s. 50); Gılgamış kahramanının anavatanı olan, Sümer sonrası en güzel tapınakları ve bilinen en eski metinleri barındıran ünlü Uruk şehri ve daha sonra üzerinde duracağımız küçük Eridu şehri. Sümer dışındaki diğer önemli kazılar şunlardır: Kiş, Mari ve Diyala vadisindeki antik şehirler (Tel Asmar, Haface, Tel Agrab). Bu kazılar, Sümer uygarlığının bütün Mezopotamya'ya ve daha da ötelere yapmış olduğu etkiyi ortaya koymuştur. Bu kazılardan elde edilen sonuçlar ayrı bir Sümer ırkı

kavramını sıfıra indirmiştir; zira kel kafalı, yün etekli Mari ve Diyala Samileri ortaya çıkarılmış, Sümer mezarlarında da hem yuvarlak kafalı (brakisefal) iskeletlere hem de uzun kafalı (dolikosefal) iskeletlere rastlanmıştır. Bu sayede nispeten daha geç döneme ait *zigguratlar*'ın eski tapınakların kurulduğu yerlerde oluşturulduğunu ve bunun amacının da yalnızca tanrıları ölümlülerden daha yüksekte tutmak olduğunu gösterdi. Sonuç olarak, yazı uzmanları binlerce şey arasından "dağ" (*KUR*) işaretinin yalnızca yabancı ülkeler için kullanıldığını, Sümer ülkesi için *KALAM* işaretinin kullanıldığını ortaya koymuşlardır. Tek sözcükle, bugün bizi şaşırtacak derecede çürük temeller üzerine oturtulmuş olan bu varsayımlar ciddi bir şekilde sorgulanmaya başlamıştı.

Ancak bu kazıların en büyük kazancı, Mezopotamya'nın bugüne kadar bilinmeyen tarihöncesini ve proto tarihini gün ışığına çıkarmasıydı. Yontma taş devrinde (–80 000 ile –40 000 arası) Irak Kürdistanı'nda Şanidar mağarasından, tarihin şafağında Sümer ülkesine kadar (yaklaşık İÖ 2800) Dicle ile Fırat arasında önce Cilalı taş devrine, ardından da Kalkolitik devre ait birçok kültür birbirini izlemiştir; bu kültürlere, daha iyisi olmadığından, ilk kez keşfedildikleri yerlerin adları verilmiştir: Carmo, Hassuna, Halaf, Ubeyd, Uruk, Cemdet-nasr. Bu kültürlerin her biri kendilerine özgü özellikler taşımaktaydılar. Bunların içinde en göze çarpanı, kimi zaman kaba (Carmo), kimi zaman bezemeli (Hassuna, Halaf, Ubeyd, Cemdet-nasr), kimi zaman da bezemesiz (Uruk) çömleklerdi. Bu seramiklerin yayılma alanı ya göreceli olarak Mezopotamya'nın kuzeyiyle sınırlanmış (Halaf) ya da bu bölgenin tamamına yayılmıştı (Ubeyd, Uruk). Bununla birlikte dinsel yapılarla birlikte bu çömlekler, Orta Mezopotamya'da yerleşimin, bugüne kadar sanıldığından daha da eskiye dayandığını göstermektedir. Bu saptamayı da Eridu kazılarına borçluyuz.

Eridu yalnızca on beş kilometre uzağındaki Ur'la karşılaştırıldığında, hiçbir zaman büyük bir şehir olmamış, ama Sümer geleneğinde önemli bir yere sahip olmuştur. Aslında, Amerikalı Sümer bilimci Thorkild Jacobsen tarafından 1939'da yayımlanan büyük *Sümer Kralları Listesi*'ne göre, bu şehir tüm Mezopotamya şehirleri içinde en eskisiydi; Tufandan çok önce ilk kez "krallık gökten buraya inmişti" ve Alulim ve Alalgar adındaki ilk iki hükümdarı Bel-Usur'un yapıtında değiştirilmiş ve Yunanlılaştırılmış bir biçimde (Aloros ve Alaparos) geçmekteydi; Bel-Usur'a göre bunlardan ilki "ülkenin ilk kralının", ikincisi de onun oğlunun adıydı.

1946 ile 1949 yılları arasında Eridu'da kazı yapmış olan İngiliz Seton Lloyd ve Iraklı Fuad Safar, bir mezarlığı, "saray" adlı büyük bir binayı ve Ur'un Üçüncü Hanedanlığı (yaklaşık İÖ 2100-2000) döneminde inşa edilmiş bir *ziggurat*'ın kalıntılarını gün ışığına çıkarmışlardır. Ancak bu *ziggurat*'ın bir köşesinde birbiri üzerine inşa edilmiş 18 ilginç tapınakla karşılaştılar; bu da bu şehirde uzun süre birilerinin yaşadığını ve belki de aynı tanrıya tapınıldığını kanıtlamaktaydı. Her bir tapınakta tanrıya sunulmuş olan balık kalıntılarına bakıldığında bu tanrının, Sümerlerin su tanrısı Enki ya da onun eşdeğeri olabileceği düşünülmektedir.

Çömlekler en yüzeydeki 5 tapınağın tarihini Uruk döneminin başlangıcı olarak (İÖ 3700'e doğru) ve ondan sonraki 6 tapınağı da Ubeyd dönemi (İÖ 4500-3500) olarak belirlememizi sağlıyordu, ancak en derindeki tapınaklarda bulunan bezemeli seramikler Ubeyd dönemininkilerden çok farklıydı. 14'ten 12. katmana kadar olan seramikler, Uruk'ta kazı yapan Alman arkeologların bu şehrin yakınlarındaki Kal'at Hacı Muhammed'de bulduklarının aynısıydı, ancak, çok daha zarif olan 18 ila 15. katmandakilerin hiçbir benzeri yoktu. Böylelikle bu seramiklere "Eridu seramiği" adı verildi. Artık, Eridu seramiklerinin yalnızca bu şehrin civarıyla sınırlı bir alana yayıldıklarını biliyoruz, buna karşın Hacı Muhammed'deki seramiklerse, Kiş'in kuzeyinde Ras-el Amiya'ya kadar görülmektedir, ki bu da Eridu'nun 240 kilometre uzağına kadar uzandığı anlamına gelmektedir. Hacı Muhammed ve Ras-el Amiya'nın "höyük", yani yapay tepeler olmadıklarının altını çizmek gerekir, bunlar Eridu'nun derin kademeleri gibi, Mezopotamya ovasının şimdiki seviyesinin altında yer alan, tesadüfen (Fırat kıyısında oluşan bir toprak çökmesi sonucu ya da bir kanal açılırken) bulunmuş antik şehirlerdir. Şunu da eklemek gerekir ki Eridu seramiği kimi yönlerden Halaf seramiğiyle benzerlikler göstermektedir ve katman yapısı dolayısıyla İÖ 5000 yılı olarak tarihlendirilebilir.

Aralıksız devam eden bir yerleşim

İşte bu şekilde, çok eski dönemlerde, *bütün* Mezopotamya'da, bize hiçbir metin bırakmadıklarından dolayı adlarını ve tarihlerini asla bilemeyeceğimiz birçok toplum yaşamıştır. Arkaik çiviyazı işaretlerini taşıyan ilk kil tabletler ancak İÖ 3200'e doğru Uruk'un kültür katının 4b katmanın-

da ve Uruk'ta ortaya çıkmıştır. Ne yazık ki bu ilk metinler (dünyanın en eski metinleri) yalnızca "logogramlardan" (bir sözcüğü temsil eden resim) oluşmaktaydı ve dilbilgisel ilgeçler olarak kullanılan ve sessel değerleri olan işaretlerden yoksundu. Dolayısıyla bunların Sümerce yazıldıklarından emin olamamaktayız. Zaten, büyük Sümer bilimci Benno Landsberger 1943-1945 yılları arasında Sümerlere özgü metinlerde, özellikle Fırat (*Buranun*) ve Dicle (*İdigna*) gibi nehir ve şehir adlarıyla birçok meslek ve nesne adlarının ne Sümerce ne de Samice olduğunu saptamıştır. Öyleyse, Sümerler kendilerinden önce Mezopotamya'da yaşamış olan X toplumunun sözcüklerini almışlardı.

Tüm bu keşiflere karşın Sümerlerin kökeni hâlâ karanlıktı. Hatta gittikçe karmaşıklaşmakta ve şimdi de zamandizinsel bir sorunla ikiye katlanmaktaydı: Sümerler büyük olasılıkla İÖ 3000 yılında Mezopotamya'ya geldilerse tarihöncesi kültürlerden birinin taşıyıcısı mıydılar, eğer öyleyse hangisinin? Ve nereden geliyorlardı?

Bilim adamları bu sorunun cevabını vermekte güçlük çekiyorlardı. Genel olarak, Eridu'nun üst üste binmiş tapınaklarının kanıtladığı kültürlerin devamlılığı olgusundan etkilenmiş olan arkeologlar (Seton Llyod, Frankfort), Sümerlerin gelişinin Ubeyd döneminin başlangıcıyla (İÖ 4500-3500), hatta Eridu dönemiyle kesiştiği fikrini savunma eğilimindeydiler. Filolog olan Speiser ve Kramer'sa oldukça geç gelen yazının bulunması, Sümer edebiyatında diğer toplumlarınkine (Yunan, Germen ve Hindu) benzer bir "kahramanlık dönemi" geleneği, ve bezemeli çömleğin (Ubeyd) yerini bezemesiz çömleğin (Uruk) alması temeline dayanarak, Sümerlerin gelişini Uruk döneminin başlangıcı (yaklaşık İÖ 3500) ya da daha sonrası olarak saptamışlardır. Ancak Sümerlerin çıkış noktası gizemini hep korumuştur: Yakındoğu'da ve Hindistan, Pakistan, Afganistan, Kafkasya ve Önasya'da 1920-1960 yılları arasında gerçekleştirilen birçok kazıda, aslında Sümer uygarlığı hakkında bildiklerimizle yakından uzaktan ilgisi olan hiçbir şey bulunamamıştı. Elimizde yine eski varsayımlar kalmıştı. 1951'de, Amerikalı Asurbilimci Speiser uzun bir makalesinde, tek bir kanıt sunmaksızın, Mezopotamya'ya Uruk döneminde gelen Sümerlerin "her ne kadar geldikleri ülke dağlık bir bölge olsa da, büyük olasılıkla deniz yoluyla, doğudan geldikleri" sonucuna varmış ve şu soruyu ortaya atmıştır: Geldikleri yer Kafkasötesi, Hazarötesi, Yukarı Asya olabilir mi? Yalnızca Fransız André Parrot Anadolu üzerinde dur-

maktadır; İran nasıl bezemeli seramiğin merkeziyse, Anadolu da çömlekçiliğin geleneksel merkeziydi. Ona göre Sümerler, Uruk dönemi başında kuzeyden, Fırat vadisini izleyerek gelmişlerdi. İlginç bir varsayımdı, ancak tıpkı "deniz" varsayımı gibi somut kanıtları yoktu.

Sümerlerin, Mezopotamya'yı fethetmeden önce, Vikingler gibi geçtikleri bu Basra körfezi hakkında ellili yılların sonunda ne biliniyordu? Kimi metinlerdeki bilgiler dışında aslında çok az şey biliniyordu.

Birçoğu İÖ 2300 ve 1800'e dayanan ve kraliyet yazıtlarıyla idari tabletler olan bu metinler, Tilmun, Magan ve Meluhha adı verilen ülkelerden yola çıkan, ardından da Körfez adı verilen "Acı Göller"de (ya da "İç" ya da "Yükselen Güneşin" denizi) dolaştıktan sonra Babil yakılarındaki Ur ve Agade nehirlerinin limanlarına palamarlayan gemileri anlatmaktaydılar. Meluhha'dan altın, "değerli kırmızı akik", fildişi nesneler, çeşitli ağaç özleri getirirlerken, Magan'dan "görkemli bakır"ı ve Sümerli heykeltıraşların, Girsu prensi Gudea'nın şu anda Louvre müzesinde bulunan heykelinin yapımında kullandıkları güzel siyah taşı, diyoriti getirmekteydiler. Tilmun'sa, ticari mallarını transit geçirdikleri bir bölge gibiydi. Mezopotamyalıların değişim aracı olarak ne kullandıklarını bilmemekteyiz. Kuşkusuz tahıl, çömlek, kumaş, işlenmiş nesneler kullanıyorlardı. Her koşulda ticaret gelişmişti ve Akad kralı Maniştusu'dan (yaklaşık İÖ 2269-2255), Asur kralı II. Şarrukin'e (Sargon) kadar (İÖ 721-705) Mezopotamya hükümdarları, çevresini ele geçirerek ya da buralara kendi koruyucularını göndererek dönem dönem ticareti tekellerine alma girişiminde bulunmuşlardır. Bugünse, bu üç ülkeyi neredeyse kesin bir şekilde belirleyebiliyoruz. Meluhha çok büyük bir olasılıkla, III. binyılın sonunda oldukça ilgi çekici bir uygarlığın geliştiği İndus vadisiydi. Magan'ınsa, zengin bakır madenleri ve püskürük kayaları bulunan bugünkü Umman olma olasılığı neredeyse kesindir; eski Tilmun'un da Bahreyn adasında olduğu konusunda fikir birliğine varılmıştır. Ancak, 1906-1925 yılları arasında bir kısmı kazılan ancak kayda değer bir şey bulunamayan binlerce höyüğün yer aldığı bu ada dışında, Basra Körfezinin Batı yakasının tamamı ellili yıllarda arkeologlar için bilinmeyen topraklardı.

Petrol tüm bunları değiştirdi. Petrol Körfez kıyısındaki ülkelere zenginliği ve ardından özgürlüğü vermiş, ülke yöneticilerinde ulusal bir duygu yaratmıştı; bu nedenle bu yepyeni devletler, uzak geçmişlerini yeniden bulabilmek amacıyla yapılacak araştırmaları cesaretlendirmiş, parasal destek

vermiş, hatta bu araştırmaları bizzat kendileri yapmaya başlamışlardır. 1953'te Danimarkalılar tarafından büyük bir başarıyla kazılan Bahreyn'den sonra Kuveyt'e ait olan Faylaka adası, ardından da Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan civarı ve son olarak da Umman'da kazılar gerçekleştirilmiştir. Günümüzde birçok Amerikalı, İngiliz, Danimarkalı, Fransız misyonlar uzun süre dışlanan Yakındoğu'nun bu bölümünde, höyükler kazarak, mezarlar açarak, numuneler alarak çalışmalar yürütmektedirler. Elbette bu çalışmaların, bir başka deyişle, bu otantik "arkeolojik devrimin" sonuçlarının –geniş halk kitlelerinin bu konuda yeterince bilgilendirilmemesi şaşırtıcıdır– bir bütün olarak tablosunu oluşturmak için çok erkendir, ancak bu çalışmalarda kayda değer üç nokta su yüzüne çıkmaktadır: Öncelikle bu bölgelerin nüfusu, Antikçağ'da, altmışlı yıllardaki büyük petrol "patlaması"ndan önceki dönemden daha fazlaymış gibi görünmektedir. Ardından, İÖ III. binyılda Bahreyn'de, Körfez'in kimi kıyı bölgelerinde ve Umman'da kimi zaman basit, kimi zamansa ilgi çekici özgün kültürler vardı ve bu kültürler Mezopotamya, Doğu İran, Belucistan ve İndus vadisiyle yakın ilişki içindeydiler. Son olarak, Mezopotamya'yla olan ticari ve belki de siyasi ilişkiler metinlerin ileri sürdüğünden çok daha eskilere dayanmaktaydı, çünkü Cemdet-nasr seramiğinin izleri (yaklaşık İÖ 3100) Umman'ın merkezine kadar, Ubeyd, hatta Hacı Muhammed çömlekçiliğinin izleri de bütün Suudi Arabistan kıyısı boyunca Bahreyn ve Katar'a kadar görülebilmektedir.

Körfezin altında Sümerler mi?

Jeoloji ve jeofizik gibi başka alanlarda gerçekleştirilen araştırmaları petrole borçluyuz, ancak bu araştırmaların sonuçları kimi zaman Körfezin ve komşu ülkelerin tarihine, tarihöncesine ve arkeolojisine de etki etmektedir. Bu araştırmalar arasından burada yalnızca 1964-1965 yıllarında Alman okyanus araştırma gemisi *Meteor*'un jeologları tarafından gerçekleştirilen deniz altı araştırmalarına değineceğiz, çünkü konumuzla doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Gerçekten de bu araştırmalar uzun zamandır bilinen bir şeyi onaylamamızı ve tarihlendirmemizi sağlamıştır: Basra körfezinin seviyesi, dört defa Avrupa'nın ve Amerika'nın kuzeyini kaplamış devasa buzulların oluşmasına ya da erimesine bağlı olarak bütün Pleistosen ve Holosen dönem boyunca inip çıkmıştır.

İÖ 70000'e doğru, son iki buz çağı (Riss ve Würm) arasındaki ısınma döneminde, Körfezin seviyesi şimdiki düzeyinden yaklaşık 8 metre kadar yüksekteydi, bu da suların Mezopotamya ovasının büyük bir bölümünü kapladığı anlamına gelmektedir. Ardından seviye, havaların soğuyup buzulların tekrar oluşmaya başlamasıyla inmeye başladı ve İÖ 14000'e doğru Würm buzlanmasının doruk noktasında seviyesi en düşük değere ulaştı (-120m). Demek ki Körfez, doğrudan Umman körfezine dökülen Dicle ve Fırat nehirlerinin (ya da günümüzdeki Şattülarap) geçtiği geniş bir ovaydı. Ardından buzulların geriye çekilmesiyle Basra Körfezi, önce yavaş yavaş ardından hızla yükseldi. Körfezin ucu İÖ 12000 yılına doğru Katar yarımadasının doğusunda, İÖ 10000'e doğru Kuveyt'le Bahreyn arasına, İÖ 8000 civarında 100 kilometre daha kuzeye; İÖ 6000'e doğru Kuveyt enlemine; son olarak da İÖ 4000'e doğru şu anki konumuna ulaştı. İÖ 3000 yılına doğru suların bir kez daha yükselmesiyle seviyesi 3 metre daha yükselmiştir –ki bu da Aşağı Mezopotamya'nın sular altında kalması için yeterliydi– ve yavaş yavaş inen nehirlerin giderek alüvyon taşımasıyla deniz çekilmiştir; Ur şehri İÖ 2800'e doğru kıyının 20 ila 30 kilometre uzağında bulunmaktaydı.

Öyleyse, İÖ 14000-3000 yılları arasında bugün Körfezin dibi olan bölgenin bir ya da iki büyük nehirle, onun kolları ve serpiştirilmiş göllerle sulanan geniş bir vadi olduğu ve yaşanabilir olduğu düşünülebilir. Belli bir dönemden itibaren –bu dönemin tarihini saptayabilmiş değiliz– bu vadide Sümerlerin, ya da en azından atalarının yaşadığını hayal etmekten kendimizi alamamaktayız.

Yalnızca alçak sesle söylemeye cesaret edilebilen bu varsayım kimi sorunları çözme avantajına sahiptir. Bel-Usur tarafından anlatılan efsaneye mantıklı görünen bir temel oluşturmaktadır. İnsan-balık Oannes, suların yükselmesiyle geri çekilen –sözcüğü sözcüğüne söylemek gerekirse "denizden çıkan"– ve Eridu civarına, ardından da tüm Aşağı Mezopotamya'ya yerleşen bu halkı temsil ediyor olabilir.

Ayrıca, eğer Eridu, Hacı Muhammed ve Ubeyd'de bulunmuş bezemeli çömlekleri Ön-Sümerler'in (bugün bunların "Ubeyd seramiklerinin" birbirini izleyen değişkeleri olduğu kabul edilmektedir) yaygınlaştırdığı kabul edilirse, bu varsayım, bu seramiğin Katar'da, Bahreyn'de ve Körfezin kuzeybatı kıyısında, hatta Irak'ın en güneyinde ortaya çıkışıyla bağdaşmaktadır.

Nihayet bu varsayım Sümerlere ait, varoluş nedeni pek bilinmeyen bir kavramı açıklığa kavuşturabilmektedir: Bu, en eski Mezopotamya hikâyesi olan Tufan'ın[2] sonunda başvurduğu "kayıp cennet Tilmun" kavramıdır. Sümerli Nuh, Ziusudra, gemiden çıkıp bir kurban adadığında tanrıya dönüşerek "geçiş ülkesi, Tilmun ülkesine, güneşin doğduğu yere" yerleşir. Ancak bu konudaki en açıklayıcı metin, boşluklar olmasına karşın iyi muhafaza edilmiş "Enki ve Ninhursag Miti"[3] başlıklı bir şiirdir.

Kanıtlanamamış, gerekli de olmayan bir varsayım

Bu tuhaf ve karmaşık mitte aslında, suların tanrısı Enki ile yer tanrıçası olan karısı Ninhursag'ın başrolde olduğu, Tilmun'da geçen, cinsel yaratılış hikâyesidir. Mitte Enki, kırları ve meyve bahçelerini sulamak, ardından da karısını hatta sırasıyla kızlarını ve torunlarını döllemek, böylelikle de tanrıçaların doğması ve sonunda da muhtemelen sihirli olan 8 bitki üretmek için Tilmun'da tatlı su çıkarır. Ancak bu bitkileri yer ve bu hareketinden dolayı toprak tanrıçası tarafından lanetlenir, ağır bir hastalığa tutulur. Ancak, kaçmış olan Ninhursag geri gelir, ona acır ve 8 iyileştirici tanrı yaratır (vücudunun acı çektiği her bölümü için bir tane); Enki bunlara bazı tanrısal işlevler ya da bölgeler verir. Bu noktada, Magan'ın Ninsikilla tanrısına, Tilmun'un da Ensah (aynı zamanda Enzak ya da Inzak olarak da yazılabilen) tanrısına verildiğini belirtelim. Oysa Inzak adı Bahreyn ve Faylaka adasında bulunan, II. binyılın başlangıcına ait yazıtlarda geçmektedir. Ancak bizim konumuz açısından mitin en önemli bölümü, hikâyeyi başlatan Tilmun betimlemesidir. Son çevirmeni Philadelphialı profesör Kramer'dan alıntılanacak olursa, Tilmun, ne hastalığın ne de ölümün hüküm sürdüğü "yaşayanların ülkesi", "saf", "temiz", "ışıtılı" bir ülkedir:

Tilmun'da karga çığlık atmaz,
İttidu *kuşu* ittidu *çığlığını atmaz,*
Arslan öldürmez.

2) Bkz. s. 213: "En eski Tufan hikâyesi"
3) Metnin tamamı şu yapıtta çevrilmiştir: *Lorsque les dieux faisaient l'homme. Mythologie mésopotamienne*, Paris, Gallimard, 1989, s.152.

Kurt kuzuyu yakalamaz,
Oğlakları yiyen vahşi köpek görülmemiştir.
Gözleri ağrıyan biri "gözlerim ağrıyor",
Başı ağrıyan biri "başım ağrıyor" demez,
Yaşlı kadın "yaşlı bir kadınım" demez,
Yaşlı bir erkek "yaşlı bir erkeğim" demez...

Kısacası, bir rüya ülkesi, gerçek bir Cennet; çok uzun zaman önce bir daha geri dönmemek üzere topraklarını terketmek zorunda kalan insanların hayalindeki yerler de öyledir.

Öyleyse, Sümerler (en azından ataları) Tilmun'dan, yani Bahreyn adasından ya da sözcüğün geniş anlamıyla, bu adayla Kuveyt arasındaki Körfezin bugün sular altında olan bölümünden gelmiş olabilirler mi?

Buna olumlu cevap vermekten ve Atlantis fanatikleri gibi bir mitte ayak diretmekten kaçınalım. Basra körfezinin derinliklerine gömülmüş bir "tarihöncesi Sümer" varsayımı son derece cazip gelmektedir ancak, inandırıcılığını azaltan zamandizinsel, jeolojik ve arkeolojik birçok itirazla karşı karşıyadır. İÖ 14000'den 10000'e kadar olan üst paleolitik dönemde, Bahreyn enleminde Körfez bölgesi sular altında değildi; bu dönem ön-tarihsel bir kültürün yer alamayacağı kadar erken bir dönemdir. Ayrıca, coğrafyacı Vita-Finzi'ye göre Körfezin dibindeki akarsu tortularının azlığı ve girişinde gerçek bir deltanın olmayışı (kuşkusuz bu dönemde fazlasıyla geri çekilmiş olan akarsuyun ya da akarsuların çok eğimli olmasından dolayı), "genel olarak susuz ve bazı bataklıkların bulunduğu bir çöküntü" yapmış olmalıydı. Dikkate değer bir diğer nokta: Bahreyn'de, Katar'da ya da Körfez kıyısında Eridu seramiğine (oysa en eskisidir) rastlanmamıştır ve burada bulunan Ubeyd seramikleri daha geç bir döneme aittir.

Dahası, "deniz altı" varsayımının önemli bir eksikliği vardır: Bu varsayım *kanıtlanamaz*. Körfezin dibindeki topraklarda bugün ne bulmayı umuyoruz ki, Sümerlerin ve onların öncüllerinin normal yerleşim yerleri olan sazdan kulübeler, kerpiçten ve pişmiş tuğladan yapılmış evler mi? Ayrıca bu varsayım, Enki ve Ninhursag mitini açıklamak için bile *gerekli* olmayan bir varsayımdır. Ön-Sümerlerin, ister doğudan ister batıdan (yani Mezopotamya'dan) gelmiş olsunlar, Körfez kıyısında ve Bahreyn'de kalmış ya da koloniler ya da ticarethaneler kurmuş, ardından buraları başka

toplumlara bırakmış oldukları düşünülebilir. Böylelikle daha sonradan Sümerler "güneşin doğduğu" bu uzak ülkeleri kayıp bir Cennet olarak mitleştirmiş olabilirlerdi; tıpkı Kenan'a yerleşmiş Yahudilerin Dicle ile Fırat arasını Cennet Bahçesi olarak mitleştirmiş olmaları gibi.

Şu ana kadar Körfez boyunca doğudan batıya hiçbir etnik hareketin varlığı kanıtlanmamıştır. Buna karşılık Sümerlerin "kökenlerinin" Mezopotamya olduğu varsayımı giderek güçlenmektedir ve incelenmeye değerdir.

Son yirmi yılda Irak'taki ön-tarihsel sitlerde yapılan birçok kazının en önemli kazancı bizce, Sümer-Akad uygarlığının, tıpkı diğer eski ya da modern uygarlıklar gibi, aynı potada dağılmış, aynı kalıp içine akmış farklı ögeleri bir araya getirdiğinin kanıtlanmış olmasıdır. Bu ögelerin her birinin ortaya çıkışı –ister teknikler, ister sanatlar, ister mimari olsun– artık zaman ve mekân olarak saptanabilir; ayrıca her ne kadar bunlardan bazılarının komşu ülkelerden alındığı su götürmez bir gerçekse de, Mezopotamya'da bile çoğunun o kadar derin kökleri vardır ki, bunlar bu bölgenin yerlisi sayılabilir.

Yapılan kazılar sayesinde artık, Mezopotamya'nın en eski tarihöncesi kültürlerinin kısmen çağdaş olduklarını ve kendi aralarında hiçbir kopukluk olmadığını biliyoruz; örneğin aynı şehirde bir seramikten diğerine geçiş neredeyse sürekli gerçekleşmiştir. Ayrıca, Ubeyd'in bezemeli çömleklerinin yerine Uruk'un bezemesiz çömleklerinin geçmesinin teknik bir gelişmeye, toplu üretime olanak sağlayan ayak çarkının bulunmasına bağlı olduğu, toplumda ani bir değişmenin söz konusu olmadığı neredeyse kesindir. Bu kültürlerin içinde yalnızca Halaf çömleği, hazır bir şekilde, Mezopotamya'dan, kuşkusuz Doğu Anadolu'dan ya da Ermenistan'dan alınmıştır, ancak sınırlı bir alana yayılmış olması ve aşamalı olarak ortaya çıkışı ve yok oluşu bu bölgelere gelişinin bir fetih sonucu değil, barışçıl yollarla gerçekleştiğini düşündürmektedir.

"Asıl beşik" neresi?

Nisbeten yeni olan bu arkeolojik araştırmalar yeni bir ön-tarihsel kültürü ortaya çıkarmıştır; bu kültür Hassuna kültürü ile birbirilerinin çağdaşı olan kuzeyde Halaf ve güneyde Eridu (Ubeyd I) kültürleri arasında yer almaktadır ve karbon 14'e göre tarihi yaklaşık İÖ 5500'dür. Bu

kültür Samarra adını taşımaktadır çünkü onu diğerlerinden ayıran çok zarif bezemeli seramik 1912'de bu şehrin orta kademesinin altındaki bir mezarda bulunmuştur; ancak bu kültürün örnek kenti, Samarra'ya çok uzak olmayan, Dicle'nin sol yakasında yer alan ve 1963-1969 yılları arasında Iraklı bir misyon tarafından kazılan Tell es-Sawwan'dır ("çakmaktaşı" höyüğü). Bu kültürün merkezi Musul ile Bağdat arasındaki Orta-Dicle'ye tekabül ediyor gibidir, ancak Samarra seramiğine batıda Orta-Fırat ve Habur'a, doğudaysa Zagros dağı kollarına kadar rastlanmaktadır.

Aslında çiftçilik ve hayvancılık yapan Tell es-Sawwan halkının, buğday, yulaf, arpa ve keten yetiştirdikleri tarlalarını sulamak için Dicle sularının kabarmasından yararlanarak; Irak'ta, sulamanın ilkel biçimini kullanan ilk toplum olması ihtimali yüksektir. Yine, bölgede, şehirlerini çukurlar ve duvarlarla çevreleyen ilk bu toplumdu. Pişmiş tuğlalarla yapılmış geniş evlerinde Samarra çömlekleri dışında ustaca yontulmuş yarı saydam mermer vazolar da bulunmaktaydı. Son olarak, evlerinin altında bulunan mezarlarından pişmiş topraktan ya da kaymaktaşından diz çökmüş ya da ayakta ve çoğunlukla da kadınların heykelcikleri çıkmaktadır. Pişmiş topraktan heykelciklerin bir kısmının "kahve tanesi şeklinde" yarılmış kilden yuvarlak bir benekle yapılmış gözleri ve çok uzun kafaları vardır; Ubeyd kültürünün heykelciklerine çok benzemekteydiler. Bununla birlikte, diğer pişmiş topraktan ya da kaymaktaşından heykelciklerin gözleri büyüktür; deniz kabuklarıyla süslenmiş iri açılmış gözlerin üstünde ziftten kalın kaşlar vardır. Ayrıca, yalnızca gözler değil aynı zamanda kişilerin duruşu (dirsekten bükülmüş kollar, göğüste birleştirilmiş eller) ve sivri bereleri de İÖ 2800-2500 tarihlerindeki arkaik Sümerlerin heykelciklerine şaşırtıcı bir biçimde benzemektedir. Diğer dikkate değer keşifse, İngiliz arkeolog Joan Oates'in Bağdat'ın doğusunda, Choga Mami'de bulmuş olduğu Tell es-Sawwan'dakilere benzer kahve tanesi gözleriyle kilden küçük heykeller ve aynı sitte bir arada bulunan Samarra, Eridu (Ubeyd I) ve Hacı Muhammed (Ubeyd II) seramikleri arasında geçiş tarzını yansıtan bir seramiktir[4].

4) Daha yakın bir tarihte, Larsa yakınlarında, Tell el-Oueili'de kazı yapan Fransız arkeologlar yalnızca klasik Ubeyd'in dört seviyesini değil aynı zamanda Samarra kültürüyle ortak noktaları bulunan Ubeyd 0 adlı bir seviye de bulmuşlardır. Bu seviyenin altında, daha eski başka seviyeler de bulmuşlardır ancak freatik tabaka yüzünden bunların incelenmesi zordur.

Böylelikle Tell es-Sawwan ve Choga Mami, "Samarralılar", "Ubeydler" hatta görünüşe göre tarihsel dönem Sümerleri arasındaki kültürel devamlılığın ilgi çekici bir örneğini sunmaktadır. Sonuç olarak, "Ubeydlilerin" ne güneye göç etmiş "Samarralılar" olduklarını, ne de kesinlikle Sümerlerin ataları olduklarını söyleyebiliriz; bu keşifler Sümerlerin uzun zamandan beri Mezopotamya'da ortaya çıkmış ve tıpkı atalarımızın yaptıkları gibi, yüzyıllar boyunca birbirlerine karışarak kaynaşmış birçok toplumdan biri olduğu varsayımını güçlendirmiştir.

Bu varsayıma göre Sümerlerin kökeni tarihin karanlıklarında gömülüdür, çünkü Yakındoğu, Avrupa ve Asya'da birbirini izleyen cilalı taş devri ve yontma taş devri toplumlarının hareketleri konusunda kesin bir şey bilmemekteyiz ve bilemeyeceğiz. Denizin dibine kadar inip arayarak, ama bir şekilde Sümerlerin "ilk yurtlarını" bulmaya çalışmak ve yakından incelendiğinde çürük temeller üzerine kurulu bir dizi varsayım üretmek demek aslında kendi kendini aldatmak, ya da Frankfort'un da dediği gibi, "bir hayalin peşinden koşmak" değil de nedir?

Okuma Önerileri

Sümerlerin Kökeni

Sümerlerin kökenine ait başlıca makaleler T. Jones tarafından şu yapıtta toplanmıştır: *The Sumerian Problem*, New York, John Wiley and Sons, 1969.

Farklı varsayımlar şu yapıtta özetlenmiştir: A. Parrot, *Archéologie mésopotamienne*, Paris, Albin Michel, 1953, cilt II, s. 308-328. Bu cilt ve I. cilt (1946) 1950'ye kadar Mezopotamya'da gerçekleştirilen tüm kazıların özetlerini de içermektedir.

Bel-Usur

Bugüne kadar Yunanca dışında ulaşılması pek mümkün olmayan Bel-Usur'un yapıtından bize kalanının gözden geçirilmiş basımı S. M. Burstein tarafından şu kitapta yayımlanmıştır: *The Babyloniaca of Berossus*, Malibu, California, Undena Publications, 1978.

Körfez Devletlerinde Gerçekleştirilen Kazılar

Basra Körfezinde özellikle de Bahreyn'deki kazıların başlangıcıyla ilgili olarak, şu yarı arkeolojik ve yarı otobiyografik yapıt ilgi ve beğeniyle okunabilir: G. Bibby, *Dilmoun*, Paris, Calmann-Lévy, 1972.

Bu kazılar hakkında genel bir bilgi için şu yapıta başvurulabilir: D. T. Potts, *The Arabian Gulf in Antiquity*, I. cilt, Oxford, Clarendon Pres, 1990.

Körfez seviyesindeki değişkenlikleri ve bunun Dicle ve Fırat'ın profiline yansımalarının açık bir dille özeti için bkz. P. Sanlaville'in makalesi: *Paléorient*, cilt: 15/2, 1989, s. 5-27 ve J. L. Huot, *Les Sumeriens*, Paris, Errance, 1989, s. 59-77.

Enki ve Ninhursag miti J. Bottéro ve S. N. Kramer'in başlıca yapıtlarında çevrilmiş ve incelenmiştir: *Lorsque les dieux faisaient l'homme. Mytologie mésopotamienne*, Paris, Gallimard, 1989.

Yeni Keşifler

Tell es-Sawwan kazıları ön rapor olarak (İngilizce ve Fransızca) yayımlanmıştır: F. Al-Wailly, vdy. *Sumer* dergisi, Bağdat, 21. cilt, 1964, 26. cilt, 1970. Choga Mami kazıları için bkz. J. Oates, *Iraq*, Londra, 31. cilt, 1969, s. 115-152.

Tell el-Oueili hakkında çok güzel bir özet bulunmaktadır: J. L. Huot, *Akkadica*, Brüksel, 73. cilt, 1991, s. 1-32.

Ur Mezarlığı'nın Büyük Gizemi

Georges Roux

Yirmili yıllarda gerçekleştirilen iki keşif büyük yankı uyandırmış, bütün dünya bu konuları konuşmuştur. Bunlardan birincisi Mısır'daki Tutanhamon mezarlığı, diğeriyse Irak'taki Ur kraliyet mezarlığıdır. Bu keşifler İngilizler tarafından gerçekleştirilmiştir ve her iki keşifte de söz konusu olan, cenaze eşyalarının müthiş zenginliği ve muhteşem güzelliğiyle ilgi çeken ve kraliyet mezarlığı olarak varsayılan mezarlardır. Ancak benzerlikleri bu noktada son bulmaktadır.

Nil vadisinde aslında bir tek mezar bulunmaktaydı: İÖ 1361-1352 yılları arasında hüküm sürmüş, zaten iyi tanınan genç bir firavunun mezarıydı. Kayaya oyulup sıkıca kapatılmış bir mezardı bu; öyle ki, hükümdarın tahnit edilmiş vücudu ve yanındaki hazineler çok iyi korunmuştu. Buna karşın Fırat vadisinde III. binyıla tarihlenen en az 17 mezar vardı; bunlar çoğunlukla nemli kalan bir zemine kazılmıştı ve içindekilerin hepsi kolaylıkla belirlenmiş değildi. Zamanla toza dönen iskeletler ve ancak teknik hünerlerle kurtarılabilen değerli eşyalar bulunmaktaydı. Mezopotamya'da eşsiz, Yakındoğu'daysa çok nadir görülen bir durum söz konusuydu: Neredeyse tüm seçkin ölülerin beraberinde, kimi zaman çok sayıda olan maiyeti ya da saray erkanı da gömülürdü. Kısaca bir yanda

tarihsel bir açıklık, basitlik ve netlik; diğer taraftaysa belirsizlik, gizem ve korkunç bir toplu mezar vardı. *Tod und Nebel*, ölüm ve sis; bu keşif kuşkusuz Mezopotamya tarihinin en büyük ve kesinlikle en karmaşık gizemlerinden biridir.

Sümer'de Ur

Basra'nın yaklaşık 200 kilometre kuzeybatısında, Irak'ın güneyinde bulunan İbrahim'in anavatanı antik Ur şehri, 3000 yılı civarında büyük bir tarihöncesi kasabadan doğmuştur ve burada İÖ yaklaşık iki yüzyıl öncesine kadar insanlar yaşamaktaydı. Krallarının III. binyıl boyunca iki kez egemen olduğu ülke olan Sümer'in Uruk ve Lagaş'la birlikte üç büyük başkentinden biriydi. Ur kalıntıları bugün hâlâ Mezopotamya'nın en güzel ve en çok konuşulan yeridir. O zamanlar surlarının altından akan Fırat buradan birkaç kilometre çekilse de, devasa *ziggurat*'ı (çok katlı kule) hâlâ, "kutsal alan" ve tapınağa hâkimdir ve ünlü yerlerinden birinin dar sokaklarında yapılan bir gezinti Pompei'de bir gezintiyi andırmaktadır... Ancak arada bir farklılık bulunmaktadır: Ur 18 yüzyıl kadar daha eskidir.

Temeli 1854'e dayanan inceleme ve sondajların ardından, Ur kazıları 1918 yılında başlamıştır. Para sıkıntısı yüzünden çabuk ara verilen kazılar, British Museum ve Pennsylvania Üniversitesi'nin finansmanıyla 1922 yılında tekrar başlamış ve Sir Leonard Woolley yönetiminde on iki yıl aralıksız sürmüştür. 1922 yılında *ziggurat* ve onu çevreleyen dikdörtgen biçimindeki büyük platform kısmen gün ışığına çıkarılır, ancak bu kutsal alanın sınırları, özellikle de güneydoğu bölümününki, belirsizdir. Woolley bu bölüm üzerinde yoğunlaşarak büyük bir hendek açtırır. Burada kendini kutsal meydanın iki destek duvarının arasında bulur (ancak bunu daha sonra öğrenecektir): Biri, muhtemelen daha eski bir izden yola çıkarak, Üçüncü Ur Hanedanlığı kralları (yaklaşık 2112-2004) tarafından inşa edilmiştir; diğeriyse II. Nabukadnezar (612-562) tarafından yaptırılmıştı; her ikisi de büyük oranda yıkılmıştı (bkz. plan, s. 56-57). Bu hendekten birçok kil vazo, kırmızı akikten, laciverttaşından, hatta altından boncuklar ve mezarların varlığına dair kesin ibareler bulunmuştur. Bir mezarı kazmak, özellikle de Mezopotamya'da teknik olarak oldukça zor bir iştir; Woolley'in işçileri ve arkeolog olan kendisi de deneyimsiz olduğundan,

dört yıl sonra geri gelmek üzere hayranlık uyandıran bir bilgelikle şantiyeyi kapatır. Dolayısıyla ünlü Ur "kraliyet mezarlığı" 1926'dan 1932'ye kadar yılda üç ya da dört ay süreyle kazılmıştır.

Aslında 1922 yılında bulunan boncuk ve çömlekler, Akad hanedanlığı dönemine ait (yaklaşık 2334-2154) en üstteki mezarlardaydı; ardından kutsal alanın en eski duvarının dibindeki döküntü yığınının üst üste ve karmakarışık konmuş mezarlarla dolu olduğu ortaya çıkmıştır, ki bunların da 2500'den fazlası açığa çıkarılmıştır. Bunlar sıklıkla, kimi zaman üstü hasırla örtülü, kimi zaman da tahtadan, örgü sazdan ya da seramikten tabutların içine birkaç çanak, çömlek ve kişisel eşyalarla birlikte (silah, basit mücevherler, kimi zaman da silindir mühürler)[1] uzanmış ölülerin bulunduğu basit çukurlardı. Daha altta bulunan "kraliyet" mezarları üç özellik sayesinde ayırt edilebiliyordu: Bunlar genellikle geniş ve derin, kare ya da dikdörtgen bir çukurun dibinden yukarı doğru tuğla ya da taştan yapılmış tonozlu mahzenlerdi ve ucunda bir boşluk bulunan bir dehlizden giriliyordu; özellikle cenaze eşyaları çok daha fazla ve değerliydi; son olarak, mezarların çoğunda birçok iskelet bulunmaktaydı. Bunların altındaysa, diğer normal mezarlar toprağın derinliklerine gömülüydü. Mahzenli mezarlardan gelen mühürlerle, altta ve üstte bulunanlarınkiler karşılaştırıldığında Ur "kraliyet mezarlığı"nın tarihi İÖ 2600 olarak saptanabilmiştir. (bkz. plan, s. 56).

Gömülü kral ve kraliçeler

Woolley tarafından "kraliyet mezarları" olarak adlandırılan 16 mezar iki sınıfa ayrılmaktadır: Bir yanda mahzeni bulunamamış (belki de hiç yoktu) ve Wooley'in "ölü çukurları" (*death pits*) olarak adlandırdığı, genişçe 6 çukur; diğer yandaysa, bir ya da birçok odalı mahzeni bulunan 10

1) Genelde taştan, 1 ila 8 cm arasında küçük silindirlerdir; sahipleri tarafından kolye gibi taşınmaları için uzunlamasına deliklidir. Dönemlere, ayrıntıya ve bir silindirden diğerine göre değişen motif ve sahnelerle süslenmişlerdir. Nemli kil üzerine yuvarlandıklarında, üzerine koyulduğu belgeyi (örneğin anlaşma) ya da nesneyi (küp kapağı) sahihleştiren alçak kabartmalı küçük bordür şekillen bırakırlar. Silindir mühürlerin (oyma) incelenmesiyle ilginç bilgiler edinilmiştir ve bu bilgiler karşılaştırma yoluyla bazı tarihlerin yaklaşık olarak saptanmasına yardımcı olacaktır.

çukur. Bununla birlikte bu listeye, ölümlülerin ortak mezarlarına benzeyen ancak zenginliğiyle ancak bir kral ya da prense ait olabilecek bir on yedinci mezarı (755 numaralı mezar) eklemek gerekir.

Ur "kraliyet mezarlığını" incelediğimizde karşımıza çıkan ilk sorun kraliyete ait olduğu varsayılan gömülü kişilerin kimliklerinin tespitidir. Öncelikle, ki özellikle "ölü çukurlarında" bu söz konudur, "asıl" bedeni, kendisini çevreleyen "ikincil" bedenlerden (kendisine eşlik etmek için kurban edilmiş kişiler) ayırt etmek her zaman mümkün olmamaktadır. İkinci olarak, iskeletler genelde o kadar kötü durumdadır ki istenilen kesinlikte bilimsel incelemeye el vermemekte ve asıl ölünün cinsiyeti ancak taşıdığı mücevherlerden, başını örten örtünün şeklinden ya da yanındaki nesnelerden anlaşılabilmektedir. Yakın zamanda bu teşhisi koyabilmek için mezarlarda bulunan silindir mühürlerdeki sahnelerden yararlanılması önerildi: Hayvanlar arasında ya da hayvanlarla kahramanlar arasındaki savaş sahneleri erkek mezarlarının belirleyici özelliği, "şölen" denilen sahnelerse (kimi zaman kamışla aynı vazodan içki içen iki kişiye indirgenmişlerdir) kadın mezarlarını temsil etmektedirler. Bu zekice bir yöntem, ama söz konusu mührün asıl ölüye mi yoksa kendisiyle birlikte gömülmüş çevresindeki kişilerden birine mi ait olduğu hiç bilinmemektedir.

Geriye, bu silindir mühürlerin ya da metal vazoların üzerine kazınmış yazılar kalmaktaydı ve bunlar sahiplerinin adlarını açıklayabilecek durumdaydı. Ne yazık ki, Ur mezarlığından hâlâ okunabilir durumda olan yalnızca birkaç yazıt gün ışığına çıkmıştır ve içlerinden ancak çok azı ilgili kişinin adı ya da işleviyle ilgili bilgi vermektedir. İçlerinde en uzun ve en açıklayıcı olan 1050 numaralı mezarın zemininde bulunmuş olan laciverttaşı silindirdir. Şu yazılıdır: "Ur kralı Akalamdug, eşi (*dam*) Aşuskildingira." Antikçağ'da tamamen yağmalanmış ve "asıl bendenin" yok olduğu mahzende, bu hükümdarın yatmış olduğu yine de kesin değildir. Bu silindir başka bir yerden çalınmış ve yağma sırasında burada kaybolmuş olabilir, ayrıca bu dönemin tıpkı diğer kısa yazıları gibi, bu da silindirin karısına ait olduğu ve yine karısı tarafından Akalamdug'a ithaf edildiği anlamına da geliyor olabilir.

Bir diğer silindir mühürdeyse şu yazı bulunmaktadır: "Kral (*lugal*), Meskalamdug"; hangi şehirden olduğu belirtilmemiştir. Bu mühür, üzerinde cenaze vazoları ve birkaç insan kemiğinin bulunduğu sert toprak

zeminle birbirinden ayrılmış, üst üste duran 2 mahzenin bulunduğu 1054 numaralı mezardan çıkarılmıştır. Alttaki mahzende yanında altından çok güzel nesneler bulunan bir kadın iskeleti vardı, yazının bulunduğu üsttekiyse, yanında iki tane altın hançerle bir erkek iskeletinin bulunduğu çok daha basit bir mezardı. Bu demek oluyor ki bir kral (büyük olasılıkla Ur kralı) kendisinden önce ölmüş olan eşinin üzerine gömülmüştü.

Oysa, bu kez yanında herhangi bir unvan olmayan Meskalamdug adı ("ülke için iyi bir kahraman" anlamına gelir) 755 numaralı mezardan çıkarılan bir lamba ve altından iki kase üzerinde bulunmaktadır; ancak, sözünü ettiğimiz bu mezar normal görünüşlü olmasına karşın içinde harika nesneler, ünlü altın "zırhlı başlık", gümüş kınlı çok güzel bir altın hançer, değerli metallerden birçok vazo ve hiç beklenmedik bir şey, kadın mücevherleri bulunmaktaydı. Aynı mezarda, Ninbanda adına yazılı bakırdan bir vazo da bulunmaktaydı ve, *nin* rahibeler gibi aynı zamanda kraliçeler için de kullanıldığından, Ninbanda'nın Meskalamdug'un eşi olduğu kanısına varılmıştır. Peki ama tam anlamıyla bir erkeğe ait olan bu mezarda onun vazosunun ne işi vardı? Kral Meskalamdug'un gerçek mezarı hangisiydi? 1054 numaralı mezardaki üst mahzen mi yoksa 755 numaralı küçük çukurdaki tabut mu? Yoksa iki kral ya da aynı adı taşıyan bir kral ve bir prens mi vardı? İkinci olasılık daha yüksektir.

Beşinci önemli metinse, açıkça *nin* olarak belirtilen Pu-abi ("Babamın sözü") adlı bir kadına ait bir silindir mühür üzerine kazınmıştı[2]. Bu kez silindir yerinde durmaktadır, iskeletin omuz seviyesindedir; 800 numaralı mezar, *nin*'in yapraklarla süslü saçı ve altın yüzüğü, altın kap kacağın bolluğuyla, muhteşem bir lir ve gümüş aslan başlarıyla süslü bir çekçekle ilk bakışta en zengin mezarlardan biri gibi duruyordu. 5 asker ve süslenmiş 23 muhteşem "eşlikçi kadın", efendilerini çevrelemekteydiler. Aynı mezarda biri Lugalsapada diğeriyse Abarage adına iki silindir daha bulunmuştur; Abarage'nin Pu-abi'nin kocası olduğu ve 800 numaralı mezarın yanındaki 789 numaralı mahzenin ona ait olduğu düşünüldü. Ancak kral olduğunu belirten hiçbir şey bulunmamaktadır, ayrıca bu mührün karısının mezarında ne işi vardı?

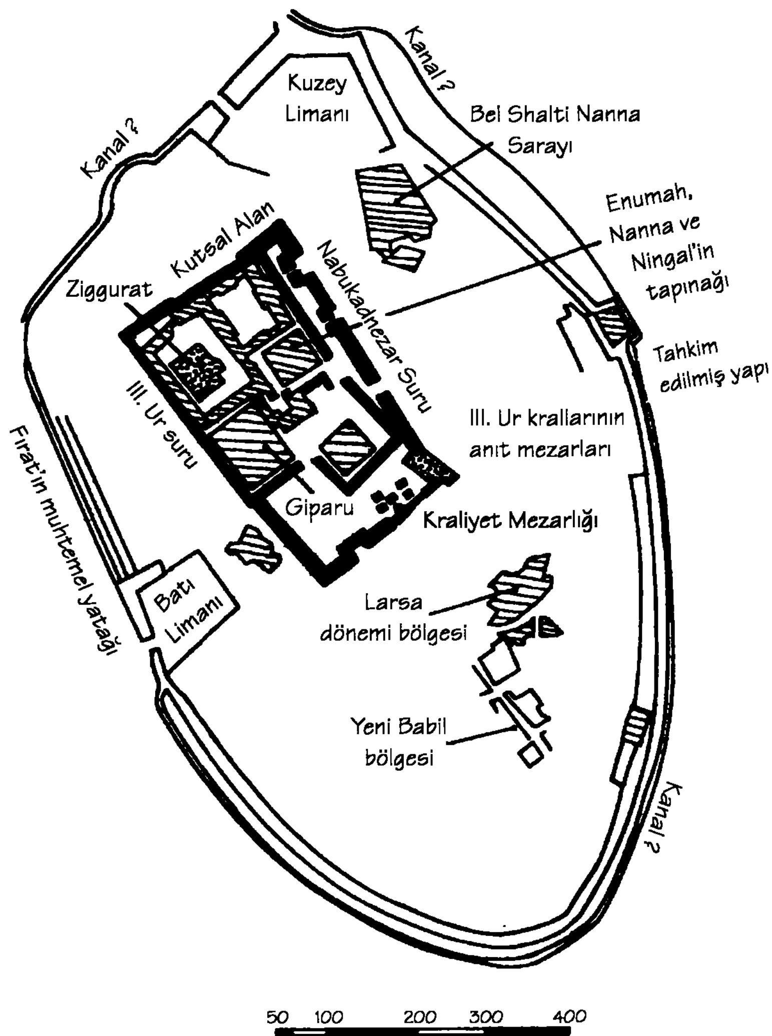
2) Uzun süre boyunca Sümerce SHUB.AD (Shubad) olarak okunmuştur, artık Akadca *Pu-abi* (Pu-abi) olarak okunmalıdır. Her iki okunuşunun da anlamı hemen hemen aynıdır. Bu Urlu *nin* aslında Sami kökenlidir, bu da tarihinin başlangıcında Mezopotamya'daki toplumların karışımını kanıtlayan bir durumdur.

Geriye kalan 4 silindir mühürden yalnızca bir tanesi açıklayıcıdır: O da bir "ölü çukurunda" (580) bulunan "Pabilsag tanrısının rahibesi (*nin*) olan Hekunsig"e aittir. 1236 numaralı mezardan çıkarılan A-imdugud adına bir silindir ve Enşagan adına bir başka silindir ve aynı şekilde Ezi adına bir silindir (779. numaralı mezar) bu erkeklerin sosyal sınıfı hakkında hiçbir bilgi içermemektedir. Bununla birlikte, A-imdugud'un silindirinin altından olduğunu, ki bu çok ender bir durumdur, ve ne yazık ki yağmalanmış olan 1236 numaralı mahzenin mezarlığın en büyüğü olduğunu da belirtmek gerekir.

Böylelikle, 17 mezarın seçkin sahipleri arasında, yazılardan yola çıkılarak, yalnızca bir Ur kralı (Akalamdug) ve eşi, muhtemelen Ur'un bir başka kralı (Kral-Meskalamdug), kraliçe ya da rahibe olan iki *nin* (Pu-abi ve Ninbanda), ve son olarak da bir ast tanrının rahibesi olan Hekunsig saptanabilmiştir. Bu da toplamda 5 mezara dağılmış 6 kişi demektir. Buna 755 numaralı mezardaki, muhtemelen prens olan, unvansız Meskalamdug'u da eklemek gerekir. "Kraliyete ait" denilen diğer 12 mezarda bulunan hükümdar ya da yüksek mertebedeki kişileri (kesin kanıtlar olmamasına karşın Abarage'nin –789 numaralı mahzen ile 800 numaralı mezar– ve Aimdugug'un –1236 numaralı mahzen– krallara ait olduğunu söyleyecek olursak, geriye kalan diğer 9 mezarı) ne yazık ki asla bilmeyeceğiz! Haklarında hiçbir şey öğrenemeyeceğiz.

Birinci Ur Hanedanlığı'nın (yaklaşık 2560-2420) ilk hükümdarı Mesannepadda ve A-annepadda ile kıyaslandığında, Meskalamdug çoğu zaman Akalamdug'un ("ülke için iyi bir baba") babası ve öncülü olarak değerlendirilmektedir, ancak bu yalnızca bir olasılıktır. Şunu da eklemek gerekir ki Ur mezarlığındaki kralların hiçbiri *Sümer Kralları Listesi*'nde[3] geçmemektedir; bu da, söz konusu kralların hiçbir zaman Sümer'in tamamına egemen olmadıkları anlamına gelmektedir. Eğer gerçekten öyleyse, bu üç kral, krallığın kendi topraklarıyla, küçük Ur "kent-devletiyle" yetinmek zorunda kalmışlardır. Ancak Ur Fırat halicinde büyük bir limandı,

3) Th. Jacobsen tarafından, on beş farklı tabletten yola çıkılarak oluşturulan (*The Sumerian King List*, Chicago, 1939) bu liste "gökten krallık indi"den başlayarak İsin kralı Damik-İluşu'nun egemenliğine (yaklaşık 1816-1794) kadar olan dönem içindeki Sümer ülkesinin Hanedanlıkları ve onların krallarını sıralamaktadır. Listenin başı büyük oranda mitiktir. Diğerleri temkinli kullanılmalıdır çünkü Lagaş kralı gibi kimi önemli hanedanlıklar bu listede yer almamaktadır. Oysa III. binyıldaki üç Ur hanedanlığı listede yer almaktadır.

UR ŞEHRİ

L'Histoire dergisi, no: 75, s. 60.

Pu-abi, *nin*
Abarage
Lugalsapada

Pabilsag'ın rahibesi Hekunsig

Ezi

Kral
Meskalamdug

A-imdugud?
Enshagan?

Ur kralı
Akalamdug
Karısı
Aşuskildingira

II. Nabukadnezar Suru

UR KRALİYET MEZARLIĞI

Kenarları taranmış mezarlar "ölü çukurları"dır. 755. mezar (Meskalamdug, başlıksız) planda görülmemektedir; 779. mezarın bir bölümünün altındadır.
Mezarlarda bulunan yazılı mühürler işaretlenmiştir.

L'Histoire dergisi, no: 75, s. 61.

ayrıca mezarlardaki göz kamaştırıcı zenginlik büyük bir ihtimalle çok eski, etkin ve oldukça kazançlı bir transit ticaretten ileri geliyordu; bu ticaret bir yandan nehir yoluyla Mezopotamya'nın geri kalanıyla, Suriye ve Anadolu'yla, diğer yandan Basra körfezi boyunca Bahreyn (Tilmun), Umman (Magan), Doğu İran hatta belki de İndus vadisiyle (Meluhha) yapılıyordu; birçok yüzyıl boyunca Ur'a zenginlik katmış bir ticareti bu.

Kurbanlar

Cinsiyetleri, unvanları, işlevleri ne olursa olsun bu mezarların sahipleri olan yüksek makamlardaki bu insanlar genel kurallar gereği, ölüme onlarla birlikte gidecek olan bundan dolayı da "kurban" olarak adlandırılan kadın ve erkeklerle birlikte gömülürlerdi.

Bu kurbanların bazıları mahzenin içine, "asıl" bedenin yanına gömülüyorlardı, ancak çoğunluğu çukurda, mezarın çevresinde, dar girişte hatta giriş rampasında yer almaktaydı. Sayıları bir mezardan diğerine büyük oranda değişiyordu, çünkü birçok iskelet toza dönüşmüştü ya da mezar yağmacıları tarafından dağıtılmışlardı. Ölü bulunmayan 1236 numaralı mezarın ve yalnızca asıl sahibinin bulunduğu 1631 numaralı mezarın durumu buydu; rahibe Hekunsig'in son mekânı olan bu son mezardaki çukurda yalnızca 3 koşum öküzünün iskeleti bulunmuştur. Kral-Meskalamdug'a ait olan mezarın da aralarında bulunduğu 6 mezardan çok az kurban çıkmıştır (2 ila 11).

Buna karşın, *nin* Pu-abi, gördüğümüz gibi, kalabalık bir maiyetle çevriliydi, varsayılan kocası Abarage ise her iki cinsiyetten 63 kişiyle çevriliydi. Akalamdug mezarında üç farklı kademede 53 iskelet bulunmaktaydı: Mezarın üstünde, zeminde uzanan 12 tane, bir tane biraz daha aşağıda bulunan sazdan tabutta, mezarın altındaki bir çukurda da 40 tane. Rekor, Woolley'in "büyük ölüm çukuru" olarak adlandırdığı, en az 74 kurbanın bulunduğu 1237 numaralı çukurundu: 6 asker ve 4'ü lir ya da harp çalan, 64'üyse "eşlikçi olan" 68 kadın.

Şunu da eklemek gerekir: Hiçbir çocuk iskeleti yoktu, ayrıca kocasının yanına gönüllü olarak gömülmüş bir kadın da söz konusu değildi; erkeklere ait olduğu düşünülen mezarlarda bile, kadınlar fazla sayıdaydılar. Ayrıca bunlar sefil köleler değil, deriden başlıkları, büyük kalkan ve mızrak-

larıyla özel muhafızlar; öküz ya da yabaneşeğiyle çekilen arabaların yanındaki arabacı ya da seyislerdi; görünüşlerinden yüksek mertebede oldukları anlaşılan kadınlar ve kadın müzisyenlerdi. Örneğin Pu-abi'ye eşlik edenlerin başında, daha az işlenmiş olmalarına karşın *nin*'inkine benzeyen altın yapraklar vardı ve yine onun gibi birçok kademede altından, kırmızı akikten ve lacivert taşından kolyeleri, hilal biçiminde altından büyük küpeleri vardı. 1237 numaralı çukurdaysa sıradüzensel bir düzenleme görülmektedir: 28 kadının saçında altından kurdela vardı, diğer 36 kadınınkiyse gümüştendi.

Kurbanların öldürülmedikleri, mezarın içinde zehirli bir içki –afyon ya da haşhaştan söz edilmektedir– içerek gönüllü olarak zehirlendikleri (ya da komaya girdikleri) kesindir. İskeletlerde ne bir darbe izi ne de kesici alet izi bulunmaktadır; süsleri olduğu gibi duruyordu, eğer bedenler yerinden oynatılmış olsaydı onların da yeri değişirdi; bunlarsa mükemmel bir sırayla dizilmişlerdi. Woolley "büyük ölü çukurunu" betimlerken şöyle demiştir: "Erkekler kapıya yakın bir yerde, [mahzenin] yanında yatmıştı. Kadın bedenleri yere düzenli bir şekilde koyulmuşlardı. Hepsi, yanlamasına duruyordu, bacaklar hafifçe bükülmüş, eller yüze biraz yaklaştırılmıştı ve birbirlerine o kadar yakınlardı ki kafaları bir üst sıradaki kadınların bacaklarının üzerinde duruyordu [...] Uyuşturucu etkisini gösterdikten sonra uykuya dalıyor ya da ölüyorlardı, ardından, biri mezara geliyor ve bedenlere son şekillerini veriyordu.

Görünüşe göre, bu sırada müzisyen kadınların boyunlarına harp ya da lirleri asıyorlar ve kurbanların yanlarına pişmiş topraktan ya da metalden küçük ölüm kupasını koyuyorlardı; bu sırada yük hayvanlarını ölüme bırakıyor; mezara girişi kapatıyorlardı. Ardından, arada sırada ayakla çiğneyerek, sırasıyla zemine armağan vazoları, kimi zaman da başka kurbanların bedenlerini koyarak yavaş yavaş büyük çukuru toprakla dolduruyorlardı. Bunlar gerçekleştirildikten sonra toprağa mezara kadar uzanan, saçı için kullanılacak olan seramik bir boru yerleştirilmekteydi. Ardından burasını ölünün anısına, pişmiş tuğladan küçük bir kulübeyle çevrelemekteydiler. Mezarı tamamlamak için yapılan tüm bu eylemler, tüm bu aşamalar büyük bir ihtimalle ritler ve dualar eşliğinde gerçekleşiyordu, ancak ne yazık ki şu ana kadar bizi bu konuda bilgilendiren hiçbir metin bulunmamaktadır.

Yaklaşık beş bin yıl önce Doğu'nun pırıl pırıl güneşinde ya da gümüş rengi gökyüzünün altında bu cenaze törenleri ne kadar görkemli ve etki-

leyiciydi kim bilir! Önce, kadın ya da erkek cenazeyle birlikte birbirinden değerli hazineyi taşıyan arabanın önünde dimdik ve gösterişli askerler vardı; ardından lir ya da harplarını çalan müzisyen kadınlar; son olarak çoğu genç, uzun kollu kırmızı elbiseler giymiş (kumaş parçaları bulunmuştur) saçları ve rengarenk mücevherleriyle göz kamaştırıcı, kuşkusuz makyajlarının altında oldukça solgun yüzlü, belki de şarkı söyleyen uzun bir kadın alayı. Etrafta da, yavaş adımlarla cenazeyi hasırla örtülü derin ve karanlık bir kuyunun dibine götüren bu insanları sessizce gözleriyle süzen büyük bir kalabalık bulunmaktaydı. Peki bu kıyım, bu büyük toplu intihar kimin onurunaydı? Doğal ölümleri bu kadar insanın gönüllü olarak kurban edilmesini gerektiren bu insanlar kimdi? Bize korkunç gelen, ancak o zamanlar belki de bir eğlence olanağı, büyük bir şölen olarak gördükleri bu dehşet verici ritüel neden yapılıyordu?

Bu korkunç cenaze törenlerinin kurbanları ve elbette izleyicileri tüm bu soruların yanıtlarını bilseler de, bugüne kadar hiçbir metin bu konuda bilgi vermemektedir, dolayısıyla da varsayımlar üretmekten öteye gidememekteyiz.

İlki Woolley tarafından o anda ortaya atılmış ve o günden beri de genelde kabul gören görüş, bu kişilerin, saray erkanının bir kısmıyla birlikte gömülen Ur kral ve kraliçeleri olduğudur. Bununla birlikte, Sümerler için ölüm sonrası yaşam iç karartıcıydı: Ölüm sonrası yaşam tozun ve karanlığın içinde geçer, ne cennet, ne yeniden dirilme, ne başka bir bedende dirilme, ne tanrı kademesine yükselme umudu barındırırdı; zengin hediyelerle gömülen hükümdarlar için durum biraz daha iç açıcıydı. Böylesi toplu intiharları hangi nedene bağlıydı? Bu sorunun cevabını verebilmek için Woolley, bu kral ve kraliçelerin yaşamlarında tanrı ya da yarı tanrı olarak görüldüklerini ileri sürmektedir. *Nin*'in sürekli "kraliçe" olarak çevrildiği "kraliyet mezarlığındaki" silindirler dışında, dünyada insan kurban edilen mezarların hepsinin hükümdarlara ya da büyük savaş komutanlarına ait olduğu gerçeğini temel almaktaydı. Öyleyse Ur'daki Sümerler başka toplumlar tarafından da uygulanan ve yalnızca Antikçağ'a özgü olmayan bir geleneği sürdürmüşlerdir.

İlk bakışta çekici görünse de bu varsayım Woolley'in kendi yapmış olduğu kazı sonuçlarıyla uyuşmamaktadır. Birincisi, benzerlerinin de gerektireceği gibi, Ur "kraliyet mezarlığının" tüm seçkin sahiplerinin kral ya da prens olması olasılığı düşüktür. Aksine, mahzenli mezarların nere-

deyse hepsinde ve "ölü çukurlarında" kral eşlerinin (tıpkı Akalamdug'un eşi gibi) ve rahibelerin (tıpkı Pu-abi ve Hekunsig gibi) mezarları bulunuyor olması da olasıdır –ki bunun nedenini gördük. Bu da kurbanlar arasında kadınların çoğunlukta olmasını açıklamaktadır, oysa tüm diğer uygarlıklarda yalnızca erkek hizmetçi ya da köleler, bakanlar, memurlar ve askerler kurban edilmektedir. Bununla birlikte, mühürler üzerindeki hiçbir kral adının önünde Sümercede "tanrı" demek olan ve *dingir* diye okunan, Mezopotamya'da tanrılaştırılmış kralı belirten yıldız işareti bulunmamaktadır.

Bu bölgede bugüne kadar, içinde insan kurbanların olduğu sadece iki mezar bulunmuştur: Biri, Babil'e çok uzak olmayan Kiş şehrinde, diğeriyse yine Ur'da, ancak bunlar "kraliyet mezarlarından" denilenden çok farklıdır. Kiş'teki "Y mezarlığı"nda (yaklaşık 2700 olarak tarihlendirilebilir) kuyusu bulunan 3 mezarda yalnızca arabalar, koşum hayvanları, arabacı ve seyis vardı. Ur'daki "İkinci Ur Hanedanlığı mezarlığı" denilen mezarlıktaysa kuyusu bulunan, cenaze eşyaları açısından nispeten fakir ve tamamen anonim yalnızca 5 mezar bulunmaktaydı; "kurbanlar" (eğer gerçekten kurbansalar) kuyuları dolduran toprağa birer birer, ayrı ayrı gömülmüşlerdi. Oysa, bugün Akad hanedanlığının sonu, Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın başlangıcı (yaklaşık 2160 ile 2100 arası) olarak tarihlendirilen bu mezarlar, bu hanedanlığın krallarının, yazıtlar vasıtasıyla çok iyi bilinen görkemli anıt mezarlarına kuşkusuz çok yakındırlar, ancak onlardan açık bir şekilde farklıdırlar. Zenginliğiyle olduğu kadar "kurbanlarının" cinsiyeti ve sayısıyla da Ur "kraliyet mezarlığı" Mezopotamya'da ve tüm devirlerde tektir.

Sümer, Babil ve Asurluların bırakmış olduğu devasa edebiyatın içinde şu ana kadar Ur cenaze törenlerine gönderme yaptığı düşünülebilecek yalnızca iki metin bulunmaktadır. Bunlardan birincisi profesör S. N. Kramer tarafından *Gılgamış'ın ölümü* (bkz. s. 64) başlığı altında çevrilen ve yayımlanan Sümerce bir şiirin bir bölümüdür. Burada yeraltı kraliçesi tanrıça Ereşkigal'a, Uruk kralı, yarı tanrı Gılgamış'ın maiyetinin hediye sunması betimlenmektedir. Hediye sunanları da şöyle sıralamaktadır: Karısı, oğlu, metresi, müzisyeni, uşağı, hizmetlileri, emireri, ve sarayının çalışanları. Yine de şunu hatırlatmak gerekir ki Ur mezarlığının varsayılan ya da öne sürülen hiçbir kralı, karısı ve metresiyle birilikte gömülmemiştir ve hiçbirinde çocuk iskeletine rastlanmamıştır. Yine, şiirde geçen tüm kişilerin

erkek olduğuna ve Gılgamış tanrıçaya hediyeleri sunduğu sırada bu insanların yanında bulunduğuna dair hiçbir kanıt olmadığının da altını çizmek gerekir. Bir başka deyişle, kendi cenazesinde, çevresindeki kişiler tarafından kendisine cenaze hediyeleri sunuluyor da olabilir.

Bir başka varsayıma göreyse, Ur "kraliyet mezarlığına" gömülen yüksek mertebedeki kişiler kutsal düğün ritine katılmış olan kral ve rahibeler olabilir. Çok eski ve çoğu zaman çok güzel olan birçok metin tarafından betimlenmiş olan bu ritte Dumuzi cemaatinin tanrısını temsil eden kral, Sümerlerin büyük aşk tanrıçası İnanna rolünü üstlenen bir rahibeyle tensel olarak birleşir. Sihirli bir transfer olayıyla bu birleşmenin, hayvanların üretkenliğini, toprağın verimliliğini sağladığına, böylelikle de Sümer ülkesinin zenginliğini sağladığına inanılmaktaydı.

Birçok kanıt olayların bu şekilde algılanmasına karşı çıkmaktadır. Kutsal evlilikle ilgili hiçbir metinde bu çiftin bir gecede öldüğüne, cenaze törenlerine ya da ölüm sonrası yaşamlarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte onların yan yana iki mezara gömülmüş olmaları beklenir, ancak Ur'da yalnızca Pu-abi ve kral olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmayan Abarage'nin (varsayılan) mezarlarında bu duruma rastlanmaktadır. Sonuç olarak, bu bereket ve yaşam ritinin neden, muhtemelen rahibe ya da "çömez" olan ve aralarından bazıları da İnanna'nın görevine aday olabilecek bunca kadının ölümüne yol açtığı pek açık değildir.

Ur mezarlığındaki kralların, normal kral değil de "vekil kral" olduklarını düşünenler de vardır. Bu konu ise, büyü ve tanrısallaştırmanın önemli bir yere sahip olduğu Mezopotamya'ya özgü bir gelenekle ilgilidir. Kralın ve ülkenin geleceğiyle ilgili kehanetler kötüleştiğinde, genelde aşağı tabakadan, geçici olarak kralın yerini alacak herhangi biri seçilir, bir süre sonra da öldürülerek törenle gömülürdü. Bu kişi tanrıları sinirlendiren suçları üzerine alan bir tür günah keçisiydi.

Bu varsayımın tamamen geçersiz olduğuna inanıyoruz. Tanım itibariye yalnızca erkeklere uygulanabilmektedir ve Ur'un ölüleri arasında yer alan kraliçelerin ya da *nin*'lerin varlığını göz ardı etmektedir. Ayrıca, bu ne müsrifliktir ki, görevini yerine getirdikten sonra öldürülen bir zavallı için bu kadar "kurban" verilmekte ve bu kadar hazine sunulmaktadır! Nihayet, vekil kral oyununun uygulanması ilk kez II. binyılın ilk yarısına dayandırılmaktadır ve ancak bin yıl sonra yalnızca Asurlular tarafından birçok kez kullanılmıştır.

Geriye, son yıllarda İngiliz arkeolog P. R. S. Moorey'in ateşli savunucusu olduğu dördüncü varsayım kalmaktadır: Ur "kraliyet mezarlığındaki" toplu gömülmeler bu şehre özgüdür ve koruyucu kült tanrılar olan ay-tanrı Nanna ve karısı Ningal'le ilgilidir. Şunu da bilmek gerekir ki aslında Ur'da tüm dönemlerdeki kült ay-tanrılar, bir büyük-rahip tarafından değil, genelde egemen hükümdarın kızı olan bir rahibe tarafından yönetilmişlerdir. Büyük bir ihtimalle çoğunlukla kadın olan rahipler sınıfı *giparu* adı verilen kutsal bir meydandaki, çok odalı geniş bir bina olan bir manastırda yaşamaktaydılar. Böylelikle bu varsayım hem "asıl bedenler" hem de "kurbanlar" arasında kadınların sayısının neden fazla olduğunu, ayrıca Ur "kraliyet mezarlığının" eşsiz niteliğini açıklamaktadır. Bundan başka, kısa zaman önce, rahibesi Hekinsug olan Pabilsag'ın tanrı Nanna'nın erkek kardeşi olduğu kesinlik kazanmıştır. Son olarak, bu cenaze törenleriyle az çok ilişkili ikinci metin İnnana'ya yazılmış güzel bir duadır ve "yas harpı" ve "kutsal ezginin sesiyle ölmeye hazır" bir (ya da birçok) kişiden söz eder. Oysa bu duanın yazarı, Akad kralı Şarrukin'in (yaklaşık 2334-2279) kızı, ve bu sıfatla Ur ay-tanrısının büyük rahibesi Enheduanna'dan başkası değildir.

P. R. S. Moorey tarafından getirilen açıklama oldukça caziptir, ancak önemli bir eksikliği bulunmaktadır: Ur'da Nanna ve Ningal kültü hakkında çok az şey bilmekteyiz, yazarın tüm kanıtları dolaylıdır ve Enheduanna'nın duasındaki bu birkaç sözcük kesin bir yargıya varmak için yeterli değildir.

Böylelikle, keşfinden yarım yüzyıl sonra Ur "kraliyet mezarlığı" sırrını hâlâ korumaktadır. Ancak umutsuzluğa düşmemek gerekir. Mezopotamya "höyüklerinin" altında kazılan binlerce şehir ve köy sürprizlerle doludur. Belki bir gün, kazılar sırasında tesadüfen bulanacak insan kurban edilmiş mezarlıklar ya da daha da iyisi çivi yazısıyla dolu tabletler, bizlere bunca altınla çevrili insanların kim olduklarını söyleyecekler ve bu karmaşık gizemi çözeceklerdir.

Okuma Önerileri

Ur ve "Kraliyet mezarlığı"

Kazı sonuçları: *Ur Excavations*, Londra, British Museum, 1927'den beri 10 cilt çıkmıştır. II. cilt (1934) "kraliyet mezarlığı" bölgesindeki mezarlara ayrılmıştır.

Basitleştirilmiş olarak: Sir Leonard Woolley, *Ur "of the Chaldees"*, Londra, Herbert Press, 1982 (birinci basım 1950; P. R. S. Moorey tarafından düzeltilip güncellenmiştir.)

Metinler

Silindir mühür yazıtları: *Ur Excavations*, II, s. 311-322.

Gilgamış'ın ölümü üzerine Sümerce şiirler: S. N. Kramer, "The death of Gilgamesh", J. B. Pritchard (der.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, 3. basım, 1969, s. 50-52. Yine aynı yapıtta: S. N. Kramer, "Hymnal prayer of Enheduanne: the adoration of Inanna in Ur", s. 579-582.

Varsayımlar

P. R. S. Moorey, "What do we know about the people buried in the Royal Cemetery?", *Expedition*, 20 (1977-1978), s. 24-40 (değerli bir rehber).

Kiş'teki "arabalı mezarlar": Ch. Watelin, *Excavations at Kish*, IV. cilt, Paris; bkz. P. R. S. Moorey'in değerlendirmeleri, *Iraq* 28 (1966), s. 38-43.

Sümer'de ölümden sonra yaşam kavramı: S. N. Kramer, *The Sumerians*, Chicago University Press, 1963, s. 129-133 (Türkçesi: *Sümerler*, çev: Özcan Buse, Kabalcı, İstanbul, 2002); J. Bottéro, "La mytologie de la mort" (Ölüm Mitolojisi), *Mésopotamie, écriture, la raison et les dieux*, Paris, Gallimard, 1987, s. 323-346 (Türkçesi: *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev: M. Emin Özcan-Ayten Er, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004).

Vekil krallar: J. Bottéro, "Le substitut royal et son sort en Mésopotamie ancienne", *Akkadica*, 9 (1978), s. 2-24.

Genel olarak insan kurbanların bulunduğu mezarlar hakkında: C. J. Gadd, "The spirit of living sacrifice in tombs", *Iraq*, 22 (1960) (kaynakçayla birlikte).

2

İşte Böyle Yaşıyorlardı

Dünyanın En Eski Mutfağı

Jean Bottéro

Hayvanlar yemek pişirmez; yemeden önce yenilen şeyi değiştirme gereksinimi, gülmek gibi "insanlara özgü" bir şey olup insan kadar eskidir. Her insan topluluğu, her kültür, kendini oluşturan bireylerin tercihleri ve itkileri doğrultusunda, bulundukları doğal ortama, ekonomilerine ve hatta içinde yaşadıkları evren konusundaki geleneksel yorumlarına bağlı olarak, her zaman kendi yemeklerinde karar kılmış ve bu yemekleri kendi zevklerine göre hazırlamak için göreneksel bir işlem ve kural sistemi, başka bir deyişle, özgün bir mutfak geliştirmiştir. Peki "dünyanın en eski mutfağı" hangisidir?

Geçmişin koşulları göz önünde bulundurulmadan böyle bir sorunun sorulması anlamsızdır, çünkü hiç kimse bu soruya yanıt veremez. Çok uzun süren tarihöncesi çağlardan günümüze elle tutulur yalnızca birkaç kanıt kalmıştır: Yemek kalıntıları, kapkacak, ateş ocakları. Ancak, bunların nasıl kullanıldıkları konusunda elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yazılı belgeler olmadan, yemek tarifleri olmadan, bu konuda belli bir yargıya varmamız olanaksızdır. Yazı İÖ 3000 yıldan sonra ortaya çıktığına göre, demek ki, ham besin maddelerinin zevklere uygun olarak tüketilmeye hazır yemeklere dönüştürüldüğü en eski geleneksel tatları ve etkili yöntemleri ancak bu dönemden sonra tanıyabiliriz.

Günümüze kadar korunan en eski yemek tarifleri kitabı, çok tanınmış, çılgın, boğazına düşkün bir çeşnici olan ve İS I. yüzyılda yaşamış Romalı Apicius'un İS IV. yüzyılda derlenen ünlü "Aşçılık Sanatı" (*De re coquinaria*) kitabıdır. Demek ki, dünyanın bilinen "en eski mutfağı"nın Romalılara ait olduğunu Apicius sayesinde öğreniyoruz.

Daha önceleri, özellikle Büyük Yunan'dan birkaç Yunanlı da aşçılıkla ilgili bazı defterler hazırlamıştı: Bunların aklımızda kalan ilki, İÖ yaklaşık 400 yılında yaşadığı sanılan Mithekos adında bir Siracusalıdır. Ancak, bütün bu yazılar kaybolmuştur; bunlardan arta kalan bir kaç kısa alıntı ise, çoğunlukla, Naukratisli Athenaios'un İS III. yüzyılın başlarına doğru yemek meraklıları için, "Sofra Uzmanları" (*Deipnosophistai*) adı altında yazmış olduğu o şaşkınlık verici kitabında yer almaktadır.

Daha da uzaklara gidecek ve araştırma alanımızı genişletecek olursak, her ne kadar elimizde bu konuda en ufak bir yazılı belge olmasa da, burada "Fenikelilerden" ve sözcüğün tam anlamıyla yemek pişirme sanatıyla ilgili bir tek söze bile rastlamanın zor olduğu "Kutsal Kitap"tan rahatlıkla söz edebiliriz. Ayrıca, kökenleri İÖ 2000 yılının ortalarından önceye uzanan Hititlerle, onlardan çok daha eski olan Mısırlılardan söz edebiliriz: Bunların beslenme düzenlerini çok iyi biliyoruz. Her ikisinin başlı başına bir mutfak geliştirdiklerini biliyoruz, ancak, belli belirsiz birkaç genel veri dışında, bize yeterince açık bir bilgi verebilecek en ufak bir "tarif" bile yoktur.

Mezopotamya'ya gelince, en geç IV. binyıldan başlayarak kurulan özgün, arkaik ve yüksek bir uygarlığın merkeziydi. İÖ 3000 yılına doğru, yazıyı ilk kez bu uygarlık buldu. Daha sonra, birçok önemli etnik ve politik olay sayesinde Milattan kısa bir süre öncesine kadar gelişip süregeldi ve bütün Yakındoğu üzerine sürekli olarak ışık saçtı. Şimdiden şu söylenebilir: Bütün alanlarda bu kadar zengin, karmaşık ve ince olan böyle bir kültür sisteminin, kendine özgü yiyecek maddelerinin yanı sıra, bu maddeleri hazırlamak için bir teknik ve bir sanat geliştirmemiş olduğu düşünülemez. Gerçekte, bu uzun tarihten elimizde kalan ve yazıldıkları her iki dili (Sümerce ve Akadca) de söktüğümüz yarım milyon yazılı belge arasında –çok fazla sayıdaki eski eşya bir yana– bu gerçeği doğrulamak için oldukça fazla kanıt bulunmaktadır. Ancak, dosyamızda yer alan çok sayıdaki belgenin zaman ve mekân içinde çok düzenli olmayan dağılımı, bizim zamandizinsel bir çizelge yapmamıza hiç de olanak tanımamaktadır.

Yazıdan mutfağa

Her şeyden önce, eski Mezopotamyalıların her günkü yemeklerini oluşturan besin maddelerinin çok geniş bir listesini yapabilecek durumdayız: Tahıllar, değişik bitkiler, meyveler –özellikle hurmanın yanı sıra elma, armut, incir, nar, üzüm; soğan ve kök bitkileri; "yermantarı" ve mantar; baharatlar; büyükbaş ve özellikle küçükbaş hayvanların etleri, domuz; hem etleri hem de yumurtaları yenen kümes hayvanları –daha sonraları yetiştirilen tavukgiller dışında–ve av hayvanları; deniz ve tatlı su balıkları; kaplumbağalar, kabuklu hayvanlar ve böcekler arasından bilineni çekirgeler; süt, "tereyağı" ve diğer hayvansal (domuz yağı, vb.) ve bitkisel yağlar (susamyağı ve zeytinyağı); yemekleri tatlandırmak için kullanılan değişik ağaç şıraları ve arı balı; ayrıca, yemeklere keskin bir tat veren mineral ürünler (tuz, kül?). Bütün bu yerli besinler o kadar çok çeşitliydi ki, bildiğimiz kadarıyla, Mezopotamyalılar, İÖ 3000'li yılların öncesinden başlayarak geniş bir çoğrafi alanda çok yoğun ticaret yapmalarına karşın, dışardan gıda almaya hiç gerek duymamışlardır.

Mezopotamyalılar kendi ürünleriyle yetiniyorlardı; onları değişik biçimlerde işlemeye, dönüştürmeye ve usulüne göre hazırlamaya çalışıyorlardı. İlkin, onları korumayı biliyorlardı: Tahılların ve fiğlerin (bakla, mercimek) yanı sıra değişik bitki ve meyveleri (özellikle hurma, üzüm ve incir), özellikle de et ve balığı kurutuyorlardı. Belki de, et ve balığı füme yapmayı bile öğrenmişlerdi (?), ya da en azından onları sık sık tuz içinde koruyorlardı ("tuzlanmış" balık, dana, ceylan, vb. etleri). Ayrıca, bazı meyveleri bal içine, bazı balıkları ise genellikle yağ içine koyup korumayı biliyorlardı. "Nuok-mâm" (Vietnam balık sosu ç.n.) ya da Nice usulü balık salamurasını andıran, *shiqqu* adını verdikleri bir salamura yapıyorlar, bun hem doğrudan yiyorlar, hem de balık, kabuklu hayvan ya da çekirge turşusunda kullanıyorlardı. "Ekşimiş süt" ve taze mayalı peynir hazırlamak için laktik fermantasyon yöntemini kullanıyorlardı. Bu arada şunu da belirtelim ki, bu yöntemlerin bazıları çoktan hazırlama usulü halini almıştı ve bunlar sayesinde söz konusu yemekler hemen tüketilmeye hazır hale getirilebiliyordu.

Ayrıca, çok uzun zamandan beri, tahılları işlemeye yönelik eksiksiz bir teknik de geliştirmişlerdi: Tahılları malt haline getiriyorlardı; değirmentaşıyla ("öğütme teknesi"yle) öğütüyor, irmik ve un yapıyor, sonra da

elekten geçirip olabildiğince inceltiyorlardı. MaltTan, bu ülkenin ulusal içkisi olan bira elde ediliyordu. Şarabı da biliyorlardı; şarap onlara kuzeyden ve kuzeybatıdan geliyordu. Unlardan bulamaç ve hamurlu yiyecekler elde ediliyordu; bunlar ya olduğu gibi tüketiliyor, kurutularak muhafaza ediliyor ya da mayalanıyordu. Bütün bunlar, ekmek yapmaya elverişli olan bu besin maddesinin oldukça değişik biçimler almasını sağlıyordu: Bizim özgün "hamur işlerimizin" bilinmediği bir uygarlıkta, İÖ 3000'li yılların başlangıcından önce, bira gibi, mutfaktan ayrı düşünülemeyen ekmek de üretiliyordu.

Ateşe gelince, eski Mezopotamyalılar ondan çok iyi bir şekilde yararlanmışlardı. Kavurmak ya da kızartmak için besinlerini yalnızca aleve ya da köze tutmuyorlardı; ayrıca, pişirdikleri yemeğin ısısını ayarlamak için, sıcak kül ya da köz üzerine koyulan çömlek kırıkları gibi bazı ara maddeleri de kullanıyorlardı. Ayrıca, bunun için, kilden yapılan dikey silindirlerden yararlanıyorlardı: İçerileri iyice ısıtıldıktan sonra, bunların iç çeperlerinin üzerine pişirilmek üzere mayalanmamış hamur bezeleri yapıştırılıyordu. Bu işlem, günümüzde Doğu'da hâlâ uygulanır; bu fırının adı (*tannûr*) (tandır, ç.n.) bile eski Mezopotamyalıların kullandıkları fırının adından (*tinûru*) gelmektedir. İÖ 3000'li yılların başlarından önce, nemli bir ortamda (pişirilen yemeklerden çıkan buhar) daha yavaş bir pişirme elde edilmesini sağlayan "kubbeli fırın"ları tasarlamışlardı. Mayalanmış değişik hamurları ve ekmeği işte böyle pişirebiliyorlardı. Özellikle, yemek pişirmede ateşin genelleştirmiş ve geliştirmiş gibi göründükleri bir başka kullanımı da, sıvı ortamdaki dolaysız pişirmedir: Belki de yağımsı maddeler (her ne kadar şu an elimizde kesin kanıtlar bulunmasa da) ve özellikle su. Hatta, bunun için özellikle başlıca iki tür kap kullanmışlardı: Biri, tercihen seramikten yapılan "tencere" (*diqâru*), diğeri ise bronzdan yapılan "kazan" (*ruqqu*). Daha ilerde iyice göreceğimiz gibi, bunların her biri, büyük bir olasılıkla ayrı bir pişirme düzeni için ayrılmıştır: Belki de, büyük miktarda suyla yemeği kaynatarak pişirmek için "tencere", daha az suyla ve hafif ateşte pişirmek içinse "kazan" kullanılıyordu.

Arkeologlar, yaptıkları kazılarda, çok sayıda, oldukça zengin mutfak takımı kalıntıları bulmuşlardır. Ayrıca, elimizdeki metinlerde her türden mutfak gereçlerinden birçoğunun adı geçmektedir.

Bütün bu veriler, bu eski ülkede yemeklerin hazırlanmasında çok değişik tekniklerin ve neredeyse sınırsız sayıda işlem biçiminin, kısaca ger-

çek bir aşçılık sanatının kullanıldığını –en azından *a priori*– ileri sürmemize olanak tanımaktadır.

Diğer yazılı kanıtlar, böyle bir varsayımı büyük ölçüde doğrulayıp daha da pekiştirmektedir. Sözgelimi, küçük bir yergi metninden Mezopotamyalıların "hayvan bağırsaklarını etle doldurmayı" bildiklerini dolaylı olarak öğreniyoruz: O nedenle, insanın aşçılık dehasının en görkemli buluşlarından birine ilişkin önsezinin bu harika Mezopotamyalılarda çoktan var olduğunu söyleyebiliriz: Şarküteri. Bu buluşa ramak kalmıştı...

Ancak, kuşkusuz en ilgi çekici olanı iki sütun halinde düzenlenmiş bir tür ansiklopedidir; Babilliler burada, bir yanda Sümerce diğer yanda Akadca olarak, içinde bulundukları evrenin doğal ya da yapay bütün unsurlarını büyük kategoriler halinde, özenle sıralamışlardır. Sahih kopya her biri yaklaşık 400 bölüme ayrılmış 24 levhadan oluşmaktaydı. Yaklaşık 800 başlıktan oluşan son iki tablet, tastamam "Beslenme" konusuna ayrılmıştı. Ama, yine de eksiklikler yok değildi. Buna benzer diğer "sözlükler" mutfağa ilişkin uygulama ya da kaynakça belgeleri, bu önemli yeme içme sanatı dizinine sözcük ekleyerek onu zenginleştirmektedir; öyle ki, elimizde Gargantua'yı imrendirecek bir "yemek listesi" bulunduğunu düşünüyoruz.

Burada 18-20 "peynir" türü olduğu görülmektedir: Her ne kadar, hepsi de, "pek basit" gibi görünen tek bir peynirleştirme (taze hamur) yöntemi kullanmış olsalar da, bu kadar peynir çeşidinin olması, onların kolay tatmin olmayan bir yemek zevkleri olduğunu ve karışık bir teknik kullandıklarını düşündürmektedir. "Çorba" kataloğu –sözcüğün geniş anlamıyla çorba denilince suyla pişirilerek elde edilen ve Sümercede *tu*, Akadcada *ummaru* adı verilen yemekler anlaşılmaktadır– en azından yüz kadar değişik çorba türü içermektedir. Yerel mutfağın başlıca ürünü ve temel besin maddesi olan "ekmekle" ilgili kataloğa gelince, yaklaşık 300 ekmek türü bulunmaktadır. Ekmeğin yapısını (şu ya da bu un; mayalanmış ya da mayalanmamış; yağlı, sütlü, biralı; tatlı, şu ya da bu baharatla kokulandırılmış; içi şu ya da bu meyveyle doldurulmuş, vb.) ya da biçimini ("çok büyük"ten "minicik"e kadar her boyda; her kalınlık ve çeşitli uzunlukta; kalp, baş, el, kulak, hatta kadın göğsü gibi, bir bakıma muziplik gösteren şekiller de dahil her tipte!) değiştirmek amacıyla olsun, bu kadar çeşitlilik, yapılması son derece basit olan bir besin maddesi için hem gerçek bir "boğazına düşkünlük" hem de aşırı bir aşçılık imgelemi

gerektirmektedir. Yemeklerin görünüşüne verilen önemden söz etmişken şunu da ekleyelim: Mari Sarayı'nda en az elli kadar değişik kalıp bulunmuştur. Bunlar konukların önce gözlerini okşamış, sonra da damaklarını tatlandırmış türlü türlü yemek için kullanılmış olmalı.

Mutfak sorumlusuna Akadcada *mubannû*, "güzelleştirici" adını veren işte bu estetik kaygısıdır. Sümer dilinde çok özgün olan *muhaldim* adının –*nuhatimmu* olarak Akadcalaştırılmıştır– ne anlama geldiğini bilmiyoruz, ancak gerçek odur ki, İÖ 3000 yılının başlarından itibaren kullanımı kanıtlanmıştır. Sanat olmadan sanatçı olamayacağına göre, biraz önce belirttiklerimize dayanarak şu sonuca varabiliriz: Zenginlik içinde yüzen bu ilginç ve eşine az rastlanır uygarlık konusundaki diğer bilgilerin de doğruladığı gibi, tarihsel çağların başlarından itibaren Mezopotamya'da, oldukça karmaşık ve özenli bir aşçılık tekniği ve sanatı uygulanıyordu.

Katkı malzemesi ve baharat bakımından zengin bir mutfak

Mezopotamya mutfağı konusunda daha ileri gidilebilir; ancak, bu haliyle bile şaşırtıcı olan ve henüz kuşbakışı göz attığımız bu konuyla ilgili olarak, Asurbilimcilerin elinde topu topu iki tarif vardır.

En eskisi İÖ 2000 yılının başlarına aittir, ancak bizlere çok anlaşılır bir biçimde ulaşmamıştır. Çeşitli idari belgelerde aşçılara verildiği kaydedilen malzeme listelerinden ve hazırlanan karışımın adından bu sonuca varabiliyoruz. Adı –Akadcada *mersu*, Sümercede *ninda*– kökü itibariyle "yoğurma", "karıştırma" anlamına gelmektedir. Kullanılan malzemeler: Un; una ara ara katılacak su, süt ya da bira, ama daha çok sıvı yağ ya da kimi kez "tereyağı"; içi için bol miktarda hurma ya da diğer kuru meyveler (üzüm, incir, elma) ve çamfıstığı (?) gibi malzemeler. Ayrıca, en az dört tane baharat vardı: Çörekotu (?), kimyon (?), kişniş (?) ve en son olarak da şaşırmamak elde değil– sarımsak! Bu arada şunu kesin olarak söyleyelim ki, ilkin çok sayıdaki bitki türü gibi birçok somut ve açık verinin açığa kavuşturulması hemen hemen imkânsız ya da tam anlamıyla koşullara bağlı gibi görünmektedir. Biraz önce gördüğümüz ve daha sonraları da çok kez karşılaşacağımız soru işaretleri işte bundan ileri gelmektedir. Tarifimize geri dönelim: Kimi zaman "bal" da ekleniyordu ve öyle görünüyor ki karışımın "yoğurulması" ya da "karıştırılması", tercihen "tencerede" yapılıyordu.

Bu karışım fırında pişirilip en son aşamaya, yani yenilebilir duruma geldiğinde "ekmek" adını alıyordu. Bütün bu işlemler, kendi çapında oldukça iştah açıcı bir karışım olan bir tür keki çağrıştırmaktadır sanki. Ancak işin en ilginç yanı, katkı malzemeleri –özellikle dört kokulu baharat– ile "ekmek"i nemlendirmek için kullanılan sıvı ya da içini doldurmak için kullanılan meyvelere göre aynı temel formülde yapılacak değişikliklerin gerektirdiği işlemlerin sayısıdır. Nihai damak zevki ne olursa olsun, hiç kimse bu işlemlerin anlaşılması güç, özen gerektiren işlemler olduğunu inkâr edemez.

Daha yeni olan diğer tarif (bununla ilgili tek elyazması, İÖ yaklaşık 400 yılına aittir) konusunda da aynı izlenimi ediniyoruz. Ne var ki, her ne kadar bütün ayrıntılarıyla verilmemiş ve kesinlikle herhangi bir mutfak bağlamına oturtulmamış olsa da, yapılış biçimi bizlere ulaşmıştır. Anlatım biçimimize uyarlamaya çalışırsak, şöyle çevirebiliriz: "Şeytantersi (?), tereotu (?), küsküt (?) ve kimyonu (?) [tane olarak] hep birlikte kavurunuz. [Daha önce doğal] hardalla [demlenerek? kokulandırılmış] altı litre suyu kaynayıncaya kadar ısıtınız, sonra da içine on beş gram salatalık (?) atınız. Karışımı bir litre oluncaya dek kaynattıktan sonra süzünüz. En son olarak da içine pişirilmek üzere kurban edilen hayvanın etini koyunuz." Çok güzel bir anlatım biçimi vardır burada: Apicius'unkine, hatta bizimkilerinkine bile uymaktadır. Burada da, sıvıyı kokulandırmak için aynı anda dört koku kullanılmıştır; hatta bunlardan biri, iki değişik biçimde –doğal ve kavrulmuş olarak– bulunmaktadır. Bu karışım, diğer üç kokunun da kullanımını gerektirmektedir, ancak epey etkili bir tat vermekten uzaktır. İlk kaynamadan sonra beşinci bir unsur, bir sebze (?) eklenir. İlk hacminin altıda birine varıncaya dek karışım pişirilmeye bırakılır; başka bir deyişle, daha pelte ve daha tatlı olsun diye sıvının çok yoğun bir kıvam alması istenmektedir, ancak –aşırı bir titizlik belirtisi daha– bu karışım ancak "süzüldükten sonra", yani sadece tadı için ve bu tadı kendisine veren bütün maddelerden arındırıldıktan sonra kullanılacaktır.

Uzun sözün kısası, et ancak bu şekilde hazırlanmış suda haşlanır: Geriye kalan az miktar göz önüne alındığında bu su "haşlama suyu" değil, "sos" görevi görüyordu; "sos", et piştiği sırada daha da koyulaşırken, tadını aldığı ete lezzet katmaktadır. Bizler daha iyisini yapamazdık. Tarifin üslubu bile bizler için yabancı sayılmaz. Ayrıca, gün geçtikçe anlaşılıyor

ki, bu tür yemekleri hazırlayan *nuhatimmu*'lar, üstün nitelikli bir mutfağın hem teknisyenleri hem de sanatçılarıydı.

Şu ana kadar henüz yayımlanmamış yeni bir bulgu, Mezopotamya mutfağını eski olarak nitelemenin kesinlikle abartı olmadığını gösterecek kadar ilginç veriler sağlayacaktır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, Yale Üniversitesi'nde, çiviyazılı belgelerden oluşan ve uzun süre yayımlanmayı bekleyen bir koleksiyonda, önce ilaç reçeteleri olduğu sanılan, ancak incelendiklerinde sözcüğün tam anlamıyla yemek tarifi derlemeleri olduğu ortaya çıkan 3 tablet yer almaktadır[1]. Akad dilinde yazılı olan bu tabletler, İÖ yaklaşık 1700'lere dayanmaktadır; bunlar bu kadar uzak bir geçmişte öylesine eşsiz zenginlik, incelik ve ustalıkta bir mutfağın varlığını ortaya çıkardılar ki, bu kadar gelişmiş bir mutfağın yaklaşık dört bin yıl önce var olmuş olabileceğini düşünmeye cesaret bile edemezdik.

Kurutulmuş ya da pişirilmiş kilden yapılmış, bu hayranlık uyandıran tabletlerin üçü de diğer bütün tabletlerle aynı üzücü yazgıya uğramıştır ve bozuk bir halde bulunmaktadır. Özellikle en bozulmuş olanı (53 satırdan oluşmaktadır) çok kötü durumdadır; geriye çözülebilecek yalnızca birkaç bölüm kalmıştır. Ancak, bunlar bu tabletin diğer iki tabletle yakın bir ilişkisi olduğu göstermek için yeter de artar bile. Diğer iki tablete gelince, çoğu kez metnin anlaşılmasını engelleyen ve sürekliliğini bozan bazı eksikliklere karşın, bereket versin ki, daha iyi ve daha düzenli bir durumdadır. En iyi korunmuş olanı, 75 satırdan ve 25 formülden oluşmaktadır: Formüllerin 21'i özellikle ete, 4'ü sebzeye dayalıdır. Formüller kısa olup her biri yalnızca 2 ila 4 satırdan oluşmaktadır. Formüllerde anlatım çok kısadır, bizde yalnızca temel malzemelerin ve yapılacak işlemler belirtildiği, profesyonellere yönelik olarak oldukça özlü bir "meslek" diliyle yazılmış yapıtlardaki anlatım (A. Escoffier'nin *Aşçılık Rehberi* gibi) biçemini andırmaktadır. Diğer tablet, daha geniş bir bilgi içermektedir, ancak ne yazık ki, daha fazla zarar görmüştür. Başlangıçta, yaklaşık 200 satır içermekteydi, ancak en iyi şekilde açıklanan, daha doğrusu son derece ayrıntılı olarak verilen tarif sayısı 7'yi geçmiyordu.

1) Meslektaşlarım ve dostlarım W. W. Halo (Yale), F. Köcher (Berlin) ile J. van Dijk'e (Roma / Amsterdam) içtenlikle teşekkür etmek istiyorum. Onlar olmasaydı, bu tabletlerden haberim olmayacak ve resmi olarak basılmadan kısa bir süre önce bu tabletleri inceleme olanağını bulamayacaktım.

Bu tariflerin hepsi gerek kümes hayvanı, gerekse uçucu kuş olsun, türlü türlü "kuşların" hazırlanmasıyla ilgiliydi.

Tam bir incelik, ustalık ve sanat

25 tarifli tabletteki bütün tariflerin değişmez esas maddesi su ve yağdır; bu yemekler çoğu kez "tencere içinde", yani uzun süre kaynatılarak pişirilir; ancak en azından iki tarifte bir tür hafif ateşle pişirme (?) için "kazana" başvurulur. İlk 21 tarif ile son 4 tarif arasındaki fark, hepsinin içeriğinde et olmasına karşın –hiç et kullanılmadığı sanılan en son tarif hariç– son 4 tarifte fazladan bir sebze eklenmesidir. Yemek çeşitlerini belirleyen unsurlar temel malzemeler, pişirme için öngörülen değişik işlemler ve yemeğin görünüşünün yanı sıra özellikle onlara değişik bir lezzet katan çok sayıdaki baharatlardır. En sık, hatta kimi kez miktarı iki kat arttırılarak kullanılan ve bütün tariflerde sürekli yer alan baharatlar sarımsakgillerdir, özellikle de bu eski "gurmelerin" damak zevklerini oluşturduğunu düşündüğümüz ve çok iyi tanıdığımız sarımsak, soğan ve pırasa üçlüsüdür. Ancak, kimi zaman kesin olarak belirleyemediğimiz başka baharatlar da bulunmaktadır: Hardal (?), kimyon (?), kişniş (?), nane (?) ve servi taneleri, ayrıca sarımsakgillerden olduğu sanılan *shuhutinnu* ve *samidu* ile ne olduğunu tahmin bile edemeyeceğimiz *surummu* gibi baharatlar. Sıvıyı kalınlaştırmak ve ona bir kıvam vermek için çeşitli hububat ürünleri kullanılıyordu: İrmik, un ve malt haline getirilmiş (tercihen küspe biçiminde) arpa (?). Ayrıca, yine aynı amaçla, sıvıya bazen süt, bira ya da kan katılıyordu. Tuz da kullanılıyordu, ancak görünürde bazı yemekler lezzetlerini sırf kullanılan malzeme ve baharatlardan aldığına göre, tuzun düzenli bir kullanımı yok gibidir.

Her tarif bir başlık taşır (bizimkiler gibi): Bu ad yemeğin içindeki ana malzemeden ya da yemeğin sunuluş biçiminden gelir; bu adın önünde her zaman tür belirten *mê* ögesi bulunur; bu önek, sözcüğü sözcüğüne "su", daha doğrusu "haşlama suyu" ya da daha çok "haşlama" (çünkü, belli ki yalnızca sıvısının değil, yemeğin bütün olarak tüketilmesi gerekiyordu), hatta "sos" gibi bir anlama gelmektedir. Burada her şey sıvının son aşamadaki miktarına ve kıvamına bağlıdır, ki bu bizim bilgimizin dışındadır. Böylece, "et haşlaması", "geyik haşlaması", "ceylan haşlama-

sı", "oğlak haşlaması", "kuzu haşlaması", "koyun haşlaması", "güvercin haşlaması", "*taru* kuşu haşlaması" ve, tablete bakılırsa, "but haşlaması (?)" ile "dalak haşlaması" gibi yemekler vardır. Ayrıca, "küskütlü haşlama", "tuzlu haşlama", "kızıl haşlama", "açık haşlama", "ekşi haşlama (?)" da bulunmaktadır. İki yerde, bu adın yemeğin yabancı kökeninden geldiği sanılmaktadır: Ülkenin kuzey kesiminden gelen "Asur usulü haşlama" ile İran'ın güneybatısında yaşayan komşulardan, Elamlılardan alınan "Elam usulü haşlama". Bu haşlama tarifinin sonunda, yemeğin kaynak dildeki adı bile belirtilmektedir: *Zukanda*. En son dört tarife gelince, başlık yalnızca temel sebzenin adıyla verilmiştir: Örneğin "şalgam" (Bir yanlışlık yoksa, çevirebildiğimiz tek ad budur).

Öyle görünüyor ki ana malzeme olan ete çoğunlukla –hayvanın tamamı olabilirdi: Bir güvercin, hatta birçok hayvan da olabilirdi: *Taru* kuşları; ya da çoğu kez belirtilmemiş, kimi zaman da açıkça belirtilmiş bir parça et, bir but (?) ve tercihen dalak, ciğer gibi bazı iç organlar– sebzelere ise genellikle her zaman, adı verilmeyen ama meslek sahiplerince bilindiği kabul edilen –bu, koyun eti de olabilir– bir parça et ekleniyordu. Ancak, bu et parçasının varlığını belirten Akadca yüklem çift anlama gelmektedir: *İzzaz*; yemekte "olması gerekir" ya da "bölünmesi gerekir", "parçalara ayrılması gerekir" gibi anlamlara gelebilir. Ancak birkaç ipucu beni şimdilik birinci anlam üzerinde durmaya itiyor. Sözgelimi, açıkça *izzaz* yüklemiyle başlayan (ete uygulandığında) birden fazla tarifin sonunda, "bıçağa hazır" ifadesi bulunmaktadır. Bu, aşçının işinin bittiğini ve konuklar tarafından tadına varılmadan önce yemeğin –eskiden bizde "kesim görevlisinin" yaptığı gibi– "parçalara ayrılması" gerektiğini bildirmekteydi.

Birkaç tarif

Bütün konusunda daha iyi bir fikir verebilmek için bu tariflerden birkaçını verelim şimdi. Bunların en basitlerinden biri: "Et haşlaması. Bunun için et gerekir. Su hazırlanır. Sonra da yağ, ... [sözcük kaybolmuştur], birlikte havanda dövülen pırasa ve sarımsak ile has *shuhutinnu* eklenir". İkinci tarif daha zengindir: "Kızıl haşlama. Bu, et gerektirmez. Su hazırlanır. İçine yağ, takım ciğer, ince barsak ve işkembe atılır. Daha sonra, havanda birlikte dövüldükten sonra, tuz, öğütülmüş malt, soğan,

samidu, kimyon, kişniş, pırasa ve *surummu* katılır. Etin ("tencerede") ateşe koyulmadan önce, bunun için ayrılan kan (yemek için kurban edilen hayvanın kanı) içinde uzun süre bekletilmesi gerekir". Bu epey karışık bir iş. Ancak, metin şaşılacak derecede kısa ve özlü bir üslup içermektedir: Yalnızca temel verilere önem vermektedir ve ne miktarlar ne de pişirme zamanı belirtilmiştir. Bütün bunlar, yemeği yapan kişinin isteğine bırakılmıştır. Demek ki o kişinin, bizde denildiği gibi, "işin erbabı" olduğu varsayılmaktadır.

Aşçıların tadı zenginleştirmek amacıyla değişik pişirme tarzlarını kullanmayı bildiklerini gösteren bir başka tarif şudur: "Oğlak haşlaması. Başın, ayakların ve kuyruğun [kaba koyulmadan önce] aleve tutulması gerekir. Bunun için et gerekmektedir. Su hazırlanır. İçine yağ ve, havanda hep birden dövülmüş soğan, *samidu*, pırasa, sarımsak, kan ve taze peynir (?) koyulur. Ayrıca, eşit miktarda has *shuhutinnu* eklenir." Adını nihai işlemden aldığı düşünülen ("kırıntılı") bir başka "haşlama" için, kuşkusuz yemeğe koyu bir kıvam versin diye, (ilk?) pişirme bittikten sonra ve "[tencereyi ateşten] çıkarmadan önce, ufalanmış ve elekten geçirilmiş tahıl küspesi kırıntıları serpilir". "Güvercin haşlaması" şu şekilde yapılır: "Güvercinin ikiye ayrılacak şekilde açılması gerekir; ayrıca, et gerekmektedir. Su hazırlanır. İçine tuz, tanelenmiş malt, soğan, *samidu*, pırasa ve sarımsak atılır. Ancak, [kaba koyulmadan önce] bütün bu otların süt içinde bekletilmesi gerekir. Kesime verilir." "*Taru* (belki de yabani güvercin, bıldırcın ya da çil keklik; her halükarda küçük bir kuş) haşlaması" tarifi, en uzun tariflerden biridir. Sözü edilen kuşlardan başka, "taze buta (?) ihtiyaç vardır. Su hazırlanır. İçine yağ atılır. *Tarru*'lar sıkıca bağlanır. Tuz, tanelenmiş malt, soğan, *samidu*, pırasa ve sarımsak, sütle birlikte havanda dövülür". *Tarru*'lar "tenceredeki suda" pişirildikten sonra "ufalanır, tencereden alınan haşlama suyuyla birlikte kazanda (hafif ateşte) pişmeye bırakılır. Daha sonra, [son defa kaynatmak üzere] bütün karışım tencerenin içine tekrar dökülür. Yemek, bıçağa hazırdır". En son tarif, bir sebze yemeğiyle ilgilidir. Yemeğin temelini oluşturan ve *tuh'u* adını taşıyan sebzeyi bilmiyoruz. "But (?) etine [de] gerek var. Su hazırlanır. Tencerenin içine yağ (...), tuz, bira, soğan, roka (?), kişniş, *samidu*, kimyon ve havuç [olduğu gibi] atılır. Pırasa ve sarımsak, havanda dövdükten sonra tencereye koyulur. Lapa haline gelinceye kadar pişirilir, üzerine kişniş ve *shuhutinnu* serpilir."

Tariflerin daha ayrıntılı ve daha titiz belirtildiği ve en uzun tablet olan diğer tabletten de söz etmek gerekir. Ancak, bu tariflerin sözdizimi bakımından karmaşık olmasının yanı sıra başka zorluklar da vardır: Eski aşçıları asla iş başındayken görmediğimiz için, becerilerini ve değişik işlemlerin sırasını çok iyi kavrayamıyoruz; bu yüzden tam anlamını bilemediğimiz teknik sözcük ve deyimlerin sayısı, ayrıca metindeki can sıkıcı kopukluklar ve bozukluklar çevirmene ve şifre çözücüsüne büyük bir engel teşkil etmektedir. Metnin şu ya da bu parçasıyla ilgili izlenimim ilkin geçici olmaktan öteye gitmemektedir ve çalışma alışkanlıklarımız gereği, çalışma arkadaşlarımın da görüşünü alıp birkaç kez daha aynı konuyu ele aldıktan sonra ancak daha kesin bir kanıya varabiliyorum. Mesleğimiz bunu gerektirmektedir...

En kısa tarif, üstte söz edilen tariflerden çok farklı değildir. Bu, bilmediğimiz uçucu kuşlardan olan *kippu*'larla ilgili bir tariftir: "*Kippu*'ları haşlamak istiyorsanız, onları *agarukku*'lar [kuşkusuz bu da, tanımlayamadığımız bir başka "kuş" türüdür; tarifi bu tablette *kippu*'lardan önce yer almış ya da başka bir yerde daha iyi açıklanmış olmalı] gibi hazırlamanız gerekir. Önce karınları açılır, soğuk suyla yıkandıktan sonra [hafif ya da harlı ateşle pişirmek üzere] kazanın içine yerleştirilir. Sonra kazan [eti, hafif ateşle pişirdikten sonra] ateşten indirilir, içine biraz soğuk su ve sirke katılır. Daha sonra, naneyle tuz [birlikte] ufalanır *kippu*'lara sürülür. Kazan içindeki sıvı süzgeçten geçirilir (?). Bu sosa nane ekledikten sonra [naneye ve tuza bulamak üzere daha önce çıkarılmış olan] *kippu*'ları [bir süre daha pişsinler diye] tekrar içine koyulur. Son olarak, biraz daha soğuk su eklenir ve [son kez pişirmek için] bütün karışım bir tencereye koyulur. Yemek, bıçağa hazırdır." Burada büyük bir olasılıkla değişik pişirme tarzlarına göre katkı malzemelerinin birbiri yerine kullanılışı ve ayrıca yemeğin aşama aşama pişirilişi göze çarpmaktadır, ki bunlar, ileri düzeyde bir tekniğin belirtileridir.

Şimdi sırada çok daha uzun bir tarif var (bir öncekinde 11 satır varken, bunda 49 satır vardır). Daha kısa ve özlü bir üslupta yazıldığı ve çok karmaşık olduğu –en azından bize öyle geliyor– için ve noktalama işaretlerinin olmayışı (çivi yazısındaki noktalama işaretlerini bilmiyoruz) işleri daha da zorlaştırdığı için, hiç olmazsa yeterince açık bir tablo çizebilmek amacıyla –kuşkusuz birçok ayrıntının doğruluğu tartışılabilir– tarifi olabildiğince açımlamak en iyisidir: Bilgilerimizin bugünkü haliyle,

bu kadar yeni, benzersiz ve beklenmedik bir belgeden daha fazlasını beklemek söz konusu olamaz. Tarifin başlangıcı kaybolmuştur, ancak orada adları verilen "küçük kuşların" hazırlanmasından söz edildiği anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki, yemek birçok aşamada hazırlanmaktaydı. En önce, parçaların hazırlanması geliyordu: "Baş ve ayaklar çıkarılır. Taşlığı ve iç organları [geri kalanlarla birlikte] çıkarmak için göğsü açılır. Taşlıklar yarılıp ayıklanır. Daha sonra, kuşların göğüsleri yıkanıp silinir (?)." İlk pişirme şöyle yapılır: "Kazan hazırlandıktan sonra, içine hep birden kuşlar, taşlıklar ve iç organlar yerleştirilir, sonra ateşe koyulur (Su ya da yağ koyulacak mıdır? Bu belirtilmemiştir: Kuşkusuz bu işlem "meslekte" bildik bir işlemdir]. Daha sonra, [hafif ya da harlı ateşle mi olduğu belirtilmeyen ilk pişirmeden sonra] kazan ateşten indirilir." Bunu, ikinci pişirme ya da başka bir deyişle, pişirmenin ikinci aşaması izler: "Tencere soğuk suyla ovularak yıkanır. İçine süt döküldükten sonra ateşe koyulur. Kazanın içindekiler [kuş, taşlık ve iç organlar] alınır ve kurumaya bırakılır. Yenmeyen kısımlar çıkarıldıktan sonra, bütün bunlar tuzlanır ve tencereye atılır, tencere içindeki süte yağ eklemek gerekir. İçine ayrıca, önceden temizlenen sedefotu koyulur. Kaynayınca, tencerenin içine doğranmış (?) pırasa, sarımsak, *samidu* ve soğan (4 ayrı sarımsakgil türü!) koyulur." Ancak, metinde belirtildiğine göre: "Soğanın ölçüsünü kaçırmamak kaydıyla" "Ve yeniden biraz su katılır." Yemek pişerken yemeğin sunumu için gerekli olan malzemeler hazırlanmalıydı. "Kırık buğday yıkandıktan sonra sütle ıslatılır ve içine, baharat salamurası [*shiqqu*], *samidu*, pırasa ve sarımsak koyulup [yeterince] akışkan bir hamur elde edinceye kadar süt ve yağ eklenir. Daha sonra, bu hamur bir süre ateşe (?) tutulur ve iki parçaya bölünür." Burada, metinde ufak tefek birçok bozukluk bulunmaktadır, bu nedenle eksik yerleri, çoğunlukla tahmin yürüterek anlamaya çalışıyoruz.

Sezgilerimize dayanarak, genel hatlarıyla şöyle diyebiliriz: İki hamur parçasından biri, mayasız ekmek yapmaya ayrılmıştır. Kullanılması gereken parça, kabarsın diye (?) (ki bu, ara sıra maya kullanıldığını düşünmemize yol açmaktadır) en önce sütle birlikte bir süre tencerede bekletilir. Daha sonra, sunulmaya hazır hale getirilir: "[Bütün] kuşların sığacağı kadar büyük bir tepsi alınır ve hazırlanan hamurla, kenarlarını biraz taşacak biçimde sıvanır (...). Hepsi ocağın üstüne koyulup pişirilir." Hamurun pişmesi sona erince, tepsi ateşten indirilir, son kez üç ya da dört sarımsakgil türü –ki, bunların arasında kuşkusuz soğan ve sarımsak vardır–

doğranıp üstüne serpilir. "Bu şekilde hazırlanan hamurun üzerine, pişmiş kuşlar, sonra da iç organlarla taşlıklar yerleştirilir. Hepsinin üzerine sos dökülür. Tepsi, pişmiş hamurdan bir kapakla örtüldükten sonra, sofraya koyulur."

Soylular mutfağı ile halk mutfağı

Hiçbir yoruma gerek yoktur: Şu ya da bu bölümleri kapalı ya da belirsiz olsa bile, metinler çok şey ifade etmektedir. Gerçekten de bir tek parçanın hazırlanması için çok sayıda işlem yapılır, dolayısıyla amaç sırf pişirmek olsaydı ne olursa olsun bu maddeyi ateşe koymak yeterli olurdu. Değişik kapların işlevine uygun olarak birçok pişirme türünün kullanılmasının ve besinlerin, özellikle çoğu kez birden fazla ve kuşkusuz tamamlayıcı olarak kullanılan baharatların (Bazı yemekler ondan fazla baharat gerektiriyor ve bir çoğu çifter çifter kullanılıyordu) birbiriyle eşleştirilmesinin amacı, görünürde karmaşık lezzetlerin ve özel bir tadın elde edilmesidir. Ne ham parçanınkine ne de buna katılan malzemelerin herhangibirine benzeyen, ancak değişik, daha doğrusu hepsinin tadından oluşan üstün bir tat istenmektedir. En son olarak, ağızdan önce göze hitap etsin diye, yemeğin görünüşüne aşırı derecede önem verilir. Bütün bu özellikler, konukların hiç çekinmeden damak zevki diyebileceğimiz bir amaca, aşçıların ise karmaşık ve sınanmış bir tekniğe, bir "mesleğe" ve bir sanata sahip olduklarını ifade eder.

Öyleyse, aşırı incelik ve titizliğiyle eski Romalıların, Çinlilerin, Yakındoğu insanlarının, İtalyanların, daha birkaç kültürün ve bizim mutfağımızı çağrıştıran ve "önemli" diye nitelendirebileceğimiz bir mutfak söz konusudur. Şu farkla ki, bu mutfak yukardakilerden 15 yüzyıldan daha fazla eski bir mutfaktır.

Diğer yandan, her ne kadar geriye yalnızca bu üç gösterişsiz tablet kalmışsa, bunlar kuşkusuz büyük bir yıkımın kalıntılarından başka bir şey değildir: Tabletlerde değişik –büyük bir olasılıkla yazılı– kaynaklar kullanıldığına ilişkin ikirciksiz belirtileri bulabilmek için onları dikkatle okumak yeterlidir. Ancak, bu eski aşçıların diğer et ve sebzeleri, meyveleri, balıkları ve sayısız diyet yemeklerini neden ihmal ettikleri ve yalnızca "25 haşlama" ve on iki kadar kümes hayvanına dayalı mutfak konusunda

ustalık ve istek gösterdikleri bilinememektedir. Gerçek bir mutfak kaynakçasından geriye yalnızca bunlar kalmıştır. Ancak, Irak toprağından çıkan ve bizi şaşırtmaya devam eden bulgulara, gelecekte de fazlasıyla yenileri eklenecektir! Korunan eski belgelere, gelecekteki kazı ve bulgulara ilişkin rastlantılar günün birinde eksikliklerini gidermemize olanak sağlar mı bilemiyoruz, ancak tarihte bilinen en eski "aşçılık elkitabının" en azından bir ya da iki bölümü toparlanmıştır ve çok saygı uyandıracak kadar eskidir. Bu tür dağınık parçalarının gizine eriştiğimiz mutfak, kuşkusuz dünyanın bilinen en eski büyük mutfağıdır ve eski Mezopotamyalılar da uzak geçmişimizin karanlığında tanınan en eski çeşnicilerdir.

Her şeyi yerli yerince ve eksiksiz olarak açıklamak gerekirse, bu sonucu iki ya da üç yorumla desteklemek gerekir.

Öncelikle, bizim kendi ufkumuzu, düşüncelerimizi, varoluş biçimimizi ve olaylara yaklaşımımızı bu çok eski insanlardan ayıran büyük mesafeyi hiçbir zaman unutmamak gerekir. Bu mutfak tabletlerini kendi mutfak kitaplarımıza baktığımız gözle değerlendirmek tarihe aykırı bir yaklaşımdır. Bizim mutfak kitaplarımız herkes okusun diye yazılmıştır genellikle: Her biri, kendi bilgisini yaymak isteyen bir ustanın eseridir ve her şeyden önce öğretici bir özelliğe sahiptir. Günümüzde herkes okuma bilmektedir ve Apicius, hatta Syracusa'lı Mithekos döneminde bile okuryazar oranı –olanaklar günümüze göre daha kısıtlı olmasına karşın– yüksekti: İki düzine harf öğrenmek, aşağı yukarı herkesin yapabileceği bir şeydi. Eski Mezopotamya'da, alfabeye değil de, aynı anda resimlere, hecelere ve her biri birçok değişik anlama gelebilen yüzlerce işarete dayalı olan yazı sistemi o kadar karmaşıktı ki, sayıca sınırlı, meslekten bir kesimin ya da seçkin bir topluluğun üstesinden gelebileceği ve uzun yıllar alan bir çalışma ve öğrenme dönemi gerektiriyordu, tıpkı günümüzde avukatlar ve doktorlar gibi. Yazmak, ve dolayısıyla okumak, bir sanattı ve sınırlı sayıdaki "kâtip" için bir uzmanlık alanıydı. "Kâtipler" her şeyden önce kurala uygun olarak hükümet yetkilileri için çalışıyordu ve yazıya dökülen her şey zorunlu olarak onlardan geçiyordu. Kendi nitelikleri gereği, herkes gibi okuma yazma bilmeyen aşçıların, en az kendileri kadar okuma yazma bilmeyen başka aşçılara, yemek yapma konusunda bilgi edinmek dışında her şeyle uğraşan az sayıdaki kâtibe ya da kesinlikle varolmayan "büyük bir kesime" yönelik olarak "kitap" yazmayı düşünmüş olmaları söz konusu olamaz.

Demek ki, ilkin tabletlerimizin öğretici bir yönü olduğu savunulamaz; her şeyden önce, idari ve kuralcı bir nitelikleri vardır. Nasıl ki diğer tabletler (şu an elimizde bulunanlar) sarayda törensel davranışları, tapınakta dinsel törenlerin usul ve sırasını, doktorların ve eczacıların laboratuarlarındaki uygulamalarını, bazı teknisyenlerin geleneksel formüllerini ve yöntemlerini saptayıp kaydetmişse, bu tabletler de üstten gelen bir emirle "mutfakta olup biteni" saptayıp kaydetmek için "yazılmış" olabilirler. Tabletlerimiz, bir mutfak *elkitabı*'ndan çok bir *kodeks* ya da, başka bir deyişle, aşçılığa ilişkin bir *kurallar kitabı*'dır: Sürekli gelişme ve buluşlarla zenginleşen (kaldı ki bugün de öyledir ve öyle olması gerekir) ve yüzyıllardan beri sürüp gelen alışkanlıklara dayanan o zamanın aşçılık uygulamalarının derlemesidir.

Diğer yandan, açıktır ki, bu şekilde yazılı olarak saptanan ve "kurala bağlanan" mutfak her şeyden önce Sarayda (ya da Tapınakta) uygulanan mutfaktır. Çok sayıda hazırlık ve donanımla birlikte birçok malzeme –ki, en azından bir kaçının değerli ve pahalı olduğu kesindir– gerektiren ve yalnızca gerçek uzmanlarca (*nuhatimmu*'lar) yapılabilecek olan böylesi bir titizlik ve incelik, bu kadar karmaşık bir teknik, bu –ya da öteki– dünyanın büyüklerinin hizmetinde olursa ancak ayakta kalabilir. Ülke nüfusunun en büyük kesimini oluşturan ve ağır işler, zorunlu çalışma, borç vb. altında ezilen bu çok düşük gelirli sefil köylülerle "işçilerin" –belgelerimizden anlaşıldığı gibi– tabletlerimizde keşfettiğimiz şatafatlı "haşlamaları" ya da "kuş yemeklerini" hazırlayacak ya da para ödeyip alacak kadar zamanları ve olanakları olduğu kesinlikle düşünülemez. Demek ki, Mezopotamya'da –ve eskiden de günümüzde de başka yerlerde olduğu gibi– yüksek sınıfa (ve tanrılara) özgü bir soylular mutfağı ile nüfusun çoğunluğuna ait bir halk mutfağı bulunmaktaydı. Biraz önce tanıttığımız ve övdüğümüz soylular mutfağıydı.

Ancak herkes biliyor ki, belli bir toplum ve kültürdeki imgelem ve beğeniler bulaşıcıdır. O halde, eminim ki, "küçük ailelerin en mütevazı kadın aşçıları" –onları öyle nitelendirebiliriz, çünkü büyük lokantalardaki ya da büyük evlerdeki mutfak nasıl "aşçıbaşılarımızın" sorumluluğundaysa, *nuhatimmu*'ların sorumluluğunda olan soylular mutfağı bir yana, Sümerlerde ve Babillilerde sıradan insanların mutfağı "kadın işiydi"– kısıtlı olanakları, küçücük fırınları ve oldukça basit kabkacaklarıyla, *nuhatimmu*'ların Sarayda yaptıkları yemekler kadar çeşitli ve karmaşık olmasa da, onlar kadar lezzetli ve yaratıcılık ürünü yemekler yap-

mayı biliyorlardı. Mezopotamya halkının birkaç binyıl boyunca gevişgetiren zavallı hayvanlar gibi sevimsiz "haşlama"larını çiğnemek durumunda kaldıkları şeklindeki meslektaşlarımın inatçı betimlemesini –çünkü, kim bilir belki de onlar imgelem yetisinden yoksundular ve hayatlarında bir kerecik olsun mutfak işlerine gerektiği gibi bulaşmamışlardı– hiçbir zaman kabul etmedim. Ve bu halkın hergünkü yemeklerini, tariflerini ve yemek alışkanlıklarını hiç öğrenmeme ihtimali olsa bile –yazı çözülemeyeceği için– kabul etmeyeceğim de.

Uzun sözün kısası, Mezopotamya soylular mutfağına ait keşfettiğimiz, söktüğümüz ve okuduğumuz bu tarifleri, açıkça söyleyecek olursak, yapmamız hemen hemen olanaksızdır. İlkin çünkü, birçok teknik terimin ve dolayısıyla bu terimlerin kendilerini kullanan kimselerde çağrıştırdıkları "el becerisinin" hangi anlama geldiğini kesin ve somut olarak bilmiyoruz ve büyük bir olasılıkla hiçbir zaman da bilemeyeceğiz. Zira, bir hareketi, pek fazla karışık olmasa bile, iyice anlayıp taklit edebilmek için, yapılırken görmek gerekir. Oysa ki, her teknik gibi her mutfak da öncelikle "el becerilerinden" oluşmaktadır. Unutmamak gerekir ki, Milattan önceki yüzyıllardan başlayarak ölüm sessizliğine gömülen eski Mezopotamya uygarlığı, dilleriyle ve yazısıyla birlikte, daha sonra iki binyıl boyunca insan belleğinden tamamen silinmişti ve bu dili ve yazıyı eski durumlarına yeniden kavuşturmak için tümüyle elden geçirmek durumunda kaldık. Geleneklerdeki bu kopmalar, tarihçiler açısından çok büyük bir engeldir. İşte bu yüzdendir ki, bu tariflerde karşımıza çıkan birçok besin ve katkı maddesini, baharatı, işlem ve nesneyi belirleyebilmemiz çoğu kez mümkün olamamıştır. Hatta ve hatta şu ya da bu malzemeyi "ayrıntılara kaçmadan", "bu bir sarımsakgil türüdür!" "bu bir süt ürünü olmalıdır!" şeklinde ifade ettiğimizde hangisinin doğru olduğundan kesinlikle emin değiliz. Oysa –herkes bu konuda hemfikirdir– her ikisi de süt ürünü olmasına karşın, kaliteli bir beyaz peynir yerine yumuşak bir "munster" (Alsace peyniri) kullanmak ne kadar da korkunç olurdu...

Sonuç olarak, eski Mezopotamyalıları bilinen en eski yemek meraklısı çeşniciler olarak açıkça övmek durumunda kalsak bile, açıktır ki, onların güzel ve nitelikli yemek, lezzet kavramları bizimkilerden çok uzaktı. Kavramlarıyla ilgili iki üç özelliği söyleyecek olursak: Bütün yemeklerine bol bol koydukları yağa (koyun yağı) olan aşırı bağlılıkları; sarımsakgillere ve özellikle yoğunlaştırılmış olarak birlikte kullandıkları birçok

sarımsakgil çeşidine duydukları aşırı istekleri; tuzun diyetlerinde büyük bir olasılıkla ikinci derecede bir rol oynaması ve bir çok başka belirti daha, haklı ya da haksız olarak *–de gustibus non est disputandum!* (Zevkler tartışılmaz)– bize son derece sevimsiz gibi gelmektedir... O halde, tariflerini tekrar uygulamaya çalışıp oyalanmaya hiç mi hiç niyetim yok. Ve her ne kadar onları, eldeki belgelere dayanarak, iyi yemek yapma sanatının ve önemli bir mutfağın ilk bulucuları ve uygulayıcıları olarak savunsam da, onların aşçılık geleneklerini olduğu gibi alıp bizim geleneklere katmayı hiç kimseye salık vermeyeceğim.

Kaldı ki, bana göre bu gereksizdir: Bu yemekler değiştirilir, uyarlanır, geliştirilir ve zenginleştirilirse belki bizlere de hitab edebilir: Günümüzde "Türk-Arap" yemekleri denilen ve Yunanistan'dan Irak'ın içlerine kadar yapılıp yenilen, sarayları büyüleyen ve yerinde çok büyük bir iştahla yediğimiz işte bu yemeklerdir. Bunların, yüzyıllar boyu geliştirilip yararlanılan özü, büyük bir olasılıkla, eski Sümer ve Babil "aşçıbaşılarına" *–nuhatimmu*'lara– kadar uzanmaktadır.

Okuma Önerileri

Antik Mutfaklar

J. André, *Apicius. L'art culinaire. De re coquinaria*, Paris, Klincksieck, 1965. Apicius'un "Elkitabı"nın çeviri ve yorum içeren en iyi eleştirel baskısı.

Aynı yazarın aynı yayıncıda çıkan bir başka kitabı: *L'Alimentation et la Cuisine à Rome*, 1961. Bu kitap, bu konuda yapılan en zengin ve en sağlam araştırmadır.

Athénée, *Les Deipnosophistes*, Paris, Belles Lettres, 1956. Bu yapıtta yer alan 15 kitabın ilk ikisi. Metin ve çeviri (İngilizce) eksiksiz olup 1961'de G. B. Gulick tarafından, Loeb Classical Library'nin (Cambridge, Mass. University Press) kendisine ayırmış olduğu 7 ciltte yayımlanmıştır.

Eski Mezopotamya ve Mutfağı

Jean Bottéro (Başlık Almanca olmasına karşın, makaleler Fransızca olarak yazılmıştır), *Reallexikon der Assyriologie*, Berlin, (Walter de Gruyter, 1928, 1957'de tekrar gözden geçirilmiştir; "Épices et condiments" ("Gewürze", III. cilt, s. 340-344); "Ail" ("Knoblauch", VI. cilt, s. 39-41); "Conservation des aliments" ("Konservierung von Lebensmitteln", *a.g.y*, s. 191-197) ve özellikle "Cuisine" bölümü ("Küche", *a.g.y.*, s. 277-298). Ayrıca, "The culinary tablets at Yale" (*Journal of the American Oriental Society*'nin 11-19 sayfaları, 107 / 1, 1987).

Dünyanın En Eski Şöleni

Jean Bottéro

Mutfaktan sonra, "yemek salonu" gelir. Günümüzde tanıdığımız en eski aşçılık derlemeleri sayılan (İÖ yaklaşık XVII. yüzyıla aittir) bu tabletlerdeki tariflerin sonunda, gerektiği gibi hazırlanan yemeğin sonraki aşamasını belirten bir formül bulunur: "Sofraya koyun", ya da çoğu kez, "yenmeye hazır" –sözcüğü sözcüğüne: "Bıçağa hazır"; o zamanlar bıçak, tüketicinin yiyeceği yemesi için sunulan tek gereçti. Demek ki, "aşçıbaşı"nın işlevi biter bitmez, sahnede davetliler yer alıyordu.

Elimizde sahnenin bu ikinci bölümüne göz atmamızı ve az çok sanatsal olarak hazırlanan yemeğe yumulmuş konukları seyretmemizi sağlayacak kadar bilgi yoktur. Düzenli bir yemek yerleri olup olmadığını bile bilmiyoruz; eski Mezopotamyalıların belki de hiç "yemek salonları" olmamıştır, çünkü "sofraları", evin değişik bölümlerine –oda, divan, salon ya da bahçe– götürülen yemek tepsilerinden oluşmaktaydı. Elimizdeki çiviyazılı yarım milyon tablet arasında, bir şölene, basit bir yemeğe ilişkin alelade ya da ciddi herhangi bir yazı bulabilmiş değiliz. O halde, bu konuyu dolaylı yollardan araştırmamız gerekir. Kaldı ki, istediğimiz kadar bilgi içermeseler de, elimizde çok sayıda "dolaylı" belge bulunmaktadır. Özel-

likle mektuplarda ve kaynakçada dağınık olan anıştırmaların yanı sıra, çok sayıda idari belge bulunmaktadır; bunların birçoğu gıdayla ilgilidir ve gıdanın tüketilmesi konusunda kimi zaman şaşırtıcı pek çok sonuca varmamıza yol açmaktadır.

Ayrıca, biraz şaşırtıcı gibi görünse de, elimizde dinsel edebiyatla ilgili pek çok belge vardır. O insanlar kendi tanrılarını kendi kişiliklerinin ve toplumlarının abartılı ve üstün modeline göre tasarladıkları için, onlarda kendi yansımalarını görmüşler, kendi haklarında bildikleri şeyleri büyütüp onlara yamamışlardır. Öyle ki, okuyabildiğimiz kadarıyla mitler, kutsal şarkılar ve dinsel törenler, genellikle içeriklerinden daha çok onları yazanlardan söz etmektedir. İlerde göreceğimiz gibi, aşk ve cinsel yaşam konusunda da aynı durum söz konusudur. Bu sayede, büyük bir olasılıkla geçmişimizde belirleyebildiğimiz en eski "uygar" insanların yurdu olan bu saygın Mezopotamya'da, sofra konusunda iyi kötü belirli bir düşünceye varabiliyoruz.

Mutfak konusunda –hayatın aşağı yukarı diğer bütün alanlarında olduğu gibi– hakkında en az bilgi sahibi olduklarımız, günümüzde "emekçi kitleler" adını verdiğimiz yoksul halk tabakasıdır. Çünkü, nüfusun çoğunluğunu oluşturan bu tabaka, o zaman kullanılmakta olan son derece karmaşık yazıyı kullanarak, bize kendinden söz etmekte oldukça âcizdi. Ayrıca, o zamanın aydınları kendi yapıtlarında bu tabakayı bilerek işlemiyordu. Bu konu hakkında özellikle işçilere ve angarya işleri yapanlara ödeme karşılığında verilecek tayınlara ilişkin idari talimatların yer aldığı çok uzun listelerden bilgi elde edebiliyoruz. Ancak, onlara yalnızca şu temel besin maddeleri dağıtılıyordu: Özellikle hububat, yağ, bira ve, çok ender olarak et ve balık. Geri kalanları ise, yani sebze, meyve ve baharatları kendilerinin tedarik etmesi gerekiyordu. Bütün bu malzemelerle günlük yemeklerini nasıl hazırladıkları konusunda, tüketim alışkanlıkları ve sofra tarzları konusunda hiç bir ipucu bulunmamaktadır.

Günlük beslenme düzenlerinin iki ayrı yemekten oluştuğu sanılmaktadır: Biri, "sabah" yemeği, diğeri ise "akşam" yemeği. "Akşam" yemeği, büyük bir olasılıkla başlıca yemeği oluşturuyordu, çünkü Sümerler "yemek"i genelde "alacakaranlık" anlamına gelen sözcükle belirtiyorlardı: *Kin.sig*. Oysa, Akad dilinde, bu terim yalnızca "yeme" sözcüğüyle bağlantılıydı: *Naptanu*. Ancak, bu dünyanın soyluları, bu yemek seanslarına en az iki "küçük yemek" daha –hem sabah hem de akşam– ekliyorlardı.

Yoksul halk tabakası, ya da bir Sümer atasözünde belirtildiği gibi "ülkenin sessiz tabakası" olanaklarının yetersizliği, sürekli yoksulluk ve zorunlu olarak fazla çalışma nedeniyle, her gün bol bol yiyip içecek durumda değildi: Bir başka benzer atasözüne göre, her zaman eksik bir şeyleri vardı: "Yoksul birinin ekmeği olduğunda, tuzu yoktur, tuzu olduğunda ise ekmeği yoktur; baharatı olduğunda ise eti yoktur, eti olduğunda da baharatı yoktur!" Öyle ki birçok Asurbilimci üstte sözü edilen hububat dağıtım listesinden etkilenmiş olmalı ki, bu insanların her gün haşlamaya talim ettiklerini, geviş getiren bir sürü gibi bu değişmez yemeği dalgın dalgın çiğnediklerini tasavvur etmektedir. Kanımca bu kadar karamsar bir varsayım gerçeği değil daha ziyade savunuculardaki muhtemel bir yemek alerjisini yansıtıyor...

Hiç kuşku yok ki, yemeği belirtmek için kullanılan en yaygın deyim "ekmek ve su" idi. Ancak burada, kuşkusuz bu yiyeceklerden ziyade bunların ima ettiği eylemlere dayalı olan bir düzdeğişmece bulunmaktadır: "Yemek ve içmek". O halde, hayatta kalabilmek için, bu yoksul insanların suya banılmış, bu güçten düşürücü, yavan ekmeği isteksizce yedikleri yolunda herhangi bir kanıt yoktur. Yemek konusundaki araştırmaların –ki, "Soylular mutfağına" ait antik tarifleri bunu kanıtlamaktadır– ister istemez "bulaşıcı" olmasının yanı sıra (Bunu daha önce, "Dünyanın En Eski Mutfağı" bölümünde de öne sürmüştüm, bkz. s. 67), düş görenlerin geleceğiyle ilgili olarak bazı sonuçlara varmak için –o zaman doğruluğuna kesin olarak inanmak istedikleri, ancak bize saçma gibi gelen bir mantığa göre– alışılmış düşlerin yazılıp sınıflandırıldığı yerel büyük Düş Yorumu[1] kitabı da, beslenmeyle ilgili düşlere geniş bir bölüm ayırıyordu. Ve düşte tadına baktıklarına inandıkları yemeklerin sayısıyla çeşitliliği (bunların çoğu tamamen gerçek olup, başka kaynaklarca gerektiği gibi doğrulanmıştır), imrenilecek bir yemek listesi oluşturuyordu. Ayrıca, bizi böylesi güzel ve nitelikli yemekleri, bazı üzücü istisnalar dışında, herkesin kolaylıkla yiyebileceğine ikna edebilecek birkaç gerekçe daha vardır.

1) Kehaneti çok seven Eski Mezopotamyalılar, bununla ilgili olarak çok özgün bir yöntem geliştirmişlerdi: Değişik türdeki birçok olaya bakarak geleceğe ilişkin değişik tahminlerde bulunuyorlardı. Her biri başlıca konusuna göre düzenlenmiş "risaleler" biçiminde, bu olaylarla ilgili uzun listeler yapmışlardı (ileriki sayfalarda "Astroloji Mezopotamya'da Doğdu", "Uzun süren kâhinlik okulları geleneği" bölümüne bakınız). Bu "risalelerin" birinde –ki elimizde birçok parçası bulunmaktadır– rüyalardan söz edilmektedir.

Olanağı olmayanlar ise, kendilerini daha varlıklı kimselere davet ettirip pekâla bu yemeklerden yiyebiliyordu. Hem eleştirel hem de safça bir öyküde, açlıktan midesi kazınan ve iyi bir yemek için içinde karşı koyulamaz bir istek uyanan "Nippur kentinden yoksul bir kişinin", en son eski püskü elbiselerini satarak almayı umduğu bir koyunu masraf payı olarak belediye başkanına sunup, ona kendini davet ettirmeyi nasıl düşündüğü anlatılmaktadır. Ancak, zavallı adamın parası yalnızca yaşlı bir keçi almaya yetince, bu kadar ucuz bir hediyeyi küçümseyen belediye başkanı, aşağılayıcı bir şekilde onu kovdurur. Yoksul adam, gülünç ama çok acı bir şekilde üç kez ondan öç alacaktır. Ve bütün öykü bundan ibarettir. Demek ki, bu antik ülkede, her yerde ve her zaman olduğu gibi, en yoksullar zenginler ve "yüksek görevli memurlar" kadar doyasıya yemeseler de, sofranın zevklerinden herkes yararlanabiliyordu.

Çünkü açıktır ki, yine her yerde ve her zaman olduğu gibi, zengin şölenlerden en çok –tapınmanın büyük bir bölümünün sofralarına hizmete ayrıldığı tanrılar bir tarafa– öncelikle "soylular mutfağı"nın müdavimi zenginler yararlanıyordu. Bu konuda elimizde oldukça fazla kanıt vardır. Örneğin Mari'de, İÖ yaklaşık 1780'lerden kalma yüzlerce tablet bulunmaktadır; bu tabletlerde, birçok yıl boyunca, kralın –ki, rahatına oldukça düşkün görünmektedir– günlük yemeklerinin hazırlanması için özellikle yağ, kuru yemiş ve hububat dükkânları ile "kasaplar" tarafından günü gününe verilen azığın listesi yer almaktadır.

Ancak, yine de, en basit insanlar bile bu şölenlerin birçoğuna katılabiliyordu: Güzel güzel yemekler yemeleri için bir fırsat daha. Babillilerin Tufan öyküsünde (bkz. "En Eski Tufan Hikâyesi", s. 213), Babil Nuh'u kral Atrahasîs ("Büyük Bilge"), koruyucu tanrısı Enki/Ea'nın tavsiyesi üzerine kullarına "Gemi"sini yaptırır ve onlara, o ölüm günleri gelip çatmadan, son bir kez, ama hiç fark ettirmeden sevindirip ödüllendirmek için büyük bir şölen verir. Bununla birlikte, pek yakında olacak olan felaket düşüncesiyle hasta ve kaygılı olan ev sahibi, bu eğlencelere hiç de katılmayacaktır: "Ve bol bol yemek yediler / Bol bol içtiler! / Ancak kendisi, bir girip bir çıkıyordu / Ne oturuyor ne de çömeliyordu / O kadar umutsuz ve rahatsızdı ki!..."

Bu şekilde birkaç yerde, krallar tarafından özellikle personele ve askere verilen şölenlerden söz edilmektedir. Bu "büyük şölenlerde", genellikle, törene yaraşır bir biçimde hazırlanmak için hediye ve ödüller ve hatta

kokulu kremler dağıtılırdı. Ne yazık ki, bu yiyeceği ve içeceği bol yemeklerle ilgili elimizde hiçbir liste yoktur. Ancak, en azından, tarihin en büyük şölenlerinden birinde tüketilen yemeklerin hesap özeti kalmıştır geriye; bu hesap 22 Eylül 1900'de Cumhurbaşkanı Émile Loubet'nin Fransa'nın yirmi bin belediye başkanına, Tuileries bahçelerinde verdiği o meşhur şöleninkinden de kabarıktır.

İÖ 870'lere doğru bir Asur kenti olan Kalhu'da (günümüzde, Irak'ın Musul kentinin yaklaşık 25 kilometre güneyinde, Nimrûd adıyla bilinmektedir), çok görkemli biçimde yeniden yapılan sarayları kutlamak için yapılan bir şenlikti bu; kral II. Assurnasirpal (883-859), on günlüğüne en azından "altmış dokuz bin beş yüz yetmiş dört" davetli (eğer çok fazla abartma yoksa, çünkü yazıtları yazan kimselerin kralların şanına karşı zaafları vardı) çağırmıştı, ki bunların arasında –"Gemi"sinin yapılmasından sonra Atrahasîs'in yaptığı gibi– iş için gereken yaklaşık 40 000 kişinin yanı sıra, saray personeli ve krallığın hemen hemen her tarafından gelen çok sayıda "önemli" sima bulunuyordu: Kısaca, yeni bir başkente ve saraya taşınma vesilesiyle verilen bir şölendi bu...

1951'de olay mahallinde bulunan bir mezar taşı, bu bol ve şaşılacak yemeklerle ilgili bize ayrıntılı bilgiler vermektedir: Yaklaşık 50 000 kadar büyük ve küçük baş hayvan, kümes ve av hayvanı; 10 000 balık ve bir o kadar yumurta; ayrıca, sepet sepet sebze, meyve ve değişik baharat, küplerce süt ürünü ve içecek olarak da 10 000 küp bira ile bir o kadar şarap; ayrıca kuşkusuz bu harcama listesinde yer almayan ekmek ve tulumlarca su. İnsanların böylesine tıka basa yedikleri bu şölende çalışmak durumda kalan aşçı ordusuyla ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, yemek listesi detaylı olarak incelendiğinde, davetlilere aynı şekilde davranılmadığı ve birçok listenin, katılımcıların toplumsal mevkisi ya da politik önemine göre düzenlendiği sanısına kapılıyoruz. Bütün bu aykırılıklara karşın kral, bu unutulmaz öykünün sonunda, bu on günlük yemekli kutlamalardan sonra, devasa şölene katılan davetlileri "memnun ve mutlu olarak evlerine göndermekle" övünebilirdi.

Çünkü, günümüzde olduğu gibi o zaman da, yemek her ne kadar ilkin yaşama gerekli olan güç ve desteği sağlasa da, beraberinde neşe –iyi filozofların deyimiyle "yaşama duygusu"– getirmekte ve davetlilere büyük bir mutluluk vermektedir. Yalnızca yemeklerin bolluğu, çeşitliliği ve büyük bir özenle yapılışı ya da davetlilerin bir araya gelmesi ve şölenlerin bulaşıcı

sıcaklığı denen şey değildir bu duyguları veren; basit bir yemek şölene dönüşür dönüşmez, yemeklerle içilmesi hemen hemen zorunlu olan alkollü içkilerin de payı büyüktür.

Şarabın en eski dönemlerden beri çok tanındığı bu ülkede (bkz. s. 100: "5000 Yıl Önce Şarap."), yine de mayalı "ulusal" içki, esas maddesi hububat olan biraydı; elimizdeki metinlere bakılırsa, tarihöncesinden başlayarak, gelişmiş bazı yöntemlere göre otuzdan fazla değişik biçimde hazırlanıyordu: "Beyaz bira", "kızıl bira", "açık bira", "koyu bira", "bulanık bira", "balla tatlandırılmış bira", birçok aroma katılan "kokulu bira", kimi zaman "sulandırılmış" ama çoğunlukla "sert" bira. Bira alt taraflarında tortuları süzmeye yarayan bir çeşit eleği bulunan borularla doğrudan küpten çekilerek içiliyordu. Ama, genellikle birçok kişiyle ortaklaşa olarak. Çevirmenine göre, büyük bir olasılıkla bir meyhanenin açılışı için bestelenen ve bu ülkenin bilinen tek şarkı örneği olan "içki şarkısı" (onu böyle adlandırabiliriz), biraya ithaf edilmiştir. Şarkı, şu övücü mısralarla biter: "Söyleyeyim meyhaneciye, sakiye / Sırayla herkese bolca bira versin! / Bu ne mutluluktur, be ne zevktir / İçmek onu tadına vara vara! / Bu güzel içkiyi içmek doyasıya / Sevinç ve mutlulukla!"

Tanrı çok içince

Bira, şölenlerin vazgeçilmez bir içkisiydi; öyle ki Akadlar şöleni ifade etmek üzere *qerîtu* dediklerinde yalnızca şölene katılacak "davetlilerin" sayısını, Sümerler ise *kash.de.a* terimiyle "sunulan birayı" vurguluyorlardı. Biranın varlığı, bu antik şölenleri az çok bizde olduğu gibi tasavvur etmemize yol açmaktadır: İlkin yemeklerin iyice çiğnenmesi, ayrıca, düzenli ve ölçülü dinsel törenlerdeki kuralların tersine, bol bol içki içilmesi, kadeh tokuşturmalar, kahkahalar ve bazen de gürültülü konuşmalar. Ancak, karşılıklı coşku ortamında tüketilen bu nitelikli ve güzel yemeklerle alkollü içeceklerin çarçabuk başa vurması tehlikesi vardı. Kimi kez elimizdeki belgelerden de anlaşılacağı gibi, "kurulu düzene karşı isyanlara" ve kavgalara kadar varmasa da, günümüzde olduğu gibi, bu eğlencelerde insanlar kolayca taşkınlıklar yapabiliyordu. Sümerce yazılmış eski bir efsane, tanrı Enki'yle ilgili olarak buna benzer bir öyküyü hoş bir şekilde anlatmaktadır.

Tanrıların en akıllısı ve en beceriklisi olan Enki, gelişmiş bir uygarlığın bütün ayrıcalıklarını bulup aydınlığa kavuşturmuştu: Bunlar "güçlerin" kaynaklandığı ve Enki'nin Eridu Tapınak-Kent'inde sakladığı birçok değerli "tılsım" haline sokulmuş kurumlar, tarzlar ve tekniklerdi. Günlerden bir gün, Uruk kentinin doğaüstü güçlere sahip koruyucu tanrısı İnanna, Enki'ye görünürde nezaket icabı, ancak kuşkusuz biraz da çıkara dayalı bir ziyaret yapar. Baş döndürücü ve cilveli tanrıçanın etkisiyle adeta coşan Enki, onun onuruna en iyisinden bir şölen verir. Her zaman olduğu gibi, bu şölenin öyküsünde de içki özellikle ön plandadır: "Kutsal sofrada, tanrısal sofrada, / Hoş geldin dedi Tanrı İnanna'ya! / Ve Tapınağında, onunla kafa kafaya / Lıkır lıkır bira ve şarap içti Enki / Maşrapalar dolusu içki içtiler / Yarışırcasına tokuştura tokuştura / Gök ve Yer Onuruna / Yavaş yavaş ve tadına vara vara / Şalupalar kadar derin maşrapalarda!..."

"Bira içildikten ve şarabın tadına bakıldıktan sonra", hafifçe sarhoş olan Enki müşfik bir cömertlik gösterisinde bulunur –alkolün etkisiyle sık görülen bir durum. Durup dururken İnanna'ya hediye vermeye karar verir; İnanna ise kurnaz davranır, kendini içkiye kaptırmaz, kendi ağzıyla hiçbir şey istemez. Bu hediye Enki'nin kültürel değerlerini içeren bütün o güçler hazinesidir. Böylece hediyeyi alan Tanrıça, sesini çıkarmadan, aceleyle her şeyi gemisine yükleyip kendi kentine doğru yola koyulur. Tanrıça gittikten hemen sonra, "biranın etkisi geçince" Enki, tılsımları konuğuna verdiğini hatırlayamadığı için, telaşla her yerde onları aramaya başlar. Bunu ona hizmetçisi hatırlatır. Enki, hazinelerini geri alsın diye, vakit yitirmeden hizmetçisini İnanna'nın peşine salar: İş işten geçmiştir artık!... Uruk kentinin, Eridu'dan alınan yüksek uygarlığa nasıl geçtiği işte böyle anlatılır.

Bu efsanede –hemen hemen bütün efsanelerde olduğu gibi– bir belirsizlik vardır. Kuşkusuz, kültürel ayrıcalıkların verilmesi, içkinin çok içildiği bir şölenin sonuçlarına bağlı bir kazaymış gibi gösterilmektedir burada. Ama bu hikâye, diğer yandan, buna benzer bir dizi hikâye çerçevesinde de yer almaktadır: Evren, doğa ve kültürle ilgili önemli kararları tanrılar sofra başında almışlardı. Demek ki, sofra, açık bir şekilde, tanrı topluluğunun başlıca görüşme ve karar alma yeri olarak görülüyordu.

Sözgelimi, insanların "yaratılışı" onuruna yine Tanrı Enki'nin verdiği ve davetlilerin aynı şekilde kendinden geçtikleri bir şölenin sonunda,

Tanrıça Ninmah bir çeşit yarışma önerir Enki'ye: Buna göre, aynı insan "kalıbından", ancak iyi olmamış bazı kaplarda olduğu gibi, bazı ciddi üretim hatalarıyla (kör, felçli, hünsa, kısır kadınlar...) Tanrıçanın yaptığı değişik insan numunelerine "bir yazgı belirlemek", daha doğrusu uygun bir işlev, gerçek bir yararlık bulmak zorundadır. Enki, pek doğal olarak, girdiği yarışmayı kazanır. Bundan ötürüdür ki, doğuştan kör olanlar hem müzisyen hem de ozandırlar; cinsiyetleri belirsiz olanlar, o zamanlar herkesin tanıyıp sevdiği eşcinsel ve travesti taburunda yerlerini alır; doğuramayan kadınlar ise, fuhuş yapmak için uygundur, vb. Yine de Enki, sırası geldiğinde, Ninmah'ı sonunda utandırır: Hiçbir yararlı meşgale bulamayacağı kadar anormal –hareketsiz, şekilsiz, tepkisiz, güçsüz, dilsiz– bir yaratık sorar ona. Tamamen kusurlu ve yeteneksiz doğan ve gerçekte tıp ve kehanet kitaplarının bazı bölümlerinde tasvir edilen insanlar bu kategoriye girer...

Tanrı topluluğunun bütün üyelerinin eksiksiz katıldığı toplantının düzenli çerçevesini oluşturan şölenin önemi, ünlü *Yaratılış Destanı*'nda daha da belirgindir. İlk anormal yaratışlı korkunç ataları "Mer"in (Tiamat) kendilerini attığı ölüm tehlikesine karşı koymak istediklerinde, tanrılar bir şölen sofrası etrafında toplanırlar. Daveti onlara, soylarının ileri geleni yapar ve "Anshar'ın huzuruna çıkınca, / Yazgı belirleyicisi Büyük-Tanrılar, / Toplanmaktan son derece hoşnut bir halde / Birbirleriyle kucaklaştılar. / Ve aralarında fısıldaşıp konuştuktan sonra, / Oturdular şölen sofrasına! / "Ekmek"lerini yiyip biralarını içtiler./ Baş döndürücü hoş içkileri /İçtiler kamış çubuklarla! / Tadına vara vara, / Kendilerini gevşemiş hissedene kadar, / Kaygıdan uzak ve büyük bir huzur içinde!"

Tanrıların şölenleri

Korkunç düşmanlarına karşı savaşsın diye, şampiyonları genç tanrı Marduk'a tam yetki vermeyi işte bu şölen sofrasında oybirliğiyle kararlaştırırlar. Marduk bu düşmanı yendikten, Dünyayı onun bıraktığı şeylerle yarattıktan, yarattığı insanların yaptıkları hizmetler sayesinde de bütün tanrı kardeşlerine huzurlu, mutlu ve eksiksiz bir yaşam sağlama yollarını bulduktan sonra, tanrılar, ona minnetlerini bildirmek için, ikametgahı olacak Babil'i ve onun meşhur Tapınak'ını görkemli bir biçimde inşa

ederler. Bu kez, şölen verme sırası Marduk'tadır; tanrılar, şölen esnasında, aralarında en güçlü ve en zeki olan Marduk'a sonsuza dek En Büyük Hükümdar ve Dünyanın Efendisi unvanını verirler.

Burada, mitolojinin büyütücü aynasında, bu görkemli topluluksal yemeğin yeni bir rolü ortaya çıkar: Bu, yalnızca bir iyi yemek yeme, keyiflenme, dinlenme ve zevk alma yeri değil, aynı zamanda sofraya katılanların kendi çıkarları doğrultusunda önemli kararlar aldığı bir yerdir de. Bu işlevlerin ilki, yani fizyolojik ve psikolojik işlevi, kendi şölenlerimizde hâlâ sürdürmektedir, ancak diğer işlevinin, yani sosyal ve özellikle "politik" işlevinin neredeyse bilincinde değiliz artık. Bu konu üzerinde biraz daha durmamızın bir nedeni de budur, çünkü eski Mezopotamya'da bu durum sanıldığından da karmaşıktı.

Yukarıda sözü edilen resmi ve halk şölenlerinin çoğunda yatan böylesi "politik" bir anlamın deneyimsiz insanların gözünden az çok ustaca kaçması mümkündür, ancak bu şölenlere katılanlar tamamen bunun bilincindeydi, çünkü olayları bizden daha iyi kavrıyorlardı. Hükümdar içinse, adamlarını –en azından aralarından seçtikleri temsilcileri– aynı sofra etrafında toplamak ve onlarla kendi yemeğini paylaşmak demek, aynı "vücutta", tek bir devlet altında herkesin sıkı bir şekilde birleşmesini sağlamak ve gözler önüne sermek demekti. Bu, aynı zamanda, kralın onlar üzerindeki gücünü kanıtlamak ve sağlamlaştırmak anlamına da geliyordu: Davetliler yalnızca onunla aynı yemeği yemekle, başka bir deyişle, aynı yiyeceklere dayalı bir yaşam tarzını paylaşmakla kalmıyor, bir araya gelmeleri, aynı şeyleri paylaşmaları ve ortak sevinçleri, aynı zamanda kendilerine bu kolaylıkları sağlayan kralı takdir ettiklerini zımnen bildiriyor, adamları ve bunların temsil ettiği bütün kesimler üzerindeki otoritesini resmen tasdik ediyor ve bir bakıma ona olan güveni tazeliyordu. Konuyla ilgili olarak en son şunu söyleyelim: Tören usullerine ilişkin birkaç kitapta, böyle bir gösterinin taşıdığı dinsel anlam da belirtilmektedir; böylece bir anlığına tanrılara tapınmayla ilişkilendirilebilen ve böylesi bir anlam taşıyan kralın şöleni, insanların yanı sıra Tanrıların da onayını alıyordu.

Epeyce mürekkep dökülmesine ve aptalca şeyler yazılıp çizilmesine neden olan bir başka tuhaf ve gizemli tören de muhtemelen böyle bir anlam taşımaktadır: Hiyerogami ya da Kutsal Evlilik –yeni dönemde bir çeşit kukla-heykel oyunuyla bir tanrı ile tanrıça, daha eski dönemlerde

ise açıkça kral ve rahibe heykelleri arasındaki cinsel birleşme. Kralın unvanının onaylanması ya da, büyük bir olasılıkla âdete göre düzenli olarak yılda bir kez yenilenmesi için gerekli olan bir formaliteden başka bir şey değildi bu: Böylece, "evlilik" sayesinde soyunun ve ülkedeki yüce otoritesiyle hanedanının sürekliliğini sağlayabilen kral, denildiğine göre, "soyu tanrılara dayanan" ve tanrılar tarafında insanlara kendi iyilikleri için gönderilen bu krallığın eksiksiz bir temsilcisi, sözcüğün tam anlamıyla bir hükümdarı oluyordu. Zira, düğün gecesini zorunlu olarak büyük bir şölen izliyordu; özellikle evlenen çiftlere –tanrı ya da kral– sunulan bu şölene, unvanı onaylanan ya da tekrar onaylanan kral etrafında tek vücut halinde birleşircesine, halk da katılıyordu.

Dikkatle bakıldığında, halk şölenlerinin "politik" işlevinin, her toplumsal örgütlenmenin ilk temel birimi ve modeli olan ailenin dayanışmasında yemeğin oynadığı başlıca rolün genişleyerek "ulusal" dayanışma rolüne dönüşmesine bağlı olduğu anlaşılır. Aile yemeğine ilişkin bu bölüm konusunda elimizde yeterince bilgi var. Değişik türde birçok metin, aile yaşamındaki bütün büyük anların, bütün akrabaların ya da yalnızca çekirdek ailenin katıldığı şölenlerin izlerini dolaylı ya da dolaysız olarak taşıdığını gerektiği gibi kanıtlamaktadır.

Gösterişli evlilik yemekleri

Ailenin büyümesinde son derece önemli bir aşama olan evlilik için de durum budur. Böylesine aşırı ataerkil bir toplumda kadın, ailesini bırakıp eşinin "evine" gitmek ve ölünceye dek sakinleriyle aynı çatı altında birlikte yaşamak zorundaydı. Erkeğin ailesi, her iki aile grubu arasında yapılan sözleşme gereği kadının ailesine bir tazminat ödüyordu. Müstakbel çift doğar doğmaz, ya da en azından evlenme çağından çok önce imzalanabilen bu anlaşmada başka türlü belirtilmediği sürece, evlilik yalnızca bir vaatti ve bu vaat ancak "nişanlı" kadın bundan böyle kendi evi olacak eve "girince" fiili oluyordu. Bu "giriş", masrafları erkeğin ailesi tarafından karşılanan bir şölenle onaylanıyordu. Sözleşmeler –ki, elimizde iyi bir sözleşme koleksiyonu vardır– bundan pek fazla söz etmemektedir: Bunlar, evlilik töreninin kurallarını değil, sözleşmenin yalnızca hukuksal ve ekonomik koşullarını belirtmeye yarıyordu. Ancak, "yasayla" ilgili

bazı "yazılarda", konuyla ilgili daha fazla bilgi bulunmaktadır. Bunların arasından bulduğumuz oldukça hoş bir efsane, daha ayrıntılı bilgi vermektedir.

Bu efsanede, büyük tanrı Enlil'in, başka bir kentten çok ama çok güzel bir tanrı kızına nasıl âşık olduğu anlatılmaktadır. En önce onu hafifmeşrep bir kadın sanan Enlil, ona kendisiyle yatmasını teklif eder, ancak kız onu korkmadan tersler. Bunun üzerine ona daha da tutulan Enlil hatasını anlar ve oldukça utanmış bir halde maslahatgüzarını kızı kurallara göre ailesinden hemen istemeye gönderir. Elçisi, kızın ailesinin kabul ettiğini bildirir bildirmez, mutluluktan uçan müstakbel kocanın ilk işi, sevgilisine alışıldığı gibi pahalı bir mücevher koleksiyonunu, kızın ailesine de büyük ve gösterişli bir şölen hazırlamaları için gerekli malzemeleri göndermek olur. Metinde şu cümleler yer alır:

"Alınca haberi, içi rahatladı Enlil'in, / Zevkine diyecek yoktu onun... / Ve emirler yağdırdı..." hayvan sürüleri hazırlanıp gönderilsin diye: "Keçigillerden eşekgillere kadar dört ayaklılar arasından, / Bozkırda özgürce yetişen, / Ve dağlık bölgelerde sık sık görülen, / Birçok hayvan seçildi:... / Büyük boynuzlu ve böğüren bodur hayvanlar; / Danalarıyla birlikte inekler; / Geniş boynuzlu yabani hayvanlar, / Pahalı dizginlerle bağlı; / Kuzularıyla birlikte maryalar; / Oğlaklarıyla birlikte keçiler, / Sıçrayıp birbiriyle boğuşan; / Uzun sakallı ve gürbüz oğlaklar, / ön ayaklarını yere sürten; / Kral sofrasına layık koyunlar..." Ayrıca, zaten çok pahalıya mal olan bu ete dayalı besinleri şatafatlı bir şekilde tamamlamak için: "Mayalı ve maydanozlu peynirler; baharatlı peynirler; / Her türlü süt ürünleri;... / Beyaz bal, katı bal; en güzel pastalar (?)...; Hurma; incir; iri iri narlar...; / Kiraz (?); erik; ceviz; yer fıstığı ve meşe palamutu...; / Büyük büyük turfanda üzüm salkımları; / Dallarıyla birlikte egzotik meyveler..." Tam anlamıyla bir kral şöleni!

Zira, kendimizi azıcık bu insanların yerine koyarsak, böyle bir düğün yemeğinin hangi anlama geldiği hemen anlaşılır: Yeni gelin kocasının ailesi tarafından bizzat sunulan yemekleri yiyerek, onunla aynı yemekleri paylaşarak aileyle bütünleşiyordu. Demek ki bu yemek, yalnızca bir eğlence ya da itibar kazanmak için yapılan bir israf değil, kadının kocasının ailesine girmesiyle oluşan "dinsel nikâhın" ta kendisi ya da etkili bir belirtisidir. Kadın, bundan böyle, diğer üyeler gibi, ailede gerçek anlamda yerini alacaktır.

Evlilik dışı bir yolla, şu ya da bu nedenle, yabancı birini evlat edinerek aileyi genişletmek söz konusu olduğunda, evlat edinilen kişinin "aile" içinde, "aileyle" birlikte yediği yemek, aynı şekilde, aileyle bütünleşmeyi kabul etmek anlamına geliyordu.

Hatta arazi satışlarında bile buna benzer onaylama yöntemleri kullanılıyordu. Özellikle arkaik dönemlerde eski Mezopotamyalıların toprağa oldukça önem verdiklerini unutmamak gerekir. Böylece, aile topluluğunun geçimini ve yaşamını sağladığı araziler, kişiler kadar ailenin bir parçası sayılıyordu: Yüce, zorunlu, hatta "kutsal" ve başkasına aktarılamayan mallardı bunlar. Ancak, araziyi bir başkasına devretmek gerektiğinde bu katı yasak mantıklı, samimi, ama kurnazca bir yöntemle aşılıyordu: Araziyi satın alacak kişi önce satan ailenin bünyesine alınmalıydı; bu da, birlikte yenilen bir yemekle oluyordu. Özellikle eski dönemlerde (İÖ 3000-2000'li yıllarda), satış sözleşmesinde kimi zaman bu yemekten söz ediliyordu. Örneğin, geç döneme ait (İÖ 1780 dolayları) metinlerden biri şöyle: "Ili-phallu [satıcı], Yarîm-Addu'ya [alıcı], üzerine bina yapılmış 180 metre karelik bir arazi sattı; ve [buna karşılık] Yarîm-Addu, şu, şu ve şu kişiler huzurunda [burada, sözleşmenin imzalanmasına tanıklık eden on iki kadar kişinin adları verilmektedir] Ili-phallu'ya 85 gram gümüş verdi...: Sonra da, herkes birlikte yiyip içti..."

Ölülerle aile şölenleri

Demek ki birlikte görkemli yemeklerin yenildiği aile şöleni, sırf yemek yemekten ve bu vesileyle bir araya gelinip hep beraber eğlenmekten ibaret değildir yalnızca: Bütün bunlar, bilinçli bir aile dayanışmasının bir belirtisi ve etkenidir. Bunun yanında, kuşkusuz, böyle bir dayanışmayı göstermekten ve sürdürmekten başka hiçbir amacı olmayan bir şölen daha vardır ki, ana babaların yanı sıra ölen bütün ebeveynleri de kapsar. Bu şölenin adı, Akadcada *kispu* idi; bu terimin köksel anlamı, açıkça, şölenin temel özelliği olan "aynı yemeğin paylaşılmasını" çağrıştırıyordu. Bu görkemli yemek, düzenli aralıklarla veriliyordu: Kurala uygun olarak, ayın son günü, yani Ayın kaybolması Ölümü, dolayısıyla ölüleri çağrıştırınca. Üstelik bu yemek tercihen evin en "kutsal" köşesi olan "ikonalar" köşesinde düzenlenirdi; eski bir geleneğe göre ailenin ölüleri genellikle

buranın altına gömülürdü. İnanışa göre, ölülerden geriye yalnızca kemik değil, gizli ilişkiler kurulabilen, ölünün hayattayken neyse onun bir çeşit kıvamsız, belirsiz benzeri olan, "hayalet" adı verilen –ki buna, kültürümüzde "ruh" denmektedir –ve biraz da düştekini andıran bir şey de kalıyordu. Ölünün zorunlu olan gömülme töreniyle toprağa verilen bu hayalet, bundan böyle kendisinin son "mekânı" olacak olan yerde, Cehennem'de (Yeraltı'nda, y.n.) kalıyordu; burası dünyamız kadar geniş, bir çeşit sınırsız yeraltı mağarası gibi bir yerdi. Sağken gökteki tanrılar tarafından yönetilen bütün ölüler, artık cehennem tanrılarına bağlı olarak işte burada bir araya gelirler ve yarı uykulu, uyuşuk, hareketsiz ve üzgün bir halde birlikte yaşarlar. Her ne kadar bu dünyada güçleri yerindeyken olduğu gibi, bolca yiyecek ve içeceğe ihtiyaç duymasalar da, arada bir ölümden sonraki silik yaşamlarını sürdürebilmek için de biraz yiyip içmeleri gerekiyordu. Davet edildikleri, yerlerinin belli olduğu ve gizli kapalı bir şekilde katılmaya geldikleri bu *kispu*'da yedikleri yemek, kısmen de olsa, onların bu ihtiyacını karşılıyordu. Hayatta kalanların, olanakları elverdiği ölçüde, az çok şatafatlı bir biçimde bu yemeği vermeleri dinsel bir zorunluluktu.

Doğal olarak, kral ailesi de bu tür şölenler düzenliyordu. Birinci Babil Hanedanlığının sondan bir önceki kralı Ammî-saduqa (1646-1626) dönemine ait olan ve bu şölenlerle ilgili olduğunu düşündüğümüz bir tablet bile bulduk. Bu tablette, kralın atalarıyla ilgili olarak geriye doğru giden ve kralın soyundan önceki soylara dek uzanan uzunca bir soyağacı listesi bulunuyordu. Tablet, şu çağrıyla bitiyordu: "Ey Amurru, Hane kentinin ve Kuta kentinin hanedanlarının Hayalet-Üyeleri!..., Doğu'dan Batı'ya kadar hükümdarlarının –prens ve prenseslerinin– hizmetinde korkunç savaşlarda hayatını kaybeden sizler ve bütün askerlerin hayaletleri, artık bakacak kimsesi olmayan sizler, gelin bu yemekten payınızı alın ve bu yemeği size sunan kralınız Amnî-saduqa'yı şükranla anın!" Bu eski ölülere –kralların yanı sıra kralların askerlerine, bütün adamlarına ve özellikle bunların arasında en terkedilmiş olanlara– böyle seslenildiğini görmek duygulandırıcı değil midir? Büyük açlıklarını ve susuzluklarını gidermeleri, yaşayanlarla birlikte aynı sofra etrafında toplanmaları ve ölümün bile bozamayacağı kadar büyük ve sağlam bir "ulusal" aileye bağlılıklarını böylece gösterip sürdürmeleri için hazırlanan bir şölene hepsinin hükümdar tarafından davet edildiğini görmek şaşırtıcı değil midir?

"Keşke"

Tanrılar da bu *kispu*'yu aynı amaçla ve aynı anlamda kutluyorlardı; aralarında artık ölü olmadığı için, Cehennemdeki "kardeşleri" onların yerini tutuyordu. Ancak yer altındaki ikametgahlarında gizlenmiş oldukları için, bir inanışa göre Gökte verilen yemeğe şahsen katılmaları mümkün değildi; onun için paylarını kendilerine getirsin diye temsilcilerini göndermek zorundaydılar. Zira önemli olan, onların aynı "sofra" etrafındaki fiziksel varlıkları değil, aynı yiyeceklerin yenmesidir: Yemek yerken alınan ortak zevke değil de, bir tek ve aynı kaynağa dayalı, dolayısıyla özdeş olan ve katılımcıları birbirine sıkıca bağlayan bir hayata dayanan şölenin anlamını hiçbir şey daha iyi açıklayamazdı.

Elimizde, bu göksel aile şölenine katılmaları için cehennem tanrılarına ve özellikle ablaları Ereşkigal'e yapılan bir davetle başlayan oldukça ilginç bir efsane bulunmaktadır: "Bir gün, ritüel şölenlerinin başlamasına kısa bir süre kala, / Bir elçi gönderir Tanrılar, / (Cehennem'deki) Ablaları Ereşkigal'e: / "Biz diğerleri, senin yanına inemeyiz, / Sen de bize kadar çıkamazsın! / Onun için gönder de birini, alsın senin yemek hisseni!" Ancak bu elçi vardığında, Gök'teki tanrılardan biri, kapristen ya da şeytanlıktan olsa gerek, başkaları gibi onu selamlamayı reddeder: Bunu öğrenen Ereşkigal, bu ağır hakarete karşılık suçluyu huzuruna çağırtır; araya beklenmedik birçok ilginç olgu girince, bu karşılaşma evlilikle biter: Efsanenin bir değişkesine göre bu bir "çıkar", bir başka değişkesine göreyse delice bir aşk evliliğidir, ancak her ikisinde de, ilkin Gök için tahsis edilen bir tanrının sonunda nasıl Cehennem Hükümdarı olduğu açıklanmak istenmektedir...

Demek ki, dünyada ya da gökte, insanlarda ya da tanrılarda olsun, yemek yemenin o zamanlarda *ayrıca* "mistik" ve "kutsal" bir değeri vardı. Kutsal Kitap'ta da bu olgu yeniden karşımıza çıkar ve eğer günümüzde bundan geriye bir şeyler kalmışsa, bu din sayesindedir. Hiç kuşku yok ki, bir yandan ilk Hıristiyanların şöleni, diğer yandan İsa'nın etini ve kanını temsil etmek üzere kutsallaştırma ayinlerinde "ekmek" ve "şarap" kullanılması, başka bir deyişle ortak yemek yenmesi, bu arada daha zengin anlamlar kazanmış ve böylece yeni başvuru kaynakları oluşmuştur. Ancak, bunlar da "kutsal" yemeklerdir, ayrıca Eski Mezopotamyalıların düşünceleri ve görenekleri bu eski zamanlarda önemli bir rol oynamış olmalıdır.

Günümüzde başka bir bağlamda verilen "iş yemekleri", artık yalnızca ekonomik zaferlerin kutlandığı ya da rakipleri usulca alt etme amacının güdüldüğü bir etkinlik olduğuna göre, şölenlerin –aile şölenleri dahil– insanların buluştuğu, prestij gösterisi yaptığı, bol bol yiyip içtiği, güzel yemeklerle şarapları keşfettiği ve özellikle eğlendiği bir etkinlikten başka hiçbir değeri yoktur artık. İşte şu keyif ehli Rabelais kadar hiç kimse bunu daha iyi bir biçimde dile getiremezdi. Böylelikle cafcaflı anlatımıyla dört ya da beş ölümsüz kitabı yer yer süsleyen bu tür şölenlerden birinde Pantagruel sofra arkadaşlarına şöyle der: "Keşke her birinizin çenesinde iki çift çıngırak, benimkindeyse Rennes, Poitiers, Tours ve Cambrai'nin saat kulelerinin çanları asılı olsa... Lokmaları lüplerken çıkaracağımız gümbürtüyü dinlemek isterim vesselâm!" (II / XXVI)

5000 Yıl Önce Şarap

André Finet

Dünyanın en eski "uygar" insanlarının yaşadığı Eski Mezopotamya'da, basit bir yemek neredeyse bir şölene dönüşecek gibi oldu mu, alkollü içkiler sofrada yerlerini hemen alırdı. Her ne kadar özellikle arpadan üretilen bira "ulusal içki" olarak kalsa da, şarap bilinmiyor değildi. İÖ 3000'li yılların başlarında şaraptan söz edildiği belgelerce kanıtlanmıştır, ve şaraba duyulan rağbet Mezopotamya tarihi boyunca sürüp gidecektir.

İÖ 18. yüzyılda, Orta-Fırat'ın en parlak anakenti olan Mari Sarayının arşivlerinde sık sık şaraptan söz edilmektedir. Krallığın ve komşu ülkelerin politik ve sosyal hayatı konusunda bizi aydınlatan bu metinler, beslenme alışkanlıkları konusunda da bilgi vermektedir. Kuşkusuz, özellikle kralın sofrasından söz edilmektedir. Halk tabakasının yaşamı konusunda elimizde doğru bilgiler bulunmamaktadır; bu yaşamın her şeyden önce saray yaşamının bir kopyası olduğuna pek ihtimal verilmemektedir. Bununla birlikte şarap, seyahat halindeki yabancı elçilere tahsis edilen yiyecekler arasında yer almaktadır ve çok daha sonraları –bu belki de, belgelere dayalı bir tesadüften başka bir şey değildir– gerçekten de gezici satıcıların sokaklarda şarap sattıkları kaydedilmiştir.

Mari Sarayı döneminde, başlıca üzüm bağları, kuzeyde ve batıda krallığın dışına kadar yayılıyordu. Günümüzde de, hem Anadolu'nun güneyinde Nizip ya da Gaziantep'te; hem de Suriye'nin batısında Hums ve Halep'te halen üzüm bağlarına rastlanmaktadır. Bağcılık, hem bir gelenek hem de bir elverişli toprak ya da iklim meselesidir. Günümüzde Türkiye-Suriye sınırında bulunan, Anadolu'dan ve dağ eteklerinden gelen ürünlerin satıldığı Fırat üzerindeki Kargamış kenti, coğrafi konumu nedeniyle, Yukarı-Fırat'ın en önemli limanı ve işlek pazarıydı. Bu kent, Mari Sarayıyla dostluk ilişkileri kurmuş olan bağımsız bir krallığın başkentiydi.

Kargamış, kuzeyin çok önemli bir kentiyse, Fırat'ın kuzey-güney yönünü bırakıp doğuya doğru yöneldiği yerde bulunan Emar limanı, Batı'yla yani Yamhad ülkesiyle onun başkenti Halep, Kenan, Babil ve Ugarit gibi Akdeniz limanlarıyla yapılan ticaretin kavşağıydı. Zimri-Lim döneminde (İÖ 1775-1760) Emar kenti, Halep kralına aitti. Kargamış'ta olduğu gibi, bu limanda hububatın yanı sıra, odun ve şarap da yükleniyordu. Kenan bağları ünlüdür; Kutsal Kitap'a göre, Samaria bölgesi üzüm bağlarıyla çevriliydi, ve Moab ülkesinde çok sayıda üzüm sıkma makinası vardı. İÖ 8.-6. yüzyıllarda, Gibeon bağları çok ünlüydü; El Cîb / Gibeon kazıları sonucunda, çok önemli bir şarap üretim merkezi bulundu. Burada, birçok sıkma makinası ve üzüm mayalandırma fıçısıyla birlikte hep aynı serinlikte kalan çok sayıda kiler vardı. Bulunan 83 adet ambar, yaklaşık 100 000 litrelik bir kapasiteye sahipti. Herodotos, bu konuyla ilgili olarak batı bölgelerinin önemini vurgulamıştır; ona göre, Babillilerde bağcılık diye bir şey yoktu ve şarap gemilerle Fenike'den getiriliyordu.

Oldukça değişik şarap türleri vardı, fakat İÖ I. binyılda şarap kimi zaman bölgenin adıyla belirtilecekti. Genellikle şarap, *karânu*, herhangi bir özelliği söylenmeden belirtiliyordu. Özelliğiyle belirtilince, özellikle *kırmızı* sıfatı kullanılıyordu: *Kırmızı* şarap. *Beyaz* şaraptan pek söz edilmemektedir; belki de, bazı sıfatların kesin anlamını bilmediğimizden bize öyle geliyordur. *Birinci kalite*, *orta kalite* ya da *ikinci kalite* şarap vardı. *Açık*, yani *beyaz* ya da *roze* ya da belki de *yeni* şarap vardı. Bağış kabul törenlerinde tüketilen şarap da aynı sıfatla belirtiliyordu: Bu durumda, bu sıfat *katıksız* diye çevrilebilir ve dinsel kullanıma uygun ya da kısaca su katılmamış anlamına gelir.

Yeni şarap ve eski şarap vardı; eski şarabın, nitelikleri gelişsin diye yıllanmaya bırakılan şarap olduğu sanılmaktadır –aynı işlem, bazı bira türleri için de yapılıyordu. *Tatlı* şarap ile doğal olarak, ya da bal veya meyve özüyle *tatlandırılmış beyaz* şarap vardı. Kuşkusuz bazı bitki sularının eklenmesiyle elde edilen *acı* şarap vardı. Büyük bir olasılıkla alkol oranı yüksek olan *sert* şarap vardı. Özellikle de, Kargamış kralının Mari Sarayına tahsis ettiği ya da ondan bin yıl sonra, Şarrukin'in askerlerinin Ulhu Sarayının ardiyelerinden kovalarla aldıkları şarap gibi *iyi şarap* vardı. *İyi şarap* deyince, kral sofralarına mahsus yüksek kalitedeki şarabı mı yoksa, belki de balla tatlandırılmış olan *şekerli* şarabı mı –bu, daha düşük bir olasılık– anlamak gerekir, bilmiyoruz.

Mari Sarayına kuzeyden, şarapla birlikte çoğu kez bal küpleri de gönderiliyordu: Ancak, aynı anda gönderilmeleri ille de ikisinin birbirini tamamladıkları anlamına gelmez. Gerçekte şaraba, tadını ya da yoğunluğunu değiştirmek amacıyla değişik maddeler katıldığı da oluyordu: Su, bal, bazı şekerli ağaç sıvıları ya da kokulu ağaç esansları. Su katılma işleminin yanı sıra, kaptan kaba aktarma –kuşkusuz tortuları gidermek için– ve değişik şarapları birbiriyle harmanlama işlemleri yapılıyordu.

Mari Sarayının şarapları, bir ya da birçok mahzende saklanıyordu; küpler, düşmesin ve birbirine karışmasın diye, ahşap bir raf içinde diziliyordu. Bu rafa, *kannum* adı verilmişti, ve şarap mahzeni de adını bundan almıştı: "*Kannum* odası". Kapasiteleri 10 litreden biraz daha az olan ve *karpâtum* adı verilen alışılmış küplerden başka, büyük bir olasılıkla, daha büyük kapasiteli küpler de vardı. Sarayın bütün depoları, resmi mühürle kapatılmıştı ve buralara ancak üst düzey memurlar girebiliyordu. Asur kralı II. Şarrukin'in, İÖ 714'te yaptığı bir seferde bir Urartu derebeyinin sarayını inceden inceye nasıl yağmaladığını anlattığı *Yıllık*'ına bakılacak olursa, depolanan şaraplar çok büyük önem taşıyordu: "Onun, gizli hazinenin bir parçası olan şarap mahzenine girdim." Urartu kralı, Ulhu bölgesinden Ermenistan dağlarına kadar, meyvelerle şarabın "yağmur gibi yağdığı" bir ülke yaratmıştı. Şarrukin, oralarda dehşet saçar, krallık sarayını zorla ele geçirir ve askerleri, "sanki bir nehirden su alıyorlarmış gibi, oradaki iyi şarabı kova ve tulumlara doldururlar". Erivan yakınlarındaki Karmir-Blur bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda, birçok önemli şarap mahzeni bulunmuştur.

Kral sofralarında, buzla soğutulan şarap içiliyordu. Şarapla buz tüketilmeden hemen önce yedeklik depolarına, *nakkamtum*'a, koyuluyordu.

Buz, kışın kuzey dağlarından elde ediliyordu. Bunun yanında, büyük bir olasılıkla buzulkarlardan alınan katılaşmış kar ile, ülkede ani bir fırtına koptuğunda oluşan dolu taneleri kullanılıyordu. Buz, kar ya da dolu tanelerini toplayan kişinin bunu iyi koruması, alelacele hamal bulup *shaqû*'lara, "içki dağıtıcılarına" teslim edecekleri yere kadar götürmesi gerekiyordu. Daha sonra, *shaqû*'lar malı şu ya da bu depoya götürüp boşaltıyorlardı. Bütün bu işlerin, çok planlı ve hızlı bir biçimde yapılması gerekiyordu. Başka alanlarda olduğu gibi bu alanda da, görev dağılımı bazı uzmanlar tarafından yapılıyordu ve taşıma işinde kullanılan malzemeler –küp, tulum ya da torba– denemeden geçmiş, oldukça güvenilir malzemelerdi. Bugün bize Mezopoptamyalıların çok ilkel araçlarla ve pek de elverişli olmayan iklim koşullarında 200 kilometrelik bir uzaklığa buz taşımış olmaları imkânsız gibi görünüyor!

Yedeklik depolarından alınıp hemen kullanılmak üzere kupalara koyulan bu buz, *buzhanelerde* muhafaza ediliyordu. Orta Anadolu'da Hititlerin başkenti Hattuşaş'ta ve bugünkü Irak'ın kuzeybatısındaki Katarâ kentinde bu tür *buzhanelere* rastlanmıştır. Bu iki bölgede, kışın bazen çok uzun süren şiddetli donlar oluyordu. Ancak, böyle bir iklime sahip olmayan Mari krallığında üç tane *buzhane* olduğu metinlerden anlaşılmaktadır. Su tahliye boruları olan ve tuğladan yapılmış, yere gömülü yapılardır bunlar. Bunlar, geçen yüzyılda hâlâ şatoların ve büyük köy malikhanelerinin depolarında görülen buzhanelerle büyük benzerlikler taşımaktadırlar.

Sert içkilerin tadına özellikle bayramlarda ve şölenlerde bakılıyordu. Davetliler, içi delik bir sap ile doğrudan doğruya küpten içiyordu. Birçok anıtta yer alan bu görüntü, kamış çubukla içilen içecekleri çağrıştırmaktadır. Bazı figürlerde ise, bu görüntü bazı erotik sahnelerle birlikte görülür; kimilerine göre, bir kadınla bir erkek arasındaki bu çiftleşme sahneleri, yılda bir kez yapılan *hieros gamos* şölenini ifade etmektedir. Bir kral ile bir bereket tanrıçasının yerine geçen rahibe arasındaki bu "*kutsal evlilik*", metinler sayesinde iyice kanıtlanmıştır; bunun bir yıl boyunca herkese refah getirdiğine inanılırdı. Sert içkiler insanları eğlenceye hazırlıyordu ya da kaybolan güçlerini geri getiriyordu. Kimilerine göreyse, bu figürlerin dinle hiçbir ilgisi yoktur; en sapkınca cinsel eylemin bile tabu sayılmadığı bir uygarlıkta bir mutluluk tablosundan başka bir şey değildir bu (bkz. "Babil'de Aşk").

Tanrılara sunulan içkiler

Maşrapayla da şarap içiliyordu. Tokuştura tokuştura içmek, bir sevinç belirtisiydi. Bir anlaşmanın ya da sözleşmenin "imzalanması" bu şekilde onaylanıyordu. Aynı şekilde herkes, kendi kişisel tanrı ve tanrıçasının güvenini, yemeğin başında içkilerden saçıntı sunarak kazanıyordu. Tanrılar tapınağında yer alan bütün tanrıların şaraba ya da saf biraya karşı zaafları vardı. İÖ 714'te II. Şarrukin, tanrı Haldia tapınağını düzenli bir şekilde yağmalamaya koyulduğunda, ganimetler arasında, "80 *mandâtu*[1] kapasiteli ve bronzdan büyük bir desteği olan büyük bir bronz fıçı" bulunuyordu; "Urartu ülkesinin kralları, tanrı Haldia huzurunda kurbanlarını sunarken bu fıçıyı şarapla dolduruyorlardı". İÖ II. binyılın sonunda, Kasit Hanedanlığına bağlı bir Babil kralına şu dilekte bulunulur: "Kralım, seni seven tanrıça İştaran'a sunulan acı Tupliaş şarabından geri kalanı iç ki, hayatın zorluklarına katlanabilesin". Tupliaş şarabı, Dicle nehrinin doğusunda, Eşnunna bölgesinde çıkarılan ünlü bir şaraptır.

Mezopotamyalılar, ayrıca, meyve şaraplarını da bilmektedirler. Sözcüklerin anlamı iyice bilinemediğinden bunları tanımlamak zordur. *Amurdinnum* şarabının temel maddesi, yabani dut ağacının siyah meyveleri olabilir; diğerlerinin ise yalnızca eski adlarını biliyoruz. Bazı Asurbilimcilerin bir çeşit bira olarak tanımladıkları, hurmadan yapılan bir içki üretiliyordu: *Shikar suluppî.* "Mayalanmış içki" elde ederken kullanıldıklarında, büyük bir olasılıkla aşırı derecede olgunlaşmış olduklarından, bazı hurmalara *anaşikari* adı veriliyordu. Irak'ta halen hurma "arakı" (rakı, ç.n.) adı verilen hurmadan bir alkollü içki üretilmektedir. Aynı şekilde Türkiye'nin Dörtyol bölgesinde portakaldan bir "arak" yapılmaktadır. Alkollü içkiler, içildiğinde keyif verir. Sokaklarda sarhoşlar dolaşırdı. Gılgamış destanında Enkidu, kendisine ilk uygarlık bilincini aşılayan kibar fahişeyi lanetlerken, şu dilekte bulunur: "Umarım ki sarhoşun biri kusar [?] da senin bayram elbiseni [...] kirletir ve yüzüne tokat atar!" Şarap kullanımı, seyyar satıcılar tarafından sokaklarda satılacak kadar yaygınlaştığında, kral Asurbanipal'ın (668-627) bir muhbiri onu uyarır. Zira, kralın kısa bir süre önce terfi ettiği askerlerin "üçü de birer sarhoştur ve hançerli olan bir sarhoş, karşısına çıkan her kim olursa saldırır". Asma,

1) Kuşkusuz önemli olan ancak değeri bilinmeyen bir ölçü birimi.

Aisopos'un dili gibi, hem en iyi hem de en kötü şeydir. İsa'nın dönemine doğru bazı Yahudi çevrelerin asmayı neden meyvesi yasaklanmış, iyiyi ve kötüyü ayırdetmeyi sağlayan bir ağaç olarak gördükleri anlaşılıyor.

Okuma Önerileri

J. Bottéro, *Reallexikon der Assyriologie*'de "Getränke" (Fransızca: "Boissons") adlı makale, III/4, Berlin, 1966, s. 302-306.

J.-M. Durand, *Archives royales de Mari* XXI, Paris, 1983, s. 104-112.

A. Finet, "L'Euphrate route commerciale de la Mésopotamie", *Annales archéologiques arabes syriennes* XIX, Şam, 1969, s. 37-48, ve "Le vin à Mari", *Archiv für Orientforschung* XXV, 1974-1977, s. 122-131.

A. Finet, "Le port d'Émar sur l'Euphrate, entre le royaume de Mari et le pays de Canaan", *The Land of Israël: Cross-roads of Civilizations* (OLA 19), Peeters, Leuven, 1985, s. 27-38.

Akadların başlıca edebi eserleri, R. Labat tarafından, *Les Religions du Proche-Orient* adlı yapıtta çevrilmiştir: Paris, Fayard, 1970. Bununla ilgili olarak, J. Bottéro ile S. N. Kramer'ın *Lorsque les dieux faisaient l'homme, Mythologie mésopotamienne* adlı yapıtında bir yorum bulunmaktadır: Paris, Gallimard, 1989.

Mari'deki keşiflerle ilgili olarak, *Les Dossiers / Histoire et Archéologie*'nin Şubat 1984 tarihli 80. sayısında *Mari*'yle ilgili fasikül. Burada, konuyla ilgili en son bilgilerin bir özeti yer almaktadır.

Babil'de Aşk

Jean Bottéro

Yemenin ve içmenin gerekleri ve ritleri gibi, aşk ile bunun gerektirdiği cinsellik de, bizim derin doğamızda ta başlangıcından beri yer almıştır. Demek ki her kültür bunlara kendi sisteminde, kendine özgü bir tarzda ve zorunlu olarak öncelikli bir yer ayırmıştır. Ancak, tarihöncesi atalarımızın yemeklerini nasıl hazırladıklarını tam anlamıyla bilemediğimiz gibi, nasıl cinsel ilişkide bulunduklarını ve aşkı nasıl algıladıklarını hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz: Bu konuda bize bıraktıkları resimler pek anlaşılır değildir ve yorumlanması zordur. Kaldı ki yazılı belge olmadan, bu konuda ayrıntılı ve dolambaçsız bilgi edinmemiz söz konusu değildir.

Eski Mısır'la birlikte, eski Mezopotamya, yazıyı tanıyan ve kullanan en eski ülkedir; İÖ 3000'li yıllardan Milattan sonraki çağın başlarına dek, çok sayıda kalıntı bırakmıştır bize: Büyük bir titizlikle yapılan uzun ve karmaşık hesaplardan insan imgeleminin yarattığı en çılgın şeylere dek, birçok "edebi türü" kapsayan yaklaşık yarım milyon kadar tablet. Tam bir asırdır Asurbilimcilerin düzenlemeye çalıştıkları bu çok büyük ve karışık kalıntı yığınları arasında, haklı olarak "yaşamın bütün alanlarında gelişmiş ve karmaşık" diye niteleyebileceğimiz ilk büyük uygarlığın İÖ 4000-3000 yılları arasında doğduğu bir ülkenin en eski sakinlerinin cin-

sellikleri ve aşk yaşamları konusunda bir düşünceye varmamızı sağlayacak bir şeyler –diğer hazinelerin yanı sıra– bulmamamız söz konusu olamaz.

Kuşkusuz, cinsellik ve cinselliğin kullanımı konusundaki "tabularımız" onlarda olmamasına ya da onların en azından bizim çağımızdaki insanlarınkinden farklı tabuları olmasına karşın, Mezopotamyalılar, bu alanla ilgili saplantıları ve marifetleriyle abartılı bir biçimde –tabii ki yazılı olarak– övünmekten hoşlanmıyorlardı. Bu konular onlara o kadar doğal geliyordu ki, yazılı açıklama yapma gereğini duymuyorlardı bile. Kaldı ki, edebiyatlarının en kişiselleştirilmiş alanı olan mektuplarda bile, en içten duyguları tuhaf bir sıkılganlıkla dile getirdikleri izlenimini uyandırmaktadırlar: Mektuplarında, birinin en ufak bir aşk, bir şefkat ilanında bulunduğuna ya da derdini döktüğüne bile rastlamış değiliz. Buna benzer duygu belirtileri çok ender olarak görülmekteydi, ayrıca bunlar dile getirilmekten çok ima edilmektedir. İÖ 1780'e doğru, Mari kraliçesinin sefere çıkan kocasına bir an önce "*telaşsız ve memnun*" olarak evine dönmesini dilediği ve kendisi için hazırlayıp aynı postacıyla gönderdiği yünlü hırkayı giymesini istediği mektupta böyle bir durum söz konusudur. Aynı döneme doğru, hamileliğinin yedinci ayında "karnında" taşıdığı bebeğin öldüğünü, ve bir an önce görmeye can attığı kocasından uzakta, herkes tarafından terkedilmiş bir halde hastalıktan ya da üzüntüden ölmekten korktuğunu kocasına bildiren bir genç kadının umutsuzluk mektubunda da buna benzer bir durumla karşılaşılır.

Demek ki, edebi mirasları arasında, Aşkın –duygu, tutku ya da basit bir eğlence olarak– yol açabileceği kişisel deneyim, mutluluk ya da dram konusunda pek fazla bir şeye rastlanacağı umuduna kapılmamak gerekse de, bu eski atalarımızın aşkı algılama ve icra etme biçimlerinin yanı sıra, aşkın yaşamlarına getirdiği mutluluk ve sıkıntıları da şöyle bir tasavvur etmemizi sağlayacak bolca malzeme bulunmaktadır. Ayrıca tanrılarını kendi üst modellerine göre tasavvur ettikleri için, o yüksek şahısları konu alan birçok belge, tanrılar vasıtasıyla, hatta onlardan daha fazla, o basit ölümlüler hakkında bilgi vermektedir. Daha ilerde bununla ilgili olarak bazı çarpıcı örnekler göreceğiz.

Bizlerde olduğu gibi Mezopotamya'da da, toplumun öz hücresi sayılan aileyi oluşturmak ve böylece onun sürekliliğini sağlamak amacıyla, aşk içgüdüsü ve yeteneği geleneksel olarak toplumsal bir baskı ile yönlendirilmişti. Demek ki, her erkekle her kadının en büyük isteği ya da, tanrıla-

rın kesin iradesiyle ilişkilendirip söyleyecek olursak, "yazgısı" evlilik idi. Ve "hiçbir kadınla evlenmemiş, çoluk çocuk yetiştirmemiş, tek başına yaşayan [...] bir genç adam ve kızlığı hiç bozulmamış, hiç hamile kalmamış, hiçbir erkek tarafından eteği sıyrılmamış, düğümü çözülmemiş, kucağa alınıp, ta ki göğüsleri sütten şişene ve anne olana kadar zevk tattırılmamış bir genç kadın" toplumdışı kişiler olarak görülür, kasvetli, coşkusuz bir yaşama mahkûm sayılırdı.

Genelde tek eşliliğe dayalı olan bu evlilik, çok erken yaşlarda yapılıyordu; çocukluklarından itibaren, hatta bazen doğumlarından önce, kız ancak evlenme çağına geldiğinde gerçekleşmesi pahasına da olsa, müstakbel çiftlerin aileleri tarafından ayarlanıyordu. İşte o zaman kız, kısır olmadığı ve temel işlevini yerine getirebildiği sürece, ölünceye dek "kocasının baba evinde yaşamak üzere" kendi ailesini terkediyordu; kadın kısır ise ve temel işlevini yerine getiremiyorsa, kocası onu boşayabilirdi. Ailenin kurulmasında, çocukların doğurulup yetiştirilmesinde ve toplumun yaşamasında evlilik isteğiyle evlilik bağının ne derece önemli olduğunu hiçbir şey daha iyi açıklayamaz.

Bu kurumun bütün aşk olanaklarını tüketmeye yetmediği olgusu, her şeyden önce, fantezilerine ve özellikle ekonomik gücüne göre her erkeğe tanınan, bir ya da birkaç "ikincil eş" ya da nikâhsız kadını evine alma yetkisinde görülebilir. Ayrıca, adli davalara ilişkin belgelerde ve kehanetlerle geleceğin "daha önce yaşanılanın" başka bir bağlama oturtulmasından ibaret olduğu kehanet kitaplarında haksız olarak "yasa kitabı" adı verilen ve vicdanla ilgili hukuksal sorunların yer aldığı tanrıbilim el kitaplarında yer yer rastlanan birçok "rastlantısal birliktelik", macera ya da evlilik felaketi olaylarında da bu olgu görülür. Bu belgelerde baştan çıkarmak ya da tecavüz etmek için "sokak ortasında" bazı kadınlara saldıran ya da kocaları, babaları ya da bazı sıkıcı tanıklar tarafından yakalanmak pahasına, evli ya da bekâr kadınlarla gizlice yatan erkeklere rastlanmaktadır. Ayrıca, gönül eğlendiren ve dedikodu yapan kadınların yanı sıra, adı "hafif meşrepe" çıkan kadınlara; kocalarını utanmadan açıkça ya da muhabbet tellalı veya hatır gönül sayan tanıdık kadınlar vasıtasıyla gizlice aldatan kadınlara; ailelerini "sekiz kez" bırakan ya da fahişelik yapan kadınlara; ihbar ederek, başkalarına öldürterek ya da bizzat kendi elleriyle öldürerek sıkıcı kocalarından kurtulma yoluna giden kadınlara da rastlanmaktadır...

Kadınlar yargıçlar tarafından suçlu bulunduğunda, çok ağır bir şekilde –ölüm cezası dahil– cezalandırılıyordu, çünkü bu tür suçlar, gizlice işlenmiş olsa bile, ailenin birliğine ciddi zararlar verebiliyordu. Erkekler ise, üçüncü kişilere karşı ağır bir suç işledikleri ölçüde cezalandırılıyordu. Kaldı ki erkekler, tastamam ataerkil bir kültüre sahip olan bu ülkede, uşaklar, hayvanlar ve mallar gibi kadınlar üzerinde de tüm haklara sahiplerdi ve onların mutlak efendileriydiler. Eski ve yeni Sâmilerde de görülen bu genel anlayış, gerçekte, Mezopotamya'da geçerliğini oldukça yitirmiş gibi görünmektedir. Bunun böyle olmasının nedeni, yalnızca kadının toplum içindeki yeriyle ilgili daha liberal bir görüşe –bu, etkilerinde kaldıkları eski Sümerlerden kendilerine geçmiş olsa gerek– sahip olmaları değildir; her zaman olduğu gibi o dönemde ve her yerde olduğu gibi o ülkede de, kadınların başlarına buyruk olmalarını ve çaktırmadan erkekleri parmaklarında oynatmalarını hiç kimsenin engellemeyi başaramamasıdır...

Tanrıların kendisi bile, bu tür aksiliklerden kurtulamıyorlardı: Bir Sümer efsanesinde, tanrı Enlil fırsatını kollayıp, genç tanrıça Ninlil'in üzerine atlar, ona tecavüz eder ve onu gebe bırakır, öyle ki, bu yanlış davranışa kızan diğer tanrılar, sonunda onu sürgüne gönderirler –bu ceza onun aynı hatayı tekrarlamasına engel olmayacaktır! Tanrı An'ın kızı İnanna, babasının bahçıvanının tecavüzüne uğrar. Oysa, bu efsanenin Akad değişkesine göre, bahçıvandan bunu açık saçık sözlerle utanmadan isteyen ve bahçıvan kabul etmeyince de onu kurbağaya dönüştüren İnanna'nın kendisiydi. Akad diliyle yazılmış olan ünlü *Gılgamış Destanı*'nda aynı tanrıça, seferden zaferle dönen kahramana, aynı şekilde utanmadan Sedir Ormanında kendini sunar; ancak, sefih tanrıçanın tuzağına düşmek istemeyen bu kahraman, tanrıçanın sevdikten sonra terkedip kötü davrandığı sevgililerini bir bir suratına çarpar.

"Özgür aşk"

Bu durum, toplumun ihtiyaçlarına "bağlı" olan aşkın yanında, herkes tarafından kendi zevki için özgürce icra edilen ve "özgür" diye nitelediğim aşkın da olduğunu açıklamaktadır. Bu aşk, kimseye zarar vermesin diye, fuhuş adını vereceğimiz şeyi icra eden bazı "uzmanlar" tarafından

sağlanıyordu. O dönemin ve ülkenin zevkleriyle algılama tarzları nedeniyle –ki bunlara göre, aşkın ille de karşı cinse dayalı olması gerekmiyordu–, bu "özgür" aşk görevlileri her iki cinsiyetten profesyonellerdi. Ancak günümüzdeki durumdan farklı olarak, yaptıkları iş, büyük bir olasılıkla daha çok dinsel bir görünüm arzetmekteydi. Bunlar, özellikle bazı tapınaklardaki bazı dinsel törenlere kendi sıfatlarıyla katılmakla kalmıyor; Sümercede İnanna, Akadcada ise İştar adı verilen ve tanrıların en ünlüsü olan koruyucu tanrıçalarını örnek alıyorlardı; bu tanrıçaya, "Hierodulus", yani doğaüstü fahişe unvanı verilmişti. Böylesi bir rolün kendisine sağladığı hayasızlık konusunda biraz olsun fikir sahibiyiz...

Bildiğimiz, ancak çoğunlukla artık bizim için pek fazla bir şey ifade etmeyen birçok adlandırmaya bakılacak olursa, "kadın ve erkek fahişelerin" değişik kategorilere ya da meslek birliklerine ayrıldıklarını sanıyoruz. Bunlar arasındaki farklar ve uzmanlık alanlarını anlayacak kadar belgemiz bulunamamaktadır. Bu adlandırmalardan biri, içeriğindeki "İştar" sözcüğüne bakılacak olursa, hemencecik İştar'ın kişiliğiyle; "kutsal" sözcüğünü içeren bir diğeri ise, doğrudan din dünyasıyla ilişkilendirilebilir. Erkeklerden kimilerinin hem eşcinsel hem de dönme olduğu, kimilerinin de –uydurmuyoruz!– kadın adları taşıdıkları, hatta ve hatta –kehanetle ilgili ilginç bir metne inanılacak olursa– kadın ve hatta lohusaymış gibi davrandıkları sanılmaktadır...

Öyle görünüyor ki, bu "özgür" aşk görevlileri, özellikle bazı tapınaklar etrafında çok sayıda bulunuyordu. Herodotos (I, 199), saflığından bu konuda yanılmıştı: Bu kadar kadının yarışırcasına hizmet ettiğini görünce şaşırıp kalan Herodotos, "ülkenin bütün kadınları"nın "utanç verici bir gelenek" gereği, en azından "hayatlarında bir kez" bu etkinliğe katılmak zorunda olduklarını sanmıştı... Bunlar, toplumdışı kişiler olarak görülüyor ve Surlar Bölgesine, kentlerin kamu alanlarının sınırına sürülüyordu; burada, her türlü kötü muamele, hakaret ve horlanmalara karşı tamamen korumasız oldukları sanılmaktadır. Sümerceyle yazılmış bir efsane, bunun nedenleri konusunda bize bir fikir vermektedir: Herbiri, sonuç olarak, kendine özgü yazgısını –kadınlar, çocuk doğurabilmek için bir kocaya sahip olma; erkekler ise, aşkta erkek rolünü oynama yazgısını– "kaçırmıştı".

"Özgür" aşka hizmet eden kişilere yönelik böylesi aşağılayıcı bir yargı, bir insan etkinliği olarak bu aşkın çok büyük bir itibarla icra edilme-

sine ve gelişmiş kültür adını verebileceğimiz şeyin temel bir ayrıcalığı olarak görülmesine engel teşkil etmemektedir. Sümerceyle yazılan bir başka efsanede, bu olgu dolambaçsız olarak açıklanmaktadır; bunun kanıtı *Gılgamış Destanı*'nın başında yer alan kahraman Gılgamış'ın müstakbel dostu ve can yoldaşı Enkidu'nun hikâyesinde görülebilir. Yaşadığı tek toplum vahşi hayvanlar olan ve bozkırlarda doğup büyümüş bir çeşit güçlü ve "yakışıklı hayvan" olan Enkidu, gerçek aşkı –artık hayvanca aşkı değil, işin uzmanı ve şehvet düşkünü gerçek bir kadınla aşkı – kendisini tavlamak için gönderilen bir fahişe sayesinde keşfeder:

"Kadın, örtüyü üzerinden atar / Ve [Enkidu] ondan faydalanabilsin diye, dişilik organı çıkar ortaya. / Utanmadan ağzından öper onu kadın ("soluk soluğa bırakır") / Elbiselerini atar bir tarafa. / Ve alır kadını hemen altına / Enkidu, tatlı sözler söylerken ona, /O, bir kadının neler yapabileceğini gösterir bu vahşi adama" / (Tabl. I, IV. sütun, 16 vd.).

Enkidu, "altı gün altı gece" süren sevişmelerden sonra, bu baş döndürücü kadının cazibesine tamamıyla kapılır ve her yere onun peşinden gitmeye hazırdır artık. Kadın, o zaman, doğduğu bozkırları ve hayvan dostlarını –ki, zaten artık ondan kaçmaktadırlar– bıraktırıp kente götürür onu. Burada, kadın sayesinde, sözcüğün tam anlamıyla kültürlü ve uygar bir "erkek" olur. Onu doğadan koparıp kültürün içine sokan "özgür" aşktır. Doğuştan gelen aşk yeteneklerimizi gerekirse "ustalar" yardımıyla özgürce ve sonuna kadar yerine getirme olanağının yüksek uygarlığın ayrıcalıklarından biri olarak görüldüğü daha iyi nasıl açıklanabilir?

Görünürde böyle bir ayrıcalıktan faydalanmayı engelleyebilecek hiçbir yasaklamanın, bilinçli ya da bilinçsiz bir engellemenin olmadığını biliyoruz. Cinsel ilişki, doğal bir etkinlikti ve kültürel olarak, aşçılık sanatıyla mükemmelleştirilen yemek kadar yüceltilmişti. Cinsel ilişki namına, insanın tanrıların huzurunda kendini günahkâr, küçülmüş ya da suçlu hissetmesi ve şu ya da bu şekilde cinsel ilişkide bulunması önemli değildi, yeter ki –bu kadar uygar bir toplumda böyle olması normaldir– üçüncü kişilere zarar verilmesin ya da günlük yaşamı düzenleyen bu yasakların herhangi biri çiğnenmesin. Örneğin, yılın şu ya da bu gününde (sadece birini söyleyecek olursak, Taşrît ayının [eylül, ekim] altıncı günü) cinsel ilişki yasaklanmıştı ya da tavsiye edilmiyordu; bunun nedenini bilmiyoruz. Ayrıca, bize öyle geliyor ki kimi kadınlar, tamamen ya da kısmen, âdeta tanrılara "ayrılmış" idi ve bunlarla yatmak ya da bunların

başkalarından çocuk sahibi olmaları çok ağır bir suç oluşturuyordu. Bu kısıtlamalar dışında, cinsel ilişki en ufak bir "vicdan" sorununa yol açmadığı gibi, tanrılar bizzat bunun başarılı olması için yardımlarını –kurallara uygun olarak dua edildiği takdirde– hiç esirgemiyorlardı.

Başarılı bir aşk için dualar

Böylece elimizde, dinsel alanda değişik biçimlerde uygulanan belli sayıda dua bulunmaktadır: Bunlardan bazıları, "bir erkeğin bir kadına" ya da "bir kadının bir erkeğe" hatta ve hatta, "bir erkeğin bir erkeğe" karşı aşkını (olması beklenen "bir kadının bir kadına" seçeneği her ne kadar bu listede yer almasa da, kadınlar arası aşk bilinmiyor değildi kuşkusuz) kolaylaştırmak; bazıları, "bir kadını baştan çıkarmak, "cinsel ilişkide bulunmayı başarmak" (her iki cinsiyet arasındaki birleşmeyi belirtmek için her aşk dilinde kullanılan imgelerle dolu çok sayıdaki eşanlamlı sözcüklerden biriyle sözcüğü sözcüğüne söyleyecek olursak: "Gülmeyi başarmak için"); bazıları da, "bir kadının bir erkeğe razı olması" içindi. "Erkeğin, bir kadınla cinsel ilişkide bulunmayı beceremediği durumlar" vb. için de dualar vardı.

"Bir kadının bir erkeği arzulamasını [sözcüğü sözcüğüne: "Gözlerini erkeğin penisine doğru çevirmesini"] sağlamak" için şu dua söylenirdi:

"Kadınların en güzeli, Aşkı yarattı! Elma ve narlara (bu meyveler, şehvet uyandırıcı olarak biliniyordu) bayılan İştar, Arzuyu yarattı. Ey "aşk taşı" (cinsel istek uyandırıcı bir maddeden daha çok muhtemelen kalkık halindeki organla ilgili bir deyim) kalk ve in! Haydi, benim için iş başına! Çiftleşmemizi yönetecek olan İştar'dır! Bir elma ya da bir nara bakarak bu sözleri üç kez tekrarla, sonra da bu meyveyi arzuladığın kadına yedir: Kadın hemen kendini teslim edecek ve onunla cinsel ilişkide bulunacaksın."

Büyüleri andıran, ancak hemen hemen her zaman tanrılardan istenen yardıma bağlı olan ve o nedenle "büyüden" ziyade "dinsel eylem" olarak görülmesi gereken buna benzer başka yöntemler, belki de daha fazla şey ifade etmektedir: Bireysel ya da toplumsal yaşamın bütün alanlarıyla ilgili bu belgelerden çok sayıda bulunmuştur. Bir bölümü kaybolmuş olan bu katalogda, en azından 70 metin bulunuyordu; ancak çoğu zaman

bozuk oldukları için bunların yalnızca otuz kadarını kurtarabildik. Bütün bu dualar erkek sevgilisi sonuna kadar "iyi dayansın", cinsel ilişkiden beklemeye hakkı olduğu bedensel zevki kendisine böylece tattırsın diye "kadın"a ("karı"ya değil) söylettiriliyordu. Erkeğin, sevgilisini kesin olarak orgazma ulaştırma gücüne aşk dilinde *nîş libbi* ya da olduğu gibi çevirirsek, "iç bulantısı" –anlaşılması güç olmayan bir eğretileme– deniliyordu.

Bu tür "dualar" oldukça dikkat çekicidir. Tanrı ve tanrıçalara hitap eden bu dualar, cinsel zevk ile din duygusunun birbiriyle ne denli uyuştuğunu göstermektedir. Ayrıca, günümüzde denildiği gibi, görünürde bu kadar "maço" olan bir toplumda, kadının aşkta erkekle gerçek anlamda eşit olduğunu da doğrulamaktadırlar: Erkek gibi, kadının da zevke hakkı vardı ve o, ne bir nesne ne de araçtı, gerçek anlamda bir partnerdi –bu, kuşkusuz belirtmeye değer bir ayrıntıdır. Kısacası, bu yakarışların içeriği bile oldukça hoştu: Bunlar bizi neredeyse eylem halindeki çiftin özel yaşamına götürmektedirler. Yanıp tutuşan, azgın ve biraz da çılgın olan, arzudan ve zevkten dili tutulan ve kızaran bir âşık kadına rastlanır bu dualarda. Aşk yaşamına ilişkin mükemmel belgelerdir bunlar. Aşağıda iki belge verilmiştir: Birincisine, "kolaylık açısından" bazı açıklamalar eklenmiştir; ikincisi ise, yalnızca haykırışlardan ibarettir. Ancak her ikisi de çok anlamlıdır!

Dua. "Benimle yat! Korkma! Çekinmeden kamışını kaldır! İştar [Aşk tanrıçası], Şamaş, Ea ve Asalluhi [genelde "dinsel" törenleri yöneten tanrılar] öyle buyururlar! Bu tarife bana ait değil: Bu, Aşk Tanrıçası İştar'ınkidir! [ritin doğaüstü ve o nedenle tartışmasız olan bir kökenden geldiğini belirtmek için sıkça kullanılan bir üslup]. Cinsel istekten kuduran bir tekeden birkaç kıl, biraz sperm ile cinsel istekten kuduran bir koçtan birkaç kıl alınız...; sonra da bütün bunları birbiriyle karıştırıp, yukarıdaki duayı yedi kez söyledikten sonra, erkek sevgilinin beline yerleştiriniz."

Dua. "Tahrik ol! Tahrik ol! Kamışını kaldır! Kamışını kaldır! Bir geyik gibi tahrik ol! Vahşi bir boğa gibi kamışını kaldır! [...] Bir yabani koyun gibi altı kez benimle çiftleş! Bir geyik gibi yedi kez! Bir erkek keklik gibi on iki kez! [bütün bu hayvanlar cinsel bakımdan güçlü olarak bilinmekteydi]. Benimle çiftleş, çünkü gencim! Benimle çiftleş, çünkü ateşliyim! Bir geyik gibi benimle çiftleş! Tanrı Ningirsu [ki, bu metinde

onun etkili olduğu sanılmaktadır, ancak başka yerlerde doğrulanmamıştır bu] beni korur, ve ben seni doyuracağım!"

Aşk oyunları

Yatak odasıyla ilgili olarak, oldukça beklenmedik ve etkileyici bir belge sayesinde bu konu üzerinde biraz daha duracağız. Bu belge, büyük bir kehanet kitabının bir bölümünü oluşturmaktadır. "Tümdengelimli" kehanete çok düşkün olan eski Mezopotamyalılar, genellikle, dünyada, doğada ve erkeğin yaşamında alışılmamış, beklenmedik ya da tuhaf gördükleri her şeyi bir kehanet olarak görüyorlardı.

Uzun uğraşlar sonucu buldukları bazı yorumlama kurallarına bakarak, insanların maruz kaldıkları geleceğin iyi mi kötü mü olduğu sonucunu çıkarabileceklerini ileri sürüyorlardı. Bu konuyla ilgili yazmış oldukları çok sayıdaki yapıttan biri, günlük yaşamın rastlantılarını işliyordu: Bireyin, yaşamın değişik alanlarında her gün karşılaşabileceği beklenmedik olaylar, pek alışılmamış rastlantılar. Bu çok büyük kitabın (zamanın yol açtığı yıpranmalardan henüz etkilenmeden önceki ilk halinde, yaklaşık 110 tablet içeriyordu, ki bunlar, 10 000 ilâ 15 000 arasında kehanet ve vahiyden oluşuyordu) bölümlerinden biri cinsel ilişkilere ve evlilik konusuna ayrılmıştır. Hemen hemen eksiksiz bir biçimde bizlere ulaşan ve geriye yalnızca birkaç kalıntının kaldığı 103. tabletin devamı olan 104. tabletin ilk bölümü, aşk ilişkilerini açık bir şekilde incelemektedir. Kuşkusuz burada, bu ilişkilerin alışılmış, olağan ve değişmez görünümlerinden değil –örneğin, en yaygın ve herkesçe bilinen "pozisyonlarla" ilgili en ufak bir açıklama dahi yoktur–, yalnızca en alışılmamış fanteziler ya da cinsel oyunlar nedeniyle oluşabilecek kazalardan söz edilmektedir.

Sözgelimi bu fanteziler için en seçkin yer olan "yatak odası" yerine acayip yerlerin seçildiği de oluyordu: Erkek "evin damı üzerinde" ya da "kapı eşiği üzerinde" ya da "bir tarlanın veya bir meyve bahçesinin tam ortasında" ya da "ıssız bir yerde" ya da "çıkışı olmayan bir yolda" ya da "tam sokak ortasında" üzerine "atlanan" herhangi bir kadınla ya da bir fahişeyle sevişmeyi kafasına koyabiliyordu; erkeğin aynı amaçla, yalnız başına ya da sevgilisiyle birlikte, hem kahvehane hem de randevu evi

işlevini gören "meyhaneye" de gittiği oluyordu... Pek alışılmamış olan birçok "pozisyon" kullanılıyordu: "Ayakta", "bir sandalye üzerinde", yatağa yanlamasına yatıp kadınla "arkadan normal ya da ters ilişki", "erkek altta-kadın üstte" ve hatta erkeğin "kadın rolüne girdiği" ilişki biçimleri... Ayrıca, eşcinsel aşka da girişiliyordu ve bu durumda, profesyonel bir eşcinsele başvurulmadığı zaman ya "çevreden biriyle" –başka bir deyişle, meslekten olmayan biriyle– veya "kendi uşaklarından ya da kölelerinden biriyle" livâta yapılıyordu ya da bile bile "başka erkeklerin altına" yatılıyordu –sonunda, onlar da profesyonel olarak geçinmeye başlıyordu.

Aşkla ilgili düşlere de rastlanıyordu belgelerde: Erkek, aşktan hemen sonra da bu tür düşlere dalabiliyor ve şiddetli bir meni boşalması bile hissedebiliyordu; ya da karısıyla yataktayken, karısının bıkmadan usanmadan kendisini arzuladığını, sözcüğü sözcüğüne söylersek, "erkeklik organına doğru baktığını" görüyordu düşünde. Düş yorumuyla ilgili bir kitap –bunun da bazı bölümlerini bulabildik –bu konuyla ilgili tabloyu tamamlamaktadır: Erkek, bizzat tanrıça İştar'la ya da bir rahibeyle (cinsel ilişkide bulunması yasaklanmıştı), ülkenin kraliçesiyle, kralın kızıyla, kendi öz kızıyla ve eşcinsellik söz konusu olduğunda, bir tanrıyla, bir kralla, ünlü biriyle, bir delikanlıyla ve hatta en nihayet bir cesetle vb. cinsel ilişkide bulunduğunu düşlüyordu!

Bu belgelerde ya da başka yerde, ağzın cinsel amaçla kullanımıyla ilgili en ufak bir anıştırmaya dahi rastlamamış olmamız çok ilginçtir, öyle ki, oral seksin (oysa, o dönemde başka yerlerde, örneğin Mısır'da uygulandığını çok iyi biliyoruz) belli bir tiksintiden mi yoksa geleneksel bir yasaklamadan dolayı mı yapılmadığı sorusu aklımıza gelebilir. Buna karşılık, hem erkeklere hem de kadınlara yönelik livâta yaygındı: Bunun varlığı hem çok sayıdaki küçük resim ve heykelle kanıtlanmıştır, hem de birçok metinde de bundan açıkça söz edilmektedir. Kitabın 104. tabletinin daha ilerde verilen bir bölümünde olduğu gibi, 103. tabletin kalıntılarında da en azından dört kez karşımıza çıkmaktadır. Bu uygulamanın, bir "doğum kontrol yöntemi" olarak da kullanıldığı görülmektedir: Kurban edilen hayvanın bağırsaklarının kullanıldığı bir fal olan bağırsak falıyla ilgili bir risalede "hamile kalmayı engellemek için ters ilişkide bulunan" bir rahibeden söz edilmektedir. Bildiğimiz kadarıyla, gebeliği önlemek için başka yöntem olmadığı sanılmaktadır: "Gebe kalmak ya da kalmamak" için, "çocuk doğurmayı sağlamak ya da engellemek" için, "aşkı kolaylaş-

tırmak ya da engellemek" için kullanılan "taşlar", "sihire" ya da "duaya" dayalı tedavinin alanına giriyordu.

Cinsel yaşama ilişkin bu tabloya, tıbbi metinler birkaç ayrıntı eklemektedir. Bu metinlerde, günah sayılan –ve o nedenle uğursuzluk getirdiğine inanılan– cinsel ilişkilerden söz edilmektedir: "Tanrılara ayrılmış" kadınlarla ilişkiler ya da ensest (anne veya kızkardeşle) ilişkiler ile doğuma yakın bir tarihe kadar hamile kadınlarla yapılan cinsel ilişkiler bu kapsama girmektedir. Ayrıca, "bir kadınla yataktayken", başka bir deyişle cinsel ilişkide bulunurken, erkeğin muhtemelen bulaşma yoluyla yakalandığı hastalıklarla özellikle "çiftleşme hastalıkları" adı verilen zührevi hastalıklardan söz edilmektedir. Üretrit adını verebileceğimiz hastalık gibi:

"Hasta penisinde şiddetli ağrılar hissediyorsa, işerken kendiliğinden meni akıyorsa, artık ereksiyon olmuyor ve cinsel ilişkide bulunamıyorsa ve penisinden sürekli irin akıyorsa hasta üretrite (sözcüğü sözcüğüne: "Akıntıya") yakalanmış demektir."

Metinlerin bir ya da iki bölümünde –ki, burada anlatılanlar genelde günümüzde de bilinen şeyler olduğu için, heyecanlanmamak elde değil– "aşk hastalığı" da tasvir edilmektedir: "Hasta sürekli öksürüyorsa, pek konuşmuyorsa, kendi kendine sürekli konuşuyor ve herhangi bir neden olmadan her şeye gülüyorsa [...], genelde halsiz ve boğazı düğümlenmiş ise, yemekten ve içmekten en ufak bir zevk almıyor ve içini çeke çeke durmadan "Ah! Zavallı yüreğim!" diyorsa, aşk hastalığına yakalanmıştır." Düzenli olarak ve doğrudan yalnızca erkek cinsiyetiyle ilgili olan –çok özel hastalıklar hariç– bu metnin bir yerinde, dokunaklı olarak nitelemekten kendimi alamayacağım bir cümle yer almaktadır: "Erkek için de kadın için de bu tamamen aynı şeydir!" (Bkz. s. 131).

Sevda

Böylece, sırf cinsellikle ilgili alanı bırakıp duygu olarak aşk alanına giriyoruz. Daha önce sözünü ettiğimiz 103. ve 104. tabletlerde başvurduğumuz "teknik" belgeler bize artık hiç yardımcı olamayacaktır. "Başka"sına olan içgüdüsel bağlılığı ve ona duyulan dayanılamaz ihtiyacı ifade etmeye yarayan bu iç çekmeler, bu taşkınlıklar, bu aşk ateşi, bu tatlı sözler,

bu şefkat, bazen de bu duygu kabarmaları ve aşırı öfkeyle ilgili bilgiye rastlama olasılığı en çok, gerçek anlamdaki edebiyatta, özellikle de şiirde bulunmaktadır: Kuşkusuz cinsel duyguları uyandırabilen ve onlara baskın çıkabilen, ancak beslenmek için onlara hiç de gerek duymayan gerçek sevda her durumda insanı canlandırır ve onu soylu ve gerçek anlamda biri yapar.

Mezopotamya edebiyatıyla ilgili bulabildiğimiz belgelerde "dinle ilgisi bulunmayan" aşk şiirlerine ve şarkılarına pek rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, yaklaşık 150 satırdan oluşan, ancak geriye yalnızca üçte ikisi kalan tek belge oldukça dikkate değerdir. İÖ 1750'ye doğru, eski ve oldukça özlü bir Akadcayla yazılmış olan, sözcükleri özel ve çoğu kez anlaşılmaz olan ve 38 yüzyıl sonra gözümüzden kaçan özelliklerle dolup taşan bu belge, iki sevgili arasında geçen konuşmanın temel noktalarını içeren kısa "kıtalara" ayrılmıştır. En azından açıkça görülüyor ki, bütün olaylar yalnızca duygu ve yürek düzeyinde olup bitmektedir: Konuşmada, cinsellikle, cinsel arzuyla ilgili en ufak bir anıştırma bile bulunmamaktadır! Konuşmanın konusu basittir: Kadın, sevgilisinin bir başka kadına karşı zaafı olduğundan kuşkulanmaktadır. Kadın yakınmaktadır; doğal olarak hem yumuşak hem de şiddetli bir kıskançlığa dönüşen aşkını haykırmaktadır. Ancak, uçarı sevgilisini dürüstlüğüyle yeniden kazanacağına inandığını belirtmektedir! Rasgele alınan kıtalarda duygu ve düşüncelerini şöyle ifade etmektedir kadın:

"Yüce İştar şahidim olsun ki, / Sana sadık kalacağım: / Aşkım üstün gelecek, / Ve kötü dili [rakibini!] utandıracak. / Bundan böyle, hep sana bağlanacağım / Ve senin aşkını benim aşkımla telafi edeceğim! [...]

"Hayır, o kadın seni sevmiyor! / Umarım Yüce İştar ona dersini verir / Ve benim gibi uykusuz kalır, / Ve geceler boyu allak bullak olur ve bunalıma düşer! [...]

"Evet! Sevgilimi kucaklayacağım: / Öpücükler vereceğim ona / Ve durmaksızın gözlerimle yiyecek gibi bakacağım ona! / Böylece rakibimi yenip, / tekrar alacağım elinden sevgilimi! [...]

"Çünkü, sende beni büyüleyen bir şey var, / Senin aşkına susamışım!"

Sevgilisinin bu dokunaklı ve ateşli sözleri karşısında, erkek mülayimliği elden bırakır: Bu durumdaki bütün erkekler gibi –ve en eski zamanlardan beri bu hep öyle olmuştur–, sevgilisinin cesaretini kırmadan, inkâr etmekle, kızmakla ve terslemekle yetinir:

"Bir şey söyleme! / Bu kadar konuşma! / Boşuna konuşmamak gerekir! / Tabii ki, sana yalan söylemiyorum! / Gerçekte, havanda su dövmek gibidir / Bir kadından ciddi şeyler söylemesini beklemek! [...]

"Senden daha iyi hatırlıyorum / Eski hilelerini! / Ama, uyandık artık [rüyamızdan]! / En ufak bir sevgi bile yok / o kadın için yüreğimde [yine aynı rakip için]! [...]

"Öyleyse sana defalarca söylediğim, / Senden başka biri var! sözlerine inanma. / Ancak, gerçeği bilmek istersen, / Bir huzursuzluktan ve kırgınlıktan başka bir şey değildir / Şu an aşkın benim için! [...]"

Yine de, sonunda sevgilisinin dürüstlüğüne, ölçülülüğüne ve şefkatine yenik düşen erkek, umudunu hiç yitirmeyen sevgilisine geri döner:

"Evet! Yalnızca sen varsın benim için! / Yüzün her zamanki gibi güzel! / Eskiden olduğu gibi, / Seni kendime doğru çektiğimde / Ve Başını üzerime dayadığında! / Artık yalnızca "Güzelim" diyeceğim sana, / Ve "Bilge" olacak tek lakabın benim için! / İştar şahidim olsun ki, / Bundan böyle rakibin, düşmanımız olacaktır ikimizin!"

Bu, tekrar ediyorum, eşi benzeri olmayan bir belgedir: Bir kadının sevdiği erkeğin kendisine karşı taşıdığı duyguların eleştirildiği, kadının temiz ve yarar gözetmeyen aşkının ise yüceltildiği bu belge çok büyük bir önem taşımaktadır. Her ne kadar onları koruma şansına sahip olamasak da ya da arkeologlarımız onları henüz toprağın altından çıkarmamış olsalar da, buna benzer –ancak kuşkusuz hepsi değişik düşünceler içermektedir– birçok aşk şiiri ve şarkısının yazılıp yayımlandığını İÖ 2000 yılının sonlarına ait olan bir katalogdan biliyoruz; burada, "başlıklarına" (başka bir deyişle, ilk sözcüklerine) göre sıralanan 400'e yakın metin bulunmaktadır, ancak bunların yalnızca yaklaşık çeyreği muhafaza edilmiştir. Bu başlıklar bile çok ilginç olduğu için, aşk duygularının çok iyi dile getirildiği bir kaçını veriyoruz:

"Ey uyku, git! Sevgilimi kollarıma almak istiyorum!"

"Benimle konuştuğun zaman o kadar seviniyorum ki ölecek gibi oluyorum!"

"Ah! Sürekli göz kırpardım sana sağ gözümle..."

"Ve nihayet senin cazibene kapıldım!"

"Gece bir an olsun bile gözüme uyku girmedi: / Evet, gece boyunca hep uyanık kaldım, sevgilim!"

"Ey şans! Bugün bana hep iyi haberler getirdin!"

"Bana layık olmayan bir kadın, bir başkasına gitmeyi kafasına koymuş..."
"Bu, bu gece için! Bu akşam için!"
"Ne kadar da büyüleyici, ne kadar da güzel bir kadın!"
"O (kadın), ona vereceğin zevkin güzel bahçesini arıyor"
"Benim güzelliğimi tercih eden sensin demek, tatlım!"
"Ey dişi kuşum! Kumrum! İnlerken yürek yakıyorsun!"
"O (erkek), Aşk Bahçesinin bahçıvanıdır!"
"Bu kız, gönül eğlendirmek istiyor!"
"Sevgilimin kucağında uyuduğumdan beri!..."

Görünürde, genç erkeklerle genç kızların âşık oldukları dönemde birbirine söyledikleri bu şefkat, sevinç ve tutku dolu şarkıların yanı sıra, katalogda başka şarkılar da vardır; bunlar, aşk şiirleri alanına dinsel bir renk katmaktadır:

"Sevin, ey Tanrım! Sevinç çığlıkları at'"
"Ey, insanların üzerinde titreyen bilgelerin en Bilgesi!"
"Tanrılar arasında en korkunç olanı benim!"
"Her şeye kadir Kralı, çok güçlü Kutsal Kralı övmek istiyorum!"
"Sen olmazsan, peki kim olacak benim Kraliçem, İştar?..."

Şurası gerçektir ki, şu ana kadar korunmuş olan aşk şiirleriyle şarkılarının çok büyük bir bölümünün ana konusunu, "özgür" aşkın hem doğaüstü Koruyucusu hem de Modeli olarak görülen tanrıça İnanna/İştar oluşturmaktadır.

"Bırak beni! Eve dönmem lâzım!"

Demek ki, erkekleri örnek alarak tasavvur edilen tanrıların da bir eşi, hatta nikâhsız karıları vardı; onlar da aile kurup, çoluk çocuk sahibi olabiliyordu. Bu konuda aralarında herhangi bir sorun yaşanmıyordu, ve tanrılar arasında evlilikle ilgili sıkıntı ve tartışmaların –Yunanlılarda olduğu gibi– konu edildiği hiçbir efsane ya da hikâyeye rastlamış değiliz. İÖ 1000 yılında yapıldığı iyice kanıtlanmış olan bazı törenlerde, tanrıların kült heykellerinin etrafında evlilikleri kutlanıyordu: Yıkandıktan, koku sürüldükten ve çok güzel elbiseler giydirildikten sonra, çok görkemli bir şekilde Tapınağın "Zifaf Odası" adı verilen bir bölümüne götürülen tanrıların, burada bir süre yan yana kalıp evliliklerini tamamına erdir-

dikleri kabul edilmektedir; tanrı heykelleri etrafında yapılan bu evlilik şölenleri ve eğlencelerine bütün halk katılıyordu.

Ne var ki, tanrılar da "özgür" aşkı uyguluyordu. Özellikle, tamamen bağımsız olan ve hiçbir evlilik ya da annelik bağı olmayan ve sırf geçici heves ve tutkulara kendini kaptırmış olan İnanna/İştar'ın kişiliği, bu bölümde birçok hikâye ve şarkıya konu olmuştur. İnanna'ya birçok macera atfediliyordu, ancak en fazla anımsadığımız ve bizi en çok etkileyen macerası –ki, bununla ilgili pek çok mitolojik ve lirik belge vardır elimizde –ilk macerasıdır: Burada, kuşkusuz vaktiyle kahramanlaştırılıp tanrılar arasına katılan arkaik bir hükümdar olan Dumuzi (Sümercede) / Tammuz'a (Akadcada) olan "gençlik aşkından" söz edilmektedir; bu tanrı, çoban olarak biliniyordu ve anlatıldığına göre, İnanna ilkin onunla çiftçi tanrı Enkidu arasında tereddüt etmişti. Bu durum, büyük bir olasılıkla, tamamıyla bilgimiz dışında olan belirli bir ekonomik ve toplumsal durumu yansıtmaktadır; yerel kaynakların başlıca üreticileri olan çiftçilerle küçükbaş hayvan yetiştiricilerinin uzun süre birbiriyle rekabet etmek durumunda kaldıkları bu ülkede, ekonomik durum oldukça kötüydü. Sümercede yazılmış olan bir çeşit "korolu düo"dan da anlaşılacağı gibi, İnanna sonunda çobanı seçer:

İnanna. – "Bana gelince: Vulvamı, tombul tepeciğimi, / Kim sürecek peki? / Kendi vulvamı, Kraliçeyi, ıpıslak tarlamı, / Kim sabanla sürecek?

Koro. – "Ey Yüce Hanım, seni kral sürecek! / Kral Dumuzi sürecektir seni!

İnanna. – Ey seçtiğim kişi, sen, sür öyleyse vulvamı!..."

Yine Sümerceyle yazılan bir başka belgede tanrıça, aşktan önce düşlere dalmış olarak tasvir edilmektedir:

"Tanrı için, Dumuzi için yıkanınca, / Göğüslerimi süsleyince, / Yüzüme krem sürünce, / Gözlerime sürme çekince, / Büyüleyici ellerini belime dolayınca, / Bana doğru uzanıp, sütlü ve lezzetli memelerimi kuvvetle sıkınca, / Değerli vulvama eliyle dokununca, / Pruvayı andıran uzvu, vulvama hayat verince, / İşte o zaman ben de, uzun uzun okşayacağım onu [...] / Elini elime, yüreğini yüreğime verecektir: / El ele uyumak ne kadar da güzeldir! / Yürek yüreğe sarılmak ne büyük bir zevktir!"

Aynı dilde yazılan bir başka belgede, sevgilisinin gelip kendisini evinde –henüz genç kız sayıldığı için babasının evinde– ziyaret etmesini sabırsızlıkla bekleyen İnanna'dan söz edilmektedir:

"İnanna, banyodan sonra, en iyisinden bir krem sürdü vücuduna, / Eşsiz güzellikteki cübbesini giydi / Ve boynuna, laciverttaştan yapılmış kolyesini taktı. / Sonra da, kaygıyla beklemeye başladı [...] / Tam o sırada, Dumuzi açtı kapıyı / Ve ay ışığı gibi eve giriverdi! [...] / Sevinçten uçarcasına hayran hayran baktı İnanna'ya, / Sonra da onu kucaklayıp öptü [...]"

İnanna'nın âşık bir yeniyetme gibi gizlice kaçtığı, sevgilisiyle "kendisi gibi parlayan" yıldızlar altında buluştuğu, onun okşamalarıyla kendini unutup zamanın nasıl geçtiğini anlayamadığı ve birdenbire gecenin geç bir saatinde kendine gelince, annesine ne tür bahaneler uyduracağını düşündüğü de oluyordu:

"Bırak beni! Eve dönmem lâzım! / Bırak beni, Dumuzi! / Eve dönmem lâzım! / Anneme hangi yalanlar uyduracağım? / Hangi yalanlar uyduracağım annem Ningal'e?"

Ve Dumuzi, annesine neler söylemesi gerektiğini söyler İnanna'ya: Arkadaşlarıyla müzik dinleyip dans etmeye gittiğini bahane edecektir... Gerçekten de olaylar çağımızda olmuş gibidir!

İyice edindiğimiz bilgilere göre, İnanna'yla Dumuzi'nin aşkları da, özellikle III. ve II. binyılın sonlarına doğru dinsel törenlerle kutlanıyordu. Bu "Kutsal Evlilik", bu iki doğaüstü âşığın evliliği, hem mecazi hem de gerçektir: Daha sonraları olacağı gibi, tanrı resimlerinin birleşmesi biçiminde değil, ülkenin hükümdarı –Dumuzi'yi temsil etmektedir– ile İnanna'nın yerini alan "rahibe" arasındaki gerçek bir aşk gecesi biçimindedir. Bu konuyla ilgili olarak eksiksiz bir dosya bulduk ve hatta Uruk'ta kazı yapan arkeologlar 1935'te "kral Shû-Sîn'in sevgilisi" olan Kubatum diye birinin kolyesini gün ışığına çıkardılar; bu kolyenin en azından bir kez böyle bir işlev gördüğünü bildiğimizi sanıyoruz. Bu tür durumlar için, bazı şarkılar ya da ara sıra, bu saray şiirlerindeki kaçınılmaz basma kalıp sözlere karşın rağbet gören bazı konuşmalar (olayla ilgili) yazılıyordu. Elimizde, bunlarla ilgili tamamıyla korunan en azından bir örnek bulunmaktadır; Kutsal Kitap'ımızdaki Neşideler Neşidesini (çevirisi için bkz. sonraki sayfalar) çağrıştıran bu örnek, yine kral Shû-Sîn'e ait olduğu ve büyük bir olasılıkla bu kral tarafından cazibeli Kubatum'a söylettirildiği için, buraya çok uygun düşmektedir:

"Ey sevgilim, yüreğimin sevgilisi, / Bana verdiğin zevk, bal gibi tatlıdır! / Ey aslanım, yüreğimin sevgilisi, / Bana verdiğin zevk, bal kadar tatlıdır! / Beni büyüledin! Tir tir titriyorum senin önünde! / Aslanım, şimdiden

beni odana götürmeni ne kadar da istiyorum! / Bırak da seni okşayayım, sevgilim! / Benim tatlı sevgilim, doyasıya tadına varmak istiyorum senin! / Çok hoş odanda, / Senin büyüleyici güzelliğinin tadını çıkaralım! İzin ver de okşayayım seni, aslanım! / Benim tatlı sevgilim, doyasıya tadına varmak istiyorum senin! / Zevke benimle vardın, sevgilim: / Bunu anneme söyle de sana yiyecek versin! / Ve babama söyle de sana hediyeler versin! / Senin ruhun var ya, onu nasıl neşelendireceğimi iyi biliyorum: / Bizde uyu sevgilim, gün ağarana dek! / Yüreğin var ya, onu nasıl ferahlatacağımı iyi biliyorum: / Bizde uyu aslanım, gün ağarana dek! / Sen, ya sen, beni sevdiğine göre, / Benden esirgeme lütfen okşamalarını, aslanım! / Tanrıların kralı Enlil'in yüreğini neşelendiren benim yüce Hükümdarım, Koruyucu Tanrım, Shû-Sîn'im, / Lütfen benden esirgeme okşamalarını! / Bu bal gibi tatlı gizli yerime koy elini, yalvarırım: / Dokunması çok hoş bir kumaşa koyar gibi koy elini orama, / Ve dokunuşuna doyulmayan bir kumaş gibi okşa onu!"

Sevgiden tutkuya, tatlı sözlerden şehvete kadar giden İnanna'yla Dumuzi'nin bu oynaşmaları, insanların yüreklerini ve bedenlerini sarsan duygusal taşkınlıkların doğaüstü bir perde üzerine yansıtılmasından başka bir şey değildir. Bunlar, yalnızca eski Mezopotamyalı atalarımızın aşklarını değil, bizim aşklarımızı da ifade etmektedir, çünkü yaklaşık dört bin yıl önce bu kadar güzel şiirlerle ölümsüzleştirilen bu şehvet uyandırıcı ve sevgi dolu tablolar karşısında, bu tutkulu haykırışlar, fısıltılar karşısında bugün bile etkilenmekten kendimizi alamıyoruz.

O insanlar, yüreğin gizlerini o kadar iyi çözmüşlerdi ki, büyük aşkların her zaman hüsranla bittiğini çoktan anlamışlardı. İnanna/İştar'ın sonunda sevgilisini nasıl kalleşçe terkedip, onu ölüme mahkûm ettiğini ve Ölüler Diyarına gönderdiğini ayrıntılı olarak efsanelerinden öğreniyoruz: Bir gün yolunu şaşırıp yanlışlıkla Ölüler Diyarına girmiş ve yerine bir başkasını göndermesi koşuluyla o puslu hapishaneden salıverilmişti. Hemen hemen tamamını bulabildiğimiz bir dizi ağıtımsı şiirde, cehennem zebanileri tarafından kurban olarak kovalanan zavallı Dumuzi/Tammuz'un sıkıntıları ve acıları büyük bir üzüntüyle dile getirilmektedir. Ve, bu Aşk tablosuna son bir fırça vurmak istercesine, bir kenara atılan zavallı âşığın kızkardeşinin, Geştinanna'nın, kahramanca fedakârlığı –Ölüler Diyarında onunla birlikte kalmayı önerir !– belirtilir. Böylece, tutkunun bu cafcaflı ancak değişken ve aldatıcı sarhoşluğunun karşısına, çıkar gütmeyen, soylu ve gerçek sevgi çıkarılır.

*Neşideler Neşidesi**

Görünürde *Neşideler Neşidesi* kadar dinle ilgisi bulunmayan –burada tanrının ne adına ne de varlığına rastlanır ve sonuçta aşktan, hatta cinsellikten başka bir şey yoktur– bir yapıtın esas olarak dinsel bir özellik taşıyan kutsal kitap derlemesinde yer almasının eski metin yorumcularında ve dinbilimcilerde yol açtığı sorunlar ne olursa olsun, Milattan sonraki çağımızın başlangıcından kısa bir süre önce bu aşkın ve cinselliğin İsrail'deki edebi anlamını açıkça göstermek için birkaç alıntı yapmak gerekir. Bütün metin neredeyse, genç bir kadın ile onun sevgilisi arasında geçen (kendi kendine ya da karşılıklı) konuşmalardan oluşmaktadır: Kadın, kimi kez "Kral" diye sevgilisine, kimi kez de genç arkadaşlarına hitap etmektedir. Bütün bu konuşmalardaki anlatım biçimi, kimi zaman Mezopotamya aşk şarkılarını çağrıştırmaktadır.

Kadın Sevgili. – (I,2) Nefesim tıkanana kadar öp beni: / Okşamaların şaraptan çok daha iyidir, /
(3) Yaydığın kokulardan da iyidir! / Varlığın, güzel kokan bir parfüm gibidir: /
(4) Genç kadınlar deli oluyor sana! / Peşinden sürükle beni: Birlikte koşalım! / Kral beni odasına aldı: / Eğlenelim, seninle cinsel doyuma ulaşalım! / Senin okşamalarını şaraba tercih edelim! Ah! Seni sevmekle ne kadar da haklıymışım! /
(5) Esmerim ve güzelim, Kudüs kızları, / Bedevi çadırları gibi, / Arap sancakları gibi [...].

Kadın Sevgili. – (II, 3) Meyve bahçesinin ağaçları arasında elma ağacı nasılsa, / (diğer) Erkekler arasında da benim sevgilim öyledir! / Onun gölgesinde oturmak hoşuma gidiyor, / Ve meyvesi tam damağıma göre!
(4) Bir şaraphaneye soktu beni, / Girişinde "Aşk" tabelası asılı bulunan! /

* Bu metin Bottéro tarafından Fransızcaya aktarılan metnin çevirisidir. Kitabı Mukaddes'te yer alan metinle karşılaştırıldığında bazı farklılar bulunmaktadır. (y.n.)

(5) Üzümlü pastalarla besleyin beni, / Ve elmalarla iyileştirin beni, / Ben bir aşk hastasıyım, çünkü: Sol eliyle başımı tutuyor / Ve sağ eliyle beni kucaklıyor [...] /
(8) Bu, sevgilimin [ayak] sesi! İşte geliyor, / Dağlardan atlayarak geliyor / Ve tepeleri bir sıçrayışta aşıyor: /
(9) Sevgilim, bir ceylan gibidir / Ya da bir geyik yavrusu gibi! / İşte, duvarımızın arkasında ayakta duruyor, / Pencereden beni gözetliyor, / Çitlerden beni gözetliyor. /
(10) Yanıma gelip bana diyor ki: / "Ayağa kalk, sevgilim! / Gel, güzelim!/
(11) Kış nihayet bitti, / Ve yağmurlar yok olup gitti! /
(12) Çiçekler bitiyor toprak üzerinde; / Kuş cıvıltılarının zamanı geldi, / Ve kumruların sesleri duyuluyor! /
(13) İncir ağaçlarının çiçekleri açtı; / Çiçekler arasında, ne güzel de kokuyor asma! / Ayağa kalk, sevgilim! / Gel, güzelim! /
(14) Bulunduğun kaya deliğinden, güvercinim, / Gizlendiğin sarp sığınağından, / Yüzünü göster bana, / Sesini duyur bana: / [oldukça] Güzel sesini, / [oldukça] Güzel yüzünü göster!" [...].

Erkek Sevgili. – (IV, 1) Ne kadar da güzelsin sevgilim, / Ne kadar da güzel! / Örtünün ardından gözlerin bir güvercini andırıyor! / Saçlarınsa, Gilead tepelerinden inen bir keçi sürüsünü! /
(2) Dişlerinse, tüyleri kırpılacak bir dişi koyun sürüsünü andırıyor. / Onları yıkadığında: / Hepsi de çifter çifter görünüyor, / Ve bir tanesi bile eksik değil!
(3) Dudakların, kızıl bir kurdele gibidir, / Ağzınsa, ne güzel! / Örtünün ardındaki yanakların, / yarım nar şeklindedir!
(4) Boynun, Davut Kulesine benziyor, / Şevden [?] yapılan! / Ve binlerce kalkan asılı bulunan: / Yürekli insanların kalkanları! /
(5) Göğüslerin, bir ceylanın ikiz yavrularını andırıyor, / Zambaklar arasında otlayan! /
(6) Günün ilk ışıklarından önce, / Ve gece bitmeden, / Seni görmeye gideceğim, reçine kokulu dağ [ım], / Buhur kokulu tepe[m]!
(7) Sevgilim, çok güzelsin, / Kusursuz bir güzelliğin var!
(8) Lübnan'dan gel, yavuklu[m], / Lübnan'dan gel yanıma: / Amana tepelerini aşıp gel, / Senir ve Hermon tepelerini, / Aslan ve panter inlerinin bulunduğu!

(9) Beni deli ediyorsun, rahibem, yavuklu[m], / Bir bakışınla deli ediyorsun beni, / "Kolyenin" bir tek "incisiyle"!
(10) Ne kadar da güzel okşuyorsun, / Rahibem, yavuklu[m], / Güzel sözlerin ve sevgin şaraba bin bedel, / Ve senden yayılan kokular, bütün kokulara bedel!
(11) Dudaklarından, ey yavuklu[m], nektar akıyor; / Dilinin altında bal ve süt bulunuyor, / Ve elbiselerin, Lübnan'ın [bütün] kokuları gibi kokuyor!/
12) Rahibem, yavuklu[m], kapalı bir bahçedir, / [Sıkıca] kapalı bir bahçe, / Mühürlenmiş bir kaynak! /
(13) Fidanlar (kollar ve bacaklar) büyüyor / Ve nar ağaçlarını oluşturuyor, / En ender rastlanan güzel kokuları yayan: /
(14) Nardin ve safran, / "Kokulu Kamış" ve tarçın, / Ve tüm kokulu çalılar, / Ve belsem ve sarısabır ağaçlarının en güzel kokuları! [...].

Erkek Sevgili. – (VI, 4) Tirsa kenti kadar güzelsin, yavuklu[m], / Kudüs kadar muhteşem! /
(5) Bakışlarını dikme üzerime: / Beni büyülüyorlar! / Saçların, bir keçi sürüsünü andırıyor, / Gilead tepelerinden inen! /
(6) Dişlerinse, tüyleri kırpılacak bir dişi koyun sürüsünü andırıyor. / Onları yıkadığında: / Hepsi de çifter çifter görünüyor, / Ve bir tanesi bile eksik değil!
(7) Örtünün ardındaki yanakların, / yarım nar şeklindedir! /
(8) Kralın altmış karısı vardır, / Seksen nikâhsız karısı, / Ve sayısız genç karıları; /
(9) Ancak, benim güvercinim kusursuzdur, eşi benzeri yok: / Onu doğuran annesine göre de öyledir, / Ve de en sevdiği odur! / Görünce, genç kadınlar hayran kalmakta, / Ve kralın nikâhlı ve nikâhsız karıları ise açıkça övgüler yağdırmakta ona: /
(10) "Kimdir bu kadın, / Tan gibi ilerleyen: / Ay gibi güzel, / Ve güneş gibi parlayan?" [...].

Erkek Sevgili. – (VII, 3) Göbeğin, yusyuvarlak bir kupadır: / Şarabın hiç eksilmediği! / Karnın, bir peynir yığınıdır, / zambaklarla çevrili!
(4) Göğüslerin, bir ceylanın ikiz yavrularını andırmaktadır! /
(5) Boynun, bir fildişi kulesidir! / Gözlerin, Heşbon gölcükleri, / Bat-Rabbim Kapısı yakınlarındaki! / Burnun, Lübnan Kulesidir, / Şam'a [kadar] bakan!/

(6) Carmel Dağı gibi diktir başın, / Ve saç örgülerin lâl rengindedir: / Bir kral [bile] dayanamaz lülelerine! /
(7) Ne kadar da güzelsin! / Ne kadar da büyüleyicisin! / Ey sevgilim! Ey güzeller güzeli! /
(8) Narinliğinle, bir hurma ağacını andırıyorsun, / Ve göğüslerin onun salkımlarını: /
(9) [Bu] Hurma ağacına çıkayım dedim, / Dallarını tutayım, dedim; / Memelerin üzüm salkımları gibi olsun, / Soluğunun kokusu da elma kokusu gibi! [...]

Kadın Sevgili. – (11) Ben, sevgilime aidim, / Ve arzusu, onu bana doğru yöneltmektedir!
(12) Gel, sevgilim: Kırlara çıkalım, / Geceyi köyde geçirelim, /
(13) Tansökümünde, üzüm bahçesine gidelim: / Seyredelim tomurcuklarını, / Gelişen üzümlerini asmanın, / Ve de nar çiçeklerini! / İşte orada sevip okşayacağım seni, /
(14) Adamotlarının yayılan kokuları arasında [...].

Okuma Önerileri

Aşkla ilgili olarak bkz:

J. Bottéro, "L'amour libre et ses désavantages", *Mésopotamie. L'écriture, la raison et les dieux*, Paris, Gallimard, 1987, s. 224-240 (Türkçesi: *Mezopotamya. Yazı Akıl ve Tanrılar*, çev: M. Emin Özcan-Ayten Er, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 208-222).

J. Bottéro, *Homosexualité* (başlık Almancadır: *Homosexualität*, ancak metin Fransızcadır), IV. cilt s. 459-468, *Reallexikon der Assyriologie*, Berlin, De Gruyter, 1972-1975.

Aynı yapıtın III. cildinin 221-223 sayfalarında, R. Labat, Almancada, *Geschlechtskrankheiten* başlığı altında "zührevi hastalıklarla" ("Maladies vénériennes") ilgili genel bir özet yayımlamıştı; *a.g.y.*, s. 223-224.

Aşk şarkılarıyla ilgili olarak, özellikle bkz. S. N. Kramer, *Le Mariage sacré*, Paris, Berg International, 1983.

İştar ve Dumuzi efsaneleriyle ilgili olarak bkz. *Lorsque les dieux faisaient l'homme. Mythologie mésopotamienne*, Paris, Gallimard, 1989.

Babilli Kadınların Hakları

Jean Bottéro

Eski Samilerin (bkz. s. 241 vd.) –ve onların torunlarının– feminizm konusunda adları epey kötüye çıkmıştı. Sicilyalı Diodoros, İS I. yüzyılın sonlarına doğru *Bibliotheke* adlı yapıtında (I, 27, 2) "Kadınlar orada erkeklerden bir adım öndedir" derken eski Samilerden değil, Mısırlılardan söz etmekteydi. Kutsal Kitap ise, sonuçta apayrı bir "antifeminist" tablo yansıtmaktadır. Kilise Adamı, "Binlerce kişi arasında bir erkek buldum; ancak, bütün bu yaratıklar arasında hiçbir kadın bulamadım" (VII, 28) diye düşüncelerini dile getirirken, en eski Yaratılış öyküsünde (Tekvin, II, 4b-III), hem bütün sıkıntıların ve kötülüklerin ilk nedeni, ilk günahın tek sorumlusu olan, hem de, ilkin erkeğin bedeninden çıkan, başka bir deyişle, kesin olarak erkeğe bağımlı ve erkeğin altında bulunan ilk kadını fazla şaşırmadan keşfetmeye hazırlamaktadır bizi. Bu durumda, Yahudilerin Kutsal Kitap'ında "kocayı" belirtmek için, karısının –herhangi başka bir malın sahibi gibi (XX, 17, vs.)– "sahip"i, "efendi"si (*ba'al*) dışında bir terim neden kullanılsın ki (Çıkış, XXI, 3, vs.)?

"Allah erkekleri kadınlara tercih ettiği için, erkeklerin kadınlardan daha üstün olduğu" sonucuna hemen varılan Kuran'da da aynı hava hâkimdir (Sure, 4, 39). Günümüze kadar gelen bu "maço" anlayışı, kapıları

kilit harem daireleri, "efendi-sahiplerinden" (*ba'l*, İbranicedeki *ba'al* sözcüğüyle aynıdır) başka kimse görmesin diye kadınların takmak zorunda oldukları örtüler bundan ileri gelmektedir. Irak'ın güneyinde, çölün tam ortasında, bazı Alman arkeologlarla birlikte Uruk kazılarında çalışırken, hepsi bedevi olan koruyucularımızın ve hizmetçilerimizin karıları, şehirdeki kadınlar gibi örtü takmamışlardı, ancak dostlarımız olan kocalarına karşı büyük bir saygısızlık olmasın diye, karşılaştığımızda onlarla konuşmamız ya da en azından varlıklarının farkına varmamız söz konusu değildi. Bir gün, bir meslektaşımız bizi arabayla Bağdat'a götürürken, yanımızda karısıyla birlikte bir dostumuz vardı. Uzun yolda, zaman geçsin diye üçümüz havadan sudan konuşuyorduk. Yol boyunca, arkadaşımız genç karısına bir tek söz bile etmedi, oysa karısına ne kadar bağlı olduğunu biliyorduk. Ve öğlen sıralarında, kurallara aykırı olduğu için yiyeceklerimizi kadınla paylaşmadık; kocası ise, yiyecekleri güle oynaya bize sunuyordu...

Konuyu daha fazla açmanın ve konuyla ilgili tartışmalı sözleri, alıntıları, âdetleri ve hakları sıralamanın gereği yok: Etnolojiden az çok anlayan ve kültürlerin sınırsız çeşitliliğinin farkında olan bizler, kuşkusuz, başkalarının da bizim eşlerimize karşı benzer bir davranışta bulunabileceğini tahmin edebiliriz, ancak böylesi bir tavır, bizim duyarlılığımızla ve eşitlik duygularımızla oldukça çelişmektedir. Birçoğumuz, bu konuyla ilgili olarak eğer kendini biraz "Sami" gibi hissetmek durumunda kalırsa, belki de bir gün, bunun bencillikten, yetkecilikten ve övüngenlikten kaynaklandığını açık yüreklilikle kabul edecek, ancak böylesi mutlak bir ilke ve bu kadar katı bir inanışla övünmekten çekinecektir.

"Akadlar" adını vermeyi uygun bulduğumuz bilinen en eski Samilerin karşımıza çıktığı Mezopotamya'da durum nasıldı peki? Kuşkusuz, İÖ IV. binyıldan başlayarak, kökeni bilinmeyen ve oldukça değişik bir kültür ve dile sahip olan başka bir etnik grupla çok sıkı ilişkiler içinde yaşıyorlardı: "Sümerler". Bu iki etnik grubun birleşmesinden, bu yüksek ve karma antik uygarlık doğdu; ancak, daha fazla yaratıcı ve baskın olan Sümer tarafının burada çok derin ve silinemez bir iz bıraktığı hemen göze çarpmaktadır.

Bununla birlikte, etnik olarak daha güçlü olan Akadlar İÖ III. binyıl boyunca diğer tarafı kendi içinde eritmiş, şatafatlı kültürel sistemlerini ise Milattan önceki çağın başlarına kadar geliştirmiş, ayakta tutmuştu.

Aradan geçen bu kadar uzun bir zaman dilimi karşısında, tarihsel ayrıntıları büyük bir titizlikle aktarmamız söz konusu değildir; dolayısıyla Mezopotamya'da kadınların durumuyla ilgili toplu bir bakış getirebiliriz yalnızca.

Savaş ganimeti olan ve birkaç nedenden dolayı köleleştirilen ve kurallar gereği tamamen efendilerine bağlı olan köleleri –görünürde, daha çok hizmetçi gibi insanca muamele görmüş olsalar da– bir tarafa bırakalım öncelikle. Elimizde bulunan çok kalın dosyaya bakacak olursak ve kadınların durumu konusunda belki de en iyi yargılara varmamızı sağlayacak şeyi, yani erkekle kadının eşleştirildiği ve açıkça karşı karşıya getirildiği durumu –evlilik ve sonuçları– yansıtan temel erkek-kadın ilişkilerine ilişkin adli tabloyu ele alırsak, daha sonraları Tevrat'ta ve Kuran'da belirtilenden çok daha değişik bir durumla karşı karşıya olmadığımızı görürüz. Aynı şekilde tamamıyla babaerkil olan bu kültürde, kadının kocasına olan bağımlılığı, elimizde çok sayıda bulunan dava ve mahkeme kararlarına ilişkin belgelerde açıkça gözümüze çarpmaktadır.

Bir erkek için evlenmek, Akadcada "karısının mülkiyetine sahip olmak" demekti; bu, kişilerin tutuklanmasından ya da herhangi bir arsa veya mala el koyulmasından söz ederken sık sık duyulan *ahâzu* fiilinden gelmektedir. Bu konuda müstakbel damadın ailesi girişimde bulunur, kızı seçer, sözleşmeyi yapar, sonra da kızın karşılığında ailesine bir miktar para (*terhatu*) öderdi; dolayısıyla bu, sonuçta bir tür alım satım işlemiydi. Böylece "sahip olunan" kız –genellikle, nişanla birlikte "mülkiyeti el değiştiriyor" ve o zamana kadar emanet olarak kendi ailesiyle kalıyordu– düğün töreniyle kendi ailesinden alınır ve aksaklık olmazsa ölünceye dek kalacağı eşinin ailesine "dahil edilirdi" (*shûrubu*). Koca (*mutu*) burada da, diğer menkul ya da gayri menkul malları gibi karısının "sahibiydi": *Bêlu* (İbranicede *ba'al*, Arapçada *ba'l* sözcüğünün tam Akadca karşılığı).

Elimizde bulunan bütün hukuksal belgelere göre kadın evlenir evlenmez kocasının mutlak otoritesi altına girer ve dizginleri doğal olarak kocanın eline verir; dolayısıyla kadına yönelik ağır bir toplumsal baskı söz konusudur. İlkin, her ne kadar tekeşlilik yaygın olsa da, istekleri, ihtiyaçları ve gelirine göre her erkek, ilk karısına bir ya da birkaç "ikincil eş", hatta nikâhsız hizmetçi kadın ekleyebiliyordu. İlk kadının, diğerlerinin üzerinde üstünlüğü vardı: Özellikle, çocuğu olmadığı için onun yerine ve adına çocuk yapsın diye kocası bir başka kadın almak istediğin-

de –çünkü her yerde olduğu gibi, evliliğin başlıca amacı soyu devam ettirmektir– onayına başvurulduğu da oluyordu.

Ancak, kadın ister yalnız olsun isterse kumalarla birlikte, *bêlu*'suna kesinlikle itaat etmek, "uslu uslu ve dışarı çıkmadan" evde beklemek, ev işleriyle ve çocukların eğitimiyle uğraşıp böylece kendi çapında evdeki düzenin işleyişine katkıda bulunmak zorundaydı. Bir anlaşmazlık ya da kötü muamele durumunda, kadının boşanmak istemesi –böyle bir durumla karşılaşmış değiliz– yine de söz konusu olamazdı: Boşanma, yalnızca kocanın yetkisindeydi. Karı ve koca arasındaki bu eşitsizliği en iyi şekilde, yaklaşık İÖ 1700'lerde bir evlilik sözleşmesinde yer alan şu madde açıklamaktadır: "Bundan böyle kadın, kocasına: "Seni artık koca olarak istemiyorum", diyecek olursa, elleri ve kolları bağlanarak suya atılacaktır. Buna karşılık, erkek: "Seni artık karı olarak istemiyorum" derse ve onu boşarsa, ona 80 gram gümüş –ki, o döneme göre oldukça iyi bir paraydı– ödeyecektir."

Ev kadını

Bir kadın, ancak her tehlikeyi göze alıp uygunsuz davranarak, kendini çekilmez kılarak ya da cinsel ilişkide bulunmayı reddederek kocasının kendisini terketmesini sağlayabilirdi. Ancak koca, yine de onu evde tutup tutmamakta serbestti. Eğer onu evinde tutmamaya karar verirse, kadın baba evine elleri boş dönerdi. O zaman, her ikisinin davranışları konusunda komşulardan bilgi edinilirdi: Eğer koca haksızsa, kadın çeyizini alıp ailesine dönme olanağına sahipti; ancak, kadının "söz dinlemez, fingirdek [sözcüğü sözcüğüne: "dışarı çıkar": Evdeki köşesini bırakıp gitmek bile, ondan kuşku duyulmasına yol açıyordu!] olduğu, evini dağıttığı ve kocasının itibarını düşürdüğü" sonucuna varılırsa, sorgusuz sualsiz "suya atılırdı" (Hammurabi "Yasası", § 141; –1750 civarı).

Kocanın çılgınlıkları, ancak üçüncü kişilere büyük bir zarar verdiğinde cezalandırıldığı halde, kadınınkiler acımadan cezalandırılıyordu: Yakalanan âşıklar birlikte bağlanıp suya atılıyordu (aynı "Yasa", § 129) ya da kocaya onları öldürme veya sakatlama izni veriliyordu: Örneğin, karısının "burnunu keserek" ve âşığını "hadım ederek" (Orta-Asurluların "Yasa"ları, A, § 15; İÖ II. binyılın ikinci yarısı).

Açıktır ki, bu şekilde kocanın tekelinde bulunan ve evde kalmaya mahkûm olan kadının herhangi bir kamusal rol –ekonomik ve hele politik bir rol– oynaması çok zordu. Boş zamanlarını doldurmak için kendisine tahsis edilen uğraşların hepsi, hep ev içinde yapılan işlerle bağıntılıydı: Değirmencilik, aşçılık ya da değişik yemek türlerinin yapımı, yün eğirme ya da dokuma... Saygın mesleklerin çoğunda çalışan kadınlarla ilgili ancak birkaç örneğe rastlanmıştır; erkeklerde bile profesyonel bir elit tabakaya mahsus olan ve okuma yazma becerisi gerektiren bazı meslek guruplarında ise kadına rastlamak hemen hemen imkânsızdı: Kâtip ya da müstensih kadınlar, büyücü ya da "tümdengelimli" kehanet uzmanı kadınlar parmakla gösterilecek kadar azdı. Gerçek anlamda kültürlü ve edebi yapıt yazarı bir kadına rastlamak daha da zordu.

Kuşkusuz, evli olsun ya da olmasın, kendini tamamıyla dinsel bir işe adayan ya da başarısız bir evlilikten sonra tesadüfen kendini bir "zevk" mesleğine ("meyhane" işletmecisi, "şarkıcı" veya dansçı) ya da genellikle fuhuşa, "özgür aşka" veren kadınlardan söz etmeyeceğiz –bunların sayısı o kadar fazlaydı ki, eşi benzeri bulunmayan Herodotos (I, 199; İÖ 450 dolayları), hayatlarında en az bir kez bütün kadınların bu yoldan geçtiği sanısına kapılmıştı...; bkz. s. 110. Bu kadınların *Gılgamış Destanı*'nda (VII / III: 6 vd.) ortaya çıkan ilk örneklerine bakılırsa, onların meslekleri gereği gözden uzak ve aşağılanmış bir halde, çok zor bir hayat sürdükleri görülür: "Asla mutlu bir yuva kuramayacaksın! / Asla hareme sokulmayacaksın! / Bira köpüğü senin güzel göğsünü kirletecek, / Ve sarhoş adamlar kusup senin süslü giysilerini bulaştıracak! / Yalnızlık içinde tek başına kalacaksın, / Sur dipleri senin mekânın olacak! / Ve sarhoşlarla, berduşlarla yüzgöz olacaksın!"...

Sonuç olarak, kadınların hemen hemen çoğunluğunun ortak olağan durumu –ki buna "geçerli kural" adını da verebiliriz– böyleydi; bu durum yerel zihniyetin temel yapısından kaynaklanıyordu. Bu ise kadına kadın olarak özsel olmasa da en azından ontolojik açıdan, ayrıca ekonomik, sosyal, politik açılardan erkeğin altında ve erkeğe bağlı bir rol veriyordu. Ancak, durumu çok iyi yansıtan aynı adli belgelerin "satır aralarında" yatan anlamları azıcık sorgulamaya başladık mı, apayrı bir görünüm ortaya çıkmaktadır: Bu belgeler, o zaman, hoş karşılanmadığı ya da tehlike arz ettiği –ve sık sık işlendiği– için şu ya da bu şekilde düzeltilmek istenen bir dizi davranışın, bir yaşam tarzının tanıkları oluverirler. Hırsızlık ve

yalancı tanıklık gibi zina da o kadar sık işlenen bir suç olmalıydı ki, önünü kesmek için cezai yöntemlere başvuruluyordu.

Ancak bu metinlerden başka, özellikle günlük yaşamın değişik belgelerdeki binlerce yansıması vardır elimizde: İdari belgeler, mektuplar, edebi yapıtlar ve ayrıca başka kaynaklar –ki bunların arasında, özellikle eskiden kâhinlerin doğal olarak bayağı ve apaçık bir geçmişten kopya ederek geleceği önceden gördükleri şu ciltlerce kehanet kitapları bulunmaktadır. Bu geniş arşivde "doğal" olarak kendilerinden daha üstün erkekler tarafından kendilerine dayatılan bir tür kültür aksiyomuna –ki buna göre, kadınların sürekli evde kapalı kalması gerekiyordu– uysun diye toplumsal bilinç tarafından düzenlenen ve belirlenen bir yaşam değil, kendiliğinden akıp giden ve bu tür zorlayıcı ve düzeltici özdeyişlere hiç de ihtiyaç duymayan günlük bir yaşam ortaya çıkmaktadır.

Peki ne görülür bu arşivde? Erkeklerin kendilerine vermeyi reddettikleri ya da vermekte tereddüt ettikleri temel "özgürlük" olmadığı halde bu kadınların, bu kadar yersiz ve ayrımcı uygulamaların hiç olmadığı başka kültürlerde –eğer varsa!– olduğu gibi, yaşamlarını ve koşullarını katlanılabilir, dengeli ve hatta çekici kılacak bazı *haklara* fiilen sahip oldukları mı?

Gerçekten de, başka yerlerde olduğu gibi Mezopotamya'da da, bütün geleneksel ya da yasal baskılara karşın, her kadının, erkek cinsinin herhangi bir temsilcisine kafa tutmak ve hatta hükmetmek için kuşkusuz en azından iki ciddi kozu vardı: İlkin dişiliği, sonra da kişiliği, enerjisi, karakteri. Hâkim "zihniyetin" kendisine dayattığı davranışlara tepki göstermek için bu kozları kullanmak kadının elindeydi.

Kadın, cinsel cazibesiyle erkekleri büyüleyip, onların itibarlarının, güçlerinin ve zenginliklerinin üstesinden gelebiliyor (bkz. "Babil'de Aşk", s. 106) ve böylece onlar için çok büyük bir tehlike oluşturabiliyordu: "Kadın, [içine düşebileceğin] gerçek bir kuyu, bir sarnıç, bir hendektir, / Erkeğin boğazını kesen keskin bir kılıçtır!". *Kötümser Diyalog*'un yazarı (51 vd; İÖ I. binyılın ilk yarısı) ağırkanlı ve alaycı "uşağına" söyletir bu sözleri.* Zira, aşk her zaman varolmuş ve her zaman yıkıma neden olmuştur: "Hasta bitkin bir haldeyse, sürekli kendi kendine konuşuyor ve herhangi bir neden olmadan her şeye gülüyorsa, ya da boğazı düğümlenmiş, yemekten ve içmekten en ufak bir zevk almıyor ise ve içini çeke çeke

* *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, s. 277-295. (y.n.)

durmadan "Ah! Zavallı yüreğim!" diyorsa, aşk hastalığına yakalanmıştır!". Bu tespiti, çok önceleri eski tabipler yapmıştı (*Teşhis Kitabı*, s. 146 vd.: 6 vd.; bkz. s. 117). *Gılgamış Destanı*'nda hayat kadınına önce iç karartıcı ve zor bir yazgı verilmiş, ardından sanki bu telafi edilmek istenircesine, kadının erkek üzerindeki korkunç etkisi yüceltilmişti: "En soylu kişiler sana deli olacak! / Ve daha bir fersah öteden, herkes [sabırsızlıktan] tırnaklarını yiyecek! / İki fersah öteden, herkes [sinirden] başlarını sallayacaklar! / ...Altına ve değerli taşlara boğacaklar seni.../ Kulaklarına çok pahalı küpeler takacaklar... / Ve senin için herkes, yedi çocuk annesi olsa da, / kendi karısını terketmeye hazır olacak!" (VII / IV: 2 vd).

Evli kadın biraz cesaretini, biraz da kurnazlığını kullanıp çekiciliğini ön plana çıkardı mı, eşini kolaylıkla yola getirebilirdi. Elimizdeki belgeler hukukun değişmez kesinliğine değil de günlük yaşamın kargaşalı gerçeklerine göre, evlilik yaşamına ilişkin oldukça eğlendirici bir tablo çizmektedir. Bu tabloda, "güçlü" varsayılan taraf sık sık yenilmektedir. Evlilik "yatağını ateşe verip evini yakacak" kadar ileri giden cadaloz bir kadının şirretliği ve öfkesinin kurbanı olan talihsiz bir kocanın yanı sıra, evinde artık bulmadığını düşündüğü şeyi başka yerde aramak için "evini dağıtıp" yıkık dökük bir şekilde terkederek kendisinden kaçan karısının "çıkışlarına" (daha doğrusu, kaçamaklarına) çaresizce tanık olan bir koca görülmektedir burada. Böyle bir davranış birçok kez sözünü ettiğimiz zinaya ve onun trajik sonuçlarına yol açıyordu: Bir kehanette "bir başka erkekten hamile kalan ve ikide bir 'dilerim bu çocuk kocama benzer!' deyip aşk tanrıçası İştar'a sürekli yalvaran bir kadın"dan söz edilir.

Bununla birlikte, "dışarı çıkan" kadının sevgilisinin koynunda suçüstü yakalandığı da olurdu: Kuşkusuz, bu durumda her ikisi de, daha önce de belirttiğimiz gibi, ölüm cezasına çarptırılıyordu. Ancak, Hammurabi "Yasası"nda bu konuyla ilgili olarak da duygulandırıcı bir madde vardır. Bu madde aldatılan kocanın zayıflığını ve "mazoşizmini" ya da her şeye rağmen karısına duyduğu aşkı ortaya koyar, ama erkeğin hukuksal olarak kadından tamamen üstün olduğunu da hatırlatır: "Kadının sahibi [*bêlu*], yine de onun hayatta kalmasını isterse [ki, hakime yalvarırsa kuşkusuz bunu sağlayabilirdi], kral da aynı şekilde onun uşağını [yaramaz kadının suç ortağını] bağışlayacaktır."

Bu bağışlayıcılığın her zaman yararı olmuyordu: Çapkınlık etmek için evini ve eşini yalnızca bir kez değil, iki, üç kez, sekiz kez terkedip, daha

sonra süklüm püklüm geri dönen ya da hiç dönmeyen ve sonunda fahişeliği seçen kimi kadınlardan söz edilmektedir. Kimi kadınlar da işini gizli yürütürdü: Kocalarının haberi olmadan gönüllerindeki sevgiliyle buluşmak için, hatır için kendilerine yardımcı olan bazı dost kadınlara, hatta ve hatta az çok profesyonel olan muhabbet tellallarına başvururlardı. Kimi kadınlar ise, daha da ileri gidip, "başka bir erkek yüzünden" eşlerini –hatta, bazen onu mahvettikten sonra– öldürtürlerdi. Fiziksel, toplumsal ve hukuksal olarak erkeğin altında bulunmasına rağmen, kadının, erkekle olan bu rekabetinde, erkeği kolayca yenebildiği ve o istemese de onu parmağında oynatabileceği –her yerde ve her zaman olduğu gibi, bu onun, sonucuna katlanmak koşuluyla, en büyük ayrıcalığıdır– görülmektedir. Bir Sümer "atasözü", hem güçlerin birden bire tersine döndüğü benzer bir durumdaki en uç noktayı, hem de bu durumun doğal olarak içerdiği bütün iğrençlikleri iyice belirtmektedir: "Kocam benim için para biriktirir! Oğlum beni beslemek için çalışır! Ah keşke âşığım gelse de şu yediğim balığın kılçıklarını ayıklasa!..." Bu tastamam böyledir, biz hiçbir ekleme yapmadık!

Kadın bütün engellere karşın cesareti, iradesi ve zekâsıyla ekonomik alanda da çok iyi bir şekilde işin içinden çıkabiliyordu, yeter ki koşullar biraz ondan yana olsun. Şurası gerçektir ki –burada Tevrat, İncil ve Kuran'da tasvir edilen kültürlerin hemen hemen yabancı olduğu yeni bir noktaya değiniyoruz–, Mezopotamya'da ortak zihniyetin yansıması olan hukuk, bu alanda kadına gerçek bir bağımsızlık ve özel kişilik tanıyordu: Ailevi ve toplumsal yaşamda olduğu gibi, bir nesne olarak değil, bir özne olarak görülüyordu.

Kadın kocasının evine gelirken yanında çeyizini de getiriyordu. Bu çeyizin içeriği ve zenginliği ailenin maddi durumuna göre değişirdi: Elbise ve mücevher, bakım, mutfak ve ev malzemeleri; ayrıca, muhtemelen para, hizmetçi ve arazi. Hayatı boyunca kendisine ait olan ve ancak ölümünden sonra yeni ailesine geçen –eğer hâlâ o ailenin bir parçası ise– bu mallara, evlendiğinde kocasının kendisine sağladığı bir tür dulluk geliri ile geleneksel olarak evlilik ya da başka münasebetlerle verdiği mücevherler ekleniyordu. Bu gelirini değişik biçimlerde artırmak kadının elindeydi: Örneğin öncelikle, evlilik hayatı boyunca günü gününe "kara sandıkta" biriktirdiği paralarla.

Bu bölümde en ilginç örnek, İÖ II. binyılın ikinci yarısında çok iyi tanıdığımız ve *nadîtu* adı verilen kadınlarla ilgilidir. Ekilmemiş bir tarla

gibi "nadasa bırakılmış" anlamına gelen –kolay anlaşılır bir eğretileme– bu Akadca ad, büyük bir olasılıkla anadan babadan kalan malvarlığının bölünmesini engellemek amacıyla –çünkü, ölümlerinden sonra mallar erkek tarafında kalıyordu– bir tanrıya adanan büyük ailelerin kızlarına veriliyordu. Mektuplarının içeriğinden ve kullandıkları üsluptan da anlaşılabileceği gibi, oldukça sofu olan bu kadınlar, *gagû* denilen bir çeşit rahibeler topluluğu oluşturuyorlar, birçok erkek ve kadın görevlinin yardımını alan bir "başrahibenin" etrafında, bir tapınağa bağlı olarak birlikte yaşıyorlardı.

Genellikle, hiç evlenmiyorlardı; ancak evlenseler bile, çocuk doğurmaları kesinlikle yasaktı. Münzevi ve bir bakıma örnek alınacak bir yaşam tarzları vardı: Herhangi bir uygunsuz yerde görülecek olurlarsa, canlı canlı yakılma tehlikesiyle karşı karşıya kalabiliyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, zengin ve özgür olan bu kadınlar, her biri kendi zevki ve olanağı ölçüsünde, kendi köşesinde bir çalışma düzeni kurmuşlardı: Örneğin kimileri para karşılığında, yün eğirme ve örgü işleri yapıyordu. Ancak, birçoklarının kendini ticarete verdiği görülmektedir: Bunlarla ilgili olarak elimizde bulunan yüklü dosya, iyi bir örnek oluşturmaktadır. Arazi ve ev alıp satmakta ya da onları kiralamaktadırlar; faizle para ya da tahıl ödünç vermektedirler; yatırım yapmakta ve yerli ürünlerin ihracıyla yabancı malların ithaline ilişkin eksiksiz bir ağ oluşturacak şekilde, kimi gezici tüccarlarla ortaklıklar kuruyorlardı; köle alıp satmaktaydılar; arazilerindeki işleri gözetlemekte, hurma yetiştiriciliği için çiftlik kiracısı, çiftçi, gündelikçi işçiler, ustalar çalıştırmakta, kimilerine emir vermekte, kimilerini azarlamakta ve işlerin durumuyla ilgili onlardan rapor istemekteydiler. Kısaca, rahibeler yurdunun sessizliğinde, "iş kadını" olarak gerçek anlamda tehlikelerle dolu yoğun bir yaşam sürmekteydiler. Hammurabi "Yasası"nda (§ 40) bu kadınlar ülkenin bütün yüksek ticari faaliyetlerini yapan işadamları olan *tamkaru*'larla eş sayılmaktadırlar. Böylece bu kadınlar işadamları gibi işkadınıydılar. Bu kadar "erkekleştirilen" ve erkeğe dayanan kültürel bir bağlamda oldukça şaşırtıcı bir başarıdır bu!

Şunu kabul etmemiz gerekir: Böylesi sonuçlara ulaşabilmemiz için, bu ülkedeki kadınların gerçek toplumsal durumlarının, en azından dolaylı olarak, yukarda belirtilen fikirle, yani "erkeğin mutlak üstünlüğü" fikriyle mantıksal olarak kesinlikle uyuşmaması; ayrıca bu kadınların diğer Sami kültürlerinden farklı olarak, Tevrat, İncil ya da Kuran kültürüne sahip

kızkardeşlerinin hiç sahip olmadığı bazı haklara ve özgürlüklere sahip olmuş olmaları gerekir.

Daha önce de gördüğümüz gibi, Mezopotamyalı kadın, evli olsun ya da olmasın, menkul ya da gayri menkule, mücevherlere, paraya, kölelere serbestçe sahip olabilir ve onlardan istediği gibi yararlanabilirdi: Onları satabilir, eski sahiplerine geri verebilir, hayattayken onları hediye olarak sunabilir ya da ölümünden sonra istediğine bırakabilirdi, zira bunları vasiyet yoluyla bırakıp bırakmamakta tamamen serbestti.

Hiç kuşku yok ki, benzer koşullarla istediği şeyi satın alabilir, borç para alabilir, bir arazi ya da bir gayrimenkulu kiralayabilir ya da kiraya verebilirdi. İsterse, çocuk ya da yetişkin birini evlat edinebilirdi, çünkü, bu ülkede evlatlık yalnızca yaşı küçük olanlara mahsus değildi: Herhangi biri, oldukça yaşlanmış olsa bile, eğer hiç ailesi yoksa ya da ailesi olup da ailesini değiştirmek istiyorsa, bu "sözleşmeye dayalı evlatlık" yoluyla bir aileye girme olanağına sahipti. Bu, sonuç olarak, ailenin elinden çıkmaması gereken ve o nedenle yalancıktan aileye alındıktan sonra bir yabancıya devredilen bir araziyi yasallaştırmaya ve göreceli bir dizi işlemle güvence altına almaya yönelik basit bir hukuksal kurmacadan ibaretti çoğu kez.

Kadının ayrıca, bir anlaşmaya şahitlik yapma ve muteber sayılan mührünü-imzasını –üzerinde kendine ait bir mühür taşırdı– basarak anlaşmanın yasallığına kefil olma yetkisi vardı. Hukuksal açıdan bağımsız olduğunun kesin bir işaretidir bu. Mahkemede hakkını arayabilir, hem kocasının dışında birinin– kocasının iznine aldırmadan –hem de hatta kocasının aleyhine– ki, birçok örneği vardır bunun– dava açabilirdi. Tanık olarak mahkemeye çağrılabiliyordu ve tanıklığı, herhangi bir yetişkin erkeğinki kadar geçerliydi.

Nihayet kadın ya bir tanrı önünde yemin ederek ya da kendini "su ordali" işlemine sunarak herhangi bir olayın karara bağlanmasını sağlayabilirdi; bir çeşit "Tanrı Yargısı" olan bu son yöntem, zanlının, doğaüstü bir varlık olarak kabul edilen Nehir'e atılmasıyla uygulanıyordu; Nehir'in suçluları dibe çekip boğacağına, suçsuzların ise üstte kalacağına inanılıyordu (bkz. s. 200). Kısacası Mezopotamyalı kadının Tevrat, İncil ve Kuran'da belirlediğimiz sonraki hemcinslerinden farklı olarak, eksiksiz ve bağımsız bir tüzel kişiliği vardı.

Daha az kesin olmakla birlikte, politik planda da kutsal kitaplarda söz edilen hemcinslerinden daha üstün olduğu sanılmaktadır. Hiç kuşku

yok ki, Mezopotamya'da kamu otoritesi ve hâkim güç söz konusu olduğunda, yalnızca erkek cinsiyetinin kimi temsilcileri sahne önünde yer alıyorlardı. Kimi kadınlarsa, yalnızca koz olarak kullanılıyordu: Krallar, kimi zaman, bazı yabancı krallıklarla daha sağlam ilişkiler kurmak için kendi kızlarını yabancı veliahtlarla evlendiriyorlardı. Kimileri de, bazı konularda önemli katkılarda bulunuyordu: İÖ 1780'lere doğru Mari kraliçesinden, ondan bin yıl sonra son Asur krallarının karılarına kadar birçok kraliçe, iktidarın gölgesinde kuşkusuz önemli bir rol oynamıştır; yüce eşlerini yatakta sevişirken ya da başka bir yerde başka şekilde etkiliyor ve örneğin, tahta istediği prensin gelmesini sağlamak için entrika çeviriyorlardı. Ancak, tarihte bir kadının tahta geçtiği yolundaki varsayım, yalnızca çok az sayıda kâhin tarafından öne sürülmüştür. Kuşkusuz kâhinler, İÖ 2500'e doğru Kiş kentinin başında bir kralın değil, eski bir "meyhaneci" olan Ku-baba adındaki güçlü bir kraliçenin olduğu yolundaki saygın bir geleneğe özellikle göndermede bulunuyorlardı.

Tanrıçaların silinmesi

Bu başlık sözcüğün tam anlamıyla tarihsel geleneğin içinde değil, mitoloji içinde yer alan birkaç dağınık konuyu çağrıştırmaktadır; mitolojinin gerçekliğin yansıtılma biçimi olduğunu ve bu yüzden de kendi hakkında dolaylı olarak tanıklık yapabileceğini hepimiz biliyoruz. İnsanların uyuşmuş, üzgün ve belirsiz "hayaletlerinin" ölümden sonra uyumaya gittiği, ayaklarımızın altında bulunan ve Cennet'in simetrik yarımküresi olan bu Cehennem Hükümdarlığı ilkin bir tanrıçaya atfedilmişti: Ereşkigal; bu Sümerce ad açıkça "Büyük Yeraltının Hâkimi" anlamına geliyordu. Bu doğaüstü kraliçe ancak çok daha sonraları, bir efsanede anlatılan maceralar sonucunda kocası olan Nergal adında bir tanrı ile erkini paylaşacaktır. Adına bakılacak olursa, Ereşkigal Sümer kökenlidir. Zira, oluşumunda büyük ölçüde Sümerlerin payı olan en eski yerel panteonda çok sayıda tanrıça yer alıyordu; Sümerler yok olup da geriye yalnızca Samiler kalınca, bu tanrıçaların sayısında büyük bir düşüş olmuştur. Sümerlerin, Samilere oranla, kadınlara ve kadına daha çok saygı gösterdikleri, kadın-erkek eşitliğine önem verdikleri ve kadına daha yüksek bir statü tanıdıklarının bir belirtisi değil midir bu?

Sümercede kaleme alınan, en geç İÖ III. binyılın sonlarına ait olması gereken ve tanrılarla tanrıçalar arasındaki evlilik ya da aşk ilişkilerini konu alan antik mitlerin bir çoğunda, yürürlükteki uygulama ve hukuk tarafından kabul gören ritüeller konusunda bildiklerimizle hiç de bağdaşmayan bazı öncelikler ve ayrıcalıklar tanınmaktadır bu tanrıçalara. Bu, kadınlara yönelik daha liberal ve daha "eşitlikçi" olan arkaik bir görüşün bir başka belirtisi olabilir; ancak, bu durum çok eski zamanlardan beri tanıdığımız bütün Samilerin tasavvurları, gelenekleri ve görenekleriyle taban tabana zıt olduğundan bunun Samilerde de böyle olduğunu söylememiz zordur. Bu da bizim en azından mantıksal bir tahminle, ülke uygarlığının diğer ana kaynağına, Sümerlere yönelmemizi sağlar.

Konuyla ilgili elimizde çok az bilgi vardır, olanlar da nazik bir durumda bulunmaktadır: Saygın bir geleneğin içinde kaybolmuş ve özellikle eski döneme ait olan bu verilerden elimizde yalnızca bazı parçalar kalmıştır ve çoğu zaman onlardan yararlanmak, onları ayırdetmek pek de kolay değildir. Ancak, bu verilerin hepsinde ortak noktalar vardır ve bu durum bunların değerini daha da artırmaktadır. Belgelerimize apayrı bir yön verebilecek yeni buluşlar yapılmadığı ve aksi kanıtlanmadığı sürece –ki bu, çok uzak bir ihtimaldir– bu verilerden şu sonuca varabiliyoruz: Her alanda erkeğin altında sayılmasına ve böyle muamele görmesine karşın, öyle görülüyor ki Eski Mezopotamya'da kadın, yine de, daha fazla saygı görüyor, hak ve özgürlüklerden daha çok yararlanıyordu. Bu belki de, eski ve gizemli Sümer kültürünün dolaylı sonuçlarından ve kalıntılarından biridir. Demek ki Sümer kültürü, kadın hakları konusunda, şu çok katı Samilerle aynı görüş açısına ve aynı değerler sıradüzenine sahip değildi.

Okuma Önerileri

J. Bottéro, "La femme dans l'Asie occidentale: Mésopotamie et Israël", *Histoire mondiale de la femme*, I, Paris, Nouvelle Librairie de France, 1965, s. 153-243.

—, "La femme, l'amour et la guerre en Mésopotamie ancienne, *Poikilia. Études offertes à Jean-Pierre Vernant*, Paris, École des hautes études en sciences sociales, 1987, s. 165-183. Ayrıca bkz. B. Lafont'un "Mari Sarayındaki Kadınlar" (s. 135 vd.) ve "Mezopotamya'da Nehir-Tanrı'nın Yargılaması" adlı makaleleri (s. 200).

Mari Sarayı'ndaki Kadınlar

Bertrand Lafont

Tarihçiler, hemen hemen yalnızca erkeklerin tarihini yazmaktadırlar. Fransızcada hem insanoğlunu (*anthrôpos*) hem de erkek cinsiyetli bireyi (*anêr, andros*) belirten çift anlamlı bir sözcüğün kullanılması, insanlığın diğer yarısının, kadınların temsil ettiği diğer yarısının tarihi konusundaki cehaletlerini ve bilgi eksikliklerini ara sıra itiraf etmek zorunda kalmamaları için pek uygundur belki de (bkz. s. 106 vd.).

Eski Yakındoğu'yla ilgili Tarihçinin elindeki yazılı belgeler bu bakımdan çok özgündür: Sümerler döneminden Helenistik çağa (İÖ 305) kadar Mezopotamya uygarlığını belirten 3 000 yıllık tarih boyunca, erkek birey birçok belgede, baba, erkek kardeş ve koca rolleriyle gösterilmiştir. Ancak, hemen hemen hiçbir zaman annelerden, kızkardeşlerden ve karılardan söz edilmemiştir. Belli bir uzmanlık alanıyla ilgili yapıtlar ancak kimi zaman efsanevi olan birkaç rahibe ve kraliçeden, Babil'deki bazı manastırların kapalı ve çok özel dünyasından söz etmekte, bazı "işkadınlarının" arşivleri ya da yasa "hükümleri" adı verilmesi uygun görülen Hammurabi metinleri kadınlara ilişkin bazı yasal haklara değinmektedir.

1986 yazında, Paris'te, "Eski Yakındoğu'da Kadın" konulu bir kolokyum yapıldı. Son on yılda, eski Yakındoğu toplumlarında kadının rolüne

ve statüsüne ilişkin bazı soruları yeniden sormamızı sağlayan yeni verilerin ortaya çıkması böyle bir girişime yol açmıştır. Bu konuyla ilgili bilgilerimiz özellikle Fırat kıyılarındaki eski Mari bölgesinde, Tell Hariri'de bulunan belgeler sayesinde tam anlamıyla yenilenmiştir.

Tell Hariri'den gelen arşivler, oldukça büyük bir belge yığını oluşturmaktadır: Akadcada (İbraniceyle Arapçanın akrabası olan bir Sami dili) çivi yazısıyla yazılmış yaklaşık 20 000 tablet; bir CNRS (Bilimsel araştırmalar merkezi) ekibine verilen bu tabletleri sökme işlemi şu an devam etmektedir. Bu tabletler yaklaşık 4 000 yıl öncesine aittir ve Zimri-Lim adlı son Mari kralının yönetimiyle ilgilidir; Zimri-Lim, babasının rakip bir krallık olan büyük Ekallâtum krallığına –şimdiki Musul (Irak) kentine yakın olan ve daha sonraları büyük Asur krallığının kurulacağı bölgenin merkezinde, Dicle kıyısında bulunan bir başkent– terketmek zorunda kaldığı tahtı yeniden ele geçirmiş ve sonrasında yaklaşık 15 yıl hüküm sürmüştü (İÖ 1775-1760). Bu arşivler, genel çizgileriyle iki büyük bölüme ayrılabilir: Bir yandan, Mari kralının komşuları, valileri, memurları ya da yakınlarıyla yapmış olduğu çok sayıdaki yazışma; diğer yandan, saraydaki günlük yaşamı yansıtan önemli idari ya da hesapla ilgili evrak dosyaları.

İmdi, Tell Hariri'de bulunan bu belgeler ilginç bir özellik taşımaktadır: Bunlar diğer belgelerin aksine, krallıktaki kadın nüfusuna ilişkin birçok metin, özellikle de doğumları ya da işlevleri gereği kimi zaman Mari Sarayı'nda ve devlet işlerinde önemli bir rol oynayan kadınlardan gelen birçok mektup içermektedir. Bu mektuplar "kadın yazışmaları[1]" adı altında toplanmıştır. Ayrıca, kral Zimri-Lim uzaktayken kraliçe Şiptu ile yaptığı yazışmaların yanı sıra, kralın ikici eşlerinden ve kızlarından, rahibelerden ya da yüksek mevki sahibi diğer kadınlardan gelen mektuplar da yer almaktadır. Kısacası, krallıktaki kadınların ve özellikle saraydaki soylu

1) Bu "Kadın Yazışmaları", büyük ölçüde 1967'de ve 1978'de, *Mari Krallık Arşivleri* koleksiyonunun 10. cildinde yayımlanmıştır (ARM X'da özet olarak verilmiştir). O günden bu yana, birçok araştırmaya konu olmuşlardır. Özellikle, 1984 ile 1985 yıllarında, *Mari. Annales de recherches interdisciplinaires* adlı bir uzmanlık dergisinin 3. ve 4. ciltlerinde, Mari arkeoloji heyetinin eski yazıtlar uzmanı J.-M. Durand bu konuyu tekrar ele almıştır. Ayrıca, belirtmek gerekir ki, metinlerin zamandizinsel sınıflandırılmasında kaydedilen gelişmeler sayesinde, günümüzde belgelerin yorumlanması kolaylaşmıştır; böylece metinler, zaman zaman kaydedilen oldukça emin ve kesin gelişmelere göre yavaş yavaş yeniden sınıflandırılabilmektedir.

kadınların durumu konusunda bizi iyice aydınlatan olağanüstü belgelerden oluşan eksiksiz dosyalar bulunmaktadır.

Bugünkü bilgilerimize göre, dönemin en büyük hanedanlarından birinin, Halepli kral Yarîm-Lim'in kızı kraliçe Şiptu, Zimri-Lim krallığının dördüncü yılında Mari tahtına geçmiştir. Gelmeden çok önce varolan bir krallık hareminde ilk eş ve kraliçe olarak yerini biraz geç de olsa alması kayda değer bir gözlemdir. Öyle görünüyor ki, gerçek anlamda sarayın ilk hanımı olabilmesi için ana kraliçenin ölmesini beklemesi gerekecekti; Adad-dûri adındaki ana kraliçe oğlunun yönetiminin altıncı yılında ölmüştür. Şiptu'dan kalan mektuplardan edindiğimiz izlenime göre –elbette bu mektuplarda yazdıkları formalite icabı değilse– kral eşine yürekten bağlıydı ve ona büyük bir ilgi gösteriyordu.

Kraliyet yazışmaları

Böylece kral, uzaktayken, krallığın kuzeyinde sık çıkan savaşlara gittiğinde, kraliçe ona mektup yazıyordu: "Hizmetçin Şiptu'dan efendime mektup. Sarayda her şey yolunda. Tanrıların tapınaklarıyla çalışma yerleri de öyle. Efendimin sağlığıyla ilgili olarak fala baktırdım. Ayın sonuna kadar kehanetler iyidir; ancak efendimin, şiddetli güneşin altındayken kendine dikkat etmesi gerekir!" (*ARM* X, 11).

Kuşkusuz hediye olarak birkaç giysiyle birlikte gönderdiği bir başka mektupta şöyle demektedir: "Hizmetçin Şiptu'dan efendime mektup. Umarım kralım düşmanlarını yener ve Mari'ye yüreği huzur ve sevinç içinde döner! Ve o zaman kralım, [kendisi için] diktiğim elbiseyi ve harmaniyi giyer" (*ARM* X, 17).

Başka bir yerde, Şiptu endişe etmektedir: "İçime büyük bir endişe düştü [...] Efendimden bir tablet gelse de yüreğim rahatlasa" (*ARM* X, 24).

Zimri-Lim'in ona gönderebildiği yanıtlardan biri şöyle: "Şiptu'ya efendisinden mektup. Duyduğun bir haberden ötürü canının sıkılmasından korkuyorum. [Gerçekten de] düşman, silahlarıyla beni hiç de korkutmamıştır. Her şey yolunda. Artık üzme canını" (*ARM* 123).

Ancak elimizdeki metinler, görünürde uysal ve sevgi dolu bir eş olan Şiptu'nun kişiliği konusunda bize pek fazla bilgi vermemektedir: Bulunan kanıtların en büyük bölümü, onun kraliçe olarak oynadığı rolle ilgilidir.

Daha önce de birkaç kez gördüğümüz gibi (ARM X, 11), uzakta bulunan krala yazdığı mektuplar şöyle başlıyor: "Sarayda, tapınaklarda ve çalışma yerlerinde her şey yolunda gidiyor." Bazen, bunlara "Mari kenti"ni de ekliyordu. Bu kentten de söz etmesi, kraliçe olarak kendisine verilen yetkilerin ne olduğunu belirlememizi sağlamaktadır: Hükümdar olmadığı zamanlar, sarayı istediği gibi yöneten odur. Kaldı ki, Zimri-Lim'in ona talimatlar gönderdiği ve bazı politik meselelerden onu haberdar ettiği bilinmektedir. Kraliçe böylece, kralın ve krallığın çıkarlarının teminatı olarak –ki, öyle görülüyordu–, kısmen de olsa, memurları, valileri, vs. denetleyebiliyordu. Yoksa, olağan dönemlerde, en çok iki alanla ilgilenmeyi tercih ediyordu: Ülkenin değişik tanrılarına yapılan ibadetlerin düzenlenmesi ve sarayda istihdam edilen yoğun işgücünün, özellikle kadın işgücünün "idaresi".

Soylu kadınların rolü ve durumuyla ilgili olarak, ayrıca elimizde Zimri-Lim'in çok sayıdaki kızının (krallığın ilk yıllarında, evli ya da evlilik çağında olan yaklaşık on kızı olduğu bilinmektedir) ifadeleri bulunmaktadır. Kral, gerçekte, sık sık evlilikle bağlaşma politikasına başvurdu: Kızlarının çoğunu, bazı komşu krallarla, özellikle Yukarı Mezopotamya'da (Suriye ve Türkiye arasındaki şimdiki sınır bölgesi) kendisine bağımlı olan krallarla evlendirmiştir. Kuşkusuz bunu "kralcıklar" üzerindeki nüfuzunu pekiştirmek amacıyla yapıyordu, çünkü oradaki iç savaşlar ve büyük hevesler, hükümdarlığının bütün politik yaşamını altüst etmişti. Yine de, Mari sarayındaki yaşam, şu "kuzeydeki kralcıkların" saraylarındakinden daha güzel olsa gerek. Her halükarda kızların babalarına gönderdikleri mektuplarda sıkça görülen yakınmalar ve eleştirilere dayanarak bu sonuca varıyoruz –Zimri-Lim'in bunlara pek aldırış etmediği sanılmaktadır.

Ancak kısa bir süre önce yeniden yorumlanan çok ilginç bir dosyada[2] ayrı bir vaka yer almaktadır: Mari kralı ile kuzey kentlerinden birinin, Suriye-Türkiye sınırına yakın olan ve Mardin (Türkiye) ile Haseke (Suriye) kentleri arasında bulunan İlânsurâ kentinin kralı Hâya-Sûmû arasında yapılan bağlaşmaya ilişkin belgeler. Zimri-Lim yaklaşık üç yıl arayla iki kızını, Şîmatum'u ve Kirûm'u, İlânsurâ kralıyla evlendirmiştir. Bu iki kızkardeşten büyüğü olan Şîmatum'un evliliği ve İlânsurâ'ya varışına ilişkin metinlerin yanı sıra, çeyizinde yer alan eşyaların ayrıntılı listesi

2) Bkz. J.-M. Durand, *Mari* 3, s. 162-180.

de elimizdedir: Çok sayıda pahalı mücevher, oldukça lüks elbiseler ve kumaşlar, çok değerli döşeme eşyaları, ve on kadar kadın hizmetçi.

Bununla birlikte, üç yıllık evlilikten sonra Kirûm ortaya çıkar. Şîmatum, Hâyâ-Sûmû'ya çocuk doğuramadığı için bu ikinci evliliğin yapıldığını düşünmekte haklı nedenlerimiz var. Kirûm, saraya gelir gelmez, açıkça bir kraliçe olarak davranmaya başlar. Kaldı ki, ablasınından açıkça daha sert bir yapıya sahip olduğu sanılmaktadır. O nedenle, babasına gönderdiği ilk mektuplarda, önemli politik sorunlardan söz ettiği görülmektedir. Gerçekten de, bundan böyle bu iki kızkardeşi karşı karşıya getiren rekabet çok kızışacaktır: O dönemin Babil hukuku ikincil eşleri, ilk eşin hizmetçileri konumunda gösterdiği için, esas mesele kimin birincil eş sayılacağıydı. Bu iki kızkardeşin her birinin mektuplarında açıkça görüldüğü gibi, bir dönem boyunca her ikisi de İlânsurâ'da konumlarını sağlamlaştırmak için babalarının desteğini almaya çalışmışlardır.

Ancak, Şîmatum bir süre sonra, babasına şu başlıkla başlayan kısa bir mektup gönderince, bu rekabet ansızın son bulur: "Kralıma, hizmetçisi Şîmatum'dan mektup. İkiz doğurdum: Bir oğlan ve bir kız çocuğu; Kralım, sevinebilir artık!" (*ARM* x, 26).

Kirûm, oyunu kaybetmişti. Bundan böyle, onu çok zor bir dönem bekliyordu: Öyle görünüyor ki, üstünlüğü yeniden ele geçiren Şîmatum, kızkardeşine kendisine çektirdiği sıkıntılı günleri pahalıya ödetmekten geri kalmaz. Böylece, Kirûm'un, maruz kaldığı birçok hakaretten yakındığı görülmektedir: Kadın hizmetçilerin bazıları ondan alınmıştır; her yerde hazır ve nazır olduğunu ileri sürmesine karşın, "artık onun görüşü hiç alınmamaktadır"; ve kuşkusuz yersiz bazı müdahaleleri nedeniyle, en önce kocasının sert davranışlarına, sonra da kızkardeşinin tehditlerine maruz kalmıştır.

Diğer kızkardeşlerinin bir çoğu gibi, kimi zaman "Yıldız'ım" diye hitap ettiği babasına işte bunlardan yakınmaktadır: "Yıldız'ıma, babama ve kralıma, kızın Kirûm'dan mektup [...] Hâyâ-Sûmû karşıma dikilip bana şöyle dedi: 'Başımıza vali mi kesildin? Seninle işim kalmadığında, Yıldız'ın gelip seni götürsün!' Sonra, en son hizmetçimi bile elimden aldı. Bir an önce beni burdan götürecek bir tek asker, hizmetçilerinden güvenilir birini bana gönderebilir mi Kralım? Şîmatum da karşıma dikilip bana şöyle dedi: 'Yıldız'ım ne isterse yapabilir bana, ama sen de benim her istediğimi yapacaksın!' Eğer kralım bana cevap göndermezse ve beni

burdan götürmezse, kesin öleceğim; artık yaşayamam!" (*ARM* X, 32 ve *MARI* III, 169).

Dramatik değilse de duygulu olan bu üslup, kuşkusuz önceki mektuptan kısa bir süre sonra Kirûm'un Yarîm-Dagan adlı biriyle babasına gönderdiği bir başka mektupta da görülür. Burada, Hâyâ-Sûmû'nun Kirûm'a, "Seninle işim kalmadığında" derken neyi kastettiği anlaşılmaktadır: "Yıldız'ıma ve Kralıma, kızı Kirûm'dan mektup. Şîmatum'un sözleri canımdan bezdirdi beni! Eğer kralım beni Mari'ye götürmezse kendimi çatıdan aşağıya atacağım. Yarîm-Dagan, her şeyi kralıma anlatsın! Bana gelince, gidip Hâyâ-Sûmû'ya dedim ki: 'Sen kralsın...; peki ben kimim? Zavallı bir hizmetçi mi? Bütün bunlar... beni canımdan bezdirdi! Beni Mari'ye götürmeleri için babam mektup yazsın, Mari'de yüksek bir mevki isteğinde bulunmayacağım artık. Ancak, şimdilik sana esenlikler diliyorum!' Bunun üzerine, krallar huzurunda sicimimi kesti (beni boşadı, ç.n.) ve dedi ki: 'Babanın evine defol git! Gözlerimi, eşimin yüzünden başka yana çevirdim.' Başka bir şey daha var: Kralıma sözünü etmiş olduğum kadını benden alıp Şîmatum'a verdiler" (*ARM* X, 33 ve *MARI* III, 170).

"Sicimi kesmek", Babillilerin boşanma ritüellerinde yer alan, çok iyi bilinen, simgesel ve temel bir davranıştır. Demek ki, burada küstah Kirûm'un öyküsünün son bölümünü anlattığı anlaşılıyor: Çok öfkelenen kocası, evliliği bozmaya karar vermiş ve törenle, herkesin önünde gerekli işlemleri yapmıştır. Burada sözü edilen krallar, kuşkusuz, Hâyâ-Sûmû'ya bağlı olan yerel yönetimlerin temsilcileri ile göçebe kabilelerin reisleridir. Diğer yandan, İlânsurâ kralının sözlerinin üzerinde durmakta yarar var: "Gözlerimi, eşimin yüzünden başka yana çevirdim" derken, kutsal kitapta yer alan ve "bir kadın seçmek" demek olan "gözleri bir kadına çevirmek" deyimine tamamen zıt bir deyim kullanmıştır.

Kirûm'u umutsuzluğa iten bu gözden düşüş, işte böyle son bulmuştur; bu kuşkusuz beklenmedik ve nihayet kendi eliyle hazırladığı bir sondur. Bu boşanmanın tam olarak ne zaman olduğu bilinmemektedir; ancak, kuşkusuz Kirûm'un İlânsurâ'ya gelişinden yaklaşık yedi yıl sonra söz konusu olmuştur, çünkü biliyoruz ki Zimri-Lim, krallığının on birinci yılında Suriye'nin en önce kuzeyinde sonra batısında yaptığı büyük bir gezi sırasında Hâyâ-Sûmû'ya uğramıştır. Ve söylendiğine göre, bunu fırsat bilip "İlânsurâ sarayını kurtarmıştır" –kuşkusuz, kızını saraydan geri aldığını belirtmek için kullanılan daha kibar bir deyiş.

Harem

Hem metinlere hem de arkeolojik kazı yerinde bulunan kalıntılara dayanarak yapılan yeni araştırmalar, Mari sarayındaki kadın, özellikle harem nüfusunu iyice anlamamıza olanak tanımıştır; oysa, daha düne kadar, bazıları kadınların saraydaki varlığını bile kabul etmiyordu. Bunun için, özellikle, saraydaki kadınların her birine bakımları ve aydınlanmaları için her ay dağıtılan yağ miktarlarının belirtildiği çok değerli bir kayıt dosyasından yararlandık. Bu belgeler –ki, bazıları çok kısa bir süre önce gün ışığına kavuşturuldu– kral Ekallâtum'un oğlu ve Zimri-Lim'in talihsiz rakibi (Zimri-Lim, sonunda onu Mari tahtından uzaklaştırmayı başarır) Yasmah-Addu'nun hükümdarlık dönemine aittir. Her birinde, belli bir sıraya göre kaydedilen kırka yakın kadın adı yer almaktadır; yanlarında ise, kendilerine düşen az çok önemli miktardaki istihkak oranları belirtilmiştir. Diğer yandan, istisnasız bütün bu metinlerin sonunda, haremin "kapıcıları" oldukları sanılan üç kişinin adları bulunmaktadır. Bu düzenli dağıtım emirleri, kuşkusuz, bu kırk kadın arasında gerçek anlamda bir sıradüzen olduğunu göstermektedir.

Ne yazık ki, daha sonraki dönemle, Zimri-Lim'in hükümdarlık dönemiyle ilgili olarak bizlere buna benzer bilgi verebilecek yalnızca birkaç metin bulunmaktadır elimizde ve bunlar çoğunlukla çok kötü durumdadırlar. Bu belgelerden çok önemli ancak eksik olan birinde, kadınların sayısının çok daha yüksek olduğu (40 yerine yaklaşık 250) ve kategorilerine göre dizildikleri görülmektedir; bu durum, haremin yapısı konusunda bir fikir yürütmemizi sağlamaktadır. Böylece, "yağ Dairesine" ilişkin bütün bu metinlerdeki bilgileri bir araya getirdiğimizde, haremdeki kadın nüfusunun dağılım biçimi ortaya çıkmaktadır:

–Kral ailesi (kralın annesi, ilk eşi, kızkardeşleri ve kızları): Bunlar, en büyük yağ payını almaktadır;

–Kralın nikâhsız karıları (ya da ikincil eşleri);

–"Şarkıcı" (*nârtum*) grubu: Gerçekte, bir diğer nikâhsız eş kategorisini oluşturduklarını anlamak gerekir (bkz. sonraki sayfalar, mektup *ARM* X). Bunlar, kendi aralarında "büyük" ve "küçük" şarkıcı diye ayrılıyordu ve bazı "kadın öğretmenler" (*mushâhizâtum*) tarafından eğitiliyordu;

–"İçeri kapanmış kadın" (*sekertum*) grubu: Bunların, haremin iç idaresinden ve iyi işleyişinden sorumlu oldukları sanılmaktadır, çünkü bu

kadınların bazılarına açıkça "aşçılık", "içki dağıtıcılığı" gibi görevler verildiği görülmektedir. Bir başka kategori de, *kezrêtum* kategorisiydi;

–Hizmetçiler, uşaklar ve kapıcılar.

Şu halde açıkça görülüyor ki, haremdeki bütün kadınlar kralın eşleri değildi. Mektuplar sayesinde, saray içindeki bu kadın nüfusunun nasıl düzenlendiğini, kadınların gerek kendi aralarında (sözgelimi, özellikle takı konusundaki tartışmalara ilişkin hikâyeler bulunmaktadır elimizde) gerekse kralla ya da krallıktaki diğer önemli kişilerle ne tür ilişkilere girdiklerini çok somut bir biçimde görebiliriz. Kimi kadınlar, "sıradüzen" kademelerini yavaş yavaş tırmanırken –örneğin, kimi zaman basit bir "şarkıcı" kademesinden "nikâhsız karı" kademesine yükselirken–, kimileri de, tersine, adları bile duyulmadan tamamıyla unutulup gitmektedir.

Bununla birlikte bu birkaç bilgiye dayanarak *Bin bir Gece Masalları*'nda olduğu gibi, yani Batılı olarak sık sık kafamızda tasarladığımız biçimiyle, haremağaları ve odalıklarıyla tam bir Doğu haremi olduğunu söylemek için dikkatli olmak gerekir.

Gerçekte, Mari'ye ilişkin metinlerin sözcük dağarcığında haremi belirtmek için özel bir terim olmadığı saptamasını yapmak zorundayız. Ayrıca, krallık sarayının kalıntılarında, kadınlara mahsus olduğunu gösterdiğimiz bölüm, kesinlikle, ne tamamıyla kapalı bir alan ne de bir hapishaneydi. Bu konuda ikna olmamız için, kralın hanımlarının ya da eşlerinin giriş-çıkışlarının imâlarla belirtildiği çok sayıdaki belgeye bir göz atmamız yeter de artar bile. Kuşkusuz, yalnızca "içeri kapanmış kadın" kategorisine ait olanların, büyük ölçüde işleyişinden sorumlu oldukları sarayın içinde kalmak zorunda oldukları sanılmaktadır.

"Yağ Dairesine" ilişkin tabletleri çözdüğümüzde, bir başka büyük sürprizle daha karşılaştık. Bunlar Zimri-Lim haremindeki birçok kadının, daha önceYasmah-Addu'nun hareminde de yer aldığını ortaya çıkarmamızı sağladılar. Şöyle ki: Selefi Yahdun-Lim'in –Zimri-Lim'in babası– haremindeki kimi kadınları Yasmah-Addu'nun hareminde de bulabildik. Yahdun-Lim'in bu kadınları, kuşkusuz, Ekallâtumoğulları Mari'yi ele geçirdikleri sırada "yakalanan" kadınlardan oluşmaktaydı. Ve Zimri-Lim, yaklaşık yirmi yıl sonra, Yasmah-Addu'yu tahttan indirince, aynı şekilde onun haremini de ele geçirmişti. Demek ki, düşman reisinin kadınlarına el koymak, o dönemdeki kral davranışının temel bir ögesi gibi görünmektedir. Böyle bir güç gösterisine son örnek olarak, uzun süreden beri

savaştıktan sonra yendiği Kuzey Suriye krallarının haremini kendi haremine kattığını saptadığımız (daha önce de belirtildiği gibi, hareminin sayıca büyük olması bundan ileri gelmektedir) Zimri-Lim verilebilir. Ayrıca, Tevrat'ın bir metninde bu uygulamanın bir yansımasını bulmak ilginçtir: Babası Davud'a başkaldıran Abşalom'a simgesel bir harekette bulunması önerilir; böylelikle Davud'a olan isyanını kesinleştirecek, gücünü kanıtlayabilecektir; bu simgesel hareket babasının haremini ele geçirmektir (2 Samuel XVI, 21).

Zimri-Lim'in ülkesinin kuzeyinde kazandığı zaferler sonucunda, kendi haremini nasıl artırdığına ilişkin elimizdeki kanıtlar, Mari'de kalan kraliçeye yazdığı mektuplardan oluşmaktadır. Örneğin, şöyle bir mektup var: "Şiptu'ya, kralından mektup. Ele geçirdiğim ve daha önce [sana] sözünü ettiğim ganimetler arasındaki kadın müzisyenlerle ilgili olarak, sonunda hiç birinin müzisyen olarak seçilmemesine karar verdim. Bu kızların sadece dokuma işçisi olarak kabul edilmelerini istiyorum. Eğer ganimetler arasında, özellikle bizzat seçtiğim kadın müzisyenler olursa, o zaman [onları sana] gönderirim" (*ARM* X, 125).

Bir başka mektupta ise değişik talimatlar verilmektedir: "Şiptu'ya, kralından mektup. Şu an, sana dokumacı kadın gönderiyorum [...] Aralarından otuz kadarını seç, ancak mümkünse, tepeden tırnağa kadar kusursuz olsunlar. Sonra da onları Varadilişu'ya emanet et de onlara Subar müziğini öğretsin, ki böylece statüleri değişsin. [Ayrıca] Onlara, itici görünmesinler diye, nasıl beslenmeleri gerektiği konusunda talimatlar ver" (*ARM* X, 126).

Bu son mektuptan açıkça anlaşılıyor ki, kral, taşıdığı estetik kaygılar ve niyetler nedeniyle "şarkıcılarının" sanatsal ya da müziksel yeteneklerinden daha çok fiziksel niteliklerine öncelik vermekte tereddüt etmiyordu. İstediği "statü değişikliği"ne gelince, kuşkusuz, "dokumacı" (en düşük kadın unvanı sayılıyordu) kategorisinden, daha yüksek olan "şarkıcı" kategorisine geçiş anlaşılmaktadır.

Ancak, farklı yerlerden kadınların getirilmesi sonucu saraydaki nüfus yoğunluğu kuşkusuz çok artmış, bu ise özellikle salgın hastalıkların baş gösterdiği dönemlerde bazı ciddi sakıncalara neden olmuştur. Değişik mektuplar arasından şu iki mektupta, söz konusu olayın yankıları görülmektedir: "Şiptu'ya kralından mektup. Nanna'da, *simmum* hastalığı varmış ve [buna karşın] saraydaki kadın hizmetçilerle çok yakın ilişki içinde

olduğundan, dokunur dokunmaz birçok kadına bu hastalığı bulaştırıyormuş. Şimdilik, içtiği kupadan kimse içmesin, oturduğu koltuğa kimse oturmasın ve yattığı yatağa kimse yatmasın diye kesin emirler ver ki, basit bir dokunuşla hastalığını başka kadınlara bulaştırmasın. Bu *simmum*, çok bulaşıcı bir hastalıkmış!" (*ARM* X, 129 ve *MARI* III, 144).

Simmum, deride kızıl lekeler ve sivilce döküntüleriyle kendini gösteren bir hastalıktı. Bulaşıcıydı ve ölümcül olabiliyordu. Demek ki, burada alınan önlemler yalnızca koruyucu nitelikteydi: Mari'ye ilişkin başka belgelerde doktorlara rastlamamıza karşın, burada onlardan söz edildiği hiç görülmemektedir. Ancak, Zimri-Lim'in eşine yazmış olduğu bir başka mektuptan da görüleceği gibi, kimi zaman bulaşma risklerini ve hastalığı yok etmek için çok katı çözümler düşünülmüştür: "Bana sözünü ettiğin [Summudum'la ilgili olarak] kadına, özellikle birçok kadına bu kötü *simmum* hastalığını bulaştıracak bu kadının hastalığına gelince. Bu kadın, [öyleyse] ayrı bir odada otursun. Kimse de onu ziyaret etmesin! Ve eğer, korktuğum gibi –Summudum'la ilgili kehanetler iyiye delalet olmadığına göre– ona ayrı bir oda bulunamazsa, tedavi sonucunda ölse ya da hayatta kalsa bile, [başka] kadınlar da bu hastalığa yakalanacaktır. Bu durumda, kadın yalnız başına ölsün. Böylece hastalık duraklayacaktır" (*ARM* X, 130 ve *MARI* III, 144). Demek ki, açıkça kadının ölüme terkedilmesi öneriliyordu. Bu hikâyede, bu köklü önlemin ne kadar etkili olduğu konusunda bize herhangi bir bilgi verilmemektedir!

Mezopotamya toplumu, tarihi boyunca, katı bir ataerkil aile anlayışına dayalı kalmıştır; ayrıca, Mari toplumunun büyük ölçüde göçebe bir niteliğe sahip olması, bu anlayışı daha da güçlendirmiştir. Tell Hariri'de bulunan belgeler, yaklaşık dört bin yıl önce kadının rolü ve toplumsal durumunun bu bağlamda nasıl olduğu konusunda kısmen de olsa bizlere açıklamalar getirmektedir. Kuşkusuz, bu metinler sayesinde, özellikle kadınların küçük bir azınlığı aydınlığa kavuşturulmuştur: Kralın yakın çevresindeki kadınlar. Ancak, ister toplumsal ve ekonomik ister politik ve dinsel alanlarda olsun, bu kadınların krallığın yaşamında ne kadar önemli bir yer tuttukları açıkça görülmektedir. Kralın özel işleriyle devlet işlerinin birbirinden pek ayrı olmamasını, kimileri, ataerkil Mari krallığının kendi göçebe kökenlerinin etkisinde kalmasına bağlamaktadır. Böylelikle kadın, ev işlerinde olduğu gibi, sarayın, dolayısıyla krallığın işlerine de ortaktı.

Ayrıca, kimi zaman, Mari'ye ilişkin tabletlerin içeriğiyle kutsal kitaplar arasındaki benzerlikler de dikkatimizi çekmektedir. Daha birçok benzerlik bulunmaktadır (kurumlar, dil olguları, vahiy, vb.). Ancak unutmamak gerekir ki, Zimri-Lim'in krallığıyla kral Davud'unki arasında yaklaşık 8 yüzyıllık bir zaman farkı vardır. Bütün bu benzerliklere karşın, eski Sami dünyasındaki değişik toplumsal-tarihsel bağlamların ve birçok kültürel alanın özgüllüğünü görmezlikten gelemeyiz.

Okuma Önerileri

Mari ve Tarihi Konusunda Sentez Kitapları

S. Dalley, *Mari and Karana. Two Old Babylonian Cities*, Londra, Longman, 1984.
Histoire et Archéologie dergisinin Mari'yle ilgili özel dosyası, 80. sayı, Şubat 1984.
A. Parrot, *Mari capitale fabuleuse*, Paris, Payot, 1974.

Eski Yakındoğu'da ve Mari'de Kadınların Rolüne İlişkin Yazılar

F. Batto, *Studies on Women at Mari*, Baltimore Johns Hopkins, 1974.
J. Bottéro'nun *Histoire mondiale de la femme* adlı yapıtı, I. cilt: *L'Antiquité*, Paris, PUF, 1965, s. 153-266.
G. Dossin, *La Correspondance féminine*, *Archives royales de Mari*'nin X. cildi, Paris, Geuthner, 1978.
J.-M. Durand ve J.-Cl. Margueron, "La question du harem royal dans le palais de Mari", *Journal des savants*, Ekim 1980, s. 253-280.
Bir sergi kataloğu (Petit-Palais Müzesi, Ekim 1983 / Ocak 1984).
Au pays de Baal et d'Astarté, 10 000 ans d'art en Syrie, Paris, AFAA, 1983.

Şu An Yapılmakta Olan Araştırmalarla İlgili En Son Bilgiler

Mari. Annales de recherches interdisciplinaires, cilt 1-7, Paris, Recherches sur les civilisations, 1982-1992.

Doğu'nun Gizemli Kraliçesi Semiramis

Georges Roux

Semiramis: Hafızamıza yabancı olmayan hem hoş hem de çekici dört heceden oluşan, pek çok kimsenin tanıdığı ve çoğunlukla, Babil'le ve "asma bahçeleriyle" belli belirsiz ilişkilendirilen efsanevi ve şehvet düşkünü bir Doğu kraliçesini çağrıştıran bir ad. Ancak, kaç çağdaşımız bu Semiramis efsanesini bilmektedir? Ayrıca bu efsanenin bütün Yunan-Roma Antikçağı boyunca çok büyük rağbet görmesine karşın, daha sonraları, Rönesans'tan XIX. yüzyılın ortalarına dek gözden düşüp unutulduğunu kaç kişi anımsamaktadır? Gluck ile Rossini bu kraliçeyi bir opera kahramanı olarak, Voltaire'in kısa bir süre sonra taklit edeceği Crébillon ise, bir trajedi kahramanı olarak işleyeceklerdir. Vivaldi'nin ardından, yaklaşık on iki İtalyan besteci, bazı yapıtlarına onun adını vermiş, ve birçok ressam da konu olarak onu seçmiştir. Degas, büyük Degas bile, 1861'de tumturaklı tablolarının sonuncusunda onu işlemiştir. İşin en tuhaf tarafı şu ki, bu eski ve yeni sanatçılarla yazarlar, bunun bir efsane olduğunu bile bile, Semiramis gerçeğine inanmışlardır; çünkü, uzun süre önce kaybolmuş olan Asur ülkesi konusunda hemen hemen tek bildikleri şey bu kraliçeyle eşi Ninos idi, ayrıca Nimrod'la şu ünlü Sardanapalus'u da unutmamak gerekir.

XIX. yüzyılın sonunda, Mezopotamya'daki kazılardan çıkan metinler sayesinde, bu ülkenin gerçek tarihini öğrenebildik. Ve işte o zaman, Asurbilimcilerle tarihçiler bazı sorular sormaya başladılar: Bu efsane neleri kapsıyordu? Gerçekten Semiramis diye biri var mıydı? Varsa, bu kadın nasıl ve neden kraliçe oldu? Eskilerin zihninde nasıl olup da bu kadar büyük bir öneme sahip olmuş, uzunca bir zaman bir sürü erkek –ve hem de ne kadar erkek!– hükümdarlar tarafından kurulan bir hükümdarlığın bütün gücünü ve görkemini sonunda tek başına nasıl simgeleştirebilmiştir?

Öncelikle, İÖ I. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı yazar Sicilyalı Diodoros'un *Bibliotheke* adlı kitabının ikinci cildinde anlattığı biçimiyle Semiramis efsanesini gözönünde bulundurmadan bu sorunu ele alamayız; "tanıdığımız bütün kadınların en ünlüsü" diye nitelendirdiği kadının en eksiksiz ve en ayrıntılı hikâyesini ona borçluyuz.

Semiramis efsanesi

Semiramis, Filistinlilerin, kendi adlarını alan ülkenin, Filistin'in Akdeniz kıyısı üzerinde kurdukları Askalon kentinde doğdu. Askalon'un koruyucusu tanrıça Derceto ile "ona bir kurban sunacak olan" adı belirsiz yakışıklı bir delikanlı arasındaki yasak aşkın ürünüdür. Doğumdan sonra, Derceto utancından kendi âşığını öldürür, çocuğu "ıssız ve taşlı bir yere" bırakır, sonra da tapınağının yanındaki göle atlayıp anında balığa dönüşür. Neyse ki, yakınlarda yuva yapmış birçok güvercin bebeğe bakar: Kimileri onu kanatlarıyla ısıtır, kimileri de gagalarıyla ona önce süt, sonra da sığırtmaç kulübesinden aşırdıkları peynirleri verirler. Belli bir süre sonra, söz konusu sığırtmaçlar o "eşsiz güzellikteki" küçük kızı bulup krallık ağıllarının Simma adındaki başkanına teslim ederler; Simma ona Semiramis adını verir ve onu büyük bir özenle yetiştirir. Diodoros'a göre, bu ad, "Suriyelilerin dilinde[1]" güvercin sözcüğünün biraz değişikliğe uğramış bir biçimidir.

Yıllar bir birini kovalar. Semiramis artık evlilik yaşındadır ve "güzellikte bütün arkadaşlarını geçmektedir". Ne var ki, günlerden bir gün,

1) Klasik yazarlar uzun süre, Suriye'yi Asur ülkesiyle karıştırmışlardır. Diodoros'un sözünü ettiği "güvercin" sözcüğü, büyük bir olasılıkla, Asur dilindeki *summatu*'dan gelmektedir, ancak "Semiramis" sözcüğü kesinlikle bundan türemiş olamaz.

bütün Suriye'nin Asurlu valisi olan Onnes ağılları ziyaret eder ve Doğu'nun âdetleri gereği, Simma'nın konuğu olur. Onnes, genç kızı görür görmez âşık olur ve ona evlenme teklifinde bulunur, onunla evlendikten sonra da onu Ninova'ya götürür. Burada, iki çocuk doğuracaktır genç kadın: Hyapate ile Hydaspe. Ancak Onnes o sırada, Ninova'nın kurucusu olan ve "tarihte ilk Asur kralı diye bilinen" hükümdarı Ninos'un ordusuna katılmak zorundadır. Mısır dahil, neredeyse bütün Yakındoğu'yu fethetmiş olan Ninos, günümüzde aşağı yukarı Afganistan'ın kuzeyine denk gelen bir ülke olan Baktriane'yi almayı kafasına koymuştur. Birçok kenti aldıktan sonra, nihayet başkent Baktra önlerine gelir; ancak kent güçlü bir şekilde tahkim edildiği ve büyük bir gayretle savunulduğu için, bir süre hiçbir ilerleme gösteremez. Asur ordugâhında beklemekten canı sıkılan Onnes, eşi Semiramis'i oraya getirtir: Yalnızca kendi zevki için değil, eşi özellikle son derece zeki ve iyi bir nasihatçı olduğu için. "Erkek mi kadın mı olduğunu belli etmeyen" bir kılığa giren Semiramis, Baktra'yı savunan düşman askerlerinin, her Asur saldırısında, yüksek bir yere kurulan kalelerini bırakıp kentin alt tarafındaki surlarda çarpışan arkadaşlarına yardım etmeye gittiklerini farkeder. Bu saldırıların biri sırasında, birkaç askerle birlikte, tehlikeli bir patikadan tırmanıp kaleye girer. Bunun üzerine moralleri bozulan Baktra sakinleri teslim olurlar; nihayet başkent ele geçirilir ve gerektiği gibi yağmalanır. Ninos, bu kadının cesaretine hayran kalır, onu hediyelere boğar ve, kuşkusuz, ona vurulur. Onnes'e, karısını kendisine vermesini ve bunun karşılığında ona kendi öz kızını vereceğini söyler. Ancak, Onnes reddedince, hükümdar onu gözlerini oydurmakla tehdit eder. Korkuya kapılan zavallı Onnes kendini asar. O zaman, Ninos, Semiramis'le evlenir; böylece Asur kraliçesi olan Semiramis'ten Ninvas adında bir oğlan doğar.

Ancak, kısa bir süre sonra Ninos, imparatorluğu eşine emanet ettikten sonra, Ninova'da ölür. Bundan böyle tek başına hükümdar olan Semiramis, 42 yıl boyunca hüküm sürecektir. Ve ilk iş olarak, kocasını "kralların sarayında" gömdürür ve mezarının üzerine büyük bir teras yapılmasını emreder. Daha sonra, "şöhrette selefini geçme" isteğiyle yanıp tutuşan Semiramis, Mezopotamya'da, tutkusuna layık bir kent kurmaya karar verir: Babil kenti. Dünyanın her yerinden mimarlar getirtir ve art arda yaklaşık 360 stad (yaklaşık 70 kilometre!) uzunluğundaki kale duvarını inşa etmeleri için 2 milyon işçi toplar; bu duvarın 250 tane kulesi vardır

ve o kadar geniştir ki, yan yana en az iki tane savaş arabası geçebilir; rıhtımının uzunluğu 30 kilometredir; Fırat üzerinde büyük bir taş köprü ile bu köprünün her iki tarafında, çok güzel bir şekilde süslenmiş iki yuvarlak saray bulunuyordu; bu iki saray, bir yeraltı geçidiyle birbiriyle bağlanmıştı ve bu geçidi yapmak için, nehrin akış yönü değiştirilmek zorunda kalınmış ve suları sonradan kazılan çok büyük bir gölete akıtılmıştı. Semiramis, Zeus için bir tapınak ("Babilliler, Belos adını vermişlerdi ona") yaparak eserini tamamlar; altın heykellerle süslenmiş olan tapınak, Ermenistan dağlarında yontulmuş olan ve kentin merkezine dikilen devasa bir monolitten oluşuyordu. Halk arasındaki söylentilere ve Babil ülkesi rehberlerine göre, Semiramis'le ilişkilendirilen asma bahçelere gelince, Diodoros onları uzunca tasvir eder, ancak bu kraliçenin halefi olan bir "Suriyeli" kralın eseri olduklarını belirtir. İÖ III. yüzyılın başında ülkesinin tarihini Yunancayla yazan Babilli bir rahip olan Bel-Usur'a göreyse, Med kökenli eşi Amytis'e hoş görünmek ve ona kendi dağlık ülkesini hatırlatmak için Nabukadnezar tarafından yapılmışlardır.

Semiramis Babil'i kurar kurmaz, krallığını gezmeye koyulur ve her geçtiği yerde, sonsuza kadar adını taşıyacak olan muhteşem yapıtlar bırakır. İran'ın batısında dağlık bir bölge olan Med ülkesiyle işe başlar. Bagistana'da bir bahçe yaptırır (Yunancada *paradeisos*, ki Fransızcadaki "paradis" –cennet– sözcüğü buradan gelmektedir) ve kente bakan çok büyük bir kayanın en tepesine "Suriye harfleriyle" bir yazıt kazdırır. Khauon'da, uzun süre kalıp gönül eğlendirdiği bir sarayın etrafında da bir bahçe yaptırır. Diodoros kraliçenin bu sarayda sürdüğü sefih yaşamı birkaç sözcükle özetler: "Krallıktan mahrum olma kaygısıyla tekrar resmen evlenmek istemedi; ancak, ordusundaki en yakışıklı erkekleri seçiyor ve aşk yaptıktan sonra, onları ortadan kaldırıyordu."

Daha sonra, Ekbatana'ya doğru yürürken, "uçurumlarla dolu" büyük bir dağın, Zagros (Zarkaios) dağının yamaçlarına ulaşır. Ancak, bir an önce Ekbatana'ya varmak istediği için, dağın etrafında dolanmak yerine, engebeli kayalıkları düzleştirip uçurumları doldurtur ve böylece kestirme bir yol yaptırır. Ekbatana'da da, bir krallık sarayı yaptırır ve Oronte (*Alvand*) tepesinin altından bir kanal kazdırıp, tepenin ötesindeki büyük bir gölden bu kente su getirtir.

Kraliçe, Med ülkesinden Pers'e geçer ve "Asya'da sahip olduğu diğer bütün ülkeleri bir uçtan bir uca kateder"; yolu üzerinde, her yerde dağ

yolları açar ve ovalarda yapay tepecikler üzerinde kamp kurar; kâh kurmuş olduğu kentlerin kalıntılarının olduğu, kâh ölmüş generallerinin mezarlarının bulunduğu tepelerdir bunlar. Sonra da, geri dönüp batıya doğru yönelir. Ve nihayet Mısır'a gelir ve "kâhine, ne zaman öleceğini sormak için" Siwah vahasında bulunan Amon tapınağına uğrar. Neredeyse bütün Libya'yı dize getirdikten sonra, "ilginç şeyler keşfetmek amacıyla" Etiyopya'ya kadar gider.

Daha sonra, o ana kadar hiç kimsenin fethedemediği bir ülke olan Hint ülkesine yapmayı tasarladığı büyük seferin kalkış noktası olan Baktra'da görürüz onu. Savaşın zor olacağını ve İndus'u katedip, hasımı olan Hint kralı Stabrobates'in sayısız orduları ve korkunç filleriyle karşı karşıya geleceğini bilmektedir. O nedenle, üç yıl boyunca, büyük bir özenle bu sefere hazırlanır; 3 milyon piyade eri, 500 000 süvari, 100 000 savaş arabası ve bir o kadar develi er toplar; sökülebilen gemilerden oluşan bir filo inşa etmeleri için Fenikeli, Suriyeli ve Mısırlı ustalar getirtir. Dahası, büyük bir gizlilik içinde, samanla doldurulmuş 300 000 siyah öküz derisinden yapılmış ve kendilerini hareket ettiren develeri saklayan sahte filler yaptıracaktır. Her şey hazır olduğunda, saldırıyı başlatır. Hintliler, bir deniz savaşında yenilince, peşlerinde Asurlular olduğu halde, İndus'un doğu kıyısına doğru çekilirler, sonra da gerçek fillerle karşı saldırıya geçerler. Çok şiddetli geçen çarpışmalar sonucunda, Semiramis'in orduları büyük kayıplar verir. Stabrobates'in okuyla kolundan ve mızrağıyla hafifçe sırtından yaralanan Semiramis, kaçıp Ninova'ya döner.

"Hindistan dışında bütün Asya'nın hâkiminin" işi bitmiştir artık. Bu bozgundan bir süre sonra, Siwah'taki Amon kâhininin de önceden bildirdiği gibi, oğlu Ninyas ona karşı suikast hazırlar. Semiramis, altmış iki yaşında olduğu ve savaşmaktan bıktığı için, krallığı oğluna bırakıp gizemli bir şekilde ortadan kaybolur. Diodoros'un söylediğine göre –ki, kendisi de buna pek inanmıyordu–, "birkaç mitoloji uzmanı, onun güvercine dönüşüp, evine konan şu kuşların birçoğuyla birlikte uçtuğunu iddia etmektedir".

Ninyas'a gelince, "işsiz güçsüz bir halde hayatın zevklerinden sonuna dek yararlanarak", hareminin bir köşesinden huzur içinde saltanatını sürdürecektir. Ardılları da, Sardanapalus'un hükümdarlığına değin "otuz nesil" boyunca aynı şeyi yapacaklardır; "Asur imparatorluğu 1 360 yıldan fazla ayakta kaldıktan sonra, bu kral döneminde Medlerin eline geçer".

Bir efsanenin anatomisi

Okuduğumuz bu hikâyeyi Diodoros uydurmamıştır: Onu, büyük ölçüde, birkaç kez sözünü ettiği Ktesias'tan almıştır. Karia'nın (Türkiye'nin güneybatısı) Knidos kentinde doğan bir Yunanlı doktordu Ktesias. İÖ 415'e doğru, Pers'e göç etmiş ve II. Artakserkses sarayında bu mesleği icra etmiştir. 397'de, doğduğu kente geri dönmüş ve birçok yapıt kaleme almıştır. Bunların arasında, Hindistan'ın tarihiyle (*Indica*) Pers'in tarihi (*Persica*) yer almaktadır. *Persica*'da uzun uzun Asur ülkesinden söz ediyordu ve bu yapıtı o kadar büyük bir başarı kazandı ki, İS II. yüzyıla dek, birçok Yunan ve Latin yazara örnek oluşturmuştur. Ne yazık ki, Ktesias'ın yazıları kaybolmuştur; onları, bazı alıntılardan ve IX. yüzyılda Bizans patriği Photius'un *Bibliotheke* adlı büyük yapıtında onunla ilgili olarak verdiği özet bilgiden tanıyoruz.

Eskilere göre Ktesias'ın iki üstün niteliği vardı: Photius'un "çok hoş" diye nitelediği bir stil ile onun "hikâyeleri" tarihe yeğlemesini sağlayan aşırı bir imgelem gücü. *Persica*'yı yazarken Ahameniş hanedanının krallık arşivlerinden yararlandığını ileri sürmesine karşın, özellikle Doğu'nun halk geleneğinden bazı ayrıntılar aldığı sanılmaktadır –ki, büyük bir olasılıkla Semiramis öyküsünü de buradan almıştır. Kaldı ki, bu efsanenin birçok değişkesi bulunuyordu. Bunların birinde –Diodoros, öyküsünün sonuna özet halinde eklemiştir bunu– Semiramis, cazibesi sayesinde "bir Asur kralıyla" evlenen güzel ve kibar bir fahişe olarak gösterilmektedir. Büyük bir hırsa kapılan Semiramis, krala beş gün içinde tahtını kendisine vermesini söylemiş ve zavallı adam kabul etmiştir. İlk gün şölenlerle geçmiş, ancak ertesi gün onu hapse attırıp imparatorluğu ele geçirmiş ve "ihtiyar oluncaya kadar hüküm sürüp birçok büyük işler başarmıştır".

Ktesias'ın derlediği ve Diodoros'un aktardığı Semiramis efsanesi, bu şekilde kabataslak ele alındığında bizi düş kırıklığına uğratabilir. Çünkü, hiçbir "sürpriz", derin düşünce, ahlak dersi ya da açık saçık ayrıntı içermemektedir, ayrıca Gılgamış destanı ya da Odysseus'un serüvenleri yanında cılız kalmaktadır. Akıl almaz şeylere, şaşılacak şeylere yalnızca hikâyenin başında ve sonunda rastlamaktayız ve bunlar, ortak Doğu ve Yunan efsanelerinin eski kaynaklarına dayanmaktadır. Bir tanrıçanın kızı olan kahramanımız, yarı yarıya tanrısal bir özellik taşımaktadır, kaldı ki, eski Mısır ya da Sümer krallarından Roma imparatorlarına kadar kaç kral

tanrıların soyundan geldiğini iddia etmedi ya da kendini kutsal olarak ilan etmedi ki! Terkedildikten sonra kral ya da kahraman olan çocuk teması da az işlenmemiştir: Akadlı Şarrukin, Musa, Kyros, Oidipus, Perseus, Romulus ve daha birçok ünlünün yazgısı bu olmuştur. Hikâyenin göğe yükselme ya da biçim değiştirme şeklinde ölümle sona ermesi bütün mitolojilerde rastlanan bir olgudur.

Gerçekten de, Semiramis'in öykünün esas bölümünü oluşturan başarıları insani planda yer almaktadır: Savaşlar, fetihler, kentler, saraylar, parklar, su getirme çalışmaları; bunlar, değişik derecelerde, bütün zamanların ve ülkelerin eşsiz yapıtlarıdır ve herkes biliyor ki Asurlular, özellikle askerlik ve mühendislik alanlarında çok büyük başarılar elde etmişlerdir. Ayrıca, bu başarılarının gerçekleştiği mekânlar, Ekbatana (Hamadan) gibi günümüzde halen yaşayan ya da Baktra (şimdiki Belh), Ninova ve Babil gibi ölü, ancak fethedilmiş olan gerçek kentlerdi. Ancak, burada akıl almaz olan, askerlerin ya da işçilerin sayısı, girişilen işlerin büyüklüğü ya da özgünlüğü ile anıtların ve sanat eşyalarının boyutlarıdır. Sözgelimi, Semiramis'in, Ninos'un mezarı üzerinde yaptırdığı "teras", büyük bir olasılıkla, Asur ülkesi krallarının çoğunun gömülü bulunduğu eski başkent Asur'daki *zigguratʼ*tır (çok katlı bir kule); bu kule, kocaman gövdesiyle, bir falez üzerinde kurulmuş olan ve çok uzaklardan görülebilen kente bakıyordu, ancak, kuşkusuz Ktesias'ın iddia ettiği gibi 9 stad (1 700 metre) uzunluğunda olamazdı.

Aynı şekilde Bagistana, Behistan'ın eski adıdır; efsanede üzerinde kraliçenin bir yazıtının kazılı bulunduğu ve 17 stadlık (2 850 metre) uzunluğuyla bütün ovaya bakan kayalık gerçekte vardır, ancak yalnızca 166 metre uzunluğundadır ve üzerindeki yazıt Pers kralı Dareios'a aittir. Babil'de, 17 (70 değil) kilometre uzunluğunda bir sur duvarının yanı sıra, bir köprü, bir rıhtım ve birçok saray kalıntıları bulunmuş olsa da, bu sarayların hiçbiri yuvarlak değildi ve hiçbirinin 12 kilometrelik bir çevre uzunluğu yoktu. Belos (Marduk) tapınağında olduğu söylenen 24-30 ton ağırlığındaki altın heykeller, 10 tonluk altın buhurdanlar ile 24-30 tonluk iki kulplu altın şarap testileri bizleri hayretler içinde bırakmaktadır! Öyle görünüyor ki birçok Amerikalı turist gibi, eski Yunanlılar da abartılı rakamlardan pek hoşlanmaktaydı. Hem hayranlık duyulan hem de korkulan Uzakdoğu, Yunan "tarihçilerine" göre, harikalar diyarından başka bir şey olamazdı.

Bu Herkül'e yaraşır işleri yaptıran kişi olağanüstü bir kişidir, ancak insanüstü biri değildir. Çok güzel, cinsel istek uyandıran, şehvet düşkünü ve zalim bir kadındır; çünkü, bir gecelik âşıklarını kurban etmektedir. Ama, aynı zamanda oldukça zeki, güçlü, gözüpek ve yorulmak nedir bilmeyen biridir de; kral olan eşinden daha fazla ihtirasa ve daha üstün strateji becerisine sahiptir. Kısacası Semiramis, erkek özelliklerine de sahip olan üstün bir kadındır; onun hem dişil hem eril özelliğini, bir yandan giydiği elbise, diğer yandan bu erkekçe kraliçeyle onun zevkine düşkün, zayıf yaratışlı ve ödlek olan oğlu ve halefi Ninyas'ın oluşturduğu karşıtlık belirginleştirmektedir. Kadın kahramanımızın bu özelliklerini tekrar ele alacağız.

Bu efsaneden, Semiramis'in yaşadığı sanılan dönemle ilgili birkaç bilgi edinilebilir mi? Burada belirtilen dört hükümdardan ikisi, kocası ve oğlu, ilk bakışta kurgusal gibi gelmektedir, çünkü yakından ya da uzaktan adı Ninos'a ve Ninyas'a benzeyen hiçbir Asur kralı yoktur; büyük bir olasılıkla bu iki ad, Ninova'nın Asurcadaki adı *Ninua*'dan türemiştir ve bu kenti simgelemektedir. Stabrobates, daha çok Yunancayla yazılan bir Hint adına benzemektedir, ancak başka hiçbir metinde bu kralın adına rastlanmamıştır. Kaldı ki, Semiramis'in Hindistan'a düzenlediği sefer, Büyük İskender'inkiyle (327-325) büyük benzerlikler taşımaktadır; ancak, Herodotos'un (yaklaşık olarak 420'de ölmüştür) çoktan bildiği ve Ktesias'ın 370'ten beri anlattığı bir öyküyü süslemek amacıylaYunan döneminde sonradan yapılan bir ilave değildir bu. Ayrıca, Büyük İskender döneminden kısa bir süre sonra Hindistan'da Yunan büyükelçisi olan ve coğrafyacı Strabon'la tarihçi Arrianus'un adını andığı Megasthenes, Semiramis'in Hindistan'ı keşfetmeye kalkışmadan önce öldüğünü belirtmektedir. Sardanapalus'a, başka bir deyişle Asurbanipal'a (668-627) gelince, kendisi kuşkusuz gerçek bir kişiliktir, ancak efsanede bu kral Ninyas'ı ayıran 30 kuşak (yaklaşık 1000 yıl) iki tarihsel işaretle bağdaşmamaktadır: Asurluların, Asarhaddon döneminde başlayan ve Asurbanipal döneminde biten Mısır üzerindeki hâkimiyeti ve 734'te Askalon'a el koymaları. En son olarak, belirtmek gerekir ki, 612 ve 609 yılları arasında, Asur imparatorluğunun yıkılmasından sonra Nabupolasar ile özellikle Nabukadnezar'ın kuşku götürmez bir şekilde kurdukları bir kent olan Babil'in bir Asur kraliçesi tarafından kurulduğu yolundaki sav açıkça tarihe aykırı bir savdır.

Görüldüğü gibi, bu tahminler hiçbir kesin sonuca götürmemektedir, ancak genel bağlama bakıldığında, Semiramis'in "Yeni-Asur" adı verilen

dönemde, yani İÖ IX yüzyılın başlangıcı ile VII. yüzyılın sonları arasında yerleştirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Asur ülkesinde, bu üç yüzyıl sırasında, bu efsanevi kadına örnek teşkil edebilecek bir kraliçe yaşadı mı? 1843'te Asur bölgesinde arkeolojik kazılara başlandığında işte bu soru soruluyordu. Asurluların kendi yazıtları bu soruyu yanıtlamaya yardımcı olabilecek herhangi bir bilgi sağlayabilecek mi acaba?

Sammuramat, Sarayın Hanımı

1853'te, Nimrud'daki (eski Kalhu) İngiliz kazılarını yöneten Henry Layard'ın yardımcısı Hormuzd Rassam, büyük tanrı Nabû'nun tapınağı olan Ezida'nın girişinde küçük tanrılara ait iki heykeli toprak altından çıkardı. Bu heykellerin biri üzerinde, Bêl-tarsi-iluma adındaki Kalhu valisinin, "efendisi olan Asur ülkesinin kralı Adad-nirarî'nin hayatı için, ve metresi olan sarayın hanımı Sammuramat'ın yaşamı için" ve bizzat kendi yaşamı için ithaf ettiğinin belirtildiği bir yazıt vardı. Heykeller, British Museum'a gönderildi ve bu yazıtın bir kopyası da 1860'ta yayımlandı.

Her ne kadar Adad-nirâri'nin adı daha önce başka yapıtlardan tanınıyor ise de, Sammuramat'ınki yeniydi ve büyük ölçüde Semiramis'i çağrıştırmaktaydı. İlk kez rastladığımız "sarayın hanımı" unvanı, elbette Asurbilimcilerin kafasını biraz karıştırıyordu, ancak sonunda bunun "kral eşi" ya da "kraliçe" anlamına geldiğini kabul ettiler. O halde böylece, bunca yüzyıldan sonra, Asur ülkesinin kraliçesi Semiramis nihayet tekrar kendi gerçek adıyla bulunmuştu! Bu heyecan verici haber, modası geçmeye başlayan bu eski efsaneye yeniden ilgi duyulmasını sağladı. François Lenormant adında bir Fransız bilgini, 1873'te sırf bu konuyla ilgili bir kitap yazacaktır.

Sammuramat, yaklaşık elli yıl sonra, bir mucize eseri yeniden ortaya çıktığına göre, demek ki bu işte edebiyat ve fennin koruyucusu Asur-Babil tanrısı Nabû'nun parmağı olduğunu düşünmek gerek. 1909'da, eski Asur kentinde kazı yapan Alman arkeolog Walter Andrae, gerçekte, kentin her iki sur duvarını ayıran dar bir alanda, üzerinde yazı bulunan ve iki sıradan oluşan dikilitaşlar buldu: Bazılarının üzerinde önemli büyük şahsiyetlerin, bazılarının üzerindeyse birçok Asur ülkesi krallarıyla iki kraliçenin adları bulunuyordu: Asurbanipal'ın "saray hanımı" Ashur-sharrat ile...Sammuramat. Bu kez, konuşan ve kimliğini söyleyen bizzat "Semiramis" idi:

"Asur ülkesinin ve Evrenin kralı Şamsi-Adad'ın saray hanımı, Asur ülkesinin ve Evrenin kralı Adad-nirâri'nin annesi ve [Dünyanın] Dört Bölgesinin Kralı Salmanasar'ın gelini Sammuramat'nın dikilitaşı."

Demek ki, Sammuramat'ın yaşadığı dönem kesin bir tarihin içine oturtulmuştu: III. Salmanasar'ın (858-814) oğlu V. Şamsi-Adad'ın (823-811) eşi ve, 810-783 yılları arasında hüküm süren III. Adad-nirâri'nin annesiydi (birinci yazıtta telkin edildiği gibi eşi değildi). Onun bu dikilitaşının (bunun bir mezar taşı mı yoksa anıt mı olduğu bilinememektedir) bu yerde bulunması ve üzerindeki yazıtın belli bir uzunlukta olması, Sammuramat'ı, VII. yüzyıldaki büyük Asur imparatorluğunun yüce efendisi Asurbanipal'ın eşinden daha yüksek bir düzeye olmasa da, onunla aynı düzeye yerleştirmektedir. Ancak, yine de anlaşılması güç bir nokta vardı: Semiramis uzun süre tek başına hüküm sürmüştü, oysa Sammuramat'ın kocasının hükümdarlığı ile onun oğlununki arasında hiçbir zamandizinsel boşluk yoktu.

Asur dikilitaşlarında yer alan metinler 1919'da yayımlandı, ancak 1916'dan sonra, Musul'un batısındaki çölde, Sabaa denilen yerde bulunan bir başka metin yayımlandı. Aynı şekilde, bir dikilitaş üzerine yazılıydı; ancak bu, klasik türde bir dikilitaştı ve tek başına bulunmuştu: Kralların, yaptıkları savaşları ve eserleri anlattıkları ve Asur ülkesinden bolca kalan kraliyet yazıtlarındandı bu. III. Adad-nirâri'nin tanrı Adad'a ithaf etmiş olduğu Sabaa dikilitaşı, Suriye'deki bir savaşı anlatıyordu. Alışılmış giriş bölümünden (hükümdarın soyağacı ve özövgüleri) sonra, bu savaş öyküsü şöyle başlıyordu:

"Hükümdarlığımın beşinci yılında, bütün görkemimle krallık tahtına oturduğum zaman, ülkemi [ülkemin güçlerini] savaş haline geçirdim", vb.

Asur ülkesi krallarının, "krallık tahtına oturduğum zaman" şeklindeki kalıplaşmış sözleri yalnızca ilk hükümdarlık yıllarındaki savaş için kullandıkları ve daha sonraki yıllarda yaptıkları savaşlardan söz ederken kullanmadıkları bilindiğinden şu sonuca varıyoruz: Her ne kadar Adad-nirâri, resmi olarak 810'da babasının tahtına geçmiş olsa da, kuşkusuz, Şamsi-Adad öldüğünde henüz çok genç olduğundan ancak beş yıl sonra gerçek anlamda hükümdarlık etmeye başlamıştı. İlk dört yıl boyunca, tıpkı Semiramis'in yaptığı gibi, Sammuramat'ın da kral naibi olduğu ve iktidarı ellerinde bulundurduğu sanılmaktadır. Bu, bir Asur ülkesi kraliçesinin bir süreliğine krallığın mutlak efendisi olduğu tek belirgin örnek olmalı ki,

Mezopotamya yıllıklarında kaydedilmiştir. Gerçekte, bazı yerel arşivlere dayanarak Yunancayla yazdığı *Babyloniaka* adlı yapıtında Babilli rahip Bel-Usur, Babil krallarının adlarını sıralarken, "Asur ülkesindeki Semiramis Hükümeti"nden de söz eder. Üstelik bu kraliçeyi, XII. Babil Hanedanının 9. kralından sonraya yerleştirir. Ve bu adı bilinmeyen kralın saltanatı 812'de başladığına ve çok kısa sürdüğüne göre, bu tamamıyla Sammuramat'ın naiplik dönemine (810-807) denk gelmektedir.

Kimi çağdaş Asurbilimcilerin bu naiplikle ilgili olarak kuşkularını dile getirmesine karşın, bu varsayım çekiciliğinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Eğer bu varsayımı reddedersek, III. Salmanasar'ın ölümünden önce başlayıp Asur ülkesini kana bulayan iç savaşın yedi yılını en azından kısmen yaşadığı olgusu dışında Semiramis konusunda hiçbir şey bilmiyoruz demektir. Buna karşılık, eğer bu varsayımı kabul edecek ve III. Adad-nirâri'nin ilk dört yılı için "Adlandırma Listesi[2]" adlı listeye dayanacak olursak, Sammuramat, bizzat yönetmese de en azından dört askeri sefer düzenlemişti; bunlardan biri Medlere karşı yapılmıştı ve bu, daha ilerde göreceğimiz gibi, büyük bir önem taşımaktadır.

Sammuramat'ın kökenine gelince, bu henüz bilinememektedir. Alman filoloğu Wilhelm Eilers, adbilime (onomastik) dayanarak, onun, kuzeyde ve doğuda Asur bölgesi boyunca uzanan dağlık bölgelerden, daha doğrusu o zamanki adı Urartu olan Ermenistan'dan geldiğini düşünmektedir. Bu, büyük bir olasılıkla öyledir, ancak daha kesin kanıtlara ihtiyaç vardır.

İyi yürekli Naqîa-Zakûtu

Günümüzde hemen hemen herkes tarafından kabul edilmesine karşın, Semiramis = Sammuramat denklemi yine de bütünüyle tatmin edici değildir, çünkü efsanenin bazı ayrıntıları, özellikle Ninos, Ninyas ve sözde Babil'in kurulması konusunda bize hiçbir açıklama getirmemektedir.

2) Asurlular, saltanat döneminin her yılını önemli bir kişiliğin adıyla belirtiyorlardı: Öncelikle kralın, sonra da krallığın önemli şahsiyetlerininkiyle. Bu bir özel adlandırma sistemidir ve bu şekilde yapılan listelerin tümüne "Özel Adlandırma Kitabı" denir. Yeni-Asur döneminde bu listeler, ayrıca, yılın en önemli olayını –genellikle, şu ya da bu ülkeye karşı yapılan askeri bir seferi– belirtiyordu.

Ninova'yı kurduğuna göre, Ninos'un bu kentte ikamet etmesi gerekiyordu. Diodoros ise onu, çok güçlü bir hükümdar olarak, Babil ülkesi ve Mısır dahil olmak üzere bütün Yakındoğu'nun efendisi olarak tanımlamaktadır. Oysa V. Şamsi-Adad'ın Kalhu'da (Nimrud) ikamet ettiği, iç savaş yüzünden zor ve karışık bir hükümdarlık dönemi sürdüğü, küçük çapta bir krallık yönettiği ve hiçbir fetihte bulunmadığı bilinmektedir. Ninyas'ın tersine, III. Adad-nirâri güçlü ve cesur bir kraldı; Suriye, Babil ve Med ülkesindeki savaşlarda büyük zaferler elde etmişti; ayrıca annesine karşı bir komplo kurduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Mısır, o dönemde, bölünmüş ancak bağımsız bir ülkeydi. Babil kentine gelince, Sammuramat'ın oraya uğramış olması ve kendisinin, kocasının ya da oğlunun orada herhangi bir eser yaptırmış olması çok küçük bir olasılıktır. Efsanenin bu bölümü Ktesias ya da başka Yunan yazarları tarafından mı uydurulmuş, yoksa bunlar Asur tarihinin bir başka döneminde geçen bazı gerçek olaylara dayanılarak mı yazılmıştır?

1952'de yayımlanan bir makalede, Amerikalı Asurbilimci Hildegarde Lewy, hareket noktası olarak Diodoros'u değil de Herodotos'u aldı ve bu soruya yanıt vermeye çalıştı. Babil ve Asur ülkelerini "tarihin babası" olarak niteleyen yazar, iki büyük kraliçeden söz eder: Semiramis ile, ondan beş kuşak sonraki Nitokris. Semiramis'le ilgili olarak, sellerden korunmak için Babil yakınlarında çok büyük toprak setler yaptırdığını ve kentin bir kapısına adının verildiğini söylemektedir yalnızca. Buna karşılık, Nitokris'e çok uzun bir bölüm ayırır; bir yandan Babil kentini sulardan kurtarmak için devasa bir havuz yaparak büyük işlere girişen, diğer yandan kentin her iki yarısını birbirine bağlayacak bir köprü inşa etmek için Fırat'ın akış yönünü değiştiren kişinin Nitokris olduğunu ileri sürer.

Birçok tarihçi Nitokris'i, Nabukadnezar'ın bozulmuş bir biçimi (*aynen böyle*) olarak görmüştür, ancak Hildegarde Lewy bu kraliçenin erkek olarak gösterilmesi için hiçbir neden görmediğini belirtmiş ve Asur ülkesi kralı Senaşerib'in (704-681) karısı ve Asarhaddon'un (680-669) annesi olan kraliçe Zakûtu'yu neden Nitokris'in kişiliğinde görmeyi yeğlediğini bir dizi kanıta dayanarak açıklamıştı:

1. Zakûtu'nun gerçek adı, "İyi yürekli" anlamına gelen ve Asur dilindeki Zakûtu sözcüğüne denk gelen bir Batı-Sami sıfatı olan Naqîa idi. Demek ki Naqîa-Zakûtu, köken olarak, Semiramis örneğinde olduğu gibi, büyük bir olasılıkla Yakındoğu'nun batı, yani Akdeniz kesiminden gelmekteydi.

2. Büyük Şarrukin'in oğlu Senaşerib'in hükümdarlığı döneminde, Asur ülkesi çok büyük bir gelişme içindeydi. Babil ülkesi, onun etki alanı içindeydi ve bir süreliğine bu ülkeyi kendisi de yönetmişti. Mısır'ı istila etmeye kalkıştı, ancak salgın bir hastalık ordusunu kırdığı için yarı yoldan dönmek zorunda kaldı. Bu ülkeyi daha sonra oğlu fethetti.

3. İçinde ikamet etmek için kendine yeni bir kent (Dûr-Şarrukîn, şimdiki Korsabad) kuran babası Şarrukin gibi, Senaşerib de, o ana kadar ikincil bir kent olan Ninova'yı Asur ülkesinin başkenti yaptı; bu kenti o kadar genişletip güzelleştirdi ki, onu "kurucusu" sayabiliriz.

4. Babillilerin bitmek nedir bilmeyen isyanlarına çok öfkelenen Senaşerib, 689'da Babil kentini istila edip yerle bir ettikten sonra ele geçirdi. Sekiz yıl sonra, çok sevdiği Naqîa-zakûtu'dan doğma en genç oğlu Asarhaddon'u mirasçısı olarak seçtiği için kendisine çok kızan ilk eşinden bir oğlu tarafından katledildi. Asarhaddon, Babil kentini yeniden inşa etti. Bazı metinler, bu inşa çalışmalarını denetlemekle annesini görevlendirdiği düşüncesini uyandırmaktadır. Ve annesinin, güney Mezopotamyalılar üzerinde bir çeşit naiplik yetkisine sahip olduğu sanılmaktadır, öyle ki Babil kentini yeniden "kuruyor" gibiydi.

5. Naqîa-Zakûtu, sarayın birinci kadını olarak, oğlu üzerinde çok büyük bir etki yaratmış, böylece dolaylı olarak Asur İmparatorluğunun yönetiminde söz sahibi olmuştu. Asarhaddon, mirasını iki oğlu arasında paylaştırdığı zaman –Asur ülkesini Asurbanipal'a, Babil ülkesini ise Şamaş-Şuma-ukîn'e verdi; ancak, birincisi ikinciden daha öncelikliydi–, Naqîa-Zakûtu bizzat müdahale edip, Asurbanipal'a sadık kalmaları için Asurlulara ant içirmiştir. Bununla birlikte, kısa bir süre sonra, Şamas-Şuma-ukîn ilkin gizlice, daha sonra da açıkça kardeşine karşı ayaklanmış, böylece annesinin –o dönemde ölü ya da hayatta olsun– önünde içtiği andı bozmuştur[3].

6. En son olarak, V. Şamşi-Adad ile Senaşerib arasında, Herodotos'a göre, Semiramis'i Nitokris'ten ayıran beş kuşak bulunmaktadır.

Hildegarde Lewy, yaptığı incelemede, Semiramis efsanesinin iki tarihsel kraliçeye, yani savaşçı kraliçe Sammuramat-Semiramis ile Babil kentinin kurucusu Naqîa-Zakûtu ya da diğer adıyla Nitokris'e ilişkin mitlerin

3) Şamas-Şuma-ukîn'in, Naqîa-Zakûtu'nun oğlu değil de torunu olduğu yolundaki iddiaya şöyle yanıt verebiliriz: Diodoros, "oğul" sözcüğüyle, her iki anlama da gelebilen bir Sami sözcüğünü ifade etmiştir (H. Lewy).

bir karışımı olduğu sonucuna varmıştır: Bu yazarın sunduğu kanıtların tümü ilgi çekicidir ve bize inandırıcı gelmektedir.

Bu efsanenin bir başka yorumu daha bulunmaktadır; ancak, bu ilk iki efsaneye aykırı olması şöyle dursun, bu yorum ona apayrı bir boyut getirmektedir. Bir insan gibi davranmasına karşın Semiramis'in, Asur panteonunun en büyük tanrıçasını, Ninovalı İştar'ı temsil ettiği sanılmaktadır.

İştar, her şeyden önce aşkın, özellikle tensel aşkın tanrıçasıdır. Kuşkusuz, cinsel ilişkide erkeğin esin kaynağı ve ortağı olarak üremeyle ilgili bir tanrıça olduğu için, sonunda yerini alacağı doğurucu tanrıçadan, anatanrıçadan kesin bir şekilde ayrılır. Çok güzel bir övgü şiirinde de belirtildiği gibi, eşi benzeri bulunmayan, güzel, cinsel istek uyandıran, "eğlenmeyi ve sevinmeyi seven, çok cazibeli ve şehvetli", ancak aynı zamanda çok değişken, sinsi ve çabuk öfkelenen biridir. Onun gerçek anlamda bir eşi yoktur; hor gördüğü ve bıktığı için Cehenneme gönderdiği ya da iğrenç hayvanlara dönüştürdüğü Dumuzi-Tammuz gibi yarı-tanrı ya da hiçbir özelliği olmayan ölümlü sevgilileri vardır. Elleriyle göğüslerini alttan tutmuş bir halde, çıplak ve kendi adını (*ishtarîtu*) taşıyan *hierodulus*'larla (kutsal fahişe) çevrilmiş olarak tasvir edilmiştir; bazı düzensiz törenlerin yapıldığı tapınakların etrafına sık sık kibar fahişeler gelmektedir.

Semiramis bir Med efsanesi midir?

Ancak İştar, görünürde taban tabana zıt bir başka görünüm daha arz etmektedir: Ordularının başında yürüyen, göğüs göğüse savaşın üzerinde "bir kırlangıç gibi" uçan, hücuma geçen ve kralın sevgisini kazanmasını bilen "gözüpek" bir "savaş kadını", bir savaş tanrıçasıdır o. Tanrıçanın, III. binyıldan itibaren Sümer ülkesinde farkına varılan bu çok yüksek ölçüdeki erkeksi görünümünü özellikle kuzey Mezopotamya Samileriyle Asurlular geliştirmiştir, kuşkusuz çünkü onlar da büyük savaşçıydı. Kaldı ki, bu savaşçı İştar'a "Asurlu" lakâbı (*ashshurîtu*) takılmış ve genellikle, bir erkek ya da dişi aslan üzerinde ayağa kalkmış bir halde, elinde bir yay tutarken ya da kralların silahı olan eğik uçlu hançerini (*harpè*) çekerken tasvir edilmiştir. Ayrıca, Asur ülkesinde İştar'ın çok ünlü iki tapınağı vardı: Arbeles tapınağıyla Ninova tapınağı.

Bu tanrıçayla hem erkek hem dişi özellikler taşıyan Semiramis arasındaki benzerlik hemen gözümüze çarpar, ancak başka kanıtlar Semiramis'in bir tanrıçayı da temsil ettiği yolundaki varsayımı desteklemektedir. Böylelikle, Ninos'un Semiramis'le evlenmesi, İştar'la Ninova arasında sıkı bağlantılar kurulmasını sağlamıştır, oysa Herodotos'un sözünü ettiği Babil'deki "Semiramis Kapısı", ünlü İştar tapınağından başka bir şey olamaz; sırlanmış tuğla pervazları üzerinde ejderha (Babillilerin büyük tanrısı Marduk'un simgesi) ve boğa (fırtına ve savaş tanrısı Adad'ın simgesi) figürleri art arda sıralanmıştır ve kapının önünde de, aslan (tanrıçanın simgesi) dekorlarıyla süslenmiş olan ayin yolu bulunmaktadır. Diodoros, bu kentteki iki saraydan birini tasvir ederken, yanında kargısıyla bir aslanı vuran Ninos olduğu halde, at üzerindeki Semiramis'in bir pantere mızrak atarken görüldüğü bir av sahnesinden söz eder; Babil ülkesinde pek bilinmeyen av sahneleri, çok belirgin biçimde Asurvari bir özellik taşımaktadır, ancak bu sahnelerde hiçbir kraliçe görülmez ve Ninovalı bir İştar'ın bu bağlamda yer alması gerçeğe daha yakındır. Ayrıca, unutmayalım ki, Askalon tanrıçası ve Semiramis'in annesi olan Derceto, Atargatis'in ya da Astarte'nin yerel bir değişkesinden başka bir şey değildir; Yunan-Roma döneminde, Fenike'de olduğu gibi Suriye-Filistin'de de bu iki ad altında, kâh İştar'a kâh Athar ya da Anat gibi ona çok yakın olan Batı-Sami tanrıçalarına uzun süre tapıldı.

Savaşçı İştar kişiliğinde Toros ve Zagros dağlarının bir tanrıçasını gören Wilhelm Eilers'e göre Semiramis, biri laik (Sammuramat durumunda, erkek ve kadın kahramanlar) diğeri dinsel (İştar durumunda, tanrı ve tanrıçalar) olmak üzere iki ayrı mitik anlatım arasında yer almaktadır. Semiramis Saba Melikesi, Judith ile Salome, Kleopatra ile Zenobia, Palmyre Melikesi gibi ünlü ve az çok tarihsel nitelikli olan ve daha sonraları, özellikle İran'da Hüsrev ile Şirin[4] romanında, *Binbir Gece Masalları*'nda (Şehrazat) rastladığımız kadınların halkların hafızalarında oluşturduğu türden bir ilkörnek oluşturmaktadır. Ermenistan'da da efsanevi bir hükümdar tam olarak Samira ya da Samiran adını taşıyordu. Günümüzde ve üstelik bu aynı

4) Sasani kralı II. Hüsrev Perviz (590-628) ile, evlendiği Şirin ("Güzel" Şirin) adındaki Hıristiyan bir kadının aşklarının anlatıldığı bu romansı destanı, İranlı şair Nizâmi (XII. yüzyıl) yazmıştır. Bu kadın, Pers ülkesinde büyük bir etki yaratmış ve adı, Semiramis'inki gibi, birçok saray ve sanat yapıtına verilmiştir.

Doğu'da, Semiramis'e çok yakın adlar taşıyan birçok antik kent ve harabeyi ayrıca belirtmeye gerek yoktur.

Sammuramat, Naquîa-Zakûtu ve İştar'a benzetilmesi yeterince tatmin edici olmasına karşın, Semiramis'le ilgili yine de birçok soru işareti vardır. Ktesias'ın kendi anlatısı kaybolduğuna ve diğer anlatılar, biraz farklı olsa da, yalnızca Yunan-Latin edebiyatının bazı dağınık kalıntılarından bilindiğine göre, bazı sorular kuşkusuz hiçbir zaman yanıt bulamayacaktır. Buna karşılık, diğer bazı sorular, kısaca ele alacağımız bazı varsayımlara yol açabilir.

Semiramis efsanesi nerede ve ne zaman ortaya çıktı? Wilhelm Eilers gibi biz de –ancak başka nedenlerden ötürü– Ktesias'ın bu efsaneyi Babil mitlerinden değil de İran mitlerinden aldığını düşünüyoruz. İlkin, çünkü bu yazar Pers ülkesinde 17 yıl yaşamış ve Babil ülkesinde yalnızca birkaç hafta kalmıştır. İkinci olarak, belirtmek gerekir ki, Semiramis'in yaptığı yapıların çoğu Asur ülkesinde değil, İran'da bulunmaktadır ve Babil ülkesi dışında yalnızca Dicle ve Fırat nehirlerinin kıyılarında kurduğu kentler, "Med ülkesinden, Paretacene'den ve komşu ülkelerden gelen mallar" için bir depo işlevi görüyordu. Ayrıca ve özellikle, Sammuramat'ın naiplik döneminin en göze çarpan olayı, "Adlandırma Listesi"nde de doğrulandığı gibi, Medlere karşı düzenlediği sefer olmuştur.

IX. yüzyılın sonunda, Medlerle bunların "kuzenleri" Persler, kısa bir süreden beri, İran'ın kuzeybatısında, Urumiye gölünün güneyinde, Asur ülkesinin çok yakınına yerleşmişler ve ciddi bir şekilde Asurluları kaygılandırmaya başlamışlardı. III. Salmanasar, krallığının sonlarına doğru, bu bölgeyi iki kez katetmiş ve "Pers kralları"ndan (*Parsua*) haraç almıştı. Ancak, Medlere karşı ilk askeri sefer 810 yılında yapıldı. Aynı yıl, Sammuramat kral naibi olmuş ve III. Adad-nirâri'nin var gücüyle devam ettireceği bir savaş başlatmıştır; Adad-nirâri'nin bu halka karşı düzenlediği sefer sayısı en az 7'dir. Demek ki, Medlerin (ve dolaylı olarak, mirasçıları olan Perslerin) ilk Mezopotamyalı hasımları bir kadın olmuştur, ki bu olgu kuşkusuz onları hayrete düşürmüş ve etkilemiştir. Ordularının başında bulunmuş olsun ya da olmasın, Sammuramat'ın, Arbeles ya da Ninova tapınağında olduğu gibi savaşçı bir İştar'a benzetilmesi ne kadar da imrendiricidir!

Efsanenin çekirdeği oluşmuştu, ancak gelişmesi için uzun süre daha beklemek gerekecekti. Yaklaşık bir tarih vermemiz gerekirse, bunun ilk

Ahamenişler döneminde olduğunu söyleyebiliriz, çünkü, Ktesias'a dayanarak Diodoros'un da belirttiği gibi, Ninos imparatorluğu gerçekte Dareios imparatorluğunun ta kendisiydi: Asurlular, Anadolu'yu hiçbir zaman Ege'ye kadar fethetmemişlerdir; hiçbir zaman Afganistan'a kadar ilerlememişler ve Mısır'ı yalnızca kısmen ve kısa bir süre için fethetmişlerdir. Oysa, Dareios döneminde, Babil kenti Pers imparatorluğunun ikinci kenti iken, Asur ülkesi diye bir şey kalmamıştı; ancak, ondan yaklaşık iki yüzyıl önce, Asur kökenli bir kraliçenin birkaç yıl boyunca Babil ülkesini yönettiği ve bu büyük ülkeyi yeniden inşa ettiği belli belirsiz hatırlanmaktaydı. O halde, bir Pers hikâyecisinin iki kadını, Sammuramat ile Naqîa-Zakûtu'yu birbirine karıştırması şaşırtıcı değildir.

Şu dişi şeytan

Persica adlı yapıtının geri kalan bölümü –Photius'un özetine bakılırsa– daha fazla basit gibi göründüğü halde, Ktesias neden Semiramis hikâyesini bu kadar geliştirmiştir? Bunun birçok açıklaması yapılabilir, ancak şiddetli bir hanedanlık çekişmesi –Genç Kyros'un, kardeşi II. Artakserkses'e karşı ayaklanması– yüzünden bu ülkenin zayıf düştüğü sırada bu yazarın Pers ülkesinde bulunması bize ilginç gelmiştir. Kraliyet doktoru Ktesias'ın her gün uğradığı Ahameniş sarayı, o zaman, bir engerek yılanı yuvasına benziyordu ve Ktesias, sarayın beyni olan kadını yakından görmüş olmalıydı: Krallığın gerçek efendisi ve işkence dahil birçok cinayetin düzenleyicisi ana kraliçe Parysatis'ti bu. Ayrıca, "yarı-erkek" olarak tasvir edilen, Parysatis'in öldürttüğü ve Artakseks es'in bir başka kardeşinin üvey kızkardeşi ve sevgilisi olan Roxane'ı da tanımış olmalı. Bu koşullarda, özellikle hem acıklı örneğini hem de kaba ve zalim bir müsveddesini yakından tanıdığı bir Asur ülkesi kraliçesiyle bu kadar ilgilenmesine hiç şaşmamak gerek.

Ayrıca, bu efsanenin en önce Yunan-Doğu, daha sonra Roma dünyasında bu kadar beğenilmesinin nedenleri konusunda da sorular sorabiliriz. Ktesias'ın yeteneği ve yapıtının İÖ IV. yüzyılın başlarında –bu dönemde Eski Yunan'da o ana dek Atina'da kadınlar dairesine kapatılan ve Sparta'da savaşçı doğuran biri olarak görülen kadına genel anlamda olağanüstü bir ilgi duyulmaya başlandığı dönem– yayımlanması, bunda etkili

olmuştur kuşkusuz, ancak burada sözü Yunan dili ve uygarlığı uzmanlarına bırakıyorum. Bu hikâye, belki de hayâl aleminde çok uzaklara sürükledi bizi. Ancak, tek kusurumuz şu ki, Semiramis adlı bu dişi şeytan, üzerine ne kadar eğilirsek o kadar büyüleyicilik kazanmaktadır.

Okuma Önerileri

Eski Metinler

Ktesias, *Persica* (Photios tarafından özetlenmiştir), *Bibliotheke*, I. cilt. Fransızcası: *Bibliothèque*, yayımlayan ve çeviren: R. Henry, Paris, Les Belles Lettres, 1959.
Sicilyalı Diodoros, *Bibliotheke*. Fransızcası: *Bibliothèque historique*: II. kitap, Fransız kaynakça dizisi (collection des Universités de France) çerçevesinde henüz yayımlanmadı. F. Hoefer'in Fransızca çevirisiyle (Paris, Hachette, 1865) ve C. H. Oldfather'ın İngilizce çevirisiyle (Londra, Heineman, "Loeb" dizisi, 1933) karşılaştırınız.

Bilimsel Yapıtlar

W. Eilers, *Semiramis, Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage*, Viyana, Hermann Böhlaus, 1971.
Nagel, *Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte*, in *Iranisch Staaten und Reiternomaden vor Darius*, Berlin, Volker Spiess, 1982.
Pettinato, *Semiramide*, Milano, Rusconi, 1985; Almanca çeviri: *Semiramis, Herrin über Assur und Babylon. Biographie*, Zürih/Münih, Artemis, 1988.

Asur Belgeleri ve Ülkenin Tarihi

P. Garelli, *Le Proche-Orient asiatique*, Paris, PUF, 1974, cilt II, s. 77-128 (I. binyılda Asur ülkesi).
H. Lewy, "Nitokris Naqîa", *Journal of Near Eastern Studies, XI*, Chicago, 1952, s. 264-286.
D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago, 1926, I. cilt, s. 260-261 ve 264 (Sammuramat ve "Saba dikilitaşına" ilişkin yazıtlar).

Babil'de Sihir ve Tıp

Jean Bottéro

Her uygarlığın, her dönemin değişik derecelerde usa yatkın olan ve olmayan kendi davranışları vardır. Bu durumun en belirgin olduğu alan, kuşkusuz, hastalıklarla mücadele alanıdır. Çünkü, hastalıklar can sıkıcı olmakla kalmayıp aynı zamanda akılalmaz şeylerdir ve bunların nedenlerini ne "Eukleides geometrisi" açıklayabilmiş, ne de mantık bunlardan kurtulmayı başarabilmiştir. Eski Mezopotamya bu akılalmaz durumla ilgili şaşırtıcı bir örnek olan tıbbı bırakmıştır: Bedensel rahatsızlıklara, yani hastalıklara karşı yürütülen mücadeledir bu.

Asurbilimciler dışında hemen hemen hiç kimsenin bilmediği bu tıptan geriye III. binyıldan eski kültürün Milattan kısa bir süre önce kaybolmasına kadar oldukça kabarık bir dosya kalmıştır: Zamanın etkilerinden az çok korunan binlerce teknik belgenin yanında, edebiyatın bütün alanlarından alınan çok sayıda anıştırmalı veri vardır. Ancak, bu insanların gerçekte tedavi amacıyla düşünce ve uygulama bakımından birbirinden oldukça değişik iki yöntem bulduklarını aklımızda tutmazsak pek bir şey anlayamayız: Tabiplerin tıbbı ile "müneccimlerin" tıbbı.

Bütün kültürler, çok kısa sürede bedensel rahatsızlıkları belirli yöntemlerle yenmeyi öğrendiler: Buna görgül tıp denir. Mezopotamya'da, III. binyılın

ilk yarısından itibaren, yazının bulunmasından kısa bir süre sonra, bu tıb ilkin kendi uzmanı, teknisyeni, yani tabib tarafından uygunlamıştır. Akadcada tabibe *asû* denmekteydi, ancak bu sözcüğün köksel anlamını bilemiyoruz.

Öksürük, ateş ve baş ağrıları

Elimizdeki metinlerin neredeyse her yerinde, bizzat pratisyen olan ustası tarafından yetiştirilmiş ya da "İsin kenti Fakültesi" gibi ünlü bir okulda yetişmiş tabiplere rastlamaktayız. Oldukça taşlamalı bir hikâyeye inanacak olursak, yüksek mevki sahibi kimi tabipler değişik bir kılıkla dolaşıyormuş: Saçları kökten kazılmış, gösterişli ve yapmacıklı bir şekilde "çanta taşıyan" kimselermiş ve işsiz güçsüz kişiler böyle bir tabip gördüğünde, "Amma da bilgili biri!" derlermiş. Bu tabipler, kimi kez ihtisas da yapıyordu: Birinin tabip olup olmadığı "gözlerinden" anlaşılıyormuş; hatta, çok seyrek de olsa, "kadın tabip" olduğu belirtilmiştir.

Asû'lar, her şeyden önce, doğal olan her şeyden, özellikle de bitkilerden elde edilen "ilaçlar" (*bultu*: "yaşama döndüren") kullanıyordu, ki ilaçların sırf bitki adlarıyla (*shammû*) belirtilmesi buradan ileri gelmektedir. İlaçlar; taze ya da kurutulmuş, bütün ya da ezilmiş olarak veriliyor ve daha etkili olsunlar diye, çoğu kez birbiriyle karıştırılıyordu. Tuz, taş gibi değişik mineraller ve kan, et, deri, kemik, dışkı... gibi hayvansal ürünler için de aynı durum söz konusuydu. Bu ilaçlarla ilgili oldukça büyük kataloglar yapılmıştı ve kimi kez, ilaçları birbirinden ayırt edebilmek için, özel kullanım yerleri gibi yararlı bilgiler veriliyordu. Tabipler bu ilaçları, çok değişik biçimlerde bizzat kendileri hazırladıktan sonra –çünkü, o dönemde eczacı diye bir şey yoktu– hastalara veriyordu: Değişik sıvılarda bekleterek, kaynatarak ya da losyon, merhem, lapa, hap (kaplanmış olsun ya da olmasın), fitil, lavman ve tampon biçiminde. Ayrıca, çıplak elle ya da değişik aletlerle, doğrudan hasta bölgelere yönelik olan birçok hareket ve müdahele biçimi de geliştirmişlerdi: Tütsü, sargı, masaj, elle muayene ve diğer yöntemler. Hammurabi Yasası'nda, tabibin kırıkları yerine taktığı ve göz bölgesi dahil olmak üzere birçok yeri yararken "neşter" kullandığı görülmektedir.

Uzun süreden beri yazı geleneğinin yerleşmiş olduğu bir ülkenin ayırıcı niteliği olarak, bu tedavi yöntemleri ve reçeteleri, az çok kapsamlı ve

uzmanlaşmış olan bazı "bilimsel kitaplara" konu oluyordu: "Öksürük", "ateş", "baş ağrıları", "göz" ya da "diş" hastalıkları, iç hastalıkları, vb. gibi konulardı bunlar. Bu kitaplarda, daha önce araştırılan değişik rahatsızlıkların adları ve tanımları veriliyordu; her bir rahatsızlık için tedavi yöntemleri –birden fazla yöntemin bulunduğu oluyordu– sıralanıyor ve pratisyen tabibin bunların arasından seçim yapması isteniyordu.

Bu tıbbi uygulamayı daha fazla belirginleştirmek için, Urad-Nanâ adında bir tabibin, tedavisini yaptığı Asur kralı Asarhaddon'a (680-669) İÖ 670'te yazdığı bir mektubu örnek olarak verebiliriz: "Kral efendimize, iyi sıhhatler, çok iyi sıhhatler dilerim! İyileştirici tanrılar Ninurta ile Gula, gönül ve beden rahatlığı versinler ona! Kral efendimiz, yakalandığı hastalığa neden henüz teşhis koyamadığımı ve ona uygun ilaç hazırlayamadığımı durmadan bana sormaktadır. [Bu arada şunu belirtelim ki, Asarhaddon çok ciddi bir hastalığa yakalanmış olmalı: Kalınca dosyasını inceleyen bir Asurbilimci, saflığından olsa gerek, onun her tarafa yayılmış bir kızartılı *lupus*'a (deri hastalığı) yakalanmış –ve ondan ölmüş– olabileceğini bile ileri sürmüştür...] Gerçekten de, daha önce de Kral hazretlerine söylediğim gibi, hazretlerinin hastalığının ne olduğunu belirlemekte yetersiz kaldığımı kabul ediyorum. Ne var ki, şu an, okuyup hastalığı konusunda bilgi sahibi olsun diye, şu resmi mühürlü mektubu Krala gönderiyorum. Ve eğer Kral hazretleri isterlerse, [teyit için] bağırsak falcısına da başvurabiliriz. Şu halde Kralın, ilişikte göderilen losyonu kullanması gerekir: Böylece, Kralın şu an maruz kaldığı ateş kaybolacaktır. Esas maddesi yağ olan bu ilacı daha önce de iki üç kez hazırlamıştım: Eminim ki, Kral onu kabul edecektir. Hem zaten, isterse, onu yarın da kullanabilir. Ancak, bu ilacın hastalığını iyileştirmesi gerekir. Ayrıca, *sillibânu* [kurutulmuş meyankökü?] esaslı bu losyon Krala ulaştığında, daha önce de olduğu gibi, bütün kapı ve pencereleri kapatarak [?], bir ya da iki defa tatbik edilebilir. Tatbikten sonra, Kralın terlemesi lâzım; işte o nedenle, ayrı bir pakette şu muskaları da iliştiriyorum: Kralın bunları sürekli boynuna asması gerekir. Ayrıca, hastalık nöbeti tuttuğu zaman sürsün diye, Krala şu merhemi de gönderiyorum."

Açıktır ki Tabip, seçtiği, hazırladığı ve birbiriyle karıştırdığı ilaçları kullanarak, kendi kendine ve doğrudan hastaya müdahale etmektedir. Ancak, daha önce, "rahatsızlığın türünü belirlemeye", başka bir deyişle, belirtilerini –bu vakada, ateş ile muhtemelen kralın hastalığıyla ilgili

anlattıkları– inceleyip onu teşhis etmeye çalışmaktadır. Şurası gerçektir ki, bir tabip tereddüt edebilir, hatta ve hatta yetersiz olduğunu da itiraf edebilir. Ancak, ilacının kabul edilmemesi durumunda, isterse, bir kurbanın barsaklarını inceleyerek kehanete dayalı bir muayene yapılmasını kendinden emin bir şekilde önerecektir: O dönemde yaygın bir şekilde kullanılan, "bilimsel" ve çok etkili olduğu düşünülen "Tümdengelimli Kehanet" tekniğidir bu. Urad-Nanâ, bilinmeyen bazı nedenlerden ötürü, yüce hastasına hastalığının ne adını ne de türünü söyleme gereğini duymuştur. Yalnızca gerekeni yapmakla yetinmiştir: Hastalığa özgü ilacı bizzat kendisi hazırladıktan sonra, "reçetesini" yazmıştır. Krala daha önce de kullanması için verdiği bir ilaçtır bu. Bu ilacın esas maddesi yağdı, ancak başka tıbbi bitkiler de –özellikle *sillibânu*– içeriyordu. Daha açıkça söyleyecek olursak, alınır alınmaz ya da kral isterse, alındığının ertesi günü tatbik edilmesi gereken bir losyon şeklindeydi. Bu ilacın, doğal bir gelişim sürecine göre, bol bol terleterek hemen etkisini göstermesi ve ateşi düşürmesi beklenmekteydi. Urad-Nanâ, bu ilaçla birlikte birkaç "muskanın" (bundan daha sonra tekrar söz edeceğiz) yanı sıra, çok şiddetli hastalık nöbetleri durumunda kullanılmak üzere kendisinin yaptığı bir merhemi de göndermiştir. "Meslek"e uygun bir dil ve davranış biçimi sergilenmiştir burada: Bunlar, bizim kendi tıbbımızın da birincil kavramlarıdır.

Kötülük kovucular

"Müneccimlerin" uyguladığı diğer tedavi yöntemi, bizim düşünce sistemimizle hiç ilgisi olmayan apayrı bir sistem içinde derinlemesine kökleşmiş olduğundan, daha konunun başındayken bazı açıklamalarda bulunmak yararlı olacaktır.

Mezopotamyalılara göre, bedensel rahatsızlıklar ve hastalıklar, yaşamımız boyunca bir an olsun yakamızı bırakmayan ve "acılı sıkıntı" olarak tanımlayabileceğimiz şu gereksiz ve cansıkıcı şeyin belirtilerinden başka bir şey değildi: Doğal mutluluk arzumuza engel olabilecek her şey. Üstesinden daha iyi gelebilmek için hastalıkları nasıl algılamalıyız? Yaşamımızı karartan ya da "vaktinden önce", aniden bitiriveren bu bedensel, ruhsal ve duygusal hastalıklar, acılar, üzüntüler, yemekten içmekten ke-

silme ve hayal kırıklıkları nasıl bulmaktadır bizi? İnsan tarihi kadar eski olan bu sorulara her kültür, kendi ölçütlerine uygun yanıtlar vermiştir.

Sümerler ve Babilliler, nedenleri araştırırken –dolaysız ve açık olanlar hariç– bizdeki kavramsal mantığı kullanmıyorlardı; bizdeki gibi düşünceye dayalı bir dizi kesin analiz ve çıkarsama yöntemine sahip değillerdi. Doğrudan faraziyeye, kurmacaya, ancak "amacı belli" ve "hesaplı" kurguya başvurmaktan başka çareleri yoktu; imgelem güçleriyle düşsel kişilikler ya da olaylar yaratıyorlardı; ancak bunların temel ögeleri, hem yardımına başvurulan kimselere hem de onların sonuçları ya da etkileri olarak gösterilen ve açıklanması gereken olayların durumu ile ilintiliydi. İşte biz buna mit adını veriyoruz.

Demek ki, hem dünyaya hem de kendi varlıklarına bir anlam vermek için, abartarak tasavvur ettikleri doğaüstü bir "tanrılar" toplumunun ardından koşmak istemişlerdi: Alabildiğine güçlü, aklı başında ve sınırsız bir hayatla donatılmış olan bu tanrılar, tatlı bir tembellik ve kaygısızlık içinde, bütün yararlı ve güzel şeyleri bolca edinmek istedikleri için işçi, üretici ve hizmetçi olarak çalıştırabilecekleri ve bütün yaşamlarına yön verecekleri insanları yarattılar. Hizmetçilerini yakalayıp birdenbire gayretlerini ve verimlilik güçlerini düşüren hastalıkları bu "koruyucu" tanrılara yüklemek mantıksız olurdu. "Acılı sıkıntıyı" açıklamak için, kuşkusuz yaratıcılardan ve Evrenin hükümdarlarından daha düşük, kurbanlarından daha üstün olan ve onların yaşamlarını zehir edecek felaketlere neden olacak bir başka topluluk da yaratmışlardı. Bunlara da "demon" adını vereceğiz.

İlk olarak, demonların bir bakıma üzerinize sıçrayıp sizi ısıran saldırgan bir köpek sürüsünün saldırıları gibi, belirli bir nedeni olmadan yaptıkları saldırılardı bunlar. Saldırıları durmak nedir bilmediği ve kimseyi gözetmediği için onlara karşı gerçek anlamda bir teknik bulmak, yani demonların hastalıklar ya da diğer felaketler biçiminde ortaya çıkan öfkelerine karşı etkili olabilecek bir dizi geleneksel yöntem geliştirmek gerekti. Söz konusu yöntemler, insanların varlıklar üzerinde etkili olmalarını sağlayan iki büyük yetenekten türetilmişti: Çekip çevirme (manipülasyon, y.n.) ve sözünü dinletme. Bunun için, buyurmasını bilmek yeterliydi; bu sayede demonlara kolayca söz dinletilebilirdi. Olayları yönlendirmek için kullanabilecek birçok unsur, alet ve güç her yerde bulunurdu; demonları temizlemek ya da boğmak için su, onları arıtmak ya da yakmak

için ateş ya da onları uzakta tutmak, değiştirmek, bozmak için birçok başka ürün. Ayrıca, demonların uymak zorunda kalacakları bazı sabit değerleri, "yasaları" vardır: Benzer şeylerin birbirini çekmesini, farklı şeylerin birbirini itmesini ya da aynı olayın bir kişiden diğerine geçmesini sağlayan "temas" gibi yasalar.

Doğaüstü güçler

Böylece, görgül tıp dahil, tekniğin değişik alanlarında olduğu gibi, güya "demonları" defetmek, bu saldırganlara karşı kendilerini korumak ve onların günah keçisi olarak gördükleri kimselere bulaştırdıkları hastalıkları uzaklaştırmak için birçok reçete geliştirildi. "Doğaüstü güçlerin" özençli etkinliğinin, doğrudan kurbanların etkili eylemi ya da sözüyle karşılaştığı kötülüğe karşı savaşın işte bu aşamasında, birçok terim gibi yerli yersiz çok sıkça başvurulan *Büyü* (Magie)sözcüğünden söz etmek gerekir.

Elimizdeki çok sayıda belgede *Büyü* kendine özgü bir yetenek olarak doğrulanmış değildir: Saptamamızın mümkün olmadığı bir dönemde, muhtemelen en geç III. binyıldan sonra, çok daha değişik bir davranış, hiç kuşkusuz dinsel ve "tanrımerkezli" bir davranış çerçevesinde icra edilmişti. Bir yandan, ve belki de ülke içinde ilk kez panteonun sistemleştirilmesini sağlayan tapınma hareketine paralel olarak, tanrıların bu olaya el koyması bütün Evrene yayıldı ve sonunda en baştaki hareket özgürlüklerini yitiren "demonlar", onların boyunduruğu altına girdi. Diğer yandan, şu ölümlü dünyanın hâkimlerinin kıyaslanması yoluyla, Göğün hâkimlerine, insanların uymak zorunda kaldıkları bütün dinsel, toplumsal, idari, hukuki ve politik yükümlülük ve yasakların sorumluluğu yüklendi. Herhangi bir kuralın –çok eski "yasaklar", alışılagelmiş zorunluluklar, üstü kapalı hukuk yönergeleri ya da otoritelerin açıkça belirtilen talimatları– yerine getirilmemesi, tanrıların erkine fiili bir hakaret, onlara karşı işlenmiş bir "suç", bir "günah" oluşturuyordu ve bu dünyanın hâkimleri otoritelerini hiçe sayan herkesi nasıl cezalandırıyorsa, uygun cezalarla bu tür düzensizlikleri önlemek de tanrılara düşüyordu. Bu cezalar, artık "demonların" kendi keyfine göre değil de, bundan böyle cezalarının uygulayıcıları oldukları tanrıların emriyle insanlara verdikleri hastalık ve felaket

şeklindeydi. Böylece, genel olarak "acılı sıkıntı" ve özel olarak "hastalık", Evrenin dinsel sistemiyle birleştirildiğinde açıklanabiliyor ve en son varoluş nedeni anlaşılabiliyordu.

Ve elbette kurtuluş yolu da öyle. Çünkü, "kötü güçlere" karşı tekniği, özünde değişmemiş olan Büyüden alınmıştı: Her zaman olduğu gibi, yine de aynı sözlerden ve hareketlerden oluşuyordu –daha önce bu düşman "demonlar" üzerinde anında etki yaptığı düşünülen, ancak bundan böyle "törensel" bölümünü oluşturdukları dinsel tapınmanın alanına giren sözel ve elle yapılan kurallar. Kimi zaman görkemli büyük dinsel törenlerin boyutlarına ulaşan ve elimizde çok sayıda örneğinin bulunduğu bazı törenler yoluyla, Dünyanın hâkimlerinden "demonlara" ve uğursuz güçlere belge sahiplerine artık hiç yaklaşmamaları ya da getirdikleri hastalıklarla birlikte çekip gitmeleri emrini vermeleri isteniyordu. Buna tam olarak Kötülük Kovma (Exorcisme) denmektedir.

Öyleyse, hastalıklara karşı savaşmak için başka yöntemler de kullanılıyordu: Artık özgül değil de adeta "evrensel" diye nitelendirebileceğimiz bir tıp; çünkü konusu "acılı sıkıntı" ve bunun bedenden atılmasıydı. Bu tıp görgüllük üzerine değil de, tanrılara ve onların gücüne başvurmaya dayalı olan mitolojik ve sonuç olarak "tanrıbilimsel" gerçek bir düşünce sistemine dayalıydı. Burada, işin uzmanı artık *asû* değil, apayrı bir kişilikti: Kötülük kovucu. Akadcada, (hastalıklara karşı) "komplocu" ya da (söz konusu hastalıklara neden olduğu sanılan kirlerin) "temizleyici" vb. anlamına gelen *âshipu* deniliyordu.

Kötülük kovucunun işini nasıl yaptığını, hastalık karşısında hekimden (*asû*) ne kadar farklı davrandığını anlamak istiyorsak, ilgili dosyadan olduğu gibi alınmış aşağıdaki talimatlara göz atmamız yeterlidir; bu talimatlar kötülük kovucu "hastalığın" ritüel olarak uzaklaştırsın diye verilmiştir; hastalığın adı (*dimîtu*) bize hiçbir şey ifade etmiyor, ayrıca bu ad o zamanların bulanık ve belirsiz nozolojisinde (hastalık nedenlerine ilişkin bilim, y.n.) bir tek hastalığa değil, bir dizi rahatsızlığa işaret ediyor olmalıydı:

1. Hastalığın sunuluşu ve kaynağının hatırlatılması: "*Dimîtu*, Cehennemden çıkmıştır [...] ve onu getiren "demonlar", hakaret ettiği için koruyucu tanrısı tarafından terkedilen bu hastaya dadanıp onu bir mantoyla sarar gibi bu hastalıkla sarmışlardır!"

2. Tanrıları acındırmak amacıyla hastanın içinde bulunduğu acıklı durumun tasvir edilmesi. "Hastalıktan bedeni iltihaplanmıştır; kolları

ve bacakları felç olmuştur [...]; göğsü öksürük nöbetlerinden yorulmuştur; ağzı salya dolmuştur, ve dahi dili tutulmuştur; çökmüş ve bitkindir!"

3. İlacın doğaüstü kökeni: Bu, hem ilacın etkisini garantilemek hem de riti yöneten görevlinin ilacı tatbik ederken ancak büyük kötülük kovma ustaları Ea ile Marduk adına hareket edebileceklerini hatırlatmak için belirtilmiştir. "Marduk, onu bu halde görünce, babası Ea'yı bulup kendisine hastanın durumunu anlatır: "Hastanın acı içinde bu derece kıvranacak kadar ne suç işlediğini ve onu nasıl iyileştireceğimi bilemiyorum!" Ea, oğluna şöyle yanıt verir: "Sen her şeyi biliyorsun! Benim kadar bildiğine göre, sana ne öğretebilirim?"

4. Tedavi: Ea'nın Marduk'a verdiği talimatlardan oluşmaktadır ve kötülük kovucu burada Marduk'un işlevini görmektedir. "Bu durumda, onu iyileştirmek için yapılması gereken şudur: "Kalın undan [?] yapılmış yedi tane ekmek alıp onları bronzdan [?] bir iple bağla. Hastayı bozkırda ıssız bir yere götürüp, yabani bir akasya ağacının dibinde, onun üzerinde 'Eridu'nun Formülü'nü [etkili oluşuyla tanınan bir yakarma ya da özel bir dua] oku. Sonra da bu ekmekleri hastanın üzerine sürt ve böylece yere düşen ekmek kırıntılarının üzerine tükürmesini söyle. İşte o zaman, onun yakalandığı hastalığı [üzerine sürtülen ekmek ve sürtünme esnasında düşen ekmek kırıntıları biçiminde] Ninedinna'ya [bozkırların koruyucu tanrıçası] bildir ki [aynı bozkırları mesken tutan] küçük yabani kemirgenlerin koruyucu tanrısı Ninkilim, onun hastalığını [söz konusu ekmek kırıntılarını verip] bu hayvancıklara aldırsın."

5. Son yakarma biçimindeki sözlü rit: "Ölülere can verebilen iyileştirici tanrıça Gula eliyle dokunarak onu iyileştirsin! Ve sen, merhametli Marduk, hasta tamamıyla tehlikeden sıyrılsın diye, onu sıkıntısından kurtaracak formülü söyle!"

Demek ki, Asarhaddon'un doktorunun yaptığı gibi, burada uzmanın insiyatifine bırakılan bir tutum değil, önceden kesin olarak saptanan ve kötülük kovucunun kendiliğinden etkili kuralları uygulamaktan başka işleve sahip olmadığı gerçek bir ritüel sözkonusudur. Kaldı ki *âshipu*, temsil ettiği tanrıların karşısında tamamıyla gölgede kalmaktadır: Son yakarmadan (5) da görüldüğü gibi, gerçek iyileştiriciler onlardır! Hastalık, dışarıdan ("Cehennem"den) "demonlar" tarafından getirilip hastanın vücuduna sokulan somut bir olgu olarak görülmektedir burada; hasta, hakaret ettiği tanrısı tarafından böylesi bir tehlike karşısında savunmasız bırakılmıştır;

tanrı böylece onu intikam alacak demonlara teslim etmiştir (1). Bu istenmeyen hastalığı kovmak için, kötülük kovma ustası ve bütün yöntemlerin kâşifi Ea'ya maledilen tedaviyi, kötülük kovucunun şahsında, Ea'nın oğlu büyük Marduk'un uygulaması gerekir (3); tedavi, temas ve geçiş "yasasına" dayanmaktadır: Bir araya toplanan yedi adet ("kutsal" bir sayı) küçük ekmek (ki, bozkırlardaki kemirgenler kesinlikle bunlara saldıracaklardır), bu yakın temas sayesinde hastalığını "alsın" diye hasta kimsenin bedenine sürülür. Kötülük kovmada bir o kadar temel olan bir başka "yasaya" –ki buna göre, sözlerin ve hareketlerin tekrarlanması onların etkisini artırmaktadır– uygun olarak, sürtme esnasında düşen ve özenle toplanan ekmek kırıntılarına "tükürmekle", hasta yakalandığı hastalığı onlara geçirmektedir. Bu işlem hastalık çok kesin bir şekilde diğer insanlardan da uzaklaştırılsın diye, insanların olmadığı bir yerde, bozkırların tam ortasında, yalnızca çölde yetişen ve –nedenini bilemiyoruz– "kötülüklerden arıtıcı" bir etkisi olduğu düşünülen bir çalının yakınlarında yapılmaktadır. Bundan sonra nazar taşıyıcı olan ekmek oraya bırakılır ve yerel tanrıların teşvikiyle yabani hayvancıklar gelip bu ekmeği yer ve böylece hastadan "aldıkları" hastalığı kendi bedenlerine geçirirler. En son aşamada (5), yakarılan tanrıların hastayı "iyileştirirken" izledikleri dolaylı yol budur.

Böylece, değişik durumlarda insanların gönüllerini, ruhlarını ve bedenlerini yakalayabilecek bütün hastalık ve felaketlere karşı elimizde çok sayıda "kötülük kovma riti" kalmıştır. Bize öyle geliyor ki, kötülük kovmaya dayalı tedavi yöntemiyle yalnızca bu son iki kategori ilintilidir, ancak bunları diğerlerinden ayıran yalnızca dolaysız konularıdır. Bütün bu yöntemler, aynı temel taslak üzerine kuruludur; ancak değişen, her defasında özel amaçlarına ve koşullarına uyarlanmış olan el hareketlerine dayalı törenlerle bunlara bağlı olan "duaların" içeriğidir, değişik "yasalara" ve ilaçlara başvurudur yalnızca. Bunlar, tıpta olduğu gibi, doğanın değişik alanlarından alınmıştır, ancak yararlanılabilir etkilerinin (kötülükten arındırma, bedenden dışarı atma, uzaklaştırma...) az olması nedeniyle, çok daha az çeşitlendirilmiştir. Tıbbi "ilaçların" tersine, uzaklaştırdıkları düşünülen hastalıklarla yalnızca "mistik" ve düşsel bir ilişkileri vardır –daha önce sözü edilen yabani akasya örneğinde olduğu gibi! Çünkü, bunlar özel etkileriyle hastalıklara karşı savaşmaya yarayan özgül birer ilaç olarak değil, tanrılara onların müdahale etmeye karar vermelerini sağlamak için edilen ek dualar olarak görülüyorlardı.

Kötülük kovmaya yönelik tıpta, sadece tanrılar etkin bir rol oynar: Kötülük kovucunun tek yaptığı, çok kesin olarak tanrıları etkileyebileceği sanılan geleneksel bir ritüelle tanrılara yakarmaktı. Bazı kurmacalara, mitlere ve kontrol edilemeyen "güçlere" dayanan tam anlamıyla akıl ötesi bir tedavi yöntemidir bu. Görgül tıpta uzman, bizzat hekimdi, *asû*'ydu; hastayı muayene ettikten sonra, uygulanacak tedaviye hemen karar verir, kendisi ilaçları hazırlar ve hastalığın etkisini ya da ilerlemesini yavaşlatacak ya da durduracak doğal etkiye sahip "bitkisel ilaçları" ve işlemleri belirlerdi. Demek ki burada, neden ve sonuç ilişkileri birbiriyle uyumluydu ve benzer nitelikler taşıyordu: Akla dayalı bir tedavi yöntemiydi bu.

Her iki yöntemin kökenleri, tarihöncesinin karanlıklarında kaybolmuştur. Ancak, yapıları ve genel eğilimleriyle birbirinden ayrılan bu yöntemlerden ilkinin ille de ikincisinden –ya da ikincisinin ilkinden– çıktığını ve onun ileri ya da geri bir evresini oluşturduğunu ileri sürmek yersizdir. Gerçekte, ülkenin uzun tarihi boyunca her iki yöntem bir arada yaşamıştır: Başından sonuna kadar, ve çoğu kez aynı hastaların baş ucunda, kötülük kovucularla doktorların yan yana hastalıklarla uğraşıp durdukları görülür.

Hastalıktan kıvranan Asarhaddon örneğini ele alalım: Onun, doktoru Urad-Nanâ'ya bel bağladığını gördük; ancak, aynı zamanda kotülük kovuculara de başvuruyordu. Marduk-shâkin-shumi adındaki bir kötülük kovucudan, kralın muayenesiyle ilgili yaklaşık otuz yanıt kalmıştır. Urad-Nanâ'nın mektubu kadar eski ve görünürde aynı hastalık nöbetiyle ilgili olan bir yanıt, takdire değer özgünlükte bir anlatım tarzı ve bakış açısı içermektedir: "Sayın Krala iyi sağlık dileklerimi sunarım! Ve tanrı Nabû'yla tanrı Marduk onu korusun! Efendimin bana bildirdiğine göre, kollarıyla bacakları güçsüzmüş, gözlerini bile açamayacak durumdaymış, oldukça hasta ve bitkinmiş. Bedenini kolay kolay bırakmayan ateşin etkisindendir bu. Ancak, ciddi bir durum yok: Tanrı Asur, tanrı Şamaş, tanrı Nabû ile tanrı Marduk onun iyileşmesini sağlayacaklardır..., hastalık onu terkedecek ve her şey yoluna girecektir! Gerçekte, beklemekten başka çare yok; ve Kral, çevresindekilerle birlikte her istediğini yiyebilir!" Bu büyük iyimserliğin ötesinde, bu arada Marduk-shâkin-shumi'nin, hastası kralla ilgili olarak tanrıların lütfunu kazanmak için gereğini –ritüeller ve kötülük kovma ritleri– yapmasını beklemek gerekecek. Ayrıca, çevresindekilerle birlikte herhangi bir yeme yasağını çiğneyip tanrıların keyfini kaçırmasın diye, hastaya istediğini yemesi söylenmiştir. Demek ki,

doktorla kötülük kovucu, aynı hastalığı ve aynı hastayı, aynı anda tedavi ediyorlardı, ancak herbiri kendi yöntemlerine göre.

İki tedavi yöntemi

Bir tedavinin başarısız olduğu anlaşılınca diğerine de yönelebilirlerdi. "Ateşle" ilgili bir tıp kitabında, şu önerilerde bulunulur: "Eğer hasta, şakaklarında gün boyu süren bir ağrı duyuyorsa, bu bir hayaletin etkisinden kaynaklanmaktadır [bunun nedeni hayalettir]. Kötülük kovucu görevini yaptıktan sonra [ki bunda başarısız olduğu anlaşılmaktadır], sen [doktor] şu terkipteki merhemle hastayı ovacaksın..." Doğal olarak, bir başka tabletten de anlaşılacağı gibi, hekimlerin başarısız olduğu durumlar da vardı: "Doktorun müdahalesine karşın, hastalık nüksetti!" Hatta ve hatta, sürekli başarısızlık durumlarına çare bulmak için de bazı reçeteler öngörülmüştü: "Hayaletin etkisindeki hastaya ne doktorun ne de kötülük kovucunun müdahalesi iyi gelmezse, şu ilacı uygulayın..." Ne var ki bu tür başarısızlıklar, bu iki tedavi yöntemine ve bunların temsilcilerine olan güveni kesinlikle sarsmıyordu: Herkes gibi *asû* da kararsız olabilir, hatta yanılabilirdi –Urad-Nanâ'nın mektubunda daha önce böyle bir durumla karşılaşmıştık. Kötülük kovma ritlerine gelince, tanrılar kendilerine yöneltilen duaları dinleyip dinlememekte serbestti ve "tanrıların müdahale etmeyi reddetmeleri durumunda" hangi ritüellere başvurulduğunu biliyoruz. Hastalar açısından, her iki tedavi yönteminin bir arada bulunması ya da kimi zaman başarısız olması utanılacak bir şey değildi: Bunlar birbirini tamamlıyordu ve başarısızlıklarını açıklamak için her zaman çok iyi gerekçeler bulunuyordu. İşte o nedenledir ki, görgül tıpla kötülük kovmaya dayalı tıp, dikkate değer herhangi bir köklü değişim ya da ilerleme göstermeksizin, ülkenin uygarlığı ayakta kaldığı sürece varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Hatta zamanla her ikisi az çok birbirine "bulaşmışlardır", öyle ki, tıpta kötülük kovmayla ilgili bazı akıldışı unsurlara, *âshipu*'ların yöntemlerinde ise tıbbi anlamda akla dayalı birçok unsura rastladığımız olmaktadır.

Sözgelimi, losyonun terletici etkisini artırmak ya da belki de onun çok şiddetli etkilerini azaltmak için doktor Urad-Nanâ, hastası kral Asarhaddon'a "boynuna takması için muska" gönderdiğinde, hastası kadar inançlı

olduğundan hastasına mucizeli bir madalyon takmasını öneren bizim şu pratisyen doktorlarımızdan biri gibi davranmaktadır biraz da. *Melû* adı verilen bu küçük kılıflar, gerçekte, yalnızca kötülük kovucuların yetki alanına girmektedir; kötülük kovucular ritüel olarak hazırlanmış bu deriden kılıfların içine "dualar" ve dinsel nitelikteki bazı hareketler eşliğinde, "kötü güçleri" uzaklaştırdığı sanılan nazarlıklar yerleştiriyorlardı.

Bazı hastalıklar özel terimlerle (*dimîtu, di'u*...) ya da "akıntılı yara" gibi tanımlarla değil de, onlara neden olduğu sanılan tanrıların, demonların ya da diğer kötü doğaüstü güçlerin adlarıyla belirtiliyordu çoğunlukla. Şöyle deniliyordu: "Tanrı Şamaş'ın", "tanrı Sîn'in", "tanrıça İştar'ın", bir "demon-*râbisu*'nun" ya da bir "hayaletin" "etkisi" ya da "müdahalesi". Hastanın durumunu açıklayan bu tür kurguların yaratıcısı olan kötülük kovucular, onlara harfiyen uymak ve hiç kuşkusuz uygulayacakları doğaüstü tedaviyi seçerken onları göz önünde bulundurmak zorundaydılar. Doktorlar, kimi zaman –yukarda geçen "hayaletin müdahalesi"nde görüldüğü gibi– bu adlandırmaları kötülük kovuculardan almışlardır, ancak artık bizim için fazla bir şey ifade etmeseler de, bu adların onlar için çok şey ifade ettiği ve az çok tanımlanmış bazı hastalık durumlarıyla belirtileri göstermekten öteye pek de gitmedikleri sanılmaktadır. Örneğin, "hayaletin müdahalesi", genel olarak, sözcüğün tam anlamıyla organizmadan daha çok, "sinir" ya da "ruhsallık" adını verebileceğimiz şeyle ilgili patolojik bir durumu ifade ediyor gibi görünmektedir.

Üzerinde durulmaya değer bir konu da salgın hastalıklardır. İÖ 1780'lere doğru, Mari kralı Zimri-Lim'in seyahatteyken yazdığı bir mektubunda, sarayda kalan eşini şu sözlerle uyarmaktadır: Duydum ki Nanna Hanım, irinli bir deri hastalığına [sözcüğü sözcüğüne: "akıntılı yara"] yakalandığı halde, sık sık Saraya uğrayıp birçok kadınla görüşüyormuş. Hiçkimsenin onun sandalyesine oturmasına ve yatağına yatmasına izin verilmesin. Bütün bu kadınlarla artık görüşmesin: Çünkü, hastalığı bulaşıcıdır [sözcüğü sözcüğüne: "yakalanılabilir"]." Ve görünürde aynı talihsiz kadından sözettiği ikinci bir mektupta –ne yazık ki mektuptan sadece bir iki parça kalmıştır–, kral şöyle demektedir: "Onun yüzünden, birçok kadın sözkonusu irinli hastalığa yakalanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğundan, onun ayrı bir odada tecrit edilmesi gerekir...". Kuşkusuz salgın hastalıklarla ilgili en eski kanıtları oluşturan bu belgeler, *tabip*'lere göre –metindeki bağlamdan da anlaşıldığı gibi–, taşıyıcı kimseyle doğrudan bir

temas olmasa da, hastalığın hastalıklı kişiden bir diğerine geçebileceğini göstermektedir. Çok eski zamanlardan beri, bazı ölümcül salgın hastalıkların sık sık kırıp geçirdiği bir ülkede –ki bunu biliyoruz–, bu sonuca ulaşmak için ille de insanüstü bir zekâya sahip olmak gerekmez. Kimi zaman, aynı düşüncelerin tam anlamıyla kötülük kovmayla ilgili bazı bağlamlarda da ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin, "*Yanma*" (*Shurpu*) adını taşıyan büyük bir yönergeler kitabının uzun bir metninde, "uğursuz şeyin" gelip hastayı nasıl bulduğu, onun ruhunda, yüreğinde ya da durumunda hangi yıkımlara neden olduğu incelenmektedir. Metne göre, talihsiz kadın hastalığa, büyük bir olasılıkla, aynı hastalığın etkisinde bulunan biriyle dolaylı temas sonucu "yakalanmıştır": "Yatağında yatarak, sandalyesine oturarak, çanağından yiyerek ya da bardağından içerek". Demek ki, kötülük kovmada da işlenen "salgın hastalıklar" konusu, ilkin ve esas olarak görgül bir olgudur. Bu da, tıbbın çok eski zamanlarda kötülük kovuculuğa da bulaştığını göstermektedir.

Bu iki tedavi yolunun birbirinin içine girmesiyle ilgili son ama çok önemli konu şudur: Hastalıklarla ilgili yapıtlar arasında en dikkat çekici olanı, en geç yaklaşık 35 yüzyıl önce yazıldığı göz önünde bulundurulursa gerçek bir başyapıt olan, yayıncısı tarafından *Tıbbi Tanı ve Tahmin Risalesi* olarak adlandırılmış risaledir. 40 tablet üzerine bölüm bölüm ayrılmış bulunan bu yapıtın, toplam olarak yaklaşık 5 000 ya da 6 000 satırdan oluştuğu sanılmaktadır: Ancak, geriye yalnızca yarısı kalmıştır. "Tümdengelimli Kehanet" risaleleriyle aynı şekilde yazılan bu yapıt, gözlenen "bulgu" ve "belirtileri" bir araya toplayıp bunların işaret ettikleri hastalığın türü ve gelişimiyle ilgili bazı sonuçlar çıkarmak amacını güdüyordu. I. ve II. tabletlere tekrar döneceğiz. III. tabletten XV. tablete kadar –XVI. tablet kaybolmuştur–, bu belirtiler öyle özenle sıralanmıştı ki, tepeden tırnağa vücudun bütün organları gözden geçiriliyor ve her organla ilgili tıbbi açıdan önem taşıyan bütün ayrıntılar teker teker veriliyordu: Renk, hacim, görünüm, sıcaklık, duyarlık, dış etmenler, bu bulguların yanında hastanın genel durumu, vb.

Örneğin, burunla ilgili olarak şunlara rastlanmaktadır: "Eğer hastanın burnundan kan akıyorsa...; Burnunun ucu ıslaksa...; Burnunun ucu bir sıcak bir soğuk oluyorsa...; Burnunun ucu sararmışsa...; Burnunun ucunda, belirgin kırmızı bir döküntü varsa...; Burnunun ucunda, belirgin beyaz bir döküntü varsa...; Burnunun ucunda, belirgin bir şekilde hem kırmızı hem

de beyaz bir döküntü varsa...; Burnunun ucunda, belirgin bir siyah döküntü varsa..." vb. Aynı şekilde, hastanın yüzünün incelendiği IX. tablette, 79 adet gözlem yer alıyordu! Ve her bir gözlemden sonra, tanı koyuluyor: "Bu hastalık şudur" ve çoğu kez de yorumda bulunuluyordu: "İyi huylu bir hastalık" (sözcüğü sözcüğüne: "Yaşayacaktır") ya da "Ölümcül bir hastalık" ("Ölecektir") ya da: "İyileşmeye veya ölmeye şu kadar günü kalmıştır"...

Yine aynı şekilde yazılmış olan XVII-XXVI tabletlerde, değişik hastalıkların başlangıç ve gelişimleriyle ilgili "bulgular" artık ayrı ayrı ele alınarak değil de, belirtilere dayalı veriler biçiminde aynı anda ve birlikte verilmektedir. XXVII. tabletle XXXIV. tablet arasındakilerden geriye hiçbir şey kalmamıştır; son tabletlere gelince –XXXV.-XL. tabletler–, gebe kadınların hamileliği ve patolojisinin yanı sıra, süt bebeklerini konu edinmektedir.

Bu yapıt okunduğunda göze çarpan ilk şey, belirleyici özelliğinin görgüye dayalı olmasıdır: Hiç kuşku yok ki yapıt, yüzlerce gözlem ve "vakaya" dayanmaktadır ve bunlar betimlenirken, rastlantısal şeyler bilinçlice bir tarafa atılmış ve yalnızca tıbbi açıdan önemli olanlar bırakılmıştır. Hastalıkbilimsel verilerin seçilmesi, incelenmesi, bir araya getirilmesi ve aralarında benzerlik kurulmasına ilişkin bu kadar büyük bir kaygıyla desteklenen böylesi bir merak, büyük bir olasılıkla, ülkenin çok eski tarihine dayanmaktadır. Örneğin İÖ XVIII. yüzyıl dolaylarından kalma kehanetle ilgili kısa bir şiir derlemesinde, iki taraflı bir şaşılığın gözlemlenmesine dayanarak yapılan bilinç kaybına yol açan bir kafa travması tanısından sözedilmektedir: "Eğer sözkonusu kişinin her iki gözünde şaşılık varsa, bir kafatası sarsıntısı geçirdiğindendir; ve düşünüşü de kafatasıyla aynı durumdadır" (başka bir deyişle: "Kafası karışmıştır, sapıtmıştır"). *Tıbbi Tanı ve Tahmin Risalesi*'nde, en fazla sayıdaki tıbbi öneriyi işte bu tür inceleme ve düşünceler oluşturmaktadır. Örneğin: "Eğer bedeni tepeden tırnağa kadar kırmızı kabarcıklarla kaplıysa ve benzi sararıp solmuşsa, hasta bir zührevi hastalığın etkisindedir"; "Eğer durumu aniden ve artık yakınlarını bile tanıyamayacak kadar ciddileşmişse; ölüm tehlikesi belirtisi" ve "donuk bir yüz ifadesi varsa ve bütün gövdesi kaskatı kesilmişse, hasta felce yakalanmıştır; ölüm tehlikesi belirtisi"... Sıtma nöbeti (güneş çarpmasına atfedildiği –benzetildiği?– sanılmaktadır) şöyle tasvir edilmiştir: "Eğer hastalık, başından beri, arada bir hafifleyen nöbetlerden oluşursa ve bu nöbetler esnasında hasta, sırayla ateş, titreme ve terleme nöbetleri geçirirse; ve, daha sonra, kollarıyla bacaklarında bir

ısı hisseder ve tekrar aynı şiddette bir ateş geçirirse, yeniden titrer ve terlerse, bu, güneş çarpmasına bağlı [?] olan ve arada bir gidip gelen ateşli bir hastalıktır *–di'u* [bu sözcüğün kesin olarak hangi anlama geldiğini bilemiyoruz]– ve yedi gün sonra iyileşecektir". Sara nöbetinin tasviriyse şöyledir: "Sözkonusu kişi, yürürken birden bire öne doğru düşerse ve o sırada gözleri büyür ve normal durumlarına geri dönmezse, ve ayrıca kollarıyla bacaklarını hareket ettiremezse, bir sara nöbeti geçiriyordur..."

Tıbbi özellikler taşıyan bir başka veri, teşhislerin görgül gerçekliği ve ihtiyatlılığıdır. *Tıbbi Tanı ve Tahmin Kitabı*'nı, yakın bir alanla –hastaların yüz ve vücut görünümlerine göre yapılan tahmine dayalı "Tümdengelimli Kehanet"le– ilgili başka risalelerle kıyasladığımızda bu özellikler daha açık bir şekilde ortaya çıkar. Bu tür risalelerde rastladığımız tahminlerin çoğu, apayrı bir "mantığa" dayalı olsalar da, kaynaklandıkları belirtilere nazaran oldukça saçma görünmektedir ve hastaya çoğu kez, bir, iki, üç yıl ya da daha fazla ömür biçilmiştir: "İki yıl içinde ölecektir"... Oysa *Tıbbi Tanı ve Tahmin Risalesi*'nde tahminlerde bulunulurken, hiçbir zaman gözlemi izleyen aydan –tıbbi açıdan makul bir süre– daha öteye gidilmemektedir; biçilen süre, genellikle kabul edilebilir bir süredir ve belirtilerle doğrudan ilişkilidir. Örneğin, "çok soluk bir yüz" olduğunu varsayalım. Bu durumda, hastalığı yüze bakarak okuyan bir uzman (fizyognomonist) şu sonuca varacaktır: "Sözkonusu hasta, suyun etkisiyle ya da yalan yere yemin yüzünden ölecektir"; ya da, başka bir yoruma göre: "Uzun bir yaşam sürecektir". Oysa, *Tıbbi Tanı ve Tahmin Risalesi*'nde doktorlar hastanın "kısa bir süre sonra öleceğini" belirtmekle yetinmektedirler. Solgun bir yüz karşısında, "suyun" (kuşkusuz, kasıtlı olarak verilen çiftanlamlı bir formül) neden olduğu bir ölümden ya da uzun bir yaşamdan daha çok kansızlıktan, iç kanamadan ya da buna benzer başka nedenlerden ya da yemini bozma'nın gizemli etkisinden kaynaklanan bir ölümü öngörmek daha akıllıca, daha "mantıksal" değil midir?

"Neden ben?"

Demek ki bu *Risale* sunduğu teşhisler açısından olduğu kadar tahminler açısından da bir gerçeğe benzerlik, pozitif ve saptanabilir bir gerçeklik kaygısı taşımaktadır; bu doğrudan akılcılı ve sözcüğün tam anlamıyla

tıbbi bir eğilimdir; bu kaygı etken unsurların çözümlenmesine ve hastalık-nedensel (nozolojik) bir bakışla elde edilen veriler üzerine tefekküre dayalıdır. Bir tıp yapıtıdır bu.

Bununla birlikte, bütün bu akılcı şeyler, ciddi yargılar ve güvenilir bilgilere karşın, risalenin birçok yerinde tamamen akıldışı olan ve doğrudan Kötülük kovuculuktan alınan bazı anlatım biçimleri bulunmaktadır. "Şu tanrının", "şu demonun" ya da "şu kötü gücün müdahalesi" şeklinde oldukça sıkça yapılan teşhisler üzerinde fazla durmayalım: Daha önce de ileri sürdüğümüz gibi, bunlar doğrudan "mitolojiden" kaynaklanmış olsa da, burada büyük bir olasılıkla hastalık-nedensel belirtileri açıklamak için kullanılmıştır. Buna karşılık, şu sözleri okuduğumuzda kendimizi "hastalığa/kötülüğe ilişkin tanrıbilim sisteminin" tam ortasında buluruz: "Eğer ilgili kişi kalçasında ağrı duyarsa, kızkardeşiyle yattığı içindir: Bu, tanrı Şulak'ın müdahalesidir; hasta, bir süre süründükten sonra ölecektir"; "Şayet şakakları sızlıyorsa ve gözleri yuvalarından çıkmışsa, kendi tanrısını ya da kentinin tanrısını lanetlediği içindir"...

Ancak, *Risale*'nin özellikle ilk iki tableti kötülük kovuculuğunun mitolojik ve akılalmaz evrenine gerçek anlamda dalmış gibi görünmektedir. Bu tabletlerde, *âshipu*'dan, çağrıldığı hastayı görmeye giderken yalnızca yolda kendisine görünen rastlantısal "işaretlere" dikkat etmesi istenmektedir: Hastayı muayene etmeden önce bile, bu işaretlere bakarak hem hastalığın teşhisini koyabilir, hem de hastalığın sonuyla ilgili tahminlerde bulunabilir: "Şayet kötülük kovucu yolda pembe bir domuza rastlarsa, evine gittiği hastanın vücudunda su toplanması var demektir"; "Siyah bir domuza rastlarsa, ölüm riski vardır!"

Zamanın içinde gerektiği gibi dağılmış yeterince elyazması olmadığından, birçok yüzyıl boyunca pek çok kişinin müdahalesine maruz kalan bu kadar karmaşık bir *Risale*'nin –büyük bir olasılıkla yüzyıllarca süren– oluşum tarihi gözümüzden kaçmaktadır. Kuşkusuz, bu tarihi bilseydik, çok açık biçimde kötülük kovmaya dayalı bir anlayışa göre yazılan tabletlerden bu kadar açık biçimde tıbbi bir yapıtın nasıl elde edildiğini anlayabilirdik. Tıpla kötülük kovmanın içiçe girmesine yol açan koşullar ne olursa olsun, *Risale*'nin kullanıcılarına bir bakıma birbiriyle birleşmiş bu iki tıp hakkında fikir verilmek istendiği açıktır.

Hiçbir tıbbın temel özelliklerini değiştirmediğine göre, böylesi bir birleştirmeye neden gerek duyuldu peki? Kanımca, bunun iki yararı var-

dır. Birinci yararının ne olduğu konusunda az çok bilgiye sahibiz: Nihayet, temel bir alan olan tedavi alanında, başarı şanslarını artırmak için her iki tekniğin birlikte uygulanmasını teşvik etmekten başka bir şey yapılmıyordu. Hem zaten, daha önce gördüğümüz gibi, bu bir âdetti ve *Risale*'de de bu âdet benimsenmişti.

Ancak, belki de daha önemli bir başka hususu göz önünde bulundurmak gerekir: Hastalıkların adlarıyla tasvirlerinin, hatta teşhisten sonra hastalıkların gelişimiyle ilgili tahminlerin yanı sıra, ilaçlar, tedavi programları, iyileşme şansları konusunda bilgi verse de, görgül tıp hastalıkların yalnızca dolaysız nedenlerini ön plana çıkarmaktadır: "Bir şok geçirdi"; "Bu hastalığa, bir kadınla yattığı için yakalandı"; "Güneşin altında uzun süre kaldı"... Ne var ki, kötülük kovmaya dayalı tıp daha da ileri gidiyordu: O ülkede ve o dönemde herkesçe geçerli ve aydınlatıcı olduğu kabul edilen tek görüş açısına, tanrımerkezci görüş açısına belli bir düzene göre ve doğrudan bağlı olan bu tıp, her "acılı rahatsızlık" gibi hastalığı da artık yalnızca yakın nedenine değil, bu nedenin oluşmasını açıklayan şeye, "tanrıların cezalandırma arzusuna" bağlamaktadır. Böylece, yalnızca görgül tıp hastalıkların en son nedenlerini açıklama olanağına sahipti: Yalnızca o insanların içini tamamıyla ferahlatıyordu. İyice biliyorum ki, ben bu durumdaysam, bir darbe aldığımdandır, şüpheli bir ziyarete uğradığımdandır, güneş çarptığındandır: Peki ama *neden ben*? Hasta ve bahtsız insanların kafasından çıkmayan –ve hiç çıkmayacak olan– en son gerçek soru budur. Kuşkusuz, bunun yanıtı her şeyden önce gerçekdışı, akıldışı bir yanıttan başka bir şey değildi, olamazdı da. Ancak, insanın denetleyip ispatlayamasa bile, kendi gözünde kesin olan bu tür yanıtlara gerçekten ihtiyacı olduğuna inanmak gerekir.

Günümüzde, bir yandan doğaüstü –ya da ne olursa olsun– bir dünyada dinsel duyguların ve inançların devam ettiğini, diğer yandan tuhaf ve aptalca değilse bile kesinlikle akıldışı olan tedavi yöntemlerinin –ki bu apayrı bir alandır– başarılı olduğunu gördüğümüzde, antik Babil'den beri olguların temelde pek fazla değişmediği düşüncesi aklımızdan geçecektir belki de...

Okuma Önerileri

Antik Mezopotamya'nın, genel tıp sorunlarıyla ilgili ve çoğunlukla kimi doktorlar tarafından ikinci elden yazılan bölümlerini uzmanlar genellikle çok acıklı bulmaktadır.

Dr. Contenau'nun (tıp eğitimi gördü, ancak Asurbilimci olarak çalışmıştır) daha sonraları çeşitli biçimlerde gözden geçirilen *La Médecine en Assyrie et en Babylonie* adlı yapıtı (Paris, Maloine, 1938), hem belgeleme hem de genel bakış açısı bakımından günümüzde fazlasıyla aşılmıştır.

Fransız Asurbilimcisi R. Labat (1974'te ölmüştür), *Reallexikon der Assyriologie* adlı yapıtta (1928'den beri, Berlin'de Walter De Gruyter yayınları tarafından yayımlanmaktadır), değişik hastalıklarla ilgili çok değerli birçok metin –özellikle Almancayla yazılmış olanlar– bırakmıştır. Geniş kapsamlı bir tarihsel sentez yazmaya zamanı olmadı, ancak toplu açıklamaları –örneğin, *Dictionnaire archéologique des techniques*'te (II, s. 614 ve 839 vd., Paris, Éd. De l'Accueil, 1964) yer alan "Médecine" ve "Pharmacie" başlıklı yazıları –büyük önem taşımaktadır. 1951 yılında, *Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux*'nun ana metnini zengin açıklamalarla ve Fransızca çeviriyle donatıp yeniden düzenledikten sonra yayımlayan (Brill yayınları, Leyden) kendisidir.

Günümüzde, Mezopotamya tıbbı konusundaki en büyük uzman, Berlinli Asurbilimci F. Köcher'dir; Walter De Gruyter de, bu tıpla ilgili eksiksiz bir dosya yayımlamakla meşguldur: Her zaman olduğu gibi, orijinal tabletlerden kopyalanan çiviyazılı metinler. Altı büyük cilt yayımladı, ancak sırada diğerleri var.

Hastalık, büyü ve kötülük kovma ritleriyle ilgili soru işaretleri için *Dictionnaire des mythologies*'ye bakınız: II. cilt, s. 56-64, Paris, Flammarion, 1981 (Türkçesi: *Mitolojiler Sözlüğü*, Türkçe baskıyı yayına hazırlayan: Levent Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, 2001), "Mal (le problème du): mythologie et "théologie" dans la civilisation mésopotamienne" (Kaynakçaya bkz.); Özellikle kötülük kovma ritleri için, *Reallexikon der Assyriologie* adlı yapıttaki "Magie" başlıklı yazıya (J. Bottéro, s. 200-234) ve *Mythes et Rites de Babylone*'a bakınız (Paris, Champion, 1985): "Les exorcismes complémentaires" (s. 29-64); ve "Une grande liturgie exorcistique" (s. 163-219).

Astroloji Mezopotamya'da Doğdu

Jean Bottéro

Özellikle bu çok büyük küresel gökcisimlerini yerinde ya da yakın mesafeden incelemeye koyulduğumuzdan beri, bunların kendi yörüngelerinde şaşmadan dönen çok büyük taş kütlelerinden başka bir şey olmadıkları açıkça görüldü ve astrolojinin duvarlarında kocaman çatlaklar oluştu...

Nesnelerin gerçekte ancak doğumları ve büyümeleri izlendiği sürece tanınıp anlaşılabileceğini ileri süren bilge Aristoteles'i izlersek, biz de, fazla yorulmadan astrolojinin "doğduğu yere" kadar gidebiliriz: Günün birinde bu kocaman ölü kürelerin hayatımıza öylesine nasıl girdiğini yakından görmek istiyorsak, tarihin en gizli yollarıyla zamanın içinde daha gerilere gitmek gerekir; gökkubbeye lambalar gibi asılı duran, durmadan ışıldayan, görkemini, ısısını ve ışığını durmadan yayan bu küreler soğukkanlılıkla incelendiğinde, sonuçta, onların yukarılarda kendi hüzünlü ve sonsuz yörüngelerinde bıkıp usanmadan dolaşmaktan başka bir şey yapmadıkları görülür.

Gazetemi açıp da her gün özenle sunulan "yıldız falına" merakla baktığımda ve bu falın bana vaat ettiği iyi ya da kötü şeyleri birebir beklemeye başladığımda, zımnen de olsa (aksi takdirde, benim astrolojiye olan inancım, çocuksu ve boş bir inançtan başka bir şey olamazdı) iki ya da üç varsa-

yımı peşinen kabulleniyorum. İlkin, yıldızlar dünya ve özellikle insanlar üzerinde, her birinin doğası, gücü ve konumuna göre, düzenli bir etki yaratmaktadır ve bu verilere dayanarak bu etkiyi önceden tanıyabiliriz. İkinci olarak, yaşamın içine girdiğimiz anda bu etki o kadar güçlü olmaktadır ki, birdenbire kesin olarak yolumuzu ve yazgımızı belirlemektedir. Yaklaşık bir yüzyıl önce Auguste Bouché-Leclercq, *Astrologie Grecque* (Yunan astrolojisi) adlı yapıtında öğretisini işte böyle özetliyordu. Zira, herkes biliyor ki bizim astrolojimiz "Yunanlılardan", Büyük İskender'in (İÖ 330'lu yıllara doğru) Yunanistan ve Doğu arasında başlattığı o inanılmaz kucaklaşmadan sonraki Helenistik çağın Yunanlılarından gelmektedir.

Oysa açıktır ki, "Yunanlılar" da –ki bunu birçok kez dile getirmişlerdir– bu yıldız falcılığını başka yerlerden, daha açıkça söyleyecek olursak, büyük hayranlık uyandıran Mezopotamya'dan ve antik Babil'den almış olduklarını çok iyi biliyorlardı. Gerçekte, İÖ yaklaşık 300'de, "Bêl'de Babilli bir din adamı" olan Bel-Usur, işte buradan "Kos adası ve kentine gidip" bu yöntemi ilk kez kendisi öğretmeye çalıştı. O nedenle, onun astrolog ardılları, uzun süre "Babilliler" gibi "Kaldeliler" olarak da adlandırılacaklardır, çünkü her iki terim birbirinin eşanlamlısı olarak kullanılıyordu.

1899 yılında, Bouché-Leclercq kalınca kitabını yayımladığı sırada, Asurbilim henüz bebeklik dönemindeydi ve çok az sayıda Asurbilimci, eski Irak topraklarından yakın zamanda çıkan ve yapılan arkeolojik kazılar sonucunda sayısı gitgide artan –ve çok şükür artmaya devam eden!– değerli belgeleri daha yeni yeni araştırmaya başlamışlardı. Yunanlıların aldığı sistemin daha önce Babillilerde de varolduğu yolundaki kanıya karşı, bu büyük tarihçi, astrolojiye ilişkin henüz az sayıdaki çiviyazılı belgenin sözcüğü sözcüğüne çevirisini bazı yerlerde az çok kötü bir şekilde yapıp, onları bütün gücüyle geleneksel Yunan modeline uydurmaya çalışıyordu. Bu konuda haksızdı. Şimdiyse biz, bundan yaklaşık yüz yıl önce edindiğimiz çok kapsamlı gerçek bir dosya sayesinde, bu antik ve muhteşem uygarlığın labirentinde epey yol katetmekle kalmayıp, aynı zamanda onunla ilgili birkaç gize, özellikle de o dönemin uygarlığına damgasını vurmuş olan ve başka hiçbir yerde bu şekilde ortaya çıkmamış olan astrolojinin gizine de ulaştık.

Durumun kaba tablosu budur ve Yunanlıların yaptıklarından epey uzaktadır; onlarda "Barbarlardan aldıklarını sürekli olarak geliştirmeye"

yönelik bir eğilim vardı (bu da haklı olarak onların üstün yönüydü); astrolojiyi de değişik biçimde sistemleştirmişler ve bize hâlâ tanıdık gelen o özel anlamı, değeri ve kullanımı kazandırmışlardı; aslında bu, birçok çağdaşımız tarafından az çok kabul görmüş olsa da yine de şaşkınlık vericidir.

Mezopotamya'daki astroloji konusunda bizlere bilgi veren ilk bilinen çiviyazılı metinler –ki bunlar çok basitti–, yaklaşık XVIII. yüzyıla aittir: Astroloji, yerel dinsel tasvir ve uygulamalardaki yerini daha o zamandan almış ve böylece sürekli olarak teşvik edilmiştir. Eğer gerçekten astrolojiyi anlamak istiyorsak, ilkin lafı ağzımızda geveleyip duruyormuşuz gibi gelecek olsa da, soruna bu dolambaçlı yoldan yaklaşmamız gerekir.

Eski Mezopotamyalılar evreni üst tarafı Cennet alt tarafı "Cehennem" olan ve ortasında Kara'nın yeraldığı geniş bir Deniz tabakasıyla birbirinden ayrılan, birbirinin içine geçmiş iki yarımküreden oluşan, içi boş çok büyük bir küre olarak görüyorlardı. Böylesi büyük ve karmaşık bir sistemin kusursuz olarak tek başına işleyebileceğini kabul etmediklerinden, evreni belli kurallara göre yönetmeleri ve ipin ucunu ellerinde tutmaları için bazı doğaüstü güçler tasarlamışlardı. Bu tanrılar kendi modellerine göre, ancak aşırı derecede yücelterek, oldukça güçlü ve zeki, sonsuz bir yaşamla donatılmış olarak betimliyorlardı.

Tıpkı insanlar gibi, tanrılar da, yeryüzündeki toplumlar kadar tekerkliğe dayalı olan tek bir toplumda uyum içinde yaşayan aileler halinde bir araya toplanmışlardı: Tek söz sahibi olan bir tanrı bu toplumu yönetiyor ve herkes doğayla ya da kültürle, kendi özel alanıyla en iyi şekilde ilgilensin diye her bir tanrıya gerekli yetkileri veriyordu. Biri, dağlık bölge, diğeri çöl ile step üzerinde söz sahibiydi; bir diğeri, akarsuların düzeninden, bir diğeriyse deniz İşlerinden sorumluydu; kimisi yaygın tahıl tarımını, kimisi de yerel ekonominin diğer "kaynağını", yani küçükbaş hayvan yetiştiriciliğini idare ediyordu; ayrıca, vahşi hayvanların koruyucu bir tanrısı, bir bira tanrısı, bir savaş tanrısı ve hatta bir fiziksel aşk tanrıçası bile vardı. Aynı şekilde, üst bölgelerde bulunan yıldızların herbirinin de bir kılavuz tanrısı vardı: Güneş, Ay, Gezegenler, duran Yıldızlar, Takımyıldızlar ve ayrıca –"havayla" ilgili olanlar dahil– Meteorlar: Rüzgâr, Yağmur, Fırtına. Her ne kadar safça bir bakış açısıyla bu tanrılar ilgili oldukları ve idare ettikleri nesnelerle kolayca özdeşleştirilmiş olsa da, bunlar kesinlikle birbiriyle karıştırılmıyordu: Biraz da, harekete geçirdiği bir

makinanın dibindeki bir motor gibi, bu nesnelerin arkasına saklanıyorlardı; bu, kendilerinin "yaratıp" organize ettiği bir hareket alanından başka bir şey değildi.

Tanrılar insanları, çalışmaları sayesinde doğal kaynaklardan yararlanmak ve bunlardan tüketim ve kullanım mallarını üretmek amacıyla "icad edip" yaratmışlardı: Besin maddeleri, içecekler, giysiler, döşeme eşyaları, yapılar. İnsanlar bunları, ilkin Yukarıdaki efendileri, daha sonra da kendileri için yapıyorlardı. Böylesi bir işçi-işveren ilişkisinin sonucu olarak, işçilerinin verimini frenlemek ya da durdurmak gibi bir düşüncesi olmayan tanrıların, işi aksatıcı önemli bir güçlük ve sıkıntı olmadığı sürece, kendi işçilerini üzmekte en ufak bir çıkarları yoktu.

Kuşkusuz, insanlar onlara itaat etmek, yani yaşamlarını kısıtlayan ve bütünüyle dünyanın efendileri tarafından kararlaştırılıp resmen ilan edildiği düşünülen pek çok yükümlülük ve yasağa uymak zorundaydılar. Nasıl ki dünyada krallar kamu düzenine uymayan ve karışıklık çıkaran insanları cezalandırıyorsa, dünyanın efendileri de, iradelerine karşı gelip başkaldıran ve onlara karşı "kusur" işleyenleri cezalandırmak durumundaydılar. Bu amaçla, daha düşük bir statüye sahip olan ve kendilerine icraatçı ve "jandarma" rolü yüklenen başka doğaüstü varlıklara başvuruyorlardı: Bu "demonlar" tanrılardan aldıkları emirle suçlu kimselere her türlü hastalık, mutsuzluk, felaket ve üzüntü vererek onların hayatlarını karartıyorlardı.

Uzun süren kâhinlik okulları geleneği

Her şeye karşın iyi yürekli olan ve insanlara acı çektirmekten kesinlikle hoşlanmayan tanrılar, insanlara layık oldukları kötülükle birlikte bunun ilacını da vermekle yükümlüydüler.

Bir yandan, var olan ve tehdit eden "ceza" karşısında bağışlayıcı olarak görünüyorlardı: Suçlu insanlar kullansın diye, kendileri de, az çok anlamlı bir dizi karışık dua ve hareketten oluşan bazı *büyü* yöntemleri hazırlamışlardı. Bu yöntemler, yüce Yargıçların suçluları affetmesini sağlayabiliyordu; böylece tanrılar, aracı-demonlarına suçluların cezasını askıya almaları, onlara mutlu bir yaşam sunmaları ve kendini tamamıyla işlerine vermelerini sağlamaları için emir veriyorlardı.

Ancak tanrılar, apayrı bir dolambaçlı yolla, kendilerine tahsis etmiş oldukları yazgıyı, gelecekteki "alın yazısını" önceden bildirmek suretiyle de insanlara iyilikte bulunabiliyorlardı: Kötü bir yazgı söz konusu olduğunda, insanlar büyülere başvurarak kendilerini tam zamanında korumaya çalışıyorlardı; iyi bir yazgı söz konusu olduğundaysa, bir avuntu, bir destek buluyorlardı. Demek ki tanrılar, geleceği Kâhinlik yoluyla bildiriyordu.

Özellikle yakın akrabaları olan birçok Sami toplumunda olduğu gibi, Mezopotamyalılar da geleceğin dolaysız bir anlatımla kendilerine göründüğünü kabul ediyorlardı: Bu, herhangi bir insanın rüyasında, hayalinde ya da bir başka doğaüstü müdahaleyle ortaya çıkan bir tanrı "vahiyi" şeklindeydi. İşte buna *"esinli" kehanet* adını veriyoruz. Bununla birlikte, ülke içinde tanınmış ve kabul görmüş olsa da, tamamıyla pasif olan bu iletişim yöntemi, yani geleceğin tanrılar tarafından bildirilmesi, apayrı bir türü karşısında üstünlüğünü kaybetmiş gibi görünmektedir; bu bilge ve becerikli eski uygarlığa özgü bir kehanet türü: *"Tümdengelimli" kehanet*. Bu kehanet türü, diğerinde olduğu gibi *sözel* anlatım modeline, yani "ağızdan kulağa" göre değil de, *yazılı* mesaj modeline göre yapılıyordu ve yazılı işaretler yoluyla aktarılan bu mesajın alınabilmesi için her şeyden önce okunması gerekiyordu.

Eski Mezopotamyalıların zihniyetini ve görüş açılarını derinden etkileyen önemli bir olguyu burada belirtmeden edemeyeceğiz: Eski Mezopotamyalıların ataları, İÖ 3000'li yıllarda, dünyanın belki de en kısa olduğu bilinen –ama en azından kendilerine özgü olan– ilk yazısını bulup geliştirmişlerdi.

Bu yazı, ilk ortaya çıktığında, "resimyazıları" kullanıyordu: Bunlar, değişik nesnelerin basite indirgenmiş çizimlerinden oluşuyordu ve her çizime bir dizi anlam yükleniyordu. Sözgelimi, bir insan "ayağı" işareti, isteğe ve değişik bağlamlara göre, bu organın sözkonusu olduğu her türlü davranış, hareket ya da durumu belirtebiliyordu: Ayakta durma, yerel yolculuk, hareket, ilerleme, başka yerlere gitme. "Yıldız" işaretiyse, "yukarıda" olan her şeyi ifade ediyordu: Üstünlük, soyluluk, egemenlik, kutsallık. Daha sonraları geliştirilmesine karşın, bu sistem, gerçek nesneleri bu şekilde resimli, ancak kuşkusuz bu insanların gözünde daha az gerçek olmayan nesnelerle belirtme kapasitesini, bu temel ve ilk kapasitesini her zaman korumuştur.

Demek ki "tümdengelimli" kehanet, tanrıların kendi köşelerinde almış oldukları kararları genellikle yazılı olarak –ki, dünyadaki hükümdarlar da öyle yapıyordu– ilgili kişilere açıkça ilettikleri inancına dayanıyordu. Zira, dünyayı günü gününe yönetirken tasarlayıp yarattıkları nesneler gibi, o zaman "kâğıt" işlevini gören kilden tabletler üzerinde kâtipler tarafından yapılan resimler de anlamlı "resimyazıları" oluşturuyordu: Bütün bunlar, eski Mezopotamyalıların gözünde, çok büyük bir kutsal yazı sayfası gibiydi sanki. Her şey alışageldiği gibi, göze batmayacak kadar düzenli olduğuna göre doğaüstü "yazarların" okuyucularına –insanlara– iletecek hiçbir mesajları olmamalıydı. Kendi aralarında almış oldukları belli bir kararı insanlara iletmek istedikleri anda, alışılmamış, tuhaf, beklenmedik ve ürkünç bir olay yaratmak konusunda anlaşmaya varıyorlardı: Altı ayaklı bir koyun; yağmur mevsimi dışında şiddetli bir sağnak; bu "kara insanların" ülkesinde kızıl saçlı ya da sarışın bir bebek; bir öküzle çiftleşmeye çalışan bir beygir; kurban edilen bir hayvanın bağırsaklarının değişik bir konumda oluşu, vb....

Böylesi bir sıradışı olay, seyircilerin dikkatini çekmekle kalmıyor, aynı zamanda görünüşüyle, bu "kutsal yazının" esinlendiği çiviyazısının kodunu andıran bir koda göre kolayca çözülüp okunabilen tanrıların mesajını içeren resimyazıyı da oluşturuyordu. Kimi zaman, oldukça anlaşılır bir kodlamaydı bu ve şu anda bizim için bile öyledir: Böylece, bir beygirin bir öküzle çiftleşme girişimi –kuşkusuz verimsiz bir girişim–, hayvan sürülerinin büyümesinde bir düşüş olacağı anlamına gelmekteydi; ve her kim mührünü –kişinin tüzel simgesi– kaybederse, kendisinin yerini alacak olan oğlunun ölümüne hazır olması gerekiyordu... Ancak, yine de kodlama her zaman bu kadar anlaşılır değildi. O nedenle, olayların seyri içinde bütün kutsal "yazıları" çözme işi, "kâhinlerden" oluşan bir uzman topluluğuna mahsustu; bunlar, gördükleri uzun süreli eğitim sonucunda, kâhinlikle ilgili bütün olayları sokaktaki adama yorumlayabiliyorlardı: Tanrıların kendi tarzlarına göre işaretle bildirdikleri *önbelirtilerden* "çıkarsama" yoluyla gelecekle ilgili kehanetlerde bulunabiliyorlardı.

Bu kâhinlerin işini kolaylaştırmak ve özellikle onlara işleriyle ilgili kuralları en ince ayrıntısına kadar öğretmek için, en geç III. binyılın son 30-35 yılından başlayarak oluşan uzun süreli bir kehanet "okulları" geleneğinde, akla gelebilecek bütün "kehanetler" sabırla derlenmişti: Bütün tuhaf, beklenmedik ve sıradışı konularla olaylar sınıflandırılmış ve her

birine şifresi çözülmesi gereken bir "önbelirti" atfedilmişti. Bütün bunlar bir araya getirilerek çok uzun listeler yapılmıştı; konusuna göre belirlenmiş ve belli bir düzene göre sınıflandırılmış olan her bir liste gerçek bir "kitap" oluşturuyordu. Bu yapıtlar –ki bunlardan bize binlerce tablet kalmıştır– doğanın bütün düzeneklerini kapsıyordu, çünkü –tekrar hatırlatalım– tanrılar tarafından oluşturulan ve "yazgısı" belirlenen bütün yaratıklar tanrıların mesajlarını taşıyabiliyordu.

Konuya uzak görünebilecek bu zorunlu dolambaçtan sonra, eski Mezopotamya astrolojisini bütün yönleriyle tam olarak kavrayabiliriz.

Hemen hemen sürekli berrak olan ve bütün o mücevherlerin geceler boyunca pırıl pırıl parladıkları Doğu'nun gökküresi altındaki bu insanlar, yukarıdaki yıldızlara hayran kalmış ve yüzyıllar boyunca durmadan onların biçimlerini ve hareketlerini gözlemlemiş, incelemiş ve kaydetmiştir. Bu yıldızlar arasında, birçok sabit yıldızla bunların oluşturduğu takımların –ki eski Mezopotamyalılar, İÖ I. binyılda bu takımyıldızlardan bir burçlar kuşağı bulmuşlardı– yanı sıra, Gündüz ve Gece "fenerleri", yani Güneş ve Ay –özellikle Ay, çünkü takvimlerini ona göre düzenlemişlerdi– bulunuyordu. Gezegenleri de unutmamak gerekir: Venüs ya da Aşkın koruyucu tanrıçasının adıyla *İştar*; Jüpiter ya da "Beyaz-Yıldız"; Merkür ya da "Yabani Koyun"; Mars ya da "Ateşli Yıldız" (?) ve en son olarak Satürn ya da "Durağan Yıldız". Eski Mezopotamyalılar, bütün bu yıldızların doğuşlarını, hareketlerini, uzaklaşmalarını ve tutulmalarını hatasız bir şekilde önceden kestirebiliyordu; kendi kararlarını yazılı olarak bildirmek amacıyla tanrıların yukarıda yaptıkları en eşsiz resimleri bu yıldızlarda görmeleri şaşırtıcı değildir.

Böylelikle yüzyıllardan beri sürüp gelen bir çalışmanın ürünü olan astroloji –ancak, bugüne kadar bununla ilgili neredeyse yok denecek kadar az bilgi edinebildik– İÖ 1800'lerde gün yüzüne çıkmaya başlamıştır; ancak, tam bir gelişme gösterebilmesi için birkaç yüzyıl daha beklemek gerekecektir. Astrolojiyi her şeyden önce, II. binyılın yarısından başlayarak derlenen ve daha sonraları birçok kez elden geçirilen ve açıklayıcı nitelikteki çok sayıda değişik seçme metin ve yorumlarla genişletilen büyük bir "risalenin" kalıntıları sayesinde tanıyoruz. Bu "risalenin" I. binyılın ilk yarısından bize ulaşan en yeni değişkesi 70 tabletten oluşuyordu ve kurallar gereği her biri "şifre çözücüsüyle" birlikte verilen en azından on binlerce kehanet içermekteydi.

Yıldızların yalnızca zamanın düzenini belirlemek ve düzenlemek için değil de, kendilerini "gözlemleyen" insanlara Tanrıların mesajlarını iletmek için yaratıldıklarının belirtildiği bir çeşit giriş yazısından sonra, bu kehanetler, değişik öneme sahip dört bölüme ayrılıyordu. İlkin, ülkede önem ve tapınma bakımından yıldızlar arasında birinci sırada yer alan Ayın (adı *Sîn* idi) ilettiği kehanetler geliyordu: Ayın son gününde, Ayın doğuşu, büyümesi, küçülmesi ve kaybolması esnasında gözlemlenen tuhaf ya da beklenmedik olaylar; dolunay ve hilâl aşamalarındaki değişik görünümleri; diğer yıldızlara göre konumu; ay tutulmaları... Yirmi kadar tablet Aya ayrılmıştı.

Daha sonra, Güneşin ya da o günkü adıyla *Şamaş*'ın durumlarının incelendiği daha az kapsamlı bir bölüm geliyordu. Bunun en son iki bölümü –en azından bize göre– oldukça kötü bir biçimde düzenlenmişti ve ayrıntılar her yerde bir değildi: Değişik meteorların ve yağışların koruyucu tanrısı *Adad*'ın adıyla başlayan yaklaşık 12 tablette, bu söz konusu yağış ve meteorlarla ilgili olayların bir dökümü yapılmıştı; Venüs gezegeninin koruyucu tanrıçası *İştar* adına yazılmış olan son 20 tabletteyse, özellikle gezegenlerden ve, tek ya da takım halinde olsun, sabit yıldızlardan söz edilmekteydi.

Bu görkemli yapıttan şu ana kadar yalnızca birkaç parça bulabildik: Oldukça zengin olmalarına karşın,-kimilerinde yer yer kırıklar vardı, kimileri de bozuk ve anlaşılmaz bir durumdaydı. Bu astrolojinin görünümü ve işleyişi konusunda en azından bir fikir verebilmek için değişik yerlerden birkaç alıntı yapalım:

"Ay doğduğunda eğer bir bölümü gölgeli ise, sağ ucu küt ancak diğer ucu ince ve uzunsa, üç yıl boyunca ülkenin ekonomisi durağanlaşacaktır.

"Teşrît [eylül-ekim] ayının ilk günü, Ay doğduğunda bir hâle ile çevrili ise, güneydoğudaki düşmanlar [Elamlılar] saldırıya geçeceklerdir.

"Eğer Nisan [mart-nisan, Mezopotamya yılının ilk ayı] ayında Güneş tutulması olursa, o yıl kral ölecektir.

"Eğer bir fırtına sırasında gök on bir kez gürlerse, hayvanlar salgın bir hastalığa yakalanacaktır.

"Eğer Şabat [ocak-şubat] ayının 15'inde, Venüs gezegeni doğuda kaybolup üç gün boyunca görünmezse ve ayın 18'inde batıda tekrar ortaya çıkarsa, su kaynaklarının miktarında büyük bir artış olacaktır: Bol yağmur yağacaktır; nehirler suyla dolacaktır; bir kral diğerine bir uzlaşma mesajı gönderecektir..."

Sonuç olarak, belli bir astronomi alanına giren *önbelirtiler* üzerinde daha fazla yorum yapmadan, diyebiliriz ki astrolojik kehanetlerin kalitesi daha fazla önem taşımaktadır. Sözgelimi, bazı *belirtiler* olumsuz şeyleri bildiriyordu: Kuraklık; yetersiz ya da bozuk mahsül; az çok şiddetli kıtlık; hayvan hastalıkları ve felaketleri; ekonomik bunalımlar ve yiyecek maddelerinin pahalılaşması; az çok öldürücü salgınlar; Art arda çocuk düşürme ve değişik felaketler; düşman akınları; ülkeye ait kentlerin ya da toprakların alınması; askeri bozgunlar; kamu binalarının yağmalanması ya da yıkılması; orduda isyanlar ya da halk ayaklanmaları; krallığın içinde karşılıklı katliamlar ve iç düşmanlıklar; "vatandaşlık duygusunun yok oluşu" ve genel irade yokluğu; hanedan kavgaları; kralın hastalanması ya da ölümü ve daha yüzlerce felaket ve talihsizlik. Ancak diğer yandan, halka ve krala yönelik olarak şans, başarı, mutluluk gibi olumlu şeyler de bildiriliyordu: Her türlü yiyecek ve eşya bolluğu; gelişmiş bir ekonomi; iyi geçinme ve krala itaat; istikrarlı bir krallık; çok sayıda tehlikesiz doğum; düşmanlara karşı zafer ve fetihler... Bütün bu olumlu ve olumsuz şeyler, tatlı ve acı yönleriyle ülkenin günlük yaşamına ilişkin gerçekçi, hatta renkli bir tablo oluşturmaktadır.

Çünkü, ilerde göreceğimiz gibi, olumlu ya da olumsuz olsunlar bu vahiylerde her zaman yalnızca "ülkeden", "halktan" ve bu halkın tek önderi ve sorumlusu olan ve iyi ya da kötü yazgısından zorunlu olarak bütün halkın etkilendiği "kraldan" söz edilmektedir. Kimi yerlerde, önemli kişiler olarak çoğu kez kralın bir yakınından –özellikle karısı ya da büyük oğlu ve veliahtı– ya da politik mekanizmanın önemli bir çarkı olan yüksek rütbeli bir memurdan söz edilmektedir. Verdiği mesaj ve uyarılarla her bir kişinin yazgısını ilgilendiren "tümdengelimli" kehanetin diğer alanlarının çoğunun tersine, Mezopotamya'da astrolojinin alanları –kuşkusuz aleni olmaları, gök kubbenin oluşturduğu dev ekran üzerinde herkesçe görülmeleri nedeniyle– genellikle ilkin yalnızca kamu yararıyla ilgiliydiler.

Asur ülkesinin son büyük krallarının astrologları

Bundan dolayı, bizim "istihbarat" dediğimiz şey için de geçerli olduğu gibi, astroloji tam bir yönetim aracıydı: Kararları en iyi şekilde alabilmek

için iktidarın gelecek konusunda mutlaka bilgi edinmesi, ülkede ya da komşu ülkelerde olacakları bilmesi gerekiyordu. İşte o nedenle, İÖ I. binyılın ilk üç yüzyılında –ki bu dönem, özellikle en son iki büyük Asur kralları Asarhaddon (680-669) ile Asurbanipal (668-627) hakkındaki zengin belgelerle çok iyi bir şekilde aydınlığa kavuşturulmuştur– bu iki kral, ülkenin neredeyse her tarafından çok sayıda haberci, profesyonel astrolog tutmaya çok özen gösteriyordu; bu astrologların her biri, kendi gözetleme noktasından gökyüzünü dikkatle inceleyip gözlemlerinin sonucunu, bu "işaretlerin" yorumuyla birlikte saraya bildiriyordu –saray, bazı sorunlar konusunda sık sık onların görüşüne başvuruyordu. Kurallara uygun olarak varılan bu sonuçlar, kontrol edilsin diye, başka profesyonel astrologların incelemesine sunuluyordu. O döneme ait yazışmalardan arta kalan yaklaşık 5000 belgede, Hükümet ve Krala yönelik olan bu astrolojik etkinliklerle ilgili sayısız kanıt bulunmaktadır. Burada, astrologların bütün çalışmalarının yanı sıra bilgi, tartışma ve kararlarının ne kadar geniş bir yer kapladığı çok belirgin bir biçimde görülmektedir.

"Majesteleri, yıldızların hareketlerini gözetlemeyi ve orada olup bitenleri kendilerine bildirmeyi bana buyurduklarından, Majesteleri için özellikle hayra alamet olduğunu sandığım her olumlu şeyi kendilerine bildirmeye özen gösteriyorum.

"Güneş ve Ay, bu ayın 13'ünde belirgin bir biçimde ayrı olarak görülmüştür. O halde, herhangi bir tutulma olmayacaktır. Majestelerine bildirmek istediğim kesin yargım budur.

"Bu ayın 14'ünde Ay tutulması olacaktır. Güneydoğu ya da kuzeybatıdaki komşularımız için bir felaket, ancak Majesteleri için bir iyilik belirtisidir bu. O halde Majestelerinin içi rahat olsun. Hem zaten, Venüs gezegeni ortaya çıktığı andan itibaren bu tutulmanın olacağını tahmin edip size haber vermiştim.

"Majesteleri, Mars'ın ters yönde dönüp Akrep takımyıldızından çıktıktan sonra eski yerine gelmesini nasıl yorumlayacağımı bilip bilmediğimi sordu. Ben diyorum ki bu belirti şu anlama gelmektedir: Dikkat! Majesteleri önlem [büyüsel önlem] almadan artık Büyük-Kapı'dan Kenti terketmemelidir, yoksa başına bir felaket gelecektir. Bu yorum, *Astroloji Risalesi*'nde belirtilmemiştir: Müneccimlik ustalarının sözlü geleneğinden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan, aynı şekilde Mars geriye doğru devinerek Aslan takımyıldızını bırakıp Yengeç ya da İkizler takımyıldızına girdi-

ğinde, Batıda bir kralın saltanat döneminin sona ereceği beklentisi içinde olmak gerektiği anlaşılmaktadır. Kitap'ta yer almayan ikinci husus budur..."

Bu manzarada birbirini bilgisizlik ya da aptallıkla suçlayan –günümüzde hâlâ devam eden bir gelenektir bu– zıt görüşlü uzmanlar arasındaki tartışmaların yankıları bile eksik değildir: "Venüs gezegeniyle ilgili olarak, Majesteleri bu gezegenin şu an göründüğünün kendisine söylendiğini bana bildirdi. Yanıtım şudur: Ancak cahil biri bunu söyleyebilir. Hayır! Venüs şu an görünememektedir: Bu akşam açıkça görünen Merkür'dür, Venüs değil! Her kim bunun aksini Majestelerine söylediyse, tekrar ediyorum, Merkür'ü Venüs'ten ayırdedemiyordur!..."

Hiç kuşku yok ki, Mezopotamya astrolojisine eşi benzeri olmayan bir ün ve önem sağlayacak olan işte bu resmi rol, bu idari ve politik etkidir. Astrolojinin vermek istediği mesajların her şeyden önce kolektif niteliğiyle uyuşan böylesi bir rol ve etki, ülke içinde bile astrolojinin "tümdengelimli" kehanetin diğer alanlarından daha baskın çıkmasını sağlamıştır. Bu kehanetin bazı alanları –özellikle, kurban edilen hayvanların bağırsaklarının ve karaciğerinin incelenmesi– çok önceden, İÖ II. binyılın başlarından itibaren, geliştirilmiş olup yaygın bir şekilde kullanılmıştı. Böylece astroloji, doğduğu toprakların dışına çıkar çıkmaz, kendisine Yunan dünyasında olağanüstü bir saygınlık kazandıracak olan bir üne kavuşmuştur.

Yine de, burada şunu eklemek gerekir ki astroloji, bu dışarıya yayılma öncesinden başlayarak doğduğu topraklarda bile saygınlığına saygınlık katan ek bir avantaj kazanmıştı ve bunu ilettiği varsayılan olağanüstü mesajların içeriğini toplumdan başlayarak bireylere doğru genişletmesiyle elde etmişti.

"Tümdengelimli" kehanete özgü birkaç veri, bu yöne doğru gönderme yapabiliyordu. Her şeyden önce, "özel" nitelikleri nedeniyle bazı önbelirtiler sırf kişisel yazgıları keşfetmeye yönelikmiş gibi gelse de (dışgörünüş ve karaktere ilişkin özelliklere ya da rüyalara dayanarak yapılanlar gibi), birçok insan sık sık "toplumsal" kehanetlerini özel nitelikteki kehanetlerle birleştiriyordu. Sözgelimi, ikisi erkek ikisi kız olmak üzere dördüz çocukların doğması şu anlama geliyordu: Düşman her tarafı yakıp yıkacaktır ve ülkeyi kara günler bekliyor; ayrıca, söz konusu kişinin evi yıkılacaktır." Bu durum, kâhinleri *her yerde*, hatta yıldız falcılığında bile kişilere

yönelik yorumlar aramaya teşvik etmiştir. Gerçekten, bu türden birkaç kehanetin *Astroloji Risalesi*'nde yer alması –kuşkusuz istisnai bir durumdur bu–, henüz çekingen olan bu ilk girişimleri doğrulamaktadır: "Bu adamı ölüm bekliyor" ya da: "Hasta iyileşmeyecektir" ya da: "Bir sütanne bebeğini sokağa terkedecektir".

Diğer yandan, insan yaşamındaki bir dönüm noktasının belli bir zaman dilimine, örneğin belli bir aya denk geldiğini gösteren "resimyazılara" dayalı bir kehanet yöntemi biliniyordu. Bir kişinin doğumu, bu belirleyici anlar arasında yer alıyordu: Yılın ilk ayında (Nisan) doğarsa, "baba evini yıkacaktır"; ikinci ayda (Ayar) doğarsa, "erken ölecektir"; ...yedinci ayda doğarsa, "mutluluk ve huzur içinde yaşayıp gidecektir", vb. Uzun sözün kısası, bu ayları yıldızlar yönetiyordu. Demek ki astroloji, dolaylı olarak bu yolla özel yazgıya müdahale edebiliyordu.

Birbirini tamamlayan bu gözlemler astrolojinin en sonunda *genetlialoji* denen şeye, yani insanın geleceğini artık yalnızca doğduğu aya göre değil, doğduğu yıldızsal koşullara, yani dünyaya geldiği andaki değişik yıldızların konumuna göre tahmin eden kehanet dalına dönüştüğünü –ancak ne zaman, nasıl ve hangi aşamalarda olduğunu bilmiyoruz– açıklamaktadır. Yunan çağına ait olduğunu bildiğimiz ilk örneklerden iki yüzyıldan daha önceye ait olan bu "yıldız fallarının" en eskisi, İÖ 410 tarihlidir. Tablet, içinde bulunduğu kötü durum elverdiği ölçüde, şöyle çevrilebilir:

"Nisan ayının 14. [?] gününün gecesinde, Dêkê ailesinden Şumausur'un [?] oğlu, Nadin-şumi'nin [?] torunu Filanca [kilden tabletin burada kırık olması nedeniyle tam adı bilinememektedir] doğdu. Ay, o sırada, Akrep'in kıskaçlarının birinin altında; Jüpiter, Balık burcu kuşağında; Satürn, Yengeç burcu kuşağında; Mars, İkizler burcu kuşağında bulunuyordu; Merkür ise henüz görünmüyordu... Senin için her şey yolunda gidecektir."

Bir kişinin doğduğu andaki yıldızların konumu işte böyle belirtilmişti; astroloji yasasının kurallarına göre yorumlanan görünüşleri, en azından yeni doğmuş kişinin geleceğinin genel hatlarını veriyordu. Burada, "Kitaptaki" kehanetlerde ülke kralının "yazgısının" bildirildiği koşullara benzer koşullar göz önünde bulunduruluyordu. Biraz daha yeni tarihli (özellikle 250 yılı dolayları) belli sayıdaki benzer belgelerin varlığı, böyle bir uygulamanın yaygın olduğunu göstermektedir. Demek ki Mezopotamya astrolo-

jisi, I. binyılın ikinci yarısının başlarında *eksiksiz* bir kâhinlik mekanizması haline gelmişti: Hem bireysel hem de toplumsal geleceği bildiriyordu. Bundan böyle astroloji, Yunan dünyasına girmeye hazırdı ve ileriyi iyi gören Bel-Usur (?), bu yayma işini bizzat kendisi üstlenecekti.

Yunanlıların astrolojiyi aldıktan sonra onu hangi aşamalarla değişikliğe uğrattıklarını açıklamak, can sıkıcı ve karışık bir iş olmakla kalmayıp aynı zamanda yetkimin dışındadır. Üstelik, burası yeri de değil. Bana kalırsa, Yunanlıların bu değişiklikleri *hangi anlamda* yaptığını –yani merkezi bir rol oynayan yıldızların tamamen farklı bir şekilde gösterilip gösterilmediğini– belirtmek daha önemlidir. Bouché-Leclercq'in daha önce özetlediği gibi, geleneksel astrolojiye göre, *kendiliklerinden* üzerimizde büyük bir etki yaratan *onlar*'dır (yıldızlar); bu etkiyi, onların herbirinin farklı olduğu kabul edilen *özgün yapısı* belirlemektedir. Bu etki nedeniyle, dünyaya geldiğimiz anda bize belirlemiş oldukları gelecek *geriye dönüşsüz*'dür: Bizler, onu yalnızca yaşayabiliriz. Ancak onlara bu kadar sınırsız bir gücün yüklenebilmesi *hepsinin* –özellikle Güneş, Ay ve Gezegenler– *tanrılaştırılmış* olmaları ve böylece mutlak ve kesin bir karar verme gücüne sahip olmaları sayesindedir.

Kuşkusuz böyle bir sistem, kendisini doğurmuş olan Babil sisteminin genel yapısını koruyabilirdi; ancak, her ikisinin arasında anlam bakımından derin bir uçurum bulunuyordu. Mezopotamyalılara göre, yapılarını hiçbir zaman değiştirmeyen yıldızlar yalnızca tam anlamıyla tanrıların *araçları* olmakla kalmıyordu: Görünümleri ve konumlarıyla Mezopotamyalıların yazılı belgelerindeki resimyazıları oluşturan bu yıldızlar, yalnızca onların iradelerinin tercümanı işlevini görüyordu; aynı zamanda, bu şekilde bildirdikleri bu kararlar –ki bunlar, dünyadaki hükümdarların ve yargıçlarınkini andırmaktadır– ivedi bir görüşmenin sonucundan başka bir şey değildi ve, o halde, hiçbir zaman kendiliklerinden mutlak ve kesin bir nitelik taşımıyordu: Bu kararların sahibi olan tanrılar, gerekli dua kurallarına göre kendilerine yakarıldığı zaman, bu kararları her an erteleyebiliyor ve "[denildiği gibi] uygun olmayan bir geleceği uygun bir geleceğe dönüştürebiliyorlardı". Geleneksel astrolojinin mutlak gerekirciliği, başlangıçtaki Babil modelinden çok uzaktı.

Yunanlılar, eski Mezopotamya kültürü içinde kökleşmiş olan tipik ve "mantıksal" bir kehanet sistemini kendi dünya görüşlerine uyarlayarak ona *ontolojik* bir nitelik kazandırmışlardır. Köklü bir değişikliktir bu. Her

ne kadar her iki astroloji kolayca incelenebilir olsa da –özellikle nasıl doğup büyüdükleri bilindiğinde–, her ne kadar her ikisi de boş düş ve kuruntulara dayansa da, ben daha eski olanını daha insancıl, daha düşgücüne dayalı, daha esnek ve yaşamımızda kaçınılmaz olgular olan umuda ve açık uçluluğa daha yatkın buluyorum; bu iki tarzdan en eski olanı, elimizi kolumuzu kıpırdatmadan bizi doğal olarak sonsuza dek kayıtsız kalmaya mahkûm edebilecek şu meşum ve ürkünç kadercilikten daha uzaktır.

Okuma Önerileri

Mezopotamya'daki kâhinlikle ilgili olarak bkz J.-P. Vernant'ın *Divination et Rationalité* adlı kitabının "Symptômes, signes, écritures" bölümü, s. 70-199, Paris, Seuil, 1974.

Yunan astrolojisi konusunda, A. Bouché-Leclercq'in *L'Astrologie grecque* adlı kitabı (Paris, 1899) temel kitap olma özelliğini korumaktadır.

Mezopotamya'da Nehir-Tanrı'nın Yargılaması

Bertrand Lafont

Dominique Barthélemy, "Ortaçağda Tanrı Yargısı" başlığı altında yazdığı bir makalede (*L'Histoire*, sayı: 99, s. 30) şöyle diyordu: "Olağandışı ve üzücü bir uygulama olan *ordali* (tanrısal yargılama) bizi dehşete düşürmektedir". Ortaçağ minyatür ve resimleri bu sözlerin ne anlama geldiğini açıklamaktadır: Burada, suçlu olup olmadıkları anlaşılabilsin diye, ellerine kızgın demir tutturulan ya da elleri ve ayakları bağlı olarak buzlu suya daldırılan sanıklar görülmektedir.

Bir kişinin suçlu ya da masum olduğuna karar vermek için doğaüstü bir güce başvurmak, birçok din ve uygarlığın ortak bir özelliğidir. Ancak, sözcüğün tam anlamıyla *ordali* (eski İngilizcede *ordal*, Almancada *Urteil*, yani "yargılama"), başarıyla atlatıldığında bir sanığın aklanmasını sağlayan bir bedensel sınav değildir yalnızca. Temelde şu ya da bu suçun biri tarafından işlenip işlenmediğine ilişkin –çürütülemez ve akıldışı– bir kanıt da getirmektedir.

Bu uygulamanın kökenleri çok eski zamanlara dayanmaktadır; en eski izlerine yaklaşık 5000 yıl öncesinin Dicle ve Fırat havzasında rastlıyoruz.

Bu yerlerde, 3000 yıl boyunca, Milattan önceki son yüzyıllara kadar gelişimini sürdüren bu uygarlığın bütünlüğü çivi yazısının kullanılmasıyla

sağlanmıştır. İÖ 3000'lere doğru Sümerler tarafından "keşfedilen" ve bin yıl sonra Samiler (Akadlar, Babilliler, Asurlular) tarafından alınıp 2000 yıl boyunca tekrar kullanılan bu yazı, eski Mezopotamya'ya özgü birçok politik, ekonomik, kültürel ve toplumsal özelliğin bütün zenginliğiyle kaydedilmesini sağlamıştır.

Bu özelliklerin ikisi özellikle dikkatimizi çekmektedir: İlkin, çok erken bir dönemde hukuka ve adalete önem verilmesi. Bu konuda elimizde bulunan kanıtlar, ilk olarak, Sümerler döneminden itibaren hukukun sistemleştirilmesine yönelik irade ve çabaların görüldüğü "Yasalar"dır (İÖ 1750'lere doğru, Babil kralı Hammurabi'ninkiler gibi); ikinci olarak, sözleşme, sözleşme tutanağı, dava tutanağı gibi birçok belgenin yer aldığı çiviyazılı tabletlerdir. Bütün bu belgeler, görgüllüğün (ampirizm) ve oldukça somut bir hukuk ve adalet anlayışının etkisini taşıyan bir tüzel düşünce yapısının hâkim olduğunu kanıtlamaktadır. Bu uygarlığın ikinci özelliği: Din duygusunun çok değişik biçimde ifade edilmesi. Eski Mezopotamyalılar, tanrılar toplumunun kendi toplumlarına benzer bir örgütsel yapıya sahip olduğunu ve olayların gidişatını yönlendirdiğini düşünüyordu. O nedenle, tanrıların kararlarını öğrenebilmek ve kendi lehlerine çevirebilmek için çok sayıda kehanet ve "büyü" yöntemi bulmuşlardı.

Çok basit, ama temel nitelikte olan bir yargılama usulü ilkesi, çok geçmeden işte bu bağlamda ortaya çıkmıştı: Kanıt olmadan hiç kimse mahkûm edilemez ve bir caniyi mahkûm etmek için, onun suçlu olduğunu ispatlamak –akla aykırı bir şekilde olsa bile– zorunludur.

Çiviyazılı belgelerde en sık rastlanan akıldışı sınama biçimi, yemin etmedir. Bir tür tanrısal yargılama biçimidir bu: Doğrunun söylendiğine dair tanrı üzerine yemin edilir. Tören eşliğinde yapılan bu yeminin amacı, yalan yeminin kötü sonuçlara yol açacağı korkusuyla yalanı engellemektir. Sanığı hem insanların hem de tanrıların huzurunda yükümlülük altına sokan bu aklama biçimi, çağlar boyunca kullanılagelmiştir. Günümüzde, Amerikan mahkeme salonlarında bile bu uygulamaya rastlıyoruz: Sanık, "bütün gerçeği, yalnızca gerçeği" söyleyeceğine dair Kutsal Kitap üzerine ant içmektedir. Bu yemin, körü körüne yapıldığı ve bayağılaştırıldığı için, sonunda öneminden çok şey kaybetmiştir kuşkusuz.

Tanrısal yargılamaya gelince, daha fazla gösterişli ve heyecan uyandırıcı bir sınama biçimiydi; aynı zamanda daha olağanüstü bir nitelik taşıyordu. Eski Mezopotamya'da, bir sanığın suçlu olup olmadığını kanıt-

lamak için, o sanık bir akarsuyun –"kutsal nehirin"– insafına bırakılırdı. Gerçekten Dicle, Fırat ve bu iki nehrin kollarının oluşturduğu bu ülkede, akarsuyun kutsal bir niteliği vardı ve akarsular birer tanrı olarak görülürdü.

Nehire dayalı bu tür tanrısal yargılamaya göndermede bulunan çiviyazılı metinlerin en eskileri Sümer dönemine (İÖ 2300'lere doğru), en yenileri ise Milattan önceki son yüzyıllara aittir. Bu metinler, ister Sümer (İÖ 2050 civarında Ur kralı Ur-Nammu'nunkiler gibi) ister Babil (İÖ 1750'lere doğru kral Hammurabi'ninkiler gibi) ister Asur (İÖ XII. yüzyılın sonuna ait Orta-Asur yasaları gibi) kökenli olsun, değişik yasa "maddelerinden" oluşmaktadır. Örneğin, Hammurabi Yasası'nın 132. paragrafında şöyle deniliyor: "Evli kadın bir başka erkekle ilişkisinden dolayı herkesin diline düşerse ve hiç suçüstü yakalanmamışsa, kocası istediği takdirde bu kadın Kutsal-Nehir'e girmek zorundadır." Aynı yasanın ikinci paragrafında ise şu ifade yer almaktadır: "Eğer adamın biri bir başkasını kendisine karşı büyü yapmakla suçlarsa ve herhangi bir kanıt getiremiyorsa, büyücülükle suçlanan kişi yine de Kutsal-Nehir'e gidip içine atlamak zorundadır. Eğer Nehir'e yenik düşerse, onu suçlayan kişi evini alacaktır. Ancak, Nehir onu aklarsa ve Nehir'den sağ salim çıkarsa, kendisini büyücülükle suçlayan kişi öldürülecektir. Nehir'e dalan kişiyse, kendisini suçlayanın evini alacaktır."

Büyücülük ve zina

Hammurabi Yasası'ndan yapılan bu alıntılardan, tanrısal yargıya başvurmayı gerektiren iki ayrı suç türü olduğunu hemen anlıyoruz: Büyücülük ve zina. Kaldı ki bu suçlar, kuşkusuz suçüstü vakaları hariç kanıtlanmaları oldukça zor olduğundan, Ortaçağ'da da tanrısal yargının tipik kullanım alanları arasında yer alıyordu. Tanrısal yargı, Sümer ve Babil yasalarında yine bu tür suçlar için öngörülmekteydi. Yine de, hakimleri Nehir-Tanrı'nın yargısına başvurmaya itebilen başka suç ya da anlaşmazlık kategorileri olduğunu daha ilerde göreceğiz.

Bu iki paragrafı okurken, bir başka özellik hemen gözümüze çarpar: Suçlayan kişinin suç işlendiğini kanıtlamasının gerektiği çağdaş kurallarımızın tersine, burada, tanrısal yargılama sınavıyla suçsuzluğunu kanıtla-

ması gereken suçlanan kişidir. Hammurabi Yasası'nın ikinci paragrafından anlaşılıyor ki, eski Yakındoğu hukukunda sıkça rastlanan bir karşılıklılık ilkesine göre, Nehir sanığı temize çıkarırsa, sanığın suçlu bulunması durumunda çarptırılacağı cezanın aynısı (bu durumda, ölüm cezası) suçlayan kişiye verilecektir.

Bununla birlikte, eski Mezopotamya'ya ilişkin bu yasa "maddeleri", tanrısal yargılama usulleri konusunda bize net bir fikir vermekten uzaktır. Bu sınav nerede, hangi koşullarda ve nasıl yapılıyordu? Tam olarak neden ibaretti? Bunu öğrenmek için, bu ülkenin eski sakinlerinin 3000 yıl boyunca "görenekleri" konusunda bize bırakmış oldukları on binlerce metne –idari raporlar, özel ya da resmi mektuplar, dava belgeleri, vb.– başvurmamız gerekmektedir.

Ne yazık ki, çok yeni bir tarihe kadar, tanrısal yargılama vakalarından az çok sözedilen yalnızca 20-30 kadar belge bulunuyordu elimizde; bu belgelerde, sınavın nasıl yapıldığı konusunda hiçbir net açıklama yapılmaksızın, şu ya da bu dava nedeniyle "Kutsal-Nehir"e başvurma kararının alındığını belirtmekle yetiniliyordu. Yalnızca bir tek belge daha fazla açıklayıcı bilgiler veriyordu. Ancak bu, hukukla ilgili bir belge değil, İÖ VI. yüzyılda Babil kralı II. Nabukadnezar'ı (İÖ 604-562) övmek için yazılan "edebi" bir belgedir. Metinde, bu hükümdarın ince adalet anlayışı yüceltilmekte ve bununla ilgili birkaç örnek verilmektedir. Bu örneklerin birinde, bir tanrısal yargılama uygulamasından söz edilmektedir.

Adamın biri, iddialarını kanıtlamadan, başka birini cinayetle suçlar. Bunun üzerine kral, tanrısal yargılamaya başvurulmasını emreder. Yargılama, Babil yakınlarındaki Sippar kentinin yukarısında, Fırat nehri kıyısında yapılır. Yargılamaya, bir gece toplantısı sırasında yapılan bir törenle başlanır. Asıl sınav, ertesi günün sabahı erkenden yapılır ve suçlanan kişi daldığı nehrin dibini boylar. Adam kaybolur; yarım gün boyunca onu ararlar, ama boşuna. Onun kaybolması üzerine, kral öfkelenir ve aramaya devam edilmesini emreder.

Metin şöyle devam eder: "Tedirginliğe kapılan kralın elçileri her tarafı aradılar, ancak söz konusu adamı bulamadılar; nehrin diğer kıyısına geçip düz ovada dolandılar, rastladıkları herkese onu sordular, ancak onu kimse görmediği için bir yanıt alamadılar. Köprü gözeticileriyle nöbetçiler, nehri bir baştan bir başa katettiler, kıyılarını araştırdılar: Boşuna! Sonra, tam öyle vakti, ceset nehrin üstüne çıktı: Başından yaralanmış ve ağzın-

dan, kulaklarından ve burnundan kan akıyordu; ayrıca, kafası, ateşe tutulmuş gibi çok sıcaktı ve bedeninin her tarafında kan toplanmıştı. İnsanlar onu bu halde görünce, korkularını dile getirdi ve bütün ülke büyük bir dehşete kapıldı. Bunun üzerine, düşmanlar, kötüler ve asiler arkalarına bakmadan kaçtılar".

Bu metnin övücü bir niteliğe sahip olduğu açıktır. Burada, kutsal adaletin yanılmazlığı ve kralın büyüklüğü yüceltilmektedir: Suçlu cezasını bulmuş, halk korkuya kapılmış ve kötüler ülkeden kaçmıştır. Ancak metin, özellikle, tanrısal sınavdan *sonra* olup bitenler üzerinde durmaktadır. Burada, insanların cesedi ararken içine düştükleri tedirginliği belirtmek önemlidir: Adamın nehrin dibini boylamakla su götürmez biçimde oluşan suçluluk kanıtı ile cezanın birbirine karıştırılmaması gerekir. Bu sınavın bu şekilde sonuçlanacağı önceden bilinmiyordu ve bu metni yazan kişinin bizzat Nehir-Tanrı'nın bu cezayı nasıl verdiğini ve suçlu kişinin bunun sonuçlarına nasıl katlandığı göstermek için olayı nasıl ele alıp "kullandığı" görülmektedir.

Günümüzde, Mari[1] kentine ilişkin çiviyazılı arşivler –II. Nabukadnezar döneminden en az 1000 yıl daha eski– sayesinde *ordali*'lerin nasıl yapıldığını büyük bir açıklıkla izleyebiliriz. 1. cildinin 5. bölümü tamamıyla bu soruna ayrılmış olan *Mari Krallık Arşivleri*'nin yeni bir cildinde (ARM XXVI) çok öğretici on yeni metin bulunmaktadır. Bu metinlerde tanrısal yargılamayla ilgili olarak doğrudan tanıkların aktardığı ifadeler yer almaktadır. Mari kralı Zimri-Lim'e (İÖ 1775-1760) birçok "hizmetçisi" tarafından gönderilen mektuplardır bunlar; bu memurlar valilerle krallığın diğer üst düzey memurlarıydı ve başlıca görevleri kralı yetki alanlarında olup bitenlerden haberdar etmekti.

Bu mektupların çoğunu Mari'nin güneyinde bulunan Hanat eyaletinin valilerinden Meptûm adında birinin yazmış olması kuşkusuz tesadüf değildir. Gerçekten de, bütün tanrısal yargılamaların yapıldığı yer olduğu sanılan ve Fırat kıyısında kurulu bir kent olan Hît kenti bu eyalete bağlıydı. Bu kentin adı, Nehir-Tanrı'nın adı gibi yazılmaktadır (aynı fikiryazı [ideogram]). O halde Hît, her şeyden önce, "Ordali Nehrinin Kenti"ydi. Metinlerden anlaşılıyor ki, "tanrısal yargılama"ya katılmak için insanlar çok uzak yerlerden geliyordu; bu durum, yeni ARM XXVI belgelerinin

1) Mari, Orta-Fırat'ın eski başkentiydi (bkz. s. 139).

yayıncısı Jean-Marie Durand'ı, tanrısal yargılama geleneğiyle kurallarının tam bu yerde doğmuş olabileceğini düşünmeye itmiştir. Bundan dolayı, bütün Mezopotamya metinlerinde bu insanların tanrısal yargılamaya katılmaya "gittikleri" söylenirken, gittikleri bu yerin Hît kenti olduğu tahmin edilmektedir.

Bütün bu metinler, tanrısal yargılama usulünün dinsel bir tören niteliğinde olduğunu göstermektedir. Tıpkı Nabukadnezar'ın öyküsünde olduğu gibi, bunlarda, sınavdan önceki günün akşamı yapılan arife ritinden söz edilmektedir. Suçlanan kişi, belirli ve kalıplaşmış bazı sözleri söyledikten sonra ellerinin üzerine su döktürür. Daha sonra, sınavdan hemen önce, büyük bir ciddilikle ve tanıkların huzurunda, tanrısal yargılamaya başvurmayı gerektiren nedenlerin büyük bir titizlikle açıklandığı kararların okunmasına başlanır.

En son olarak, gerçek anlamıyla sınava geçilir; Mari metinleri, bu sınavın başlıca iki görünümünü aydınlığa kavuşturmuştur. İlk olarak, sınava tabi tutulan her zaman suçlanan kişinin kendisi değildir: Çoğu zaman onun yerini üçüncü bir kişi almaktadır. Hatta bazı davalarda, gerçek "dalış ekiplerinin" varlığı kanıtlanmıştır: Bunlar, savunulacak davanın şampiyonları işlevini görmektedirler. İkinci olarak, nehre dalıp oradan sağ salim çıkmanın yeterli olmadığı saptanmıştır. Efendilerinin haklı olduğunu göstermek için "değirmentaşını kaldırıp nehrin öbür tarafına geçirmek" zorunda kalan hizmetçiler örneğinde olduğu gibi, gerçek bir fiziksel performans göstermek de gerekiyordu.

Bu iki özellik (suçlunun yerine geçme ve "spor" yarışması), Meptûm'un kral Zimri-Lim'e gönderdiği mektupların birinde (*ARM* XXVI, 249) çok iyi bir şekilde açıklanmaktadır. Mari kralına bağımlı Shubram ve Hâya-Sûmû[2] adındaki iki kişinin karşı karşıya geldiği bir arazi davasıyla ilgiliydi bu mektup: "Hizmetçiniz Meptûm'dan sayın kralıma mektup. Hâya-Sûmû için nehre "dalmak" zorunda olan insanlara gelince [...], en önce, bir kadın daldırdık ve kadın nehirden çıktı. Ondan sonra, ihtiyar bir adamı suya soktuk; "tanrının merkezinde" 80 arış (dirsekten orta parmağın ucuna kadarki eski bir uzunluk ölçüsü, ç.n.) yüzdükten sonra sudan çıkmayı başardı. Bu adamdan sonra, ikinci bir kadını nehre soktuk ve o da çıktı. Ve ondan sonra, üçüncü bir kadını: Nehir onu "yanına

2) Zimri-Lim'in iki kızıyla evlenen bu Hâya-Sûmû'dur (bkz. s. 143).

aldı". İhtiyar yalnızca 80 arış yüzüp ancak o kadar haklı olduğunu gösterdiğinden ve Nehir üçüncü kadını "içine aldığından", Hâya-Sûmû'nun adamları en son üç kadının nehre dalış yapmasına karşı çıktılar. Şu karara vardılar: "Kent ve arazi bizim değildir." Ve Shubram'ın adamlarının ayaklarına kapanan ihtiyar adam şöyle dedi: 'Kalan kadınları nehre atmayın, atarsanız ölürler!'"

Demek ki, Hâya-Sûmû'nun bir kent-ülkeyle bunun toprakları üzerindeki hak iddialarının tanınabilmesi için (o halde bu bir ceza hukuku değil, bir medeni hukuk vakasıdır), kuşkusuz, altı kadından oluşan bir ekiple yaşlı bir adamın arka arkaya nehre dalması ve su altında ("tanrının merkezinde") belli bir mesafeyi yüzerek katetmekten ibaret olan özel bir sınavı başarması uygun görülmüştü. Sınav koşullarının taraflar arasında önceden belirlendiği bu tür anlaşmalar, birçok belgede görülmektedir. Ancak burada, ekip başarısızlığa uğramıştır: İlk iki kadın sınavı başarıyla geçtiği halde, yaşlı adam öngörülen mesafenin yalnızca bir bölümünü (yaklaşık 40 metre) katetmeyi başarmış ve üçüncü kadınsa boğulmuştur (tanrı onu "yanına almıştır"). Ve sınav, başarısız olduklarını kabul eden ekipten geri kalanların başvurusu üzerine durdurulur.

Hâya-Sûmû'nun ekibinin kadınlardan ve yaşlı bir adamdan oluşması kafamızda bir soru işareti yaratmaktadır kuşkusuz. Tanrının genellikle en fazla sporcu olanlara arka çıktığı düşüncesi çağdaş yazarlarca da desteklenmektedir. Ancak, daha fazla bilgi olmadığından bu soruya yanıt vermek zordur. *ARM* XXVI'da önerilen çözüm yollarından biri şudur: Hâya-Sûmû, haklı olduğundan o kadar emin olmalı ki, "Yaşlı bir adamla kadınlar bile davamızı savunabilir" şeklinde bir iddiada bulunmuştur. Şampiyonlar seçilirken tam olarak hangi kıstasların kullanıldığını bilemediğimiz için, başka değişik açıklamalar da yapabiliriz.

Meptûm'un aynı mektubunun sonunda, bu kez, kral Yarkab-Addu'nun eşi, Zalmaqqum ülkesi (Mezopotamya'nın kuzeybatı bölgesi) kraliçesinin kadın hizmetçilerinden biriyle ilgili bir başka ordali'den sözedilmektedir. Meptûm, Nehir-Tanrı'ya neden başvurulduğunu şöyle anlatıyor: "Şu sözleri duyduğumuz için onun nehre girmesine karar verdik: 'Karınız, Yarkab-Addu hazretlerine karşı büyü yaptı mı? Sarayın gizlerini açığa vurdu mu? Karınız bir başka erkekle yattı mı? Karınız, hazretlerine karşı bir suç işledi mi?' İşte bu sorulardan ötürü onun nehre girmesini istedik. Nehir onu yanına aldı; oradan da bir daha çıkamadı."

Gerçekte, bir kadına karşı yapılabilecek ve tanrısal yargıya başvurmayı gerektirebilecek en büyük üç suçlama türü bunlardır: Büyü, politik ihanet ve zina. Burada kraliçeye yönelik birçok eleştirinin yapılması, onun ağır suçlamalara maruz kalacağını göstermektedir. Kuşkusuz, bu kadından kurtulmak istendiği içindir ki ona bu kadar suç "yüklenmişti". Kraliçeye karşı yapılan bu üç sitemin ilkini oluşturan ve o nedenle en ağırları olduğu sanılan büyücülük suçlamasının içeriğini tam olarak açıklamak zordur.

Meptûm tarafından Mari kralına gönderilen bir başka mektup (*ARM* XXVI, 253), bu tür suçlamaların hangi anlama geldiğini iyice anlamamıza olanak tanımaktadır. Burada, kuşkusuz beslenmesinden sorumlu olduğu Hammî-Epuh adındaki genç bir çocuğa büyü yapmakla suçlanan Mârat-İştar adında bir genç kızın davasından söz edilmektedir. Daha önce karşılaştığımız bir kurala göre, Mârat-İştar'ın annesi, kızının yerine bu nehir sınavından geçmek zorundadır. Meptûm, bu annenin kızını aklamak için ettiği yeminden ve bu sınavın her iki kadın için yol açtığı üzücü sonuçtan söz eder:

"Kadına şu sözler söyletildi: 'Yemin ederim ki kızım Mârat-İştar, Dâdiya'nın oğlu Hammî-Epuh'a büyü yapmadı. Ne kapıdan ne başka bir yerden eve büyülü çöp attı ne de Dâdiya'nın oğlu Hammî-Epuh'a onunla yaptığı ekmek, yemek, bira ya da başka bir şeyi yedirip içirdi.' Bu sözler söylettirildikten sonra, Kadın tanrının [nehrin] içine düştü ve öldü. Söylediklerini kanıtlayamadı. Çocuk, böylece, büyüden kurtulmuş oldu."

Demek ki Mârat-İştar, burada, yemeklerini kendisi yapsın diye genç Hammî-Epuh'a verdiği oduna büyü yapmakla suçlanıyordu. Ve kuşkusuz, bu odunu yakmakla çocuğun kötü büyüyü uyandırdığı ve böylece kötü güçlerin onun yediklerine geçerek onu hasta ettiği düşünülmekteydi. Bundan anlaşılıyor ki, tanrısal yargılama suçluyu ortaya çıkarıp cezalandırmakla kalmıyor, aynı zamanda mağdur olan kişiyi de sıkıntısından kurtarıyordu.

Tanrısal yargılamaya ilişkin metinlerin yer aldığı bu dosyada, kimi zaman yargıçların tanrısal sınavla ilgili çevirdiği düşünülen "oyunları" da görürüz. Çünkü, her ne kadar bu yargılama yönteminin bazı hukuk ilkelerini korumak için kullanıldığı bilinse de, bu ilkelerin uygulanacağı koşulların ve sonuçların nasıl kararlaştırılacağı konusunda geniş bir hareket alanının olabileceği de bir gerçektir. Meptûm'un Zalmaqqum kraliçesiyle ilgili tanıklık ifadelerini okuyunca, kraliçenin, kadın hizmetçisiyle

birlikte, çok önceden mahkûm edildiğini nasıl düşünmeyelim? Ayrıca, suçlanan kişilerin nehir sınavına girmeyi reddettikleri –ki bu, suçunu itiraf etmek ve ölüm cezasına çarpılmak demekti– birçok vakayı daha incelemek gerekir. bu sınavı tanrıdan mı yoksa fiziksel sınavdan korktukları için mi reddediyorlardı?

Son olarak, Mezopotamya'daki *ordali*'nin derin anlamı konusunda kafamıza sorular takılabilir. Bu bölgenin eski sakinleri, daha önce de belirttiğimiz gibi, işin içinden çıkamadıkları bütün sorunları her zaman tanrıların üstün gücüne havale ediyorlardı. Dünyadaki yargıçlar neyin doğru neyin yanlış, kimim suçlu kimin suçsuz olduğuna karar verebilecek durumda olmadıklarından, bu yetersizliklerini Kutsal mahkemeye, yani Nehir-Tanrı'ya başvurarak örtbas ediyorlardı. Demek ki tanrısal yargılama, adaletin hizmetinde olan olağanüstü bir yargılama aracıdır.

Ancak, tanrısal yargılama yalnızca bu demek değildir ve bazı araştırmalar, tanrısal yargılamaya sırf hukuksal açıdan bakmanın yeterli olmadığını açıkça göstermiştir. Örneğin, gerçek anlamda bir düşünce tarihçisi olan Jean Bottéro, tanrısal yargılamayı ideolojik bir bağlamda yerleştirmeye çalışmıştır. Nehir-Tanrı'nın yargılamasına özellikle "büyüsel" bir açıklama getirmiştir: Kutsal nehrin akan suyu, kötülüğü belirlemeye, tanımaya ve insan üzerinde etkisini göstermeden derinliklerinde yoketmeye olanak tanımaktadır. Mezopotamya'daki tanrısal yargılama, ayrıca, kâhinliğe de benzemektedir. Her ikisi de, insanların bilgisizliği ve yetersizliğine karşı tanrıların üstün gücüne bel bağlamaktadır. Tanrılar her şeyi bilmektedir ve bildiklerini rüya, kehanet ya da başka işaretler yoluyla insanlara iletebilirler; ancak bu işaretlerin, ilgili kişiye yorumlatılması gerekir. Bunun için, uygun söz ve hareketlerin kullanılması yeterlidir.

O nedenle, yüzyıllar boyunca uygulandığı kanıtlanan bütün tanrısal yargılama biçimlerini aynı basit modele indirgemekten sakınmak gerekir. Mezopotamya konusunda daha söylenecek çok şey vardır. Kuşkusuz, eski Mezopotamyalıların neden ve nasıl Nehir-Tanrı'ya başvurduklarını daha iyi açıklayabilecek daha başka ayrıntılar da bulunmaktadır. Sözgelimi, Yeni-Asur dönemine (İÖ VII. yüzyıl) ait bir öyküde, bir yasağı çiğnemekle suçlanan iki kişinin tanrısal yargılamaya gitmeyi reddettikleri anlatılmaktadır. Bu kişiler oğullarına iktidardaki hükümdarın ya da veliaht prensin adını vermekle suçlanıyorlardı. Böyle bir suçlama ve kutsal nehre başvurma kararı, beraberinde birçok soruyu getirmektedir...

Okuma Önerileri

J. Bottéro, "l'ordalie en Mésopotamie ancienne", *Annales de L'École normale supérieure de Pise*, Classe de lettre et de philosophie (Edebiyat ve Felsefe sınıfı), seri: III, cilt. XI-4, 1981.

—, *Mésopotamie, écriture, la raison et les dieux*, Paris, Gallimard, 1987 (Türkçesi: *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev.: M. Emin Özcan-Ayten Er, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004).

G. Cardascia, "L'ordalie par le fleuve dans les 'lois assyriennes'", *Mélanges offerts à W. Eilers*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1967.

J.-M. Durand, D. Charpin, F. Joannès, S. Lackenbacher ve B. Lafont, *Archives royales de Mari*, XXVI, Paris, Recherche sur les civilisations, 1989.

P. Garelli, *Le Proche-Orient asiatique*, Paris, PUF, "Nouvelle Clio", 1969 ve 1974 (2 cilt)

D. Barthélemy, "Moyen Age: le jugement de Dieu", *L'Histoire*, no: 99, s. 30.

3

Bize Bıraktıkları Miras

En Eski Tufan Hikâyesi

Jean Bottéro

Yüz elli yıldan beri, Kutsal Kitap'ın yazarı eski İsrailoğullarının coğrafi, siyasi ve kültürel çerçevesini oluşturan bu ülkelerde, yalnızca şehirler, saraylar ve tapınaklar ortaya çıkarılmakla kalınmamış aynı zamanda, eski uygarlıkların kalıntılarıyla birlikte önemli miktarlarda yazılı ve deşifre edilebilir belge de gün ışığına çıkarılmıştır. Aslan payı, şimdiki Irak'ın antik sakinlerine aittir. Burada sözünü ettiğimiz, İÖ yaklaşık 3000 yıl önce, Musa'dan 17 yüzyıl önce, bilinen en eski yazıyı bulan Sümerler, Babilliler ve Asurlardır: Üstünde kamışla yazılmış ağır ve tuhaf çiviyazılarının olduğu yarım milyon kadar tablet bulunmaktadır. Bu devasa arşivden, yüzlerce tarihsel, edebi, "bilimsel" ve dinsel yapıt, küçük ve nerdeyse hiç bilinmeyen Asurbilimci topluluğu tarafından çözümlenerek incelenmiştir.

Kendine sorular sormayı bilenler için sorun, tarihçilerin karmaşık yazılarını çözümlemeyi sürdürdükleri böylesi olağanüstü yeni belgeler karşısında, Kutsal Kitap'ı "daha önce olduğu gibi" dünyanın en eski kitabı olarak, insanlığın ilk dönemlerini aydınlığa kavuşturan tek kitap olarak görüp göremeyeceğimizdir.

Bu denli bildik, tartışmalı, ama yine de bir o kadar muammalı bir konuyu, Tufan konusunu seçmemin nedeni, "hareketi ilerleyerek kanıtla-

mak" ve bu soruyu, bir aforizmayla değil, bir tanıtlamayla, bir yöntem uygulaması biçiminde yanıtlamaktır.

Asurbanipal

Dünya tarihinin en eski arşivlerini içerdiği sanılan bir kitapta, Kutsal Kitap'ta yer alan, yalıtılmış, beklenmedik, açık ve canlı birçok ayrıntıyı barındıran Tufan hikâyesi (Tekvin VI-VIII), aynı temele dayandırılan başka birçokları gibi, uzun bir süre boyunca, başka birçok tarihsel macerayla ilişkilendirilmiştir. Birkaç yıl önce yapılan tartışmalardan yola çıkan bilimsel bir ekip, Nuh'un ve ailesinin binmiş olduğu ünlü geminin kalıntılarını Ermenistan'da bir dağda aramaya çıkmıştır.

Oysa, bu hikâye ne birinci eldendir ne de "bir görgü tanığı" bulunmaktadır. Bu durumun kuşku yaratması gerekirdi; bugün bunu biliyoruz, yüzyıldan daha da fazla bir süredir de Asurbilimciler bize bunu kanıtlamaktadırlar. Aslında, 2 Aralık 1872'de, Ninova'da bulunan Asurbanipal kütüphanesindeki[1] binlerce çiviyazılı tableti ilk kez deşifre etmeye ve envanterini çıkarmaya girişen G. Smith, Kutsal Kitap'la fazlasıyla örtüşen, bundan dolayı da tesadüfi olduğu şüphe uyandıran bir hikâye bulduğunu söyler. Yaklaşık 200 dizeden oluşan ve Mezopotamya'dan günümüze kalan en eksiksiz metin olan bu hikâye ünlü *Gılgamış Destanı*'nın[2] "XI. Bölümü"ydü: Ölümsüzlük peşindeki destan kahramanı, Tufan'ın kahramanına danışmak için dünyanın öbür ucuna kadar giderek o zamanlar bu felaketin nasıl gerçekleştiğini öğrenmiştir.

Gerçi Asurbanipal kütüphanesinde bulunan ve tıpkı hükümdarı gibi İÖ yaklaşık 650 olarak tarihlendirilen *Gılgamış Destanı*'nın bu değişkesi bu haliyle, tarihçilerin haklı olarak Kutsal Kitap'ın en eski katmanı olarak

1) Asur kralı Asurbanipal (668-627) Ninova'daki sarayına, ülkesinin geniş edebiyat ürününün büyük bir bölümünü bir araya getirtip yaklaşık 5000 "tablet" üzerine kopyalatmıştır. Bu yapıtların hepsi kendi zamanında korunmaya ve yeniden okunmaya değer metinler olarak görülmekteydi. 1852'de, ardından da 1872'de A. H. Layard ve H. Rassam'ın buldukları 25 000 kadar parça bu kütüphaneye aitti. Bunlar Londra'daki British Museum'a getirilmişlerdir ve o günden beri birçok yararlı çözümlemenin konusu olmuşlardır. Birçok Asurbilimci için bunlar, bu antik ülkenin düşüncesine ait bilgileri edinmemiz açısından hâlâ en zengin ve yeri doldurulamaz kaynaklardandır.

2) Bkz. *Gılgamış Destanı*, s. 226.

değerlendirdikleri ve "Yehovacı metin" (VIII. yüzyıl) olarak adlandırdıkları bu destanın daha eskiye dayanıyor olması imkânsızdır –öte yandan, parlak ve muhteşem Babil'in yazarları ve düşünürlerinin konularını İsrailoğullarından aldıklarını ileri sürmek de kolay değildir.

Çiviyazılı tabletlerin zengin hazinesinde yapılan yüzyıllık bir keşif çalışması bu durumu, en azından daha net bir şekilde görmemizi sağlamıştır. Bugün, *Gılgamış Destanı*'nın ardında, Kutsal Kitap döneminin de ötesine, yaklaşık 2000'e kadar giden uzun bir edebi tarih olduğuna göre, Tufan hikâyesinin ilk baştaki bütünün bir parçası olamayacağını biliyoruz; hikâye, doğal bir parçası olduğu başka bir edebiyat yapıtından (*Yüce Bilge Şiiri-Atrahasîs*) alınarak sonradan eklenmiştir.

Yüce Bilge Şiiri uzun süre boyunca yanlış bilinen bir yapıt olmuştur (dağınık birkaç bölümü bilinmekteydi); ancak bir dizi keşif sayesinde birkaç yıldan beri üçte biri elimizdedir: Bunlar yaklaşık 800 dizedir, ama anlamını ve önemini çözmek için daha fazlası gerekmektedir. En eski el yazmalarımız İÖ yaklaşık 1700 tarihine dayanmaktadır, şiirse bundan kısa bir süre önce Babil'de yazılmış olsa gerek. Bu şiir, oraya bu hikâyeyi ekleyenlerin görüp düşündükleri biçimiyle "en eski Tufan hikâyesini" içermekle kalmamaktadır; bu şiir aynı zamanda tarz ve düşünce açısından oldukça hayranlık verici bir kompozisyon; kıvamları, geniş bakış açıları ve soluklarıyla haklarında bildiklerimizden daha fazlasını hak eden edebi eserlerden biridir.

Şiir, İnsanların henüz var olmadığı zamanlardan başlar. Evrende yalnızca tanrılar vardı ve üreticiler ile tüketiciler arasındaki dönemin ekonomisi ve ürününe göre temelde ikiye bölünmüşlerdi: "Aristokrat" "Anunnakilere" yaşamları için gerekli besinleri üretmek için, daha "aşağı" bir sınıftan olan "İgigiler" tarlalarda çalışıyorlardı: "Çok işleri vardı,/ Acıları fazlaydı ve sıkıntıları bitmek bilmiyordu!"; üstelik sayıları da yeterli değil gibiydi. Sonunda iyice bitkin düşünce bizim ilk grev olarak adlandırdığımız hareketi başlattılar; bir gece "Aletlerini ateşe atıp,/ Bellerini yakıp,/ küfelerini yakarak" işverenleri ve hükümdarları olan Enlil'in "sarayını basmaya", onu derdest edip tahttan indirmeye yürürler. O zaman "Annunaki" topluluğu büyük bir telaş ve kargaşa içine düşer: Eğer kimse yiyecek bir şeyler üretmezse yaşamımızı nasıl sürdürürüz? Herkesin katıldığı bir meclis toplanır ve Enlil ayaklananları yola getireceğini söyler. Direnişçiler sonuna kadar gideceklerini ilan ederler: Dayanılamayacak

kadar çok çalışmaktadırlar ve işe dönmemek için her şeyi yapmaya hazırdırlar. Çaresiz kalan Enlil tahttan feragat eder; bu durum tanrı toplumunda anarşi ve bölünme yaratacağından, daha korkutucu bir karışıklık söz konusu olacaktır.

İşte Ea bu sırada ortaya çıkar; en büyük tanrılardan bir olan Ea, Enlil gibi otoriteyi ve "zorbalığı" değil, onun danışmanı ve "veziri" olarak, bilinci, zekâyı, kurnazlığı, uyarlama ve yaratıcılık yeteneğini, teknik kullanımı temsil etmektedir. Ea dikbaşlı "İgigilerin" yerine, onların işini yapacak, "Enlil tarafından verilen işleri kaldırabilecek/ ve tanrıların angaryalarını yapacak şekilde tasarlanmış varlıklar yaratmayı önerir": Bu insan olacaktır. Bu afaki bir fikir değildir: Ea bunu kesinlik ve kurnazlıkla planlar ve uygular. İnsan ülkenin her yerinde bulunan kilden yapılacaktır ve öldüğünde yine bu toprağa dönüşecektir. Ancak insanda yerini alacağı ve hizmet edeceği kişilerden bir parça olmalıdır; bu amaçla hamuru, sırf bunun için kurban edilmiş ikinci dereceden bir tanrının kanıyla ıslatılacaktır. Meclis bu güzel ve zekice projeyi alkışlar ve uygulanması için, Ea'nın emirleri gereğince, "tanrıların ebesi Ehil Mammi'yi" görevlendirir. Mammi ilkörneğe son halini verir, sonra da 14 ana tanrıçaya birer kopya yaptırır. Bunlardan 7'si dişi 7'si erkektir, Bunlar insanlığın ilk "ataları"dır.

Üç felaket

Ehil-Mammi görevini mükemmel bir şekilde yerine getirir; insanlar "hızla çoğalmışlar" ve "konuşmaları tıpkı öküzlerin böğürmesi"ne benzemiştir; tanrıların dertsiz ve sakin yaşamları bozulur, hatta "uyuyamaz" olurlar. Bu gürültüye bir son vermek için, sert çözümler üreten Enlil insanları bir Salgın'la topluca öldürmeye karar verir. Ancak Ea, insanların sayısının bir anda çok azalacağı tehlikesini dikkate alarak bunun tanrılar için bir felaket olacağını düşünür ve güvendiği Atrahasîs'e, Yüce Bilge'ye haber verir –bu bilgenin insanlar üzerinde büyük bir otoritesi vardır. Ea ona bu felaketten nasıl kurtulabileceğini gösterir: Bütün yiyecek sunguları yalnızca ölümcül Hastalık Getirici tanrı Namtar'a yönlendirilmelidir, böylelikle yiyecekleri azalmış olan tanrılar bu acıya bir son vermek zorunda kalacaklardır. Atrahasîs bunu gerçekleştirir. Ancak güvenli yaşama geri dönülmesiyle birlikte insanlar yeniden patırtılı gürül-

tülü meşgalelerine geri dönerler ve bir kez daha Enlil'i kızdırırlar. Enlil bu kez Kuraklığı gönderir. Ea onları bir kez daha korur ve Atrahasîs'e tanrıların yiyeceklerini atmosferdeki yağmurların efendisi olan Adad'a vermelerini söyler. Metindeki boşluklar Enlil'in hemen pes etmediği kuşkusunu yaratmaktadır. Ancak, her defasında her şey yoluna girer ve insanlık yeniden canlanır.

Tabletlerin geri kalanından anlaşıldığına göre, tanrıların kralının hâlâ gürültüye devam eden insanları sonunda yok etmeye karar verdiği anlaşılmaktadır, bunun için de çok daha beklenmedik bir felakete başvuracaktır: Tufan. Hiçbir şeye güvenmediğinden, ölümcül projesinin insanlar tarafından duyulup ölümden yine kurtulmalarını önlemek için bütün önlemleri alır; her zaman zekice davranan Ea Atrahasîs'e büyük felaketi haber vermenin ve onları kurtarmak için hazırladığı kurnazlığı anlatmanın bir yolunu bulacaktır, ancak bu kez yalnızca Atrahasîs ve yakınları kurtulabilecektir. Böylelikle, Atrahasîs, Ea'nın "yere planını çizdiği", "iki güverteli, sıkı bir şekilde donatılmış, gereğince kalafatlanmış, sağlam bir gemi yapacaktır". İkmalini yapacak ve tanrısının işaretiyle gemiye "[kendi] yedek malzemelerini, [kendi] eşyalarını, [kendi] zenginliklerini/[kendi] karısını, [kendi] yakınlarını ve dostlarını, [kendi] ustabaşını [edinilen teknikleri koruyabilmek için] ve evcil ve vahşi hayvanları" bindirecektir; bundan sonra geriye bir tek "gemiye binmek ve ambarın ağzını kapatmak" kalacaktır. *Şiir*'in bugüne kalan, eksik kısımları, birçok yüzyıl sonra yazılmış olan ancak ondan fazlasıyla etkilenmiş *Gılgamış Destanı*'yla kolaylıkla tamamlanabilir.

Atrahasîs çevresindekilere, onları telaşlandırmadan, bu tuhaf davranışının nedenini açıklama yolunu bulduktan sonra, emirler doğrultusunda "yükü ve aileyi gemiye alır" ve "büyük bir şölen verir". Ancak, şölen boyunca endişeli durmaktadır: "Yalnızca içeri girip çıkmakta./ Ne oturmakta ne de yerinde durmaktadır,/ Kalbi yorgun düşmüş, endişeden hasta olmuştur": Kaçınılmaz işareti beklemekteydi.

Sonunda işaret gelir: "Gökyüzü değişir,/ Ve Fırtına bulutların arasından patlar!" Demir almak zamanıdır: "Gök gürültüleri duyulmaya başlandığında,/ Kendisine zift getirildi, ambar ağzını bununla kapattı./ Kapandıktan sonra,/ Fırtına hâlâ bulutların arasında gürlemekteydi,/ Rüzgârsa zincirinden boşanmıştı/ Gemiyi serbest bırakmak için de palamarları kesti!"

Sel gibi yağan yağmurun yol açtığı su taşkınlarınlarıyla Tufan olur: "Altı gün, yedi gece: Fırtına kasıp kavurdu./ Anzû [Yırtıcı dev tanrı]

pençeleriyle gökyüzünü parçaladı: Bu gerçekten de Tufandı. / Şiddeti insanların üzerine bir Savaş gibi düşmekteydi/ Hiçbir şey görünmüyordu,/ Bu kıyımın içinde hiçbir şey ayırt edilemiyordu!/ Tufan tıpkı bir öküz gibi böğürüyordu,/ Rüzgâr tıpkı bir kartal gibi bağırıyordu!/ Ortalık zifir karanlıktı: Güneş artık yoktu!"

Felaket "yeryüzünü yerle bir ettiğinde, yedinci gün gelmişti,/Acılar içindeki bir kadın gibi [oraya buraya] darbelerini indirdikten sonra,/ Tufan'ın savaşçıl fırtınası dindi;/ Su Kitlesi alçaldı; Bora dindi: Tufan sona ermişti!"

Kahraman anlatmaya devam eder: "Ambarın kapağını açtım ve serin hava yüzüme çarptı!/ Ardından, gözlerimle Engin su ufkunda kıyıyı aradım:/ Aşağı yukarı iki yüz metre ileride ince kara şeridi görünüyordu./ Kadırga buraya demirledi: Burası, geminin yanaştığı Nisir dağıydı[3].

Atrahasîs temkini elden bırakmayarak bir hafta daha bekler, ardından açık denizlerdeki ilk denizcilerin bir yöntemini kullanır. "Bir güvercin aldım ve onu dışarı saldım;/ Güvercin gitti ama geri geldi:/ Konacak bir yer bulamadığı için geri döndü!/ Ardından bir kırlangıç aldım ve onu dışarı saldım:/ Konacak bir yer bulamadığı için geri döndü! / Sonunda bir karga aldım ve onu dışarı saldım:/ Karga da gitti, ama suların çekildiği yeri bulunca,/ yemlendi, gakladı ve geri gelmedi!". Bu artık sığınaktan çıkılabileceğine işaretti. Böylelikle yolcuları gemiden çıkarttı ve "dört bir yana dağıttı"; ailesiyle birlikte tek kurtulanlar olarak temsilsi olduğu insanlığın temel işlevini yerine getirmek üzere uzun zamandır aç olan tanrılar için bir şölen hazırladı. Tanrılar da tıpkı "sinekler" gibi etrafına üşüştüler.

İnsanları yaratma işini başlatan Büyük Tanrıça, bu felaketin sorumlusu Enlil'in kınanmasını ister ama boşunadır; Enlil insanları tamamen ortadan kaldırma planının bozulduğunu anlayınca çılgına döner. Ancak

3) Yerli kaynaklara göre Nisir dağı, ülkenin kuzeydoğusunda, Kerkük'e yaklaşık 80 kilometre uzaklıkta, bugünkü Kürdistan'da bulunmaktaydı: Büyük bir ihtimalle bugünkü Pir Omar Gudrun'du (3000 metre). Bütün bu ülkeye egemendi ve bu nedenden dolayı seçilmiş olabilirdi ya da belki adı Akadca "koruma", aynı zamanda da "gizem" anlamına geldiği içindir. Olguları daha uzaktan gören, *Tufan*'ın Kutsal Kitap'taki yazarları belirsizce "Ararat dağları"ndan, bir başka deyişle Mezopotamya'nın kuzeyinde bulunan, herkesin bildiği üzere o bölgenin en yüksek dağı olan Ermenistan'dan söz etmişlerdir. (Tekvin, VIII, 4). Yalnızca daha sonraki bir dönemde, mantık güderek, Gemiyi karaya oturtmak için, muhtemelen suların çekilmesiyle ilk ortaya çıkan sıradağların en yükseklerinden Ağrı Dağı ya da Massis seçilmiştir.

Ea ona böylesi sert ve ani bir yola başvurarak "düşünmeden Tufan başlatmasının" yanlış olduğunu gösterir. Çünkü sonuçta eğer insanlar tamamen yok olsaydı onları yaratma nedeni olan ve çıkışı olmayan duruma, üreticisi olmayan bir dünyaya yeniden dönmüş olmayacaklar mıdır? Bilge Ea yapılması gerekeni göstermek amacıyla, Atrahasîs'ten türeyen yeni nesle, doğumlara ve yeni doğmuş bebeklerin yaşamlarına kısıtlama getirerek çoğalmayı ve gürültüyü azaltacak bir tür "doğal doğum kontrolü" verir. İşte bundan sonraki dönemde kimi kadınların kısır olmasının nedeni budur; kimileri emzikli bebeklerini ellerinden alan Söndürücü-Dişi Demon'un zalimliğine maruz kalmakta, kimileriyse hamile kalmayı yasaklayan bir dinsel görevi benimsemekteydiler.

Şiir'in üçüncü ve son tabletinin tam burasında bir kırık mevcut, bu yüzden hikâyenin sonunu öğrenemiyoruz.

Yukarıda okuduğumuz kısa özete karşın, burada gerçek bir insanlık *tarihinin*, yani insanlığın köklerini ve ilk zamanlarını sadakatle anlatan bir tutanağın değil, insanoğlunun doğasının, evrendeki yerinin ve işlevinin bir açıklamasının söz konusu olduğunu görüyoruz. Bu bir tür vakayiname değildir; canlı ve betimleyici tarzına karşın, sonuçta kesin olgulara dair verileri aktarmayı değil gerçekten insan ve evrenle ilgili bütün bir düşünce sistemini, bakış açılarını ve bunlara ilişkin tanımlamaları sunan tanrıbilimsel bir sunumdur. Buna da mitolojik hikâye adı verilir.

İmgeler halinde bir felsefe

İnce zekâlarına, evrene karşı olan meraklarına, uygarlıklarının (en az) üç bin yıl boyunca yaşayıp gelişmesini sağlayan ve onlara atfedilen büyük entelektüel ve somut ilerlemelere karşın, Mezopotamyalılar asla soyut düşünceye ulaşamamışlardır: Tıpkı diğer eski, hatta bazı modern toplumlar gibi, bizim yaptığımızın aksine, ideolojileri ile hayal güçlerini birbirinden ayıramamışlardır. Aynı şekilde, matematik kitaplarında, hiçbir zaman çözüm prensiplerini çıkarıp yazmaksızın yalnızca özel soruları önerip çözüyorlardı, böylelikle de genel fikirlerini bütünlükleri içinde değil de hep birkaç özel veri kapsamında sunuyorlardı.

Böylesi kurgul bir düşüncenin en iyi ifade şekli olan mitoloji, kuşkusuz tasavvurlarını maddileştirmelerini, bunları imgeler, sahneler, macera sil-

sileleri halinde aktarmalarını sağlayan araçtı; elbette bunlar hayal güçlerinin ürünleriydi, ama tıpkı bir kıssayı aktarmak isteyen hikâyecilerin yaptıkları gibi, kimi sorulara yanıt vermek, birkaç sorunu aydınlatmak ve kimi varsayımları öğretmek amacıyla oluşturulmuştu.

Tüm Babil ve Sümer edebiyatı mitoloji denilen bu "görsel felsefeyle" doludur ve *Atrahasîs Şiiri*, kapsadığı tablonun bütünlüğü, ele aldığı soruların ağırlığıyla, buna en güzel ve en ilgi çekici örnektir. Şiirde işlenen sonuçta, ve doğal olarak yazarlarının bakış açısıyla, insanlık yazgısıdır. Hayatımızın anlamı nedir? Hiç bitmeyen ve hep daha da zorlaşan işlere neden mahkûmuz. Hep öyle kalmaya mahkûm çoğunluk ile başkalarının acı çektirerek rahat bir yaşam süren seçkinler arasındaki bu ayrım niye? Ölümsüzlüğün bilincinde olan bizler neden sonunda ölmeliyiz? Ve bu ölümler beklenmedik ve az çok canice felaketlerle zaman zaman niye artırılıyor? Ve daha birçok bilmecenin, örneğin kadınlara özgü, kendi içinde açıklanamayan kısıtlamalar gibi, onların temel görev olarak dünyaya çocuk getirmek ve yaşamlarını sağlamak gibi bilmecelerin nedeni nedir?

Bütün bu açmazları ortaya çıktıkları çerçeve içinde, yani temelde tanrımerkezci bir sistem içinde ifade etmek ve çözmek gerekir. Bu insanlar için dünya tek başına açıklanamıyordu: Varlık nedeni doğaüstü bir topluluğa bağlıydı: Varlıkları su götürmez olan tanrılar. Kimsenin elbette asla görmediği bu kişiler hakkında fikir sahibi olabilmek için, içinde bulundukları ortamı, aşağıdaki bütün maddi, ekonomik, toplumsal ve siyasal düzeni yukarı yansıtmışlardır. Tanrıların tıpkı insanlar gibi olduğu ve insanlar gibi ihtiyaçlarının olduğu varsayılmaktaydı; ancak onlar bizi mahkûm ettikleri hastalık ve ölüm gibi külfetlerden bağışık ve bizimkilerden çok daha fazla güçle donatılmış üstün insanlardı. Dolayısıyla onları insanlığın elit tabakasından, aristokrat "yönetici sınıftan" mahrum etmek olur muydu?

"Aristokrat" tanrılar

Böyle bir sistemde, tanrıların dünyasıyla karşılaştırıldığında bütün insan türü, kendilerini yöneten tanrıların çıkarına yaptıkları işler dışında başka bir şey yapamamaktaydı: Her türlü iş yüklenebilen ve zengin bir yaşam için gerekli her şeyi üreten ve emirleri yerine getirmekten başka meşgalesi olmayan insanlar. İnsanlar yaşamlarını kuşkusuz tanrılara borçlu

olduklarından, tanrılar doğal olarak ne onların ağabeyleri ne de bağımsız çağdaşları olabilirlerdi; tanrıların dünyası kendi kendilerine yetmeden önce, tıpkı aşağıdaki dünyada olduğu gibi, üreticiler ve üst tabakadan tüketiciler olarak ikiye bölünmek zorunda kalmıştı; bizim dünyamızda işçi sınıfı aşırı kullanıldığını düşündüğü zaman işverenlerle aralarında çıkan krize benzer bir durum ortaya çıkmış, tanrılar da bu duruma son vermek zorunda kalmışlardır. Öyleyse insanlar "doğuştan" tanrıların hizmetkârlarıdır. Tanrılar da onları yaratırken kendilerinden, yani ömürlerinden, zekâlarından ve güçlerinden bir şeyler katmayı eksik etmemişlerdir, ancak tabii ki kısıtlı bir miktarda vermişlerdir: Bunlar insanda ikincil, daha az güçlü ve geçicidir. İşte insan yazgısı ve doğası hakkındaki düşünceler bunlardı.

Aşağıda her şey yolunda olduğu sürece ve insanlar efendilerinin kendilerine verdiği bütün görevleri eksiksiz bir şekilde yerine getirdikleri sürece böylesi bir düzenleme doğal olarak tanrılar ile insanlar arasındaki sorunu yok saymaktaydı. Peki ama zaman zaman insanların üzerine çullanan ve onları topluca ölüme götüren bu beklenmedik ve görünüşte nedensiz birçok büyük felaketin ortaya çıkışını nasıl açıklamalıydı? Burada sözü edilen ölüm, hastalık ve herbir bireyin sıkıntısı değildir, zira bunlar doğamıza ve yazgımıza kazınmıştır. Salgın, kıtlık, doğanın ani yıkıcı saldırıları gibi "kozmik" felaketler neden oluyordu? Onlar olmaksızın kayda değer hiçbir şeyin olmadığı tanrıların kuşkusuz parmağı vardı bu işte. Ama neden? Bu sorunla karşı karşıya kalan *Şiir*'in yazarları, bu durumu egemen tanrıların kaprisleri olarak açıklamaktan başka bir çözüm bulamamışlardır. Kuşkusuz kendilerince bir nedenleri vardı –bu bir bahane miydi? İnsanlar başarıları, hatta sürekli çoğalmaları ve sürdürdükleri kölece yaşamları nedeniyle, yöneticilerine bir anlamda gölge düşürebilirlerdi, çünkü çalışanları çok fazla ve çok gürültücü olduğu için tanrıların rahatını bozabilirlerdi. Ancak bu kadar tanrımerkezci, iktidara "itiraz" ve karşı gelme fikrinden bu kadar uzaklaşmış bir yeryüzünde, bilgeliğin son sözü sonuçta bağımlılık duygusu, kendi durumunu terk etme, kaderine boyun eğme ve yazgıcılık değil midir? *Şiir*'in yazarları, insanları ilk dönemlerinden, "tarihsel toplumun" şekillenmeye başladığı tarihten önceki bu "mitik dönemden" itibaren sergilemişler, tanrıların insanları topluca öldürmeye, hatta yok etmeye çalışıp büyük felaketler gönderdiklerini söyleyip böylece alıcı kitleye bu dönemsel felaketlerin neden gerçekleştiğini açıklamakla kalmamışlar, aynı zamanda bunların "karanlık çağlardan" itibaren

bir anlamda geleneksel niteliğini, dolayısıyla bunlara boyun eğmek gerektiğini vurgulamışlardır.

Ancak böylesi bir bilgelik dersinde dengeleyici ve umut verici unsur da vardır: Bu kadersizliğin içinde insanların "o zamanlar" bir koruyucusu ve bir bilgesi vardı: Onların "yaratıcısı" olan ve gereksiz bütün şiddete karşı olup yine (başka bir mitte anlatılan) gerekli bütün bilgileri derleyip insanlara dağıtan tanrı Ea. Örneğin, gerektiğinde insanlara büyük evrensel sıkıntılardan korunmayı öğretmiştir. Bu sayede bu "tarihsel çağda" insanlar bu dersleri uygulayabilecek ve kendilerini felaketlerden korumak için mücadele edebileceklerdir. İşte, adının da belirttiği gibi *Yüce Bilge Şiiri*'nin fabllar ve mitler aracılığıyla okuyucularına benimsetmek istediği "felsefe" buydu.

Tufan mı, Tufanlar mı?

Bu demek oluyor ki Tufan, kendisinden önce gelen salgın ve kuraklıkla aynı değeri, aynı anlamı taşımaktaydı. Tarih araştırmalarımız sayesinde, böylesi felaketlerin henüz tıbbi açıdan çok kötü korunan ve ekonominin ilkel bir biçimde planlandığı ülkede zaman zaman meydana geldiğini çok iyi biliyoruz. Edebiyatta sık rastlanılan bir yöntemle, özellikle de folklor ve şiirle, tıpkı bir yangın gibi dağılan ölümcül hastalıklarla ya da halkı bezdiren kötü hasatlar sonucunda edinilen deneyimler ve geleneklerden yola çıkılarak edinilen hatıraları bir araya getirmişlerdir; tıpkı masallarda sözü edilen Dev ve Öcü gibi, herkesin korktuğu temaları birleştirmiş böylelikle de, "eski" mitik zamanlara özgü korkutucu ilkörnekler olarak Salgın'ı ve Kıtlık'ı yaratmışlardır. Bunları izleyen Tufan da aynı şekilde tasarlanıp oluşturulmuştur: Burası yağmurların artmasıyla sıklıkla hemen yükselip taşan Fırat ve Dicle nehirlerinin (elimizde buna birçok örnek bulunmaktadır) arasına kurulmuş bir ülkedir. Biraz tehlikeli biraz da heyecan uyandırıcı bir durumdur bu. Arkeologlar özellikle Ur, Kiş ve Fara-Şuruppak'ta IV. ve III. binyıla ait katmanlar arasında, yukarıda sözünü ettiğimiz duruma dair kimileri oldukça ilgi çekici olan izler bulmuşlardır. Bir şehirden diğerine, bir bölgeden diğerine geçen, kasıp kavuran afetlerden yola çıkılarak bütün ülkeyi kaplayan Felaket tasavvuru oluşturulmuş, çevrede uzun bir efsane ortaya çıkmış ve *Atrahasîs*'te anlatılan

"hikâye"yle de son halini almıştır; bu daha sonra *Gılgamış*'taki XI. bölümün yazarları tarafından daha da abartılmıştır.

Tufan'ı –özellikle *Şiir*'de, sıklıkla da başka yerlerde– mitik zamanların en son sahnesi ve tarih döneminin başlangıcı haline getiren Babil geleneğinin bu Tufan'a atfettiği önem ve bunca ayrıntı bir yana, bu anlatının bu felaketlerden birinin anısını yaşattığı söylenebilir; elbette bunun bize anlatıldığı şekliyle meydana geldiğine inanmak saflık olacaktır. Ancak böylesi bir afete başvurulması kaçınılmaz değildir: Zaman içinde Tufan'ın birleştirici bir rol oynadığı, tarihselliği bakımından değil, ama *Şiir*'de yansıtılan geleneksel mitoloji içindeki yeri bakımından kabul edilebilir. *Şiir* Tanrılar tarafından, insanlara tarihin başlangıcından itibaren onlara ait seviyeye alışmaları ve inmeleri için gönderilen büyük felaketlerin en tehlikelisini anlatmaktaydı.

Şimdi, yazının girişinde sözünü ettiğimiz ve artık anlaşılması daha kolay olacak olan Kutsal Kitap'taki hikâyeye geri dönelim. Kutsal Kitap'ı okuyan ve üzerinde biraz olsun düşünen herhangi biri, öncelikle kendine şunu itiraf etmelidir: Su baskınlarıyla ünlü herhangi bir nehri ve buna elverişli bir vadisi bulunmayan, Filistin gibi kayalık bir ülkede böylesi bir su taşması olması tuhaftır. Bu soruna önselce verilebilecek en mantıklı yanıt, hikâyenin alıntılanmış olduğudur. Bununla birlikte, Tekvin hikâyesi, her ne kadar Babil Tufanı'yla temel benzerliği hiçbir kuşkuya yer vermese de, Akadca yazılmış *Atrahasîs* ya da *Gılgamış* metinlerinin basit bir kopyası olarak algılanamayacak kadar farklı ayrıntı içermektedir.

Tufan, Kutsal Kitap ve Mezopotamya

Aslında, Tufan, en eski zamanlardan beri Yakındoğu'ya yerleşmiş olan değerli ve muhteşem Mezopotamya'nın oluşturduğu tanrıbilimsel, mitolojik, ideolojik ve daha başka birçok konulardaki geniş ürün yelpazesinin bir parçasıdır: Ne kadar eskiye dayandığını görmek için, III. binyılın yarısına ait Suriye Ebla'daki[4] inanılmaz buluntulara bakmak yeterlidir! Tıpkı

4) Ebla buluntuları ve yol açtıkları tartışmalar için bkz. *Histoire* dergisi: (no 23, Mayıs 1980, s. 70-73) Bu antik şehirdeki tabletleri gün ışığına çıkaran İtalyan arkeolog Paolo Matthiae'nin yazısı.

diğerleri gibi, Dünyanın Yaradılışı, insanların Kökeni ve Eski tarihleri, Kötülük ve İlahi Adalet Sorunları, Tufan konusu da bu muhteşem kültürel zenginliğin bulunduğu Sümer ve Babil ülkesine yerleşen Yahudiler, hatta ataları tarafından alıntılanmıştır. Hatta kendi anlayışlarına uyarlamışlardır: Aslında, *Atrahasîs*'te de olduğu gibi, insanın ilkel "tarihi", bu dünyadaki durumunun tanrıbilimsel bit tablosudur. Çünkü Tekvin'in ilk 11 bab'ı da bize, İbrahim'le birlikte tam anlamıyla tarih başlamadan önce, evrenin ve insanların nasıl yaratılıp yeniden biçimlendirildiğini, nasıl düzenlenip "işlevsel" kılındığını, kendi yolumuzu belirlememiz için, anlatmaktadır. Ancak onlar alıntıladıkları kültürün ne bakış açısını ne de tanrıbilimini korumuşlardır: Antik Babillilerden aldıkları her şeyi kendi dinsel ideolojilerinin içine sindirerek değiştirmişlerdir. Ayrıca sistemleri de tanrımerkezcidir. Ancak, tektanrıcılığın "yaratıcısı" olan bu kültürün kutsal diyarında, insana en ufak benzerliği olmayan, yaşamını sürdürmek için bir tek "hizmetliye" bile ihtiyaç duymayan tek ve yüce bir Tanrı bulunmaktaydı. İşte bu nedenle tanrıların çokluğu konusunu sorgulayıp onun yerine tek tanrıyı ve yine aynı şekilde, evrenin efendilerinin kaprisleri ve boş sözlerinin yerine de ahlaki gereklilikleri getirmişlerdir: Tanrı'nın insanlara felaket göndermesinin nedeni onların "bozulmuş olmaları"dır (Tekvin VI, 5 vd.); bu yüzden Tanrı, en azından en iyi temsilcilerinin (İbrahim'in soyundan gelen toplum) yüksek bir etik ve dinsel yaşam süreceği yeni bir insanlığı yaymayı amaçlar.

İşte bizim hafızamızda kalan, Kutsal Kitap'taki bu Tufan'dır; çünkü ister istemez bu eski kitabın sahneleriyle ve öğretileriyle içli dışlıyız. Ancak tarihin işi geriye giderek, "eskiden var olanlar" vasıtasıyla anlamak, çocukları babalarıyla, nehirleri kaynaklarıyla, yani temele "giderek" açıklamaktır. İşte bu yüzden Asurbilimciler, bizim doğrudan en eski akrabalarımız olan o eşsiz Sümerli ve Babilli uygarlık taşıyıcıları ve onlara ait o, günümüze gelinceye dek binlerce yıldır süzülen, değiştirilen, zenginleştirilen, kimi zaman da fakirleştirilen mirasları hakkında bilgi sağlamak yanında Kutsal Kitap'ı da aydınlatabilirler; onlar bunu kitaptaki "tarihsel içeriğe" kıvamını kazandırarak yapacaklardır, ki bu içerik de Kutsal Kitap'a tuhaf bir aydınlık getirmektedir. Bu barışçıl ve ağzı sıkı kişilerin meslekleri hiç de kolay değildir: Kargacık burgacık ve ürkütücü çiviyazılı, binlerce anlaşılmaz tablete ulaşmak, deşifre etmek ve incelemekle geçen bir yaşam! Bununla birlikte, bu güç durağanlığın, buldukları birkaç

çürük tahtayı, masaldaki Devin çizmelerini bulmuş gibi, "Nuh'un Gemisi" sanıp heyecanlı bir saflıkla yaygara koparanların hareketinden daha verimli olup olmadığını da sormamız gerekiyor.

Okuma Önerileri

Mezopotamya'da ve Kutsal Kitap'ta Tufan konusu hakkında ayrıntılı ve karşılaştırmalı bir tartışma şu yapıtın 224-269. sayfalarında bulunmaktadır (ne yazık ki yapıt Fransızcaya çevrilmemiştir): A. Heidel, *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*, The University of Chicago Press, 2. basım, 1949; yeni baskı, 1963.

Ayrıca şu yapıta bakılabilir: *On a marché sur la terre*, Museum national d'histoire naturelle, IOS, 1991, s. 61-68, "Le Déluge" adlı makale (Jean Bottéro).

Tufan'la ilgili 4 Mezopotamya metni *Lorsque les dieux*... adlı yapıtta çevrilmiş ve açıklanmıştır: s. 526-601, "La grande Genèse babylonienne: de la création de l'homme au Déluge".

Tufan konusuna benzer biçimde, Mezopotamya ideolojilerinin Kutsal Kitap düşüncesine karışması bağlamında ortaya çıkan başka bir sorun da dünyanın yaratılışı konusudur; bu konu *Naissance de Dieu, la Bible et l'historien* adlı yapıtın "Les origines de l'univers selon la Bible" başlıklı bölümünde bazı ayrıntılarla tartışılmıştır: Paris, Gallimard, 1986, s. 155-201.

Gılgamış Destanı

Jean Bottéro

Hammurabi Yasaları, *İştar'ın Cehenneme İnişi* ve ünlü *Yaradılış Şiiri*'yle birlikte *Gılgamış Destanı* hiç kuşkusuz engin antik Mezopotamya edebiyatına ait, hemen her okurun bir gün bir yerde adını muhakkak duyduğu ender eserlerden biridir. Ancak bu okurlar genelde bu destanı çok az tanımakta, hatta çoğunlukla yanlış bilmekte, bu edebiyat eserinin gerçek değerini anlamamakta ve aklımızı sürekli meşgul eden soruları ne büyük bir düşünce ve imgelem zenginliğiyle işlediğini kavrayamamaktadır. *Gılgamış Destanı* yazgımızın kaçınılmazlığının çok da bilincinde olmayan bizleri, günün birinde her birimizin üzerine sonsuz karanlığın çökeceği ve anlamsız varlığımızın sonsuzluk içinde kısacık bir anı kapladığı gerçeğiyle yüzleştirir.

Ancak *Gılgamış Destanı*, varlığımızın ne kadar anlamsız, sonumuzun ne kadar kaçınılmaz olduğunu, başka büyük bir kitabın, Kutsal Kitap'ın Vaiz'inin yaptığı gibi her şeyin kırılgan ve geçici olduğunu üzerine basa basa öğretmeye kalkmaz: Bunu biz farkına bile varmadan büyük bir incelik ve beceriyle, bir yandan kahramanlıklarıyla ve yüce karakteriyle hayranlığımızı kazanan, öte yandan kaderinin aslında bizim de kaderimiz olduğunu düşündürecek kadar bizden olan, bize yakın olan bir adamın zaferlerinden ve çöküşlerinden söz ederek yapar. Bu boyutta evrensel ve

unutulmaz kişileri ancak büyük düşünürler ve dahi yazarlar yaratabilirler; bizden zaman, mekân ve kültür olarak gerçekliklerinden şüphe edeceğimiz kadar uzak olan, ancak aynı zamanda kendimizi tamamen bulabildiğimiz kişileri ancak onlar yaratabilirler.

Kahramanı Gılgamış olan bu büyüleyici ve etkileyici destanı anlatmanın pek çok nedeni vardır; ancak öncelikle, otuz yıl öncesine göre bugün bu destanı çok daha iyi açıklayabilecek konumda olduğumuz, tarihini, kompozisyonunu ve anlamını çok daha kesin ve net olarak ortaya koyabildiğimiz için bu destanın şimdi açıklanması ve anlatılması gerekmektedir. Yeraltındaki mezarlarda binlerce yıldır kapalı kalan sırları ortaya çıkaran büyük kâşifler, Asurbilimciler, bu sırları ifşa etmek konusunda hiç aceleci davranmamışlardır. Şimdilik bu bilim adamlarından, söz konusu edebiyat şaheseriyle ilgili bildikleri ne varsa öğrenmekle işe başlayalım.

Sümerlerin Gılgamış'la ilgili destanları

Gılgamış'tan günümüze en ufak bir iz bile kalmamıştır. Ancak güvenilir kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Gılgamış (Sümerce olduğu düşünülen bu arkaik adın ne anlama geldiği konusunda da çok güvenilir bilgilere sahip değiliz) ünlü Uruk kent-ülkesinin İÖ 2600 yılları civarında yaşamış hükümdarlarından biridir (bkz. harita s. 12). Gılgamış'ın bu kent-ülkenin ilk surlarını inşa eden hükümdar olduğu sanılmaktadır; bu surlar 1932 yılında Alman arkeologlar tarafından keşfedilmiştir. Gılgamış'ın, yaşarken elde ettikleri zaferler ve gerçekleştirdikleri fetihler nedeniyle ölümlerinden sonra insanüstü varlık konumuna yükseltilen bir ya da iki büyük atası olduğunu biliyoruz. Bu ataları Yunanlılar "kahraman" olarak adlandırırken, "kahramanlık" kavramına yabancı olan Mezopotamyalılar ise "tanrı" olarak adlandırmışlardır. Gılgamış'ın neden insanüstü konuma yükseltildiğini tam olarak bilemiyoruz ama bu kahramanın kısa bir süre içinde destanlara konu olduğunu ve genel kural gereği bu destanların Gılgamış'a insanüstü özellikler ve özgün nitelikler atfetmiş olduklarını görebiliyoruz: Kısacası Gılgamış'ın tarihi kişiliğini destansı kişiliğinden ayıracak durumda olmadığımız açıktır.

Gılgamış'ın bu arkaik destansı imgesinden geriye, zamanın acımasızlığıyla oldukça hırpalanmış, kırılmış ve bozulmuş kil tabletler üstüne

işlenmiş 5 destan kalmıştır. Oldukça üstün ve incelikli bir dil seviyesiyle Sümer dilinde en geç İÖ 3000 yılının sonlarına doğru –yani neredeyse 4000. yıl önce– yaratılmış bu destanların elyazmalarının keşfedilişi oldukça yakın bir tarihe rastlar. Bu destanlardan ilkinde Gılgamış'ın, komşu kent-ülke olan Kiş'in kralını yendikten sonra ona büyük bir gönülyüceliğiyle davranışı, sahip olduğu askeri dehası ve yüce kişiliği vurgulanmaktadır. İkinci destanda Gılgamış öldükten sonra "hayaletinin" büyük ve karanlık Yeraltı krallığına, "Dönüşü Olmayan Ülkeye" yaptığı yolculuk anlatılır ve bu Karanlıklar Ülkesinde Gılgamış'a daha sonraki bütün geleneklerde süregelecek doğaüstü niteliği atfedilir. Öteki üç destanda Gılgamış'ın yaşamının özel olayları neredeyse "tarihsel" bir gerçeklikle anlatılır. Bu destanlarda Gılgamış'a "hizmetlisi" olarak sürekli eşlik eden biri vardır: Enkidu (Sümerce adın anlamı "tanrı Enki/Ea'nın yarattığı"dır).

Bu son üç destandan ilkinde Enkidu ve Gılgamış "Sedir Ormanına" giderler, bu orman Doğu dağlarındadır. Ancak bu ormanın bekçiliğini Humbaba/Huwawa adında son derece vahşi ve korkunç bir canavar yapmaktadır. İki arkadaş bu canavarla dövüşerek onu yener ve öldürürler. Artık bütün zenginlikleriyle keşfedilmeyi bekleyen orman önlerinde uzanmaktadır: Bu ise çok eski zamanlardan beri düzenledikleri barışçı ya da savaşçı seferlerin bir aktarımıdır; ülkede başta kereste olmak üzere ender bulunan hammaddelerin elde edilmesi için yapmak zorunda oldukları seferlerdi bunlar. İkinci destanda Uruk'ta meydana gelen bir felaketten söz edilmektedir; nasıl ve ne zaman olduğu bilinmeyen bu felaket, folklorün büyülü perdeleri arasında belirsizleşerek "Gökten Gelen Dev Boğa" biçimini almış ve öfkeden kudurmuş Tanrıça İnanna/İştar'ın isteğiyle şehrin üzerine gönderilmiştir. İki kahraman sonunda bu canavarı da öldürmeyi başarmışlardır.

Bu destanlardan beşinci ve sonuncusunda Enkidu'nun ölümü kendine özgü bir üslupla, görkemli bir biçimde anlatılır: Enkidu'nun ölümü, Gılgamış'ın düşürdüğü değerli tılsımları almak için Enkidu'nun gönüllü olarak "Cehenneme" inişi biçiminde anlatılır. Cehenneme inen cesur yolcu burada Ölülerin eline düşer ve yeryüzüne sadece bir kereliğine o da efendisine Ölülerin uğursuz ülkelerindeki gizemli varlığını anlatmak için çıkabilir.

Bilindiği gibi Mezopotamya'da III. binyılın son çeyreğinde çok önemli bir değişim meydana gelmiştir. Samiler tarafından gerek içlerine alınarak,

gerek sindirilerek yutulan Sümer nüfusu büyük oranda tarih sahnesinden silinir. Kültürel açıdan çok gelişmiş bir toplum olan Sümerlerin yerini Samilerin ön kolu, daha doğru bir deyişle Akadlar alır. Antik mirasın tek temsilcileri olan Akadlar da sonraları yeni bir göç dalgasıyla akrabalarının gelişiyle daha da güçlenirler; bu yeni dalganın en ünlü kişilerinden biri olan Hammurabi, İÖ 1750'ye doğru Babil şehri etrafında güçlü ve ihtişamlı bir krallık kurmuştur. Bu çapta bir Samileştirme ve ilerleme hareketinden, geleneksel değerlerin yeniden yükseldiği yoğun bir olgunlaşma hareketi doğmuştur ve bu hareketten de görüş açılarının zenginliği, sentez ve kompozisyon incelikleriyle kayda değer pek çok edebiyat şaheseri yaratacak kültürel bir ilerleme hareketi çıkmıştır. Bu eserlerden en ünlüsü, insanların Yaradılıştan, Tufana, yani gerçek anlamda tarih sahnesine çıkışlarına kadar süren ilk maceralarının, tarihöncesi dönemlerinin mitolojik döngüsüdür: *Atrahasîs* ya da *Yüce Bilge Miti* ya da *Şiiri* (bkz. s. 214 vd.).

Bu dönemde Gılgamış'la ilgili Akad dilinde oluşturulmuş, bize ancak bölük pörçük parçaları ulaşabilmiş on iki öyküye rastlıyoruz. Bu öyküler, metin dokuları, tonlamaları ve önemli nitelikleriyle Sümer dilinde yazılmış efsanelerden çok farklıdırlar. Bu öykülerden ikisi oldukça iyi korunmuş tabletlere yazılmışlardı; her birinde 250 mısra bulunuyordu ve birbirlerini tamamlıyorlardı; bu tabletlerin öncülü ya da ardılı olabileceğini düşündüğümüz en azından bir tablet daha olduğunu varsaymamız için oldukça ciddi nedenlerimiz var. Böylece bu tabletlerin toplamının neredeyse 1000 mısralık bir şiir oluşturduğunu sanıyoruz. Sümer dilinde yazılan kısa soluklu ve edebiyat açısından cılız ışıklı öncüllerinden çok farklı olarak burada kalıntılarını keşfettiğimiz bu eserin son derece tutarlı, karmaşık yapılı ve uzun soluklu bir eser olduğunu görebiliyoruz. Bu kırık dökük tabletlerin her birinde –en kötü durumunda olanında bile– bir tek olay anlatıldığını, bu parçaların, karmaşık mekanizmalı bir çarkın dişlileri gibi, birbirlerinin ardı sıra geldiklerini ve bir döngü oluşturduklarını saptayabiliyoruz.

Aşağı yukarı İÖ 3600 yıllarında bilinmeyen bir yazar o döneme kadar Gılgamış'ın çevresinde oluşturulmuş bütün öykü ve destanları uzun soluklu tek bir öyküde toplamak istemiş olmalı. Bu eser en azından bu yönüyle çok takdir görmüş ve beğenilmiş olmalı ki mekân ve zaman açısından çok uzaklara ulaşabilmiştir: Bu öykünün bir parçasını Filistin'de keşfettik ve Mezopotamya'nın kuzeyiyle kuzeybatısında konuşulan Hurri dilinde yazılmış bir çevirisinden kalan kırıntıları da gün ışığına

çıkardık. Hatta çok uzaklarda Anadolu'da ünlü Hititlerin bu öyküyü kendilerince kısalttıklarını ve özetlediklerini gösteren kanıtlarımız da bulunmaktadır; Hitit topraklarında bu öykünün yankılarını taşıyan, Hitit dilinde yazılmış bölük pörçük parçalar elimize geçmiştir. Ancak bu ilk gerçek *Gılgamış Destanı*'nın tamamına sahip değiliz, elimizde sadece bölük pörçük kalıntıları bulunmaktadır. Bu nedenle bu destanda anlatılan çeşitli olaylarla, bunların birbirlerine eklemlenişiyle, bütün olarak uyandırdıkları izlenimle ilgili olarak çok tutarlı düşünceler edinemiyoruz.

Buna karşın Antik Mezopotamya uygarlığının özelliklerinden biri olan geleneksel ısrarcılığı ve aynı koşulları paylaşan pek çok eseri göz önüne aldığımızda *Gılgamış Destanı*'nın bu ilk değişkesinin, zaman içinde az ya da çok değiştirilip zenginleştirilerek, ama özü korunarak günün zihniyetine ve zevkine uydurulmuş olması ve çok daha yakın zamanlı ve çok daha fazla tanınan, en eski örnekleri İÖ 2000 yılı sonları ile 1000 yılı başlarına denk gelen bir değişkede yeniden karşımıza çıkması olasılığı çok yüksektir. On ikiye yakın el yazmasından ve oldukça fazla sayıda parçadan oluşan bu yeni değişkeyle *Gılgamış Destanı*'nın ancak üçte ikisine ulaşabiliyoruz, ama bu kadarı bizim eser hakkında yeterince net görüşlere varmamız için yüzeysel kalsa bile, genel kapsamı içeren bütünleyici bir görüş açısına kavuşmamıza yetmektedir. Çünkü bu son değişke oldukça etkileyici ve önemlidir; daha önceki bölümde sözünü ettiğimiz en azından 6 ya da 7 yüzyıl öncesine ait bölük pörçük eski değişkeden çok daha etkileyicidir: Her biri yaklaşık olarak 200 ilâ 300 dizeden oluşan 11 tabletten ibarettir. Bu 11 tablete ek olarak özet biçiminde, daha kısa ve daha özlü bir 12. tablet daha eklenmiştir. *Gılgamış Destanı*'nın bu elden geçirilmiş ve genişletilmiş son değişkesinin İÖ 2000 yılının sonundan kısa bir süre önce yazılmış olması ihtimali yüksektir: Bu değişkenin yazarı olarak yine tanınmayan birinin, Sîn-lekke-unninî'nin adı geçmektedir. Bu son değişkeye kimi zaman *Gılgamış Destanı*'nın "Ninova" değişkesi demekteyiz, çünkü en önemli ilk el yazmaları Asurbanipal'in (668-627) Ninova'daki sarayının harabelerinde, Asurpanibal Kütüphanesi'nin kalıntıları arasında bulunmuştur (bkz. s. 214, dn. 1).

Bu son değişkeden ya da başka bir deyişle destanının bu "Ninova" basımından Gılgamış'ın kahramanlıklarını, başarısızlıklarını, gerçekleştirdiği büyük işleri, zaferleri ve çöküşünü çok daha iyi öğrenebiliyoruz. Çünkü daha önceki değişkenin bölük pörçük parçalarından ancak bir-

kaç olayın varlığını çözebilmiştik. Bu kadar büyük ve önemli, derin ve sürekli, heyecanlı ve uzun soluklu bir eseri tam olarak kavrayabilmek için bu son değişkenin okunması ve incelenmesi gereklidir sanırız.

Antik geleneğin bize tarihsel bir kişilik olan Gılgamış'la ilgili olarak özellikle aktardığı, bu kahramanın şu ya da bu biçimde sürekli olarak ensesinde ölümün nefesini hissetmiş olmasıdır: Sümer dilinde yazılan ve tarihin öncü kahramanlarından biri olarak sunulduğu efsanelerden birinde, Gılgamış, "Dönüşü Olmayan Ülke"den sadece kısa bir süreliğine salıverilen Enkidu'yu bu karanlık Gölgeler diyarının gizlerini öğrenebilmek için endişeli bir biçimde soru yağmuruna tutarken anlatılır; başka bir destanda Gılgamış'ın öldükten sonra "hayaletinin" Ölüler Diyarı'na gidişinden ve Ölülerin durgun ve hüzünlü ikametgahındaki günlerinden söz edilir. Aslında Gılgamış'ın kişiliğinin en çok üzerinde durulan özelliği de budur: Yaşama bağlılık ve ölümün reddi. Akad dilindeki değişkesinin yazarı, elindeki folklorik malzemeyi, özellikle de Gılgamış çevresinde oluşturulmuş Sümer destanları döngüsünü son derece titiz ve net bir biçimde sentezleyerek oluşturmuştur; bu geniş kapsamlı, sağlam yapılı, mükemmel yapılandırılmış komposizyonun merkezine bu özelliği koymuş ve bu destandan heyecanını ve gerilimini giderek artıran çok sahneli bir trajedi yaratmıştır: Çok yetenekli, çok şanslı, hem dünyadaki en güzel yaşantıya sahip olan hem de dünyanın en güzel yaşamını hak eden bir adamın ölümden kurtulma gayreti ve acıklı bir sonla ölüm fikrine yenik düşüşü. Aslında Gılgamış, günün birinde kendi hayat ipliğinin de bir yerinden kesilip atılacağını açıkyüreklilikle kabul edemeyen, ama bu kaçınılmaz sondan kurtulamayan biz insanların bir modelidir aynı zamanda.

Gılgamış Destanı'nın ilk bölümünde –"Ninova" değişkesinin ilk 6 tabletinde–, Gılgamış bütün görkemiyle, mükemmelliğiyle ve başarılarıyla ortaya koyulur: "Her şeyi görüp geçirdikten, bütün dünyayı gördükten ve her şeyi bildikten sonra", "maceralarını sonlandırmış, bitkin düşmüş ama huzuru bulmuş", "ünlü, olağanüstü, güçlü hükümdar" Gılgamış, artık "zaferlerini bir dikilitaşa kazıtmaya" hazırdır: Bu anıt, Gılgamış'ın sonu gelmez yolculuklarının –ki destan aslında bu yolculukların bir güncesidir– öyküsünü, onun büyük bir başarısızlıkla, kaçınılmaz yazgıya boyun eğmekle sonuçlanan girişiminden ders almamız için anlatacaktır. Gılgamış refah içindeki, büyük ve zengin Uruk'un kralıdır. Bir çeşit insanüstü varlık olan Gılgamış'ın gücü ve gösterişi o boyutlara varır ki

insanlarını bir türlü rahat bırakmaz. Kullarının ne kadar kibirli olduklarını iyi bilen tanrılar, bu kralı sakinleştirmek için genelde kullandıkları bir yola başvururlar ve Gılgamış'ın bir tür ruh ve güç eşini yaratarak dünyaya gönderirler: Gılgamış'a kendi boyu posunda bir rakip gönderirler, bu rakip Gılgamış'ın mutlak üstünlük ve mutlak hâkimlik duygusunu kırmak, onun taşkın gücünü ve saldırganlığını kendi üzerine çekmek için gönderilmiştir.

Enkidu böylece Sümer destanlarına girmiş olur. Ancak Enkidu ile Gılgamış arasındaki karşıtlığı daha iyi vurgulayabilmek için yazar Enkidu ile Gılgamış'ı birbirlerini bütünleyen karşıt bir konumda sunar: Gılgamış ne kadar görgülü, uygar, şehirli bir beyefendiyse Enkidu o kadar ilkel, vahşidir; en yakın arkadaşları yaşamını ve geleneklerini paylaştığı "yabani hayvanlar ve vahşi hayvan sürüleri olan" bir "bozkır" adamıdır. Kaba saba göçmen topluluklar ile nüfuzuyla bu topluluğu ezen, sindiren, yüksek kültürlü şehirliler arasındaki klasik karşıtlıktır aslında Gılgamış ile Enkidu'nun ortaya koydukları. Böyle bir karşıtlık kurularak ne anlatılmak istenmiştir?

Bu olayı haber alan Gılgamış, Enkidu'yu evcilleştirmek ve kendi yanına yani insanların tarafına çekmek için, özgür aşk işini yapan bir kadın gönderir. Bu bağlamda kadının adının anlamı kayda değerdir: "Orospu" (Akadcası *Shamhat*). Aslında o dönemlerde "özgür aşk" işini yapan kadınlar çok yaygındır ve yüksek uygarlık koşullarından biri olarak görülürler. Bu orospu Enkidu'yu baştan çıkarır ve Enkidu bu kadınla "altı gün yedi gece" aşk yapar. Bunun üzerine hayvanlar Enkidu'nun artık onlardan biri olmadığını görerek onu toplumlarından atarlar; Enkidu ise ona yaşamı öğreten kadına daha da bağlanır ve ondan "bir insan olmasını" öğrenir: Gerçek bir insan, uygar ve şehirli bir insan. Daha sonra kadın Enkidu'yu şehre, Uruk'a getirir. Kısacası sıradan bir dişiyle değil gerçek bir kadınla "aşk yapan" bu vahşi uygarlaşır, ilk doğasından, hayvan doğasından tamamen kopar.

Bu arada Uruk'ta, Gılgamış, rakibinin gelişini haber veren rüyalar görmektedir. Bu yeni rakip onun kadar güçlüdür ve onunla dost olmadan önce kıyasıya dövüşecektir. Gerçekten de böyle olur: Bu iki insanüstü varlığın birbiriyle karşılaşması çok çetin geçer. Ancak sonrasında "kucaklaşırlar ve dost olurlar". İşte son derece önemli bir yenilik daha: Sümer destanlarında yalnızca Gılgamış'ın "kölesi" olarak sunulan Enkidu onun

en yakın "dostu", alter egosu oluverir. Daha sonra göreceğimiz gibi yazarın bu dönüşümden çıkaracağı sonuçlar da oldukça çarpıcıdır.

Ancak bu kısımda Ninova değişkesinin eksik bölümleri başlar –parçalanmış, kırılmış tabletlerde– bazı bölümlerin eksik kaldığını, silindiğini ve kimi bölümlerin anlaşılmaz, hatta okunamaz durumda olduğunu görüyoruz. Şans eseri eski değişkenin ard arda gelen iki tableti Ninova değişkesindeki bu eksik bölümleri oldukça tatminkâr bir biçimde tamamlamaktadır. Bu bölümde Gılgamış'ın, eski muhteşem maceralarını, atıldığı sonsuz tehlikeleri ve zaferlerini özlediği anlatılır –en azından adının ölümsüz olmasını sağlamanın yollarıdır bunlar: "Eğer günün birinde ölürsem, en azından bir adım olacak/...Sonsuz bir ün". Yazar, bu biçimde eserinin ana temasını bir de kahramanının ağzından vurgulamak istemiş olmalıdır. Bu noktada da sanki genç, atılgan ve cesur kahramanının henüz yaşama yeterince tutunamadığını, yaşamını tehlikeye atmaktan çekinmediğini ve her ne pahasına olursa olsun ölümden kaçmak isteyecek kadar ölümle ilgili kafasında henüz net bir düşünce olmadığını göstermek istemiştir. Çok daha sonraları, başka bir ülkede, aydınlık saçan Pindaros şöyle diyecektir: "Eğer günün birinde er ya da genç öleceksek / O halde neden gölgede kalalım, neden yararsız ve zafersiz yaşlılık günlerinin yükünü çekelim?"

Kahramanını bu zafer, tehlike ve ün dolu rüyalarından biriyle karşı karşıya bırakmak için *Destan*'ın yazarı, Sümer destanındaki "Sedir Ormanı" bölümünü kendince yeniden gözden geçirip, dönemine uyarlayarak destanına ekler. Bu arada destanında kurduğu sahnenin coğrafyası artık değişmiştir: Doğu'da Antikçağ döneminde kullanılan rezervler bu dönemde tükenmiş olmalıdır, bu nedenle artık kuzeybatıya yönelinmiştir, bu durumda efsanedeki "Dağ" ve "Sedir Ormanı" artık Lübnan ve Amanus Dağları'ndadır (bkz. harita). Korkunç canavar bekçi Huwawa (zamanla fonetiği değişmiş ve Humbaba'ya dönüşmüştür) yazar tarafından buraya aktarılır ve korkunç bir engel olmaktan çok bertaraf edilmesi gereken bir düşman kimliğine sokulur. Kahramanların dev adımlarla aşmaları gereken, her seferinde olacakların önceden sezilmesini sağlayan bir uyarıcı-rüya görmelerinden, bunun ardından tehlikelerle karşılaşmalarından ve sonunda ulaştıkları mutlu sonlardan oluşan 6 farklı sınamadan ibaret olan bu uzun yolculukların bütün öyküsü ne yazık ki elyazmalarında çok iyi korunabilmiş değildir. Ancak bu yolculukla ilgili sağlam tahminlerde bulunabiliyoruz; öykünün sonunda Gılgamış ve Enkidu Ormanın korkunç bekçisinin üstesinden gel-

dikten sonra onu öldürmeye karar verirler –kuşkusuz bu Enkidu'nun önerisidir– hemen hemen bütün ağaçları keserler ve kütükleri gemilerine yüklerler. Fırat'a inip oradan Uruk'a varırlar ve burada da şölenlerle karşılanırlar.

İşte bu bölüme yazarımız Gökten Gelen Boğa efsanesini iliştiriverir. Çünkü "özgür aşkın" tanrıçası İştar, zafer sarhoşluğuyla büyük bir ihtişam içinde gururla yürüyen Gılgamış'ı görünce ona âşık olur ve aşkını hemen ona ilan eder. Ancak tanrıçanın hafifmeşrep olduğunu ve âşıklarından çok çabuk sıkılıp onları başından attığını çok iyi bilen Gılgamış, tanrıçaya aşağılayıcı bir bakış atar ve onun hakkında düşündüğü her şeyi yüzüne haykırır; tanrıçanın kalplerini kırdığı zavallı âşıklarının düştükleri durumları bir bir anlatır. Bunun üzerine öfkeden gözü dönen tanrıça, "babası" Anu'dan ona hakaret eden bu adamın şehrinin üzerine dev Boğayı salmasını ister; Boğa bütün şehri kıyımdan geçirir. Ancak iki kahraman Göksel Boğayı da yenip öldürürler. Enkidu, intikamını alamadığını çaresizlikle izleyen İştar'ın üstüne hayvanın bir pençesini fırlatır, hatta tanrıçayı hayvanın bağırsaklarıyla sarıp sarmalamakla tehdit eder. Gılgamış tam bir zafer kazanmıştır: Zaferi hissetmiş, elde etmiş ve kendisini "Erkekler arasında en görkemli olan.../Yiğitler arasında en güçlü olan" ilan ettirmiş ve sarayında büyük bir ziyafet vermiştir.

Destan'ın yazarı, kaçınılmaz insanlık yazgımızda, sonunda ulaştığımız bütün büyük başarıların aslında sonun başlangıcı ve habercisi olduğunu ustalıklı bir biçimde hissettirir. Kahramanlarımızın gerçekleştirdikleri, tanrıların pek de iyi gözle bakmadıkları maksadı aşan bütün aşırılıkları şanlı yolculuklarına çıkışlarından başlayarak bütün destana son derece incelikli bir biçimde yedirerek bizi bu sona hazırlar. Bu taşkınlıklar Huwawa/Humbaba'nın aslında pek de gereksiz biçimde öldürülüşü, İştar'a karşı aşırıya kaçan hakaretler, neredeyse bütün büyük başarılarımızı gölgeleyen bütün aşırılıklarımız ve baş döndürücü zafer sarhoşluğudur. VI. tabletin başlarında kahramanların şansları ters döner: Enkidu rüyasında tanrıların onu ölüme mahkûm ettiklerini görür. Bu rüyadan sonra da gerçekten hastalanır ve çöküş başlar. Ona çok yüce ve iyi bir hayat vaat eden ama sonuçta onu mutsuzluk yoluna iten orospuya hakaret eder ve onu lanetler; sonunda da çaresizlikten kıvranan arkadaşının kolları arasında ölür. Gılgamış arkadaşının öldüğüne inanamaz ve "burnundan kurtlar düşünceye kadar" arkadaşının ölü bedenine sarılıp ağlar. Sonra ölümün ondan koparıp aldığı ruh eşine son derece acıklı bir ağıt yakar. Her ne kadar çok

kötü durumda bulunan tabletten dolayı bu bölümü tamamıyla çözmemiz ve öyküyü bütünüyle izlememiz mümkün olmasa da yazarımızın destanın başında Enkidu'nun konumunda yaptığı değişikliğin nedenini birden ve bütün açıklığıyla kavrıyoruz: Ölümüyle Gılgamış'ı altüst etmesi, hayatını kökünden değiştirmesi için bu kişinin, sıradan bir köle, alt konumda biri, bir yabancı değil Gılgamış'ın en yakını, onun ruhuna ve kalbine en yakın olan kişi olması gereklidir. Çünkü Enkidu'nun ölümüyle, Gılgamış ömründe ilk kez *ölümü bütün gerçekliğiyle* görür ve hisseder: Dostunun ölümü Gılgamış'a kendi sonunun acımasız ve korkunç yansımasını getirmiş, ruh eşinin ölümü ona kendi ölümünü nedeni bilinmeyen bir iç sıkıntısı, bir ön belirti gibi hissettirmiştir: "Ben de bir gün Enkidu gibi ölmeyecek miyim?/ Kalbim acıyla burkuluyor...".

Ancak bir süre düşündükten sonra Gılgamış bu korkunç yazgıya karşı mücadele etmeye karar verir –bu onun kişiliğidir. Dünyanın öteki ucunda, tanrıların dünyasının hemen kıyısında ona benzeyen, ancak ölümsüzlüğe sahip bir adamın yaşadığını bilmektedir: Bu, Tufandan sağ kurtulan tek insan, büyük kahraman, adı "Yaşamımı buldum" anlamına gelen Utnapiştim'dir. Gılgamış bu adamı ziyaret etmeye ve ondan sırrını öğrenmeye karar verir. Sonunda Gılgamış bir yolculuğa daha çıkar, dünyanın sonuna yaptığı çok zor bir o kadar da büyüleyici bir yolculuk olacaktır bu. Ancak bu yolcuğun öyküsünün büyük bir bölümü ne yazık ki yok olmuş ya da okunamaz duruma gelmiştir.

Son aşama olarak tehlikelerle dolu denizi geçmeden önce –yazarımızın dramatik örgüye attığı yeni bir ilmekle– gizemli nympha Siduri'den bir uyarı alır: "Gılgamış nereye koşuyorsun?/ Sen aradığın [sonsuz] yaşamı bulamayacaksın!/ Tanrılar insanları yarattığı zaman, onlar insanlara ölümü verip yaşamı kendi ellerinde tuttular!/ Ey Gılgamış! [Henüz vakit varken,] karnın dolu olsun,/ Gece gündüz kendini eğlendir!...Her gün bir şenlik yap!/ Gece gündüz hora tepip oyna!/ Üstün temiz olsun,/ Başın yıkansın, Suyla yıkanmış ol!/ Elindeki küçüğe [sevgiyle] bak/ Karın kucağında gün görsün!/ [İnsanların yapacakları sadece budur!]/"[1]. Ancak Gıl-

1) *Gılgamış Destanı*'nın bu çevirisini hem Bottéro'nun yapmış olduğu çeviriyi hem de Türkçe Gılgamış Destanı'nı karşılaştırarak yaptım. Bottéro'nun çevirisinin Türkçe'de var olan çevirilerden tamamen farklı bir çeviri olmadığını gördüm. Köşeli parantezlerle işaretlediğim bölümler Türkçe Gılgamış Destanı'nda olmayıp Bottéro'nun çevirisinde var olan bölümlerdir. (ç.n.)

gamış umuda kapılmıştır ve nympha'nın uyarılarını dikkate almak istemez. Binbir tehlikeler denizini aşar ve sonunda "Uzaklardaki Utnapiştim"e ulaşır. Hiç vakit kaybetmeden ona sorar "Utnapiştim, sana bakıyorum, biçimin başka değil; benim gibisin. Evet benden ayrı değilsin, benim gibisin!/ Nasıl oluyor da böyle sırt üstü yatıyorsun? Anlat! Tanrıların toplantısında yaşamı aramaya nasıl karar verdin?"[2] (Tamamen bana benziyorsun./ Ama tanrılar sana sonsuz yaşamı verdiler!/ Bunu elde etmek için ne yaptın?).

Cevap olarak muhatabı, Gılgamış'a uzun uzun Tufan öyküsünü anlatır. *Gılgamış Destanı*'nın yazarı bir kez daha elindeki zengin folklor malzemesini kullanır ve bu efsaneyi destana uygulayarak ünlü *Yüce Bilge Şiiri*'nden alıntılar. Bu efsaneden anlaşıldığı kadarıyla üstün zekâlı Tanrı Enki/Ea, tanrılara tam bir esriklik içinde yaşamaları için hizmet etmeleri amacıyla insanları yaratmıştır; Utnapiştim, insanların "tepinmeleri yüzünden uyuyamayan" tanrıların ve dünyanın efendisi Enlil'in hiç düşünmeden, aptalca bir biçimde insanların başına musallat ettiği kıyametten sonra yaşamı devam ettirmesi için bu tanrı tarafından seçilmiştir. Ve tanrılar onlar için avantajlı bu görevi üstlendiği için Utnapiştim'i kendi alanlarının sınırına, zavallı ölümlü insanların en uzağına götürürler ve ona olağanüstü bir durumla bir kereliğine sonsuz yaşamı verirler. Aynı avantajın bir kere daha tekrarlanması söz konusu olamayacağından Gılgamış bütün umutlarını bir anda yitirir.

Daha sonra Utnapiştim Gılgamış'a sonsuza kadar var olmak için yaratılmadığını göstermek için onu bir sınamadan geçirir ve ölümü andıran "uykuya" dalmadan "altı gün ve yedi gece" gözlerini açık tutmasını ister. Gılgamış iddiaya girer ancak kısa bir süre sonra hiç olmadığı kadar derin bir uykuya dalar. Dolayısıyla sonsuza kadar yaşamanın onun harcı olmadığını kabul etmesi gerekir. Gılgamış bu sınamanın sonucunda büyük bir sıkıntıya ve umutsuzluğa düşer: " Peki şimdi, ne yapayım? Nereye gideyim?/ Azrail yakalayacak nasılsa beni!/ bütün organlarımı kötü ruhlar kapladı! Yatak odasında ölüm bekliyor; neye baksam, o ölümdür..."[3] (Peki şimdi

2) Bu bölümde Bottéro Türkçe değişkeden oldukça farklı bir çeviri sunmuştur. Ben burada Türkçe değişkede geçen cümlelere yer verdim. Parantez içinde de Bottéro'nun çevirisini yaptım. (ç.n.)

3) Bkz. Dipnot no. 2. (ç.n.)

ne yapacağım?/ Nereye gideceğim?/ Alıcı bir gün beni de tuzağa düşürecek demek!/ Ölüm şimdiden yanı başımda!/ Nereye kaçarsam kaçayım, beni bekliyor...!")

Ancak Utnapiştim'in karısı, Gılgamış'ı buralara kadar gelmek için büyük bir cesaretle mücadele ettikten, onca maceradan, tehlikeden ve acıdan sonra bu kadar mutsuz ve darmadağın olmuş bir halde görünce ona acır ve kocasından hiç değilse Gılgamış'ı elleri tamamen boş göndermemesini ister. Bunun üzerine Utnapiştim Gılgamış'a her ne kadar ona sonsuz yaşamı bahşedemeyecek olsa da en azından yaşlılığında tekrar gençliği bulmasını sağlayacak dolayısıyla da kaçınılmaz sonu mümkün olduğunca geciktirecek gizemli bir bitkiden ve bu bitkinin nerede olduğundan söz eder. Korkunç dikenlerle korunan bu bitkiyi denizin dibinde saklı bir köşede bulacaktır. Gılgamış büyük zorluklar çekerek bitkinin bulunduğu denize ulaşır, dalar ve Gençlik Otunu alır. Artık kaybettiği onca zaman, çektiği onca acı kısmen de olsa boşuna değildir...

Ne yazık! Dönüş yolunda bitkin düşmüş bacaklarını ve kollarını dinlendirmek için, suya girip yüzmek ister ve bir an için Büyülü Otu kıyıya bırakır ve bir yılan gelip otu Gılgamış'tan çalar! Böylece son umudu da kaybolur ve hırslarının büyüklüğüyle karşılaştırılamayacak ancak sonu gelmez tüketici yolculuklarından ona kalan tek yararlı şey de uçar gider: "Kollarım kimin için yoruldu?/ Kimin için yüreğimden kanlar boşaldı?/ Kendim için iyi hiçbir şey kazanamadım/ Yalnızca Yılan için iyilik yapmış oldum!" Gerçekten de yılanın deri değiştirdiği her seferinde yeniden yaşam bulduğuna, canlandığına inanılırdı.

Gılgamış pes etmiş, macera bitmiştir; yazar demek istediklerini demiştir. Yazar "bitmiş, tükenmiş ama sakinleşmiş" kahramanını bir tek söz ettirmeden ülkesine gönderir. "Her şeyi görmüş,/ bütün dünyayı görmüş, her şeyi bilmiş" bu büyük adamla ilgili söylenebilecek tek şey deneyimlerinden edindiği bu korkunç ve anlamlı derstir, kendinden sonrakilere bırakacağı budur. Yazar bu bölümde bizi öykünün en başına götürür ve bize, en başta tanıttığı adamın, bütün maceraları anlatmadan önce tanıttığı adamın, işte bu *sonraki* adam olduğunu; herkes gibi yolun sonuna gelmiş, kaçınılmaz yazgısına boyun eğmiş, onca çabadan, onca eylemden sonra yaşamını uzatamamış, ölümden kurtulamamış olan sonunda en iyisinin hiç düşünmeden yaşamak, çok önceden gururla elde ettiği ününün ve zaferlerinin sonsuzluğa ulaşmış olmasıyla yetinmek olduğuna inanan ve

bilge Siduri'nin ona öğütlediği gibi hayattan kopacağı o kaçınılmaz anı düşünmeden varlığın bütün zevkini çıkararak yaşamayı seçen adam olduğunu hissettirir.

Sonunda yitip giden büyük bir yanılsamanın, sonsuza kadar kaybolan bir umudun, boşa harcanan onca çabanın uzun bir öyküsünü sunan bu destana yapılacak en ufak bir eklemenin ne gibi bir anlamı olabilir? El yazmalarına –Asurbanipal döneminden, keşfedildiği Kütüphanede yerini almadan önce– neden bir on ikinci tabletin daha eklendiğini bilemiyoruz. Bu son tablet de ölüm teması etrafında döner: Gılgamış'ın Sümer destan döngülerinden birinin Akad diline yapılmış bir çevirisidir –eklemeler, çıkarmalar, yorumlar olmadan tam bir çevirisidir. Bu destanda Enkidu'nun Cehenneme gidişi ve orada kalışı anlatılır. Aslında bu öykünün *Gılgamış Destanı*'nın bir parçası olmadığı çok açık olarak ileri sürülebilir; bu dosyaya eklenmiş bir uzantı, ek bir parçadır; hatta destanın geri kalanıyla tamamen çelişmektedir: Çünkü biz VII. tablette Enkidu'nun önce hastalandığını sonra da öldüğünü görüyoruz. Ancak şimdi 12. tablette Enkidu yine karşımızdadır, sapasağlamdır ve büyük bir cesaret gösterip "Dönüşü Olmayan Ülkeye" gitmek üzeredir, sonuçta bu cesaretinin bedeli ağır olacak ve bu uğursuz yerin bütün sakinleri gibi ölümü tadarak bu ülkede sonsuza kadar kalmaya zorlanacaktır. Yazarın büyük bir ustalıkla kurduğu ve geliştirdiği *Gılgamış Destanı*'nın kurgusu ve dramatik örgüsü içinde bu son öykünün yeri yoktur: Sanırız bu son öykü, tamamen farklı bir folklorun korunmak istenen bir yankısından ibarettir.

Sözcükleri özgün anlamlarıyla alırsak *Gılgamış Destanı*'nın açıklayıcı bir anlatı, bir *mit* olduğunu söyleyemeyiz. Her ne kadar bu destan kimi zamanlarda bir mit olarak nitelendirilip sınıflandırılmış olsa da; oldukça uzun ve karmaşık söylemine arada sırada sadakatsiz İştar'ın aşkları ya da Tufan Destanı gibi belli bir edebiyat geleneğinin gerçek mitleri sokuşturulmuş olsa da bir *mit* olarak kabul edilemez. Kahramanı, doğayı ve kendinden sonraki kuşakların yazgısını sergileyen, mitolojinin o bildik ilkörneklerinden değildir. Zamanının en üstün, en yüce insanıdır ama insanlığın arketipi, ata kişisi değildir; yazar Gılgamış'ın yolculuklarını anlatırken hiçbir zaman *neden hepimizin, yani bütün insanlığın* ölüme mahkûm olduğunu açıklamak gibi bir amaç gütmemiştir. Eserin Antikçağ'daki okurları bu nedeni zaten çok iyi bilmektedir ve bilge Siduri daha önce sözü edilen tiradıyla bu gerçeği zaten bütün açıklığıyla ortaya koymuştur.

İnsanlığı yaratan tanrılar

Pek çok mit, bunların en ünlüsü *Yüce Bilge Şiiri*'dir, "Tanrılar(ın) insanları yarattığı zaman, (neden) insanlara ölümü verip yaşamı kendi ellerinde tuttuklar(ını)" anlatmaya çalışmıştır. İnsanlar, arkaik dönemde, tanrıların varlıklarını sürdürmeleri için çalışmalarının şart olduğunu anlamaları, ancak kendilerini yormayı kesinlikle reddedip açlık ve yoksunluk içinde kalmalarıyla "icat edilmiş", yani yaratılmışlardır. bütün tanrılar içinde en bilgilisi ve en kurnazı olan Enki/Ea, bu "buluşun" sahibidir, insana nihai biçimini veren de odur: İlk insanlar, ilk tanrısal çalışanlar olacak kadar akıl ve enerjiyle donatılarak ince bir ölçüyle icat edilmişlerdir ve böylece kendilerine verilen görevleri en iyi şekilde yerine getirmeleri için gerekli niteliklere sahip olmaları sağlanmıştır. Ancak Enki/Ea ilk insanları tanrılardan tamamen farklı bir oluşum içine sokmuştur çünkü insanların sonraki kuşaklarının, tanrılarla aynı doğaya sahip olduklarını ileri sürerek, ortak kimlik ve yazgı taleplerinde bulunmalarını engellemek istemiştir: Çalışmama hakkı gibi. Enki/Ea insanların hammaddesini kurban edilen bir tanrının kanıyla harmanlar; ancak kullandığı hammadde topraktır, ülke toprağıdır, öyle ki topraktan gelen sonunda toprak olacaktır. Böylece insanın doğasına ölümü işler ve insan yazgısını tanrıların yazgısından kesin bir biçimde ayırır. İşte *Gılgamış Destanı*'nın hiçbir yerinde açık açık söylenmeyen ama bize satır aralarında hissettirilen mitolojik açıklama budur.

Dolayısıyla *Gılgamış Destanı* bir mit değildir, ciddi ve üstün bir üslupla yazılmış bir kahramanlık destanı, uzun ve görkemli bir efsanedir. Bize bir çıkarsama değil bir model sunar: Elbette hayranlık duyulacak, ama aynı zamanda izlenecek bir model. İnsanların en şanlısı ve en ünlüsü aracılığıyla, hayranlıkla izlediğimiz muhteşem maceralarıyla kendi *kişisel* yazgısını sonuna kadar götürmeye en fazla layık olan ve bunu yapabilecek tek kişi olan kahramanı aracılığıyla bize kimsenin ölümden kaçamayacağını hatırlatır –insanların hayranlık bürümüş belleklerinde ünün de aslında geçici bir teselli olduğunu, kimsenin Gılgamış'tan daha fazla kuralları yıkamayacağını, bizden çok daha güçlüler tarafından koyulan engelleri kimsenin ondan daha iyi aşamayacağını buna karşın kimsenin bizim dışımızda gelişen, doğumumuzla kendi irademiz dışında dahil edildiğimiz bu düzeni kıramayacağını, bu düzenin dışına ancak –en inatçıları-

mızın bile– ölümle çıkacağımızı ve yalnızca "yaşamayı düşünmek" gerektiğini hatırlatır.

Neredeyse tamamen unutulan bir geçmişe ait, çok az şeyin bilindiği; ancak bilgi ve düşünce akışının daha az olduğu, daha kolay keşfedilebilen, nispeten yoksun bir dünyanın sunduğu zihniyetten çok daha derin ve ince bir düşünce sistemine sahip bu eski Samiler sınırlarımızı bu kadar kesin bir biçimde çizerek çok büyük bilgeler olduklarını da göstermiyorlar mı? İÖ 2000'li 3000'li yıllardan bugüne uzanan antik kitaplarında anlatılanları daha dikkatli okumamızın, onları biraz daha fazla dinlememizin, dediklerine daha fazla kulak kabartmamızın yararı olmaz mı? Teknik alanda yaşadığımız başdöndürücü gelişmelerle burunlarımızın havaya kalktığı ve artık gücümüzün doruğuna ulaştığımıza, sonunda evrenin ve kendi yaşamımızın hâkimi olabileceğimize inandığımız bugünlerde onların, yankıları çok uzak çağlardan ve mekânlardan bize ulaşan seslerine kulak vermemizin tam sırası değil midir?

Okuma Önerileri

Gılgamış Destanı'nın (farklı değişkeleri ve parçalarıyla) tam metinlerinin çevirisi, sunum ve notlarla birlikte şu yapıtta yayımlanmıştır: *L'Epopée de Gilgamesh. Le grand homme qui ne voulait pas mourir*, Paris, Gallimard, 1992.

Günahın Doğuşu

Jean Bottéro

Bugün aramızdan ayrılan ünlü Helenbilimci aziz dostumla Antibes kıyısında yaptığımız bir sonbahar gezintisini hatırlıyorum. "Binbir sesli deniz" boyunca sohbet ettik, iç dünyalarımızı birbirimize açtık: O bana Yunanlıları övdü ben ona Samilerimden hoşnutlukla söz ettim. Ancak dostum Samilerin adını duyar duymaz kaşlarını tehditkâr bir havayla çattı: "Ah şu Samiler yok mu, dedi, onlar olmasaydı biz günah nedir bilmeyecektik, hayatımız zehir olmayacaktı!" Hakkı vardı: Yalnızca toplumsal düzene ve dinsel ritüellere karşı gelmek ve antlaşmalara uymamak gibi suçları bilen Yunanlı ve Romalı atalarımızın yüzyıllardır varlığından habersiz yaşadıkları günah, *günahlarımız* aslında bir Sami icadıdır. Neden böyle söylüyoruz, işte nedenleri!

Samiler en az 5 binyıldır varlığını sürdüren, tarihinde son derece görkemli dönemler yaşamış, çoğunluğu hâlâ yaşayan birbiriyle akraba dilleri konuşan bir insan topluluğudur. Samiler İbranice, Aramca, Arapça, Etiyopyaca gibi bugün hâlâ yaşayan dillerin yanı sıra artık zamanın uçurumlarında yitip gitmiş başka eski dilleri de –özellikle eski Mezopotamya'da çok konuşulan Akadca– konuşurlardı. Roman dilleri gibi (Fransızca, Provans dili, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce ve Romence) bu diller de her

ne kadar aynı kökenden gelseler de aslında birbirlerinden oldukça farklıydılar ve Samiler birbirlerini anlamıyorlardı. Ancak dilbilimcilerin gözünde bu dillerdeki ortak noktalar, bunların aslında zaman içinde pek çok dönüşüm geçirmiş tek bir "ana dilden" kaynaklandıklarını tartışılmaz bir biçimde kanıtlamaktadır. Bu dili konuşan gruplar zaman içinde farklı coğrafyalara dağıldıkça, kuşaklar geçtikçe, gerek sessel düzeyde gerek kullanım düzeyinde farklılaşıp çeşitlenen bu ana dilin bağrından zamanla farklı diller doğmuştur. Dilbilimciler, günümüzde bu değişimleri toparlayıp, sınıflandırarak ve değişim kurallarını belirleyerek bir dilin hangi ana dilden kaynaklandığını bulabiliyorlar. Örneğin Roman dilleri için bu köken dil kesin bir biçimde belirlenmiştir: Latince. Ancak çok eski zamanlara, hatta Mezopotamya'da yazının bulunmasıyla İÖ 3000'li yıllarda son bulan tarihöncesi çağlara dayanan bu Sami dilleri için bu kökeni kesin bir biçimde doğrulayan kanıtlardan yoksunuz: Böyle bir dilin var olduğu Latince kadar kesin olmamakla birlikte, daha iyi bir tanımlama yapma olanağımız olmadığı için bu dile şimdilik "Ön Sami dili" diyebiliyoruz.

Toplum içinde iletişimi sağlayan esas araç olan dil sadece o dili konuşan bir insan topluluğunun var olduğunu göstermez; dil aynı zamanda, bu insan topluluğunu canlandıran, bu topluluk içinde kuşaktan kuşağa aktarılan özgün kültürün ürünü ve aktarıcısıdır; bu kültür gibi dil de zamanla ana topluluktan ayrılan topluluklar tarafından az ya da çok değiştirilerek muhafaza edilmiş temel toplumsal özelliklerden, alışkanlıklardan oluşmaktadır. Bu dilin varlığından yola çıkarak, tarihöncesinde İÖ 4000'li yıllar civarında, Arabistan yarımadasında yaşamış, özgün bir dile ve kültüre sahip bir "Ön sami" topluluğu olduğundan söz edebiliyoruz. Bu arkaik Ön samiler zamanla parçalanmış, farklı mekânlarda ama aşağı yukarı aynı zaman dilimlerinde gelişimlerine devam etmiş çeşitli gruplara bölünmüşlerdir.

Oldukça zengin ve anlaşılır kaynaklar aracılığıyla bu gruplar arasında en fazla tanıdığımız en eski Sami topluluğu, Mezopotamya'nın eski sakinleridir ve kısa süre içinde buradaki Sümerleri kendi içlerine alıp "sindirmişlerdir". İÖ 3000 yıllarının ilk dönemlerinden tarih çağlarının başlangıcından kısa bir süre öncesine uzanan zengin ve geniş kapsamlı edebiyatları aracılığıyla bu topluluk hakkında oldukça fazla bilgiye sahibiz. Karşımıza çok sonra Filistin'de başka bir Sami topluluğu olan İsrailoğulları çıkar; Kutsal Kitap sayesinde bu İsrailoğullarının İÖ 13. yüzyıldan başlayarak bin yıllık tarihleri ve düşünce yapıları hakkında oldukça iyi bilgilenmiş

durumdayız. *Günah*'la ilgili olarak sözünü edeceğimiz topluluklar işte bu topluklular ve başka birkaç topluluk daha olacaktır.

Tıpkı dilsel ögeler gibi, arkaik Sami "zihniyetinin" özgün ve ayırıcı özellikleri olması gereken temel kültür ögeleri arasında derin bir dinsellik göze çarpar; bu öge hem Mezopotamya'da hem de daha sonra İsrail'de farklı biçimlerde korunmuş ve geliştirilmiştir. Bu değerlerden yola çıktığımızda oldukça derin bir dinsellikle karşı karşıya olduğumuzu görmekteyiz. Bu zihniyet günümüze kadar ulaşmıştır, çünkü, Budizmi saymazsak, üç büyük evrensel din –Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet– Sami kökenli dinlerdir.

Bu kadar güçlü bir dinsel zihniyet oluşturan Samiler, insanı etkileyen bütün olayların ve ona sorun çıkaran her şeyin sorumluluğunu belirli doğaüstü varlıklara atfetmişlerdir: Tanrılar. Bu tanrılar insanları ve evreni yaratmakla kalmamış, bunların efendileri olmuş ve bütün evrimi yönlendirmişlerdir. Bu nedenle bu tanrılar insan yaşamına hükmeden olumlu ya da olumsuz sayısız yükümlülüğün yaratıcıları ve garantörleri olmuşlardır: Her şey tanrıların iradesine bağlıdır ve her kim bu kurallardan birine karşı gelirse, tanrılara *karşı gelmiş*, kurallarını *hiçe saymış* ya da *yadsımış*, onların otoritelerine karşı *ayaklanmış* demektir –pek çok ince ayrıntı tanrılara karşı gelme eylemini yani *günahı* tanımlamaktadır ve Sami dillerinde pek çok eşanlamlısı olan bu eylem doğaüstü dünyayla her an girilebilecek çatışmayı ifade etmektedir; çünkü yaşamın hiçbir anı hiçbir boyutu tanrıların hükümranlığının dışına çıkamaz.

Mezopotamya'da tanıdığımız en eski ve en sürekli topluluk olan özerk Sami topluluğunda bu tür bir "öğreti" varlığını nasıl sürdürmüş ve günlük yaşama nasıl uyarlanmıştır?

Günahlar listesi

Tarihin en karanlık çağlarından beri mutlak hükümdarlıkların var olduğu bu ülkede, evrenin ve sakinlerinin efendisinin, Yukarıdakinin dünyası, dünya üzerindeki hükümranlıklar model alınarak tasarlanmış ve düzenlenmiştir. Ancak sivil iktidar yalnızca toplumsal yaşamı düzenleyen yükümlülükler ve zorunluluklar üzerinde söz sahibiyken tanrıların hükümranlığı çok daha geniş kapsamlı olup her insanın yaşamını bütünüyle kapsamakta ve bunların *günaha girme* olasılıklarını artırmaktadır. Bu olasılıkla-

rın çeşitliliği ve bolluğu konusunda bir fikir sahibi olmamız için kötülük kovmakla ilgili çok önemli bir din kitabında (*Shurpu*, bkz. s. 180) yer alan "kusurlar kataloğu" diyebileceğimiz bölüme göz atmakta fayda vardır.

Bu bölümde öncelikle dinsel ritüellerdeki kuralların ihlal edilmesiyle ilgili kusurlar sıralanmaktadır: "Bir tanrıya gerek sözle gerek hareketle saygısızlıkta bulunmak; bir tanrıya söz verilen bir adaktan vazgeçmek; dua ederken saygısız bir şekilde davranmak ya da elleri yıkamayı unutmak; adak adarken adağın adandığı tanrının adını söylemeyi unutmak; bir tapınaktaki düzeni bozmak; bir tanrıya adanmış bir kadınla cinsel ilişkide bulunmak", vb.

Ancak bu listede aynı zamanda sivil iktidarın yetki alanına da giren kamu düzeniyle ilgili ihlaller de yer almaktadır. Bu ihlallerin ciddiyeti, toplumsal yaşamda büyük boyutta bir düzensizliğe ya da önemli bir kuralsızlığa yol açtıkları ölçüde artmaktadır: "Sahte para ya da sahte ölçü kullanmak; mülkiyet sınırlarını ve engellerini izin olmadan aşmak; miras hakkında sahtecilik yapmak; hırsızlık; zina; yalancı tanıklık ya da asılsız iftirada bulunmak; cinayet ve kıyım; kuru iftira ya da yalancı şahitlik; bir kamu yetkilisine karşı gelmek; anaya babaya saygısızlık etmek", vb.

Bu suçlar dışında listede yer alan kusurlar hafif kusurlar kapsamında yer alabilecek, daha çok görgü ya da uygarca yaşama adına işlenen kusurlar, kişisel onura hakaret etmek ya da kişisel hakları çiğnemek ya da ahlaki düzene karşı gelmek gibi kusurlardır: "Yalan ve uygunsuz sözler söylemek; çok konuşmak, boşboğazlık etmek; kaba saba, dalkavuklukça konuşmalar yapmak; görgüsüzlük etmek; hiçbir şeyi olmayan birine yardım etmeyi reddetmek; birinin hapse atılması için uğraşmak; (yapabilecek güce ve izne sahipken) bir tutukluyu serbest bırakmamak; sözünü tutmamak; bir kanalı tıkamak; çalıntı et yemek", vb.

Bunlar dışında dinsel, toplumsal ya da kişisel görev ve sorumluluklarla açık bir ilgisi olmayan pekçok kusur da sıralanmıştır: Bunlar büyük bir ihtimalle artık hatırlanmayan çok eski zamanlardan kalmış az ya da çok akıldışı tasavvurlardan türemiş alışkanlıklar ya da davranışlardır; bu davranışların neden kusurlu görüldüğüyle ilgili çok açık savlarımız yoktur ancak yine de bu kusurları işlemekten kaçınırız örneğin hapşıran birine iyi dileklerde bulunmamak gibi: "Bir kıyım yerinde yürümek; bir lambayı parmakla göstermek; yanında bir üçüncü kişi varsa ateş yakmak; pişmemiş bir toprak kaptan su içmek; boğazlanmış bir koyunun yarasına elle dokun-

mak; kaba saba sözlerle bir şeyi yapmayı reddetmek ya da bir şey istemek; bozkırda ot yolmak ya da bir bataklıktan saz koparmak ya da ayakkabının altına yapışmış bir sazı çıkarıp almak; bir tarladan başak çalmak ya da bu başağı kırmak ve suya atmak; bir akarsuya kusmak ya da işemek", vb.

Bu yasakların o dönemde geçerli olan dinsel inançlarla açıklanması mümkün olsa da (örneğin akarsuya kusmak ya da işemek kusuru kuşkusuz nehirlere ya da ırmaklara eski zamanlarda atfedilmiş doğaüstü özellikler nedeniyle ortaya çıkmıştır) bu yasakların ihlalleriyle ilgili en azından şunu söyleyebiliriz: Bunlar kesinlikle dinsel, toplumsal ya da kişisel yaşamda en ufak bir düzensizliğe neden olmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu *günahların* hepsinin affedilebilir ve özürleri kabul edilebilir hafif günahlar olduklarını söyleyebiliriz.

Oysa, bu listenin en ilginç yanı da sayılan *günahların* (toplam 250'den fazladır, üstelik benim sınıfladığım kategorilerden farklı kategorilerde, karmaşık bir biçimde sıralanmışlardır) *hepsinin* aynı doğaüstü içeriğe sahip olmalarıdır: Bunlar günah işleyen kişinin başına gelen kötü olaylara ve felaketlere bir açıklama getirme çabasındadırlar; bu insanlar kötülük kovma işlemine ancak başlarına gelen bir kötülükten kurtulmaya çabaladıklarında bulaşmışlardır.

Dolayısıyla Samiler tasavvurlarında tanrıları, insan davranışlarını belirleyen bütün kuralların kaynağı ve garantörü olarak tasarlayarak belli bir mantık ortaya koymuşlardır: Bu açıdan bakıldığında bütün kurallar eşit öneme sahiptirler, çünkü bunlar toplumsal yaşama yansıyan etkilerinin ciddiyetine göre değil, kendi iç değerlerine ve tanrı iradesini ifade etme kapasitelerine göre önem kazanırlar. Bu kurallara karşı gelerek tanrılara da karşı gelinmiş olur, tanrılara karşı *isyan edenler* ya da onları *yadsıyanlar*, kısacası onları *küçümseyenler* bu tanrılar tarafından cezalandırılmalıdırlar, sivil iktidarın, ortak yaşam kurallarını ihlal edenleri cezalandırdığı gibi. Herkesin yaşamına belli bir neden yokken bir anda çöken bütün felaketler ve kötülükler de tanrıların onlara karşı işlenen *günahları* cezalandırmak amacıyla gönderdikleri cezalardır. Ancak evrenin hükümdarı bağışlayıcı ve affedici olduğu için vermiş olduğu bir cezayı tekrar gözden geçirebilir. Bu nedenle tanrılar kendilerine karşı yapılan saygısızlığı affedebilirler ve böylece bu saygısızlığın neden olduğu cezayı da bertaraf edebilirler. Bu mutlak bağışlanmaya kavuşmak için yerine getirilmesi gereken ön koşul medeni mahkemelerde olduğu gibi işlenen *günahın* itirafıyla bu suçtaki

bütün sorumluluğu üstlenmektir. Daha önce sözü edilen listemiz ancak bu tür bir itiraf dahilinde kötülük kovma ritüeli içinde yer alır.

Yok edilmek istenen kötülük ya da belayı belirtmek için tek bir örnek yetecekken neden bu kadar uzun bir *liste* vardır? Çünkü ancak işlenen günahın tamamen açıkça *dile getirilmesiyle* –günahın muhakkak bütünüyle söylenmesi gerekmektedir– günahkâr işlediği günahın tam olarak hangi günah olduğunu bilebilir ve itiraf edebilir; hatta liste, unutulmuş herhangi bir günaha da gönderme yapabilmek için genel bir konu başlığıyla, "...ya da işlenmiş olabilecek herhangi bir günah" başlığıyla son bulmaktadır. Dolayısıyla günahkârın ille de işlemiş olduğu ve bu nedenle cezalandırıldığı kusurun bilincinde olması gerekmeyebilir. Bunun kanıtı da hiçbir kişisel sorumluluğun olamayacağı bazı durumların da listede yer almasıdır. Örneğin "yakın çevrenin ya da anne ya da babanın bir zamanlar işlemiş olduğu bir kusur; bir ihlal ya da daha önce lanetlenmiş doğaüstü bir varlıkla temas etmiş bir kişiyle (rastlantı eseri) temas etmek." Bu biçimde "lekelenmiş" ya da "lanetlenmiş" kişilerin, bu kusurları alınlarında yazmadığına hatta bunların bilincinde olmadıklarına göre bazı kusurları işlemiş oldukları *varsayılmaktadır*.

İşte en önemli sözcük budur: *Varsayım, çıkarsama* bu tür bir zihniyette çok önemli bir rol oynar. Aslında bu tür bir *günah* ve ceza tasavvurunda *öncelikle* işlendiği saptanan ve bir yaptırımı olacağı düşünülen kusurdan yola çıkılmaz; *sonradan* tanrıların göndermiş olduğu bir ceza olarak yorumlanan kötülük ve beladan yola çıkılır. Tanrıların bu belayı göndermek için *iyi bir sebepleri* olduğu *çıkarsaması* yapılır; söz konusu kişinin *işlemiş olduğu* bir *günah* gibi. İşte bu nedenle *günahkâr* kusurunun çok da bilincinde olmayabilir ya da bir kusur işlediğini unutmuş olabilir: Bir kere bu kusuru işlemiş olması ya da başka bir *günahkârla* birlikte olması ya da tanrıların men ettiği bir nesneyle temas etmiş olması bile yeterlidir: İnsanlar bilmeyebilir ama tanrılar bilirler!

Bu tür sonuçlar getiren bir kusurun bilincinde olmamak dinsel edebiyatın en bilinen konularından biridir. Pek çok dinsel tartışma bu konu etrafında döner. Örneğin hayatı boyunca iyi ve doğru yaşadığından emin olan bir adamın neden son dönemlerde başına bunca belanın ve kötülüğün musallat olduğunu kendi kendine sorduğu uzun bir monolog vardır; bu monologa uyarlanmış olarak Kutsal Kitap'ta da rastlamaktayız. Dualarda ve kötülük kovma söylemlerinde şu ya da bu biçimde sık sık

dile getirilen bu tür cümlelere birkaç örnek verelim: "Ey Tanrılar, Ea, Şamaş ve Marduk!/ Başıma bu tür bir bela gelmesi, böyle mutsuz olmak için,/ Ne suç işledim?"; "Ey Tanrım, bu ceza çok ağır,/ Oysa ben neden bu cezanın bana reva görüldüğünü bile bilmiyorum!"; "Ne yapmış olabilirim, Ne suç işlemiş olabilirim Ey Tanrım!/ Bir nehir gibi nereye aktığımı bilmiyorum şimdi,/ Nereye demir atacağını bilmeyen bir gemi gibiyim.../" Bu tür bir kuşku özel adlara bile yansımıştır: Mezopotamya'da eski Samilerde olduğu gibi, baba tarafından sarf edilen dua sözleri o anda yeni doğmuş bebeğe "ad" olarak verilirdi. Adlarıyla ilginç örnekler oluşturanlar vardır: "Ne günah işledim ben?" ya da "Tanrıma karşı ne günah işledim?" – sanki bu soruların sahibi çocuğunun doğuşu sırasında bir sıkıntının içine düşmüş gibidir.

Kısacası eski Mezopotamyalıların gözünde *günah işlemek*, insanların bütün varlığını çepeçevre kuşatan sayısız yükümlülük ve zorunluluklardan birini, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, isteyerek ya da istemeyerek ihlal ederek Tanrılara karşı gelmek, onlara karşı çıkmak demektir. İradelerine karşı gelinenler, anlaşılması mümkün olmayan iyi niyetleriyle, elbette –yeryüzündeki hükümdarların da yaptığı gibi– kendilerine karşı bir kusur edilmiş gibi hissetmeyebilirler ve bu aşırıya kaçmış davranışları cezasız bırakabilirler. Ancak bunları *günahkârların* başlarına musallat ettikleri hastalıklarla, sıkıntılarla, belalarla cezalandırabilirler de. *Günahın* bilincine, cezası belirlendiği ve uygulamaya koyulduğu ölçüde varılabilir. O halde günahla sadece dünyanın hâkimlerine karşı gelmenin sonucunda duyulan bir sıkıntı, bir acı ya da bir pişmanlık yüzünden değil bu tür bir cezayı bertaraf etmek için alınması gereken önlemlerle yüzünden de ilgilenilir. Bu cezayı bertaraf etmek için önceden belirlenmiş kötülük kovma ritlerine göre tanrılardan merhamet dilemek ve öncelikle bu ritleri gerektiği gibi yerine getirmek için kusurun itiraf edilmesiyle başlamak gerekir. Demek ki bu tür bir *günah* duygusunun, sofu Helenist dostumun dediği gibi, "varlığımızı zehirlediği" yer Mezopotamya değildir.

Zina yapmayacaksın! Çalmayacaksın!

Zamanla İsrail'de koşullar değişecektir. Bu durumu daha iyi anlamak için Mezopotamya dininden ve aşağı yukarı kendisiyle çağdaş olan ya da

daha önceki dönemlere ait olan bütün öteki "ilkel" dinlerden farklı olarak İsrail'in din sistemi, öğretisi ve gelişimi Kutsal Kitap'ın bizzat kendisi tarafından desteklenmiştir. Bu din sistemi, Hıristiyanlık, İslamiyet ve Budizm gibi "tarihsel" bir din sistemidir. Bu inanış sistemi, bir topluluğun doğaüstü olana karşı geliştirdiği, köklerini kültürünün derinliklerine salmış, tarihöncesi karanlık çağlardan bile daha eskisine dayanan geleneksel bir davranış modelinin basit bir ifadesi değildir: Tamamen tarihin içinde, İÖ XIII. yüzyılda Musa adında bir insan tarafından düşünülmüş, geliştirilmiş ve yayılmış bir inanç sistemidir ve yine onun tarafından türdeşlerine dayatılmıştır. Bu tür sistemlerde inananlar, kurucularının hâlâ canlı anılarını muhafaza etmekle kalmaz, aynı zamanda sürekli olarak kurucularının kavramları, iradesi olduklarını düşündükleri kavram ve olgulara başvururlar; bu kavramlar ve inanışlar sistemi sonraki gelenekle sürekli olarak zenginleştirilerek ve mükemmelleştirilerek yazıya geçirilen "kutsal kitaplar" aracılığıyla sonraki kuşaklara aktarılır: Bu da "öğretinin" doğruluğunu, açıklığını ve birliğini sağlamakla kalmamış, inananların dinsel davalarına zihnen ve kalben katılmalarını ve bunların dinlerine "kişisel olarak bağlanmalarını" sağlamıştır, ki bu durum "ilkel" sistemlerde söz konusu değildir.

Musa dinini iki ya da üç temel esin üzerine kurmuştu. Artık İsrailoğulları için öteki tanrılardan farklı, onlardan olmayan tek ve bir Tanrı vardı sadece: *Yehova*; bu Tanrı kendisini halkına Mısır'dan "kurtuluşlarından" kısa bir süre sonra göstermişti –Sadece tek bir adı olan, çevresinde başka tanrılar olmayan ve gizemli bir Tanrı: Öteki bütün tanrıların aksine cismi ve sureti belli olmayan bir Tanrı. Eski Samilerin gönüllü olarak yaptıkları gibi onların da bu Tanrı'yla şu görkemli anlaşmalardan, "İttifaklardan" birini yapmaları gerekiyordu. Böylece İsrailoğulları *Yehova*'nın seçilmiş halkı oldular; bu Tanrı, öteki ulusların tanrılarının yaptığı gibi, onları tutacak, onları savunacak ve amaçlarına ulaşmalarını sağlayacaktı. Özellikle de uzun süredir düşünü kurdukları bir amaçlarına kavuşmalarını sağlayacaktı: Onlara ait olan bir toprak parçasına sahip olmak ve bir araya gelmek. Bunun karşılığında *Yehova*'dan başka hiçbir tanrıya inanmayacaklarına ve hizmet etmeyeceklerine dair söz verdiler. Bu Tanrının onlara getirdiği özel tapınca harfi harfine uyacaklardı: Bu Tanrıya adak sunmayacaklar ya da onu gösterişli törenlerle anmayacaklardı, "On Emir" adı verilen, oldukça özlü, temel bir dinsel ve ahlaki yasaya bire bir

uyacaklar ve katî bir biçimde buna bağlı kalacaklardı. On Emir, bütün dinsel davranışları, yaklaşık bir düzine durum bildiren olumlu ya da olumsuz kuralla özetleyen bir yasalar toplamıydı ve İsrailoğulları adı verilen bu yarı göçebe gezgin topluluğun toplumsal yaşamını bütünüyle düzenliyordu.

"Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkaran Allahın Yehova benim!/ Karşımda başka ilâhların olmayacaktır./ Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın, yahut aşağıda yerde olanın, yahut yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksın/ Onlara eğilmeyeceksin; ve onlara ibadet etmeyeceksin; çünkü ben, senin Allahın RAB, benden nefret edenlerden babalar günahını çocuklar üzerinde, üçüncü nesil üzerinde, ve dördüncü nesil üzerinde arayan,/ ve beni seven ve emirlerimi tutanların binlercesine inayet eden, kıskanç bir Allahım./ Allahın RABBİN ismini boş yere ağzına almayacaksın; çünkü RAB kendi ismini boş yere ağza alanı suçsuz tutmayacaktır./ Sebt gününü takdis etmek için onu hatırında tut./ Altı gün işleyeceksin, ve bütün işini yapacaksın;/ fakat yedinci gün Allahın RABBE Sebttir; sen ve oğlun ve kızın, kölen ve cariyen ve hayvanların, ve kapılarında olan garibin, hiçbir iş yapmayacaksın;/ çünkü RAB gökleri, yeri ve denizi ve onlarda olan bütün şeyleri altı günde yarattı, ve yedinci günde istirahat etti; bunun için RAB Sebt gününü mübarek kıldı, ve onu takdis etti./ Babana ve anana hürmet et, ta ki, Allahın RABBİN sana vermekte olduğu toprakta ömrün uzun olsun./ Katletmeyeceksin. / Zina etmeyeceksin./ Komşuna karşı yalan şahadet etmeyeceksin./ Komşunun evine tamah etmeyeceksin; komşunun karısına, yahut kölesine, yahut cariyesine, yahut öküzüne, yahut eşeğine, yahut komşunun hiçbir şeyine tamah etmeyeceksin. (Çıkış, Bap 20, 2-17)[1].

Her şeyin efendisi, evrenin hâkimi, tek ve bir Tanrı

Bu özlü anlaşmada, Mezopotamya'da keşfettiğimiz ancak tamamen farklı bir biçimde somutlaştırdığımız temel tasavvurlarla karşılaşıyoruz: Tanrı, insanların yaşamını düzenleyen yükümlülüklerin ve yasakların her zaman koyucusu ve sorumlusudur; bu nedenle bu yasakları ihlal ede-

1) Kitabı Mukaddes, Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001, İstanbul. (ç.n.)

cek her davranış Yukarıdakinin, doğaüstü İktidarın iradesine karşı yapılmış olacak ve bunun nezdinde *başkaldırı*, *isyan*, *ihmal* ve *küçümseme* tek bir sözcükle *günah* olarak kabul edilecektir.

İsrail'in bütün din tarihi, zamana ve koşullara göre bu tür öncüllerin gelişim süreçlerinden ibarettir.

Önce pek çok küçük kent-ülkelere ayrılmış, yine kendileri gibi Sami olan ve Kenanlılar adıyla tanınan topluluğun yerleşmiş olduğu Filistin'i yavaş yavaş işgal eden İsrailoğulları yaşamlarını tamamen değiştireceklerdir. Yersiz yurtsuz yarı-göçebe bir kavim topluluğundan köylü ve şehirlilerden oluşan bir topluluğa dönüşmüşler ve komşuları Kenanlılardan her şeyi öğrenip, onları tamamıyla taklit ettikten sonra, tamamen "yutmuş" ve onların yerine geçmişlerdir.

Oysa bu insanların da bütün öteki Samiler gibi yerleşik çiftçi yaşamlarında her gün önemli bir rol oynayan tanrıları vardı; çünkü bu tanrılar aynı zamanda iklimin, toprağın veriminin, refahın da "efendileriydiler". Yehova'nın müminleri, tanrılarının "kıskanç" yapısına karşın, bu tanrılara karşı son derece güçlü ve sürekli bir eğilim duymuş, onlara da neredeyse kendi ulusal *Yehova*'larına hizmet ettikleri kadar hizmet etmek ihtiyacı içine girmişlerdir. Üstelik İsrailoğulları sonunda Tanrılarına, Kenan tanrılarının şatafatlı ritüelleriyle ibadet etmeye başlarlar, böylelikle de *Yehova*'larını onun istediği gibi davranışlarıyla yüceltmek yerine bu tür yüzeysel törenlerle yüceltmekle yetinmişlerdir. Topraktan ve özel mülkiyetten bağımsız bu yeni çalışma biçimi de, bir göçebe geleneği olan, "On Emir'in" üzerinde yükseldiği, "türdeşler" arasında paylaşıma ve kardeşliğe dayanan temel yasanın uygulanmasını daha da güçleştirmiştir. Böylece İsrailoğullarının yaşamlarını dört bir taraftan çeviren bu yeni anlayış eski sözlerini tutmalarını giderek zorlaştırmıştır: Tanrılarına karşı *günah işlemişlerdir*.

İÖ 1000 yıllarında Davud'un hükümranlığı altında kurulan görkemli, ihtişamlı ve güçlü Krallıkla taçlanan yükseliş dönemi yaklaşık bir yüzyıl kadar zaferlerle devam ettikten sonra siyasal çöküş dönemine girilmiştir. Davud'un ölümünden elli yıl sonra ülke ikiye bölünmüştür. Nispeten daha güçlü bir devlet kuzeyde, öteki de Kudüs çevresinde kurulmuştur. Bu iki devlet bu tarihten sonra birbirlerine rakip hatta kimi durumlarda düşman devletler olmuşlar; ancak *Yehova*'ların çevresinde oluşturdukları güçlü "ulusal" birlik duygusunu da muhafaza etmeyi sürdürmüşlerdir.

Önce Asurluların sonra da Mezopotamya'dan gelen Babillilerin seferleri sonucunda "Üst Denize" bir yol açılmış ve küçük Suriye-Filistin krallıklarının zenginlikleri ele geçirilmiş olur ve ülke büyük bir yıkım dönemi içine girer: Kuzeydeki krallık kaybolup gittikten bir yüzyıl sonra da güney krallığı ortadan kaldırılır, İsrailoğullarının aydın sınıfı Babil'e sürgün edilir ve çok uzun yıllar boyunca burada kalırlar.

Hiç kuşkusuz İsrail dinini doruk noktasına taşıyan ve derinleştiren şey bu kötü olaylar olmuştur. En büyük din aydınlarından oluşan, ki bunların en ünlüleri bizim Peygamberler adını verdiğimiz öncülerdir, bu aydın sınıf, ilk İttifak'a ve tek hâkim, asil ve en yüce Yehova'larının inançlarına kayıtsız şartsız bağlılığı öne sürerek ahlaki ve dinsel çöküşle siyasal çöküşü tek bir çizgide birleştirir. Yehova'nın kendisine sadakatsizlik eden Halkını *günahlarından* ötürü cezalandırması gerektiği düşünüldüğünde çöküşün açıklaması doğal olarak kendiliğinden gelir. Tabii bu çıkarsamanın oldukça ciddi sonuçları olmuştur!

Bu olay *Yehova*'nın gücünün ve ihtişamının olağanüstü bir biçimde yüceltilmesi sonucunu getirdi: İsteklerini yerine getirmek için Mezopotamya'nın en uzak köşelerinden, dönemin en güçlü ordusunu ve halkını getirmiş ve onları yönetmiştir; onların o ünlü tanrılarından çok daha güçlüdür. *Yehova* sadece İsrailoğullarının tanrısı değil bütün evrenin hâkimidir, Tektir ve Her Şeye Kadirdir. İşte *Yehova*'nın tektanrılı mutlak inancı bu biçimde kök salmış ve yerleşmiştir.

Bu tek ve evrensel tanrıya, her şeyin üstünde olan, göklerin ve yerlerin hâkimi olan, insanlığın bütün iplerini elinde tutan bu Tanrıya, *mutlak* adaletin atfedilmemesi düşünülemezdi. Zaten İsrailoğullarının başlarına musallat olan belalar bunun en açık göstergeleriydiler. Mezopotamya'da olduğu gibi başa gelen bir belanın ceza olarak yorumlanmasından *sonra* bu belayı hak etmek için kesinlikle bilincinde olunmasa da ya da önceden bunun bir kusur olduğu bilinmese de hangi günahın işlendiği düşünülmez olur artık; yani günahın bilincine *sonradan* varılmaz: *Yehova* için, günahkâr suçunu işler işlemez bilir ki cezalandırılacaktır, bu kaçınılmaz bir bekleyiştir, çünkü *Yehova* kendisine yapılan en ufak bir itaatsizliği görmezden gelemeyecek kadar mutlak adaletin uygulayıcısıdır. Zaten Peygamberler de, İsrailoğullarının İttifak'ın tek doğru yoluna dönme konusunda gösterdikleri yetersizlikler nedeniyle bunların başlarına yeni felaketlerin geleceğini –meydana gelen olaylar da onları haklı çıkarır ve

çıkarsamalarının doğru olduklarını gösterir– sürekli olarak haber vermemişler midir?

İttifak ise yüzyıllar süren dinsel, ahlaksal ve düşünsel bir çalışmayla her defasında daha da ince elenip sık dokunan sayısız emiri ve görevi yazıya dökmüştür. Böylece bütünleyici "On Emir"in bünyesinde bulunan bütün olasılıklar açınsanmıştır; *Yehova*'nın iradesine uymak için takınılacak tutum ve bulunulacak davranışlar derecesi giderek artan bir titizlikle belirlenmiştir. Tesniye'nin (Yasa Kitabının) ve Levililer'in bazı bölümleri bunun en iyi örneklerindendir... Bu ayrıntılar dönemin tanrıbilimcilerinin zihniyetinde Musa'nın en derin düşüncesini açınsama işlevi gördükleri için, bunları sanki *Yehova*'nın kendisi belirlemiş ve dile getirmiş gibi sunulmuşlardır ve hepsi *Tora* adı altında toparlanmıştır: Tanrı'nın doğru yaşam "öğretisi" ve İradesinin Halkı üzerindeki "ifadesi" –kısacası İttifak'ın esas içeriği. *Tora* yüce *Yehova*'ya uygun olmayacak biçimde, Mezopotamya'da olduğu gibi boş batılinançlara başvurarak kılı kırk yarmaz: Yalnızca *Yehova*'nın dinsel ve toplumsal yaşamda öncelik verdiği esaslara yer verir; elbette bunlar da mümkün olan bütün olasılıklarıyla ele alınmışlardır ancak Tanrı ile bireyler arasındaki ilişkiler alanının dışına kesinlikle çıkılmaz.

Zamanla meydana gelen çok önemli bir yenilik de dinin kişiselleştirilmesidir. Ahitin muhatabı öncelikle İsrail halkı olmuştur. *Yehova*'nın cömertliğinden yararlandıktan sonra *günahlarının* sorumluluğunu üstlenip cezalandırılan da İsrail halkı olmuştur. Peygamberlerin de eğer söz verdiği gibi *Yehova*'ya itaat etmezse başına yeni belaların geleceğini bildirdiği de yine İsrail halkıdır. Kudüs'ün düşmesinden kısa bir süre önce, dinsel inancın uzun bir olgunlaşma sürecinden geçmesinden sonra *Yehova* gibi evrensel ve yüce bir Tanrının karşısında, onun Yumruğunun altında sadece belirsiz ve tanımsız kitlelerin, belli bir grup insanın ya da Halkın değil tek tek her insanın bulması gerektiği inancı yerleşmeye başlar.

538 yılında Pers Kralı, Babil fatihi Kyros, İsraillileri sürgünlerinden azat ettiğinde, *Yehova* dini işte bu ilkeler üzerinde yükseliyordu. Başlarına gelen felaketler ve babalarının ve kendilerinin sorumlulukları üzerine düşünerek acı dolu bir elli yıl geçiren sürülmüşler, tinsel şeflerinin uzun bir süre hiçbir sonuç almadan boşuna vaaz ettiklerinin haklılığını sonunda kabul etmek ve yeni inançlarına uygun dinsel davranışlarda bulunarak yepyeni bir başlangıç yapmak fırsatı elde ettiler.

Kimilerinin bu yeni inançla ilgili oldukça yüksek ve geniş kapsamlı amaçları vardı: "*Yehova*'nın halkı" olma ayrıcalığını bundan böyle İsrail'e verilen bir görev olarak yorumlamaktan ve İsrail'in bütün insanlara tek gerçek Tanrı'yı göstermek ve bu Tanrı'ya inanmalarını sağlamak görevini üstlenmesi gerektiğinden söz ediyorlar ve bu amaç için seçildiklerini ileri sürüyorlardı. Ancak sürülmüşler bu ayrıcalığı çok farklı bir biçimde yorumlamayı yeğlediler: Evrenin geri kalanıyla ilgilenmeden, kendilerini tek gerçek Tanrı inancına adanmış, bu inancı yaşatmak için seçilmiş, ayrıcalıklı, farklı bir topluluk olarak görme eğilimindeydiler; bunun için de İsrail halkının seçildiğini, çünkü Tanrı'nın yeryüzünde ona tamamen inanan hiç değilse bir grup insan olmasını istediğini ileri sürüyorlardı. Bu inanç da İttifak sırasında hükme bağlanmış, ancak yüzyıllar boyunca ne yazık ki unutulmuş, yalanlanmış kökensel anlam ve içeriğini kazanacaktı; bu anlam ve içerik "kutsal metinler" toplamı olan *Tora*'nın Musa'dan beri yavaş yavaş anlattığı ve açıkladığı, ikili yönde, hem Tanrı hem de insanlararası ilişkiler alanında titizlikle tamamlanmış, kesinleştirilmiş Tanrı'nın iradesine tam itaatten ibaretti. İsrailoğullarının Babil'e Sürgünlerinden, İÖ V. yüzyıldan sonra, yalnızca İsrailoğullarının ardıllarından oluşan ve ancak doğuştan gelen haklarla dahil olunan bu dinsel topluluğun inancının, antik İsrail dininin aldığı bu son biçime Yahudilik adı verilmiştir. Bu tarihten sonra da bu din ve inanç neredeyse hiç değişmemiştir.

Dolayısıyla Yahudilik temel yaşam ilkesini, Tanrı'yla ve öteki insanlarla olan günlük yaşam ilişkilerini düzenleyen üstün bir İradeye itaat etmek olarak belirler; bu ilişkilerin ayrıntıları yazıya geçirilmiştir: Doğaüstü yükümlülükler kanunu –bir *Yasa*. Yasaya uygun olan her şey iyi ve erdemlidir; Yasadan ayrılan, Yasaya ters düşen her şey de kötü ve *günah*'tır. Aynı ideale Sürgünden sonra yazılan her Kutsal Kitap metninde rastlarız: Örneğin tinsel ilahiler olarak adlandırılabilecek Mezmurlar ya da Süleyman'ın Meselleri başlığını taşıyan bilgelik öğütleri. Daha özel bir örnek vermek gerekirse Mezmurlar'ın oldukça güzel yazılmış bir bölümünü alalım (CXIX, 10-15); bu bölüm bu konuyla ilgili sayısız değişkeden oluşmuştur: "Seni bütün yüreğimle aradım; Emirlerinden beni saptırma./ Sana karşı suç etmiyeyim diye, Sözünü yüreğimde sakladım./ Ya RAB, sen mubareksin; Kanunlarını bana öğret./ Senin ağzının bütün hükümlerini Dudaklarımla ilan ettim./ Senin şehadetlerinin yolunda, Her zenginlik benim imiş gibi ferahlandım./ Vesayanı düşünürüm, Ve

senin yollarını gözetirim./ Kanunlarından zevk alırım; Sözünü unutmam./ Kuluna iyilik et de yaşıyayım; Ve sözünü tutayım." vd. 21 "kıta" halinde 176 "dize".

Bu bölümde uyulması gereken Yasa'ya verilen büyük önemi ve Yasa'ya duyulan derin bağlılığı ve bu itaatin getirdiği büyük mutluluğu çok açık olarak görebilmekteyiz: "Senin şehadetlerinin yolunda, Her zenginlik benim imiş gibi ferahlandım./.../ Kanunlarından zevk alırım..." Bu derinlikte bir maneviyatın kendi ödülünü de beraberinde getireceği ve inananın içinde gerçek derin bir gizemciliğin doğmasına neden olacağı çok açıktır. Bu gizemcilikte, zevkin kaynağı, gizemli, başdöndürücü ve yüce bir Tanrı'nın İradesine boyun eğmektir ve bu kişi için Tanrı bir aracı, bir sırdaş, bir yakın hatta bir dosttur. Bir tür esriklik hali diyebileceğimiz bu duruma başka yerlerde de rastlamaktayız: Hatta bir iki yerde bu esriklik hali, hemen herkesin, hiçbir ayrımcılık olmadan günün birinde Ölüler Diyarının, Büyük Çukurun devasa ve korkunç yeraltı mağarasında sonsuza kadar kalması olarak nitelenen ölüm sınamasından, bu korkunç sınamadan başarıyla geçme durumudur: 16. Mezmur'un yazarı şöyle diyor, "Bana öğüt veren RABBİ takdis ederim, Evet, geceleyin gönlüm bana öğretir./ RABBİ daima önüme koydum; O benim sağımda olduğu için sarsılmam./ Bunun için yüreğim sevinir, ruhum da mesrur olur; Bedenim de emniyette oturur./ Çünkü sen canımı ölüler diyarına terketmezsin; Mukaddesini çürüme görmeğe bırakmazsın./ Hayat yolunu bana bildirirsin; Sevinçler tokluğu senin önündedir; Sağında daima nimetler vardır." (Mezmurlar, XVI, 7-11; Kitabı Mukaddes, Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001, İstanbul, ç.n.)

Ancak bu ruh halleri, karşımıza –çok ender olsa da– hemen her dinde çıkan, derin bir tinsel görüşe, büyük bir duygu zenginliğine sahip din âlimlerinin girebileceği olağanüstü hallerdir. Peki doruğa çıkmış bu büyük din adamlarının çok uzağında kalan büyük çoğunluk, inançlarının kendisine dayattıklarıyla ilgili olarak hiç soru sormaz mı? Kuşkusuz evrenin Tanrı'sı tarafından seçilmiş bir halkın parçası olmak tarif edilmez bir onur ve ayrıcalıktır ve Tanrı'nın Yasasına uymak da bu ayrıcalık için seve seve ödenecek bir bedeldir. Ancak acaba bu itaatten, Antikçağ'daki vaatlere ve refaha benzer başka yararlar sağlanamaz mı?

İsrail halkı yeniden güce ve ihtişama kavuştuğu bir rüya dönemi yaşamıştır, çeşitli kehanetler getiren, anlaşılması güç, görkemli bir edebiyat

aracılığıyla (bu tür edebiyata "apokaliptik" denir) Tanrı'nın doğrudan müdahale ettiği, Davud'un krallığını yeniden kurdurduğu, dünyayı değiştirdiği, Seçilmişlere yeniden refah, barış, mutluluk getirdiği, onları yeniden ve bu kez sonsuza dek dünyanın hâkimi kıldığı konular işlenir. Ancak bu esin, her ne kadar uzun bir süre yazarlara ilham kaynağı olsa da, çoğunlukları heyecanlandıramamış ve onların davaya katılımını sağlamamıştır; hatta dinsel zorunlulukların yarattığı telafi ihtiyacını bile çok daha az karşılayabilmiştir.

Din kişiselleştirildikten sonra, her ne kadar oğullar, eskiden olduğu gibi, artık babalarının suçlarının cezasını çekmek zorunda olmasalar da, *günahkârlar*, Yasaya karşı gelip, günah işledikten sonra *Yehova*'nın mutlak Adaleti sağlayan eski öğretisinden yola çıkılarak cezalandırılırken, onların Yasaya uygun bir yaşam sürmenin ödüllerini almaları gerekmez mi? Sürgünden sonra bu çatışma etrafında pek çok tartışma kopmuştur. Bu çatışma hem büyük bir edebiyat eseri hem de önemli bir düşün eseri kabul edilen bir başesere konu olmuştur: Eyüb'ün Kitabı. Bu kitabın yazarı eserinde Eyüp gibi Tanrının da tanıklığını kazanmış son derece dürüst ve masum birinin başına neden böyle büyük talihsizliklerin geldiğini araştırır. Bu zavallı adamın üç dostu, Antikçağ'da başvurulan *sonradan* mantık yürütme yöntemini kullanarak Eyüb'ün farkında olmadan bir *günah* işlemiş olabileceği çıkarsamasını yaparlar: Ancak masumluğundan çok emin olan Eyüp Tanrı'dan açıklama ister.

Doğru ve Dürüst kulun neden acı çektiği sorusuna en mükemmel cevap yine Tanrı'dan gelir. Aslında bu aynı zamanda evrensel Kötülüğün, kısacası Acının da cevabıdır. Tanrı için, yüce ve mükemmel bir söylemle, her şeyin Hâkimi ve Yaratıcısı rolünün, tamamen ona ait olan ve eşi benzeri olmayan Rolün hatırlanması yeterlidir. Eyüb'ün "parmaklarını ağzına götürüp susmaktan" başka bir şey yapmaması gerektiğini anlaması için Tanrının yerin ve göğün hâkimi olduğunu, her şeyin üstünde olduğunu hatırlaması yeterli gelecektir: Eyüp susacaktır, sadece boyun eğmiş olmak için değil Yüce Efendinin kimsenin anlamayacağı kararlarına hayranlık duymak için de susacaktır. Bu Kötülük çelişkisinin bu biçimde çözümü, aşkın tek Tanrı inancını getiren bir sistemde mümkün olan tek çözümü, kesin bir çözümdür. Ancak çok yüksek mertebelere ulaşmış, en derine inmiş ermişler dışında kim böyle bir çözümü kabul edebilir, bu teselliyle yetinebilir, bu çözümde huzuru ve neşeyi bulabilir?

Bu nedenle Tanrı'nın Vaatlerini gerçekleştireceği umudu çoğunluğun tesellisidir, bu da artık kişisel düzlemde olduğumuzu göstermektedir. Bu ideali mükemmel bir biçimde açıkladığını düşündüğümüz I. Mezmur'dan bir alıntı yapalım: "Ne mutludur o adam ki, kötülerin öğüdü ile yürümez, Ve günahkârların yolunda durmaz; Ve müstehzilerin derneğinde oturmaz;/ Ancak zevki RABBİN şeriatindedir, VE gece gündüz onun şeriatini derin düşünür./ Akar sular kenarına dikilmiş ağaç gibidir, Meyvasını mevsiminde verir ve yaprağı solmaz; Yaptığı her iş de iyi gider./ Kötüler böyle değildir; Ancak yelin süpürüp götürdüğü saman ufağı gibidir." (I. Mezmur, 1-4 Kitabı Mukaddes, Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001, İstanbul, ç.n.).

İster son anda kaçınılmış ister gerçekten işlenmiş olsun, gördüğümüz gibi, *günah* din yaşamının ve din adamlarının uğraş konularının merkezine yerleşmiş bir konudur. Üstelik günahtan kurtulmak için eski Mezopotamyalıların yaptığı gibi Kötülük Kovma ritleri gibi neredeyse otomatikleşmiş ritüelleri de yoktur. *Günahkâr* pişman olduğunu söylemeli ve doğrudan Tanrı'ya yönelerek ondan af dilemelidir; Tanrı'nın da, cevap vermek ve hatayı ve sonuçlarını affetmek için hiçbir biçimde büyü sözlerine ya da davranışlarına ya da törenlere ihtiyacı yoktur. Çünkü Tanrı bağışlayıcıdır ve kendisine karşı günah işlemiş birinin acısına tepkisiz kalamayacak kadar iyidir. "Çünkü isyanlarımı bilirim, Ve suçum daima önümdedir./ Sana, ancak sana karşı ben suç ettim, Ve senin gözlerinde kötü olanı işledim; Şöyle ki sözlerinde âdil, Hükmünde suçsuz olasın./ İşte ben fesat içinde doğdum, Ve anam günah içinde bana gebe kaldı./ İşte sen gönülde hakikat istersin; Ve bana içimde hikmet bildirirsin.../ Beni önünden atma; Ve mukaddes Ruhunu benden alma.../ Kandan beni kurtar, Ey Allah, kurtuluşumun Allahı; Dilim de senin adaletini terennüm etsin." / (51. Mezmur, 3-6, 11, 14, Kitabı Mukaddes, Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001, İstanbul, ç.n.).

Gördüğümüz gibi *Yehova*'nın dininde, Yahudilikte, tanrısal iradeye itaat ya da bu iradeye karşı gelme yani *günah* dinsel yaşamda Mezopotamya'da olduğundan çok daha önemli bir yere sahiptir; hatta bu olgu bütün varlığa kısacası bütün yaşama hâkimdir. İster Kurallara aşırı bağlılık derecesine ister "emirlere" harfi harfine uyma aşırılığına hatta daha ileri giderek ister bu emirlerin ortaya koyduğu "zihniyete" uymayı her şeyin üstünde görmeye kadar vardırılan *günah* korkusu ya da *günah* işleme kaygısı, dinsel vicdanla ilgili bütün alanlara hükmeder. Hatta inananın bütün

varlığının artık sadece belli sayıdaki din yönergesini dikkatli ve titiz bir biçimde izlemesinden ve bunun karşılığında bu dünyada ya da ötekidünyada, kulluğundan memnun olmuş Tanrı'dan ödülünü alacağı –sanki gerçek dinin bu darkafalı ve anlamsız çıkar hesabıyla bir ilgisi olabilirmiş gibi!– inancından çok daha ötesine geçmesine neden olan bir takıntı halini alabilir.

Ancak *günahın* ve bu konu etrafında dönen her olgu ve kavramın, Hıristiyanlık'ın İsraillilerden bütünüyle aldığı, her ne kadar bunu kendi dehasıyla harmanlasa da, ağır bir miras olduğu bir gerçektir ve biz bu gerçeği öğrenmek için oldukça ağır bedeller ödemişizdir. Kuşkusuz Helenist eski dostumun iddia ettiği gibi, bütün insanlığın "varlığını" "zehirlememiştir"; gün geçtikçe daha da az düşünülmektedir. Ancak vicdanımızın şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamıştır –bu rolün incelenmesi de oldukça öğretici olacaktır. Bize, "bir başkasına karşı sorumlu olduğumuzu" sürekli aklımızda tutma ve buna göre davranma alışkanlığını kazandırmıştır; başkalarına karşı davranışlarımızla ilgili olarak yalnızca kendi yargılarımıza bağlı olmaktansa ve kusur işlediğimizde, kendi kendimizi yargılamak ve aşağılamak yerine –örneğin Uzakdoğuluların din anlayışlarında olduğu gibi, onların "ahlaki yaşamları" çok daha farklı bir biçimde düzenlenmiştir– kendimizi Ona (Tanrı'ya) karşı suçlu hissetmemizi sağlamıştır. Belki içimizden hâlâ şu düşünce geçiyor olabilir: Günah kavramını pekâlâ bir yana bırakabilir ve kendimizi günaha kaptırdığımızda karşımızda yasaları ve uzlaşımları bulduğumuza, sivil iktidar ya da özbenliğimizin, çevremizdekilerin o kaypak takdiri tarafından baskı altına alındığımıza memnun olabiliriz ve bu durum vicdanımızı ya da içimizi hiçbir şekilde rahatsız etmeyebilir.

Okuma Önerileri

"Le péché en Mésopotamie ancienne" başlıklı makale *Recherches et Documents du Centre Thomas-More* dergisinde yayımlamıştır, no. 43, Eylül 1984, L'Arbresle Yayınları.

Sonuç

Kutsal Kitap

İlk Çift: Adem ile Havva

Jean Bottéro

İstesek de istemesek de gerek bir yerlerde okuduğumuz, gerekse çocukluğumuz sırasında birilerinden duyduğumuz için Kutsal Kitap'ın ilk kitabının başlangıç öyküsü (bkz. "Yaradılış Anlatısı" s. 267 vd.) çoğumuzun kafasında insan soyunun kökeniyle ilgili ilk imgeyi oluşturmuştur: Bizim son halkalarını oluşturduğumuz bu sonsuz zincirin ilk halkası, "ilk insan çifti" Adem ile Havva'nın öyküsünü hepimiz bir biçimde biliriz.

Kutsal Kitap'ın Tanrı'nın kitabı olduğuna, onun tarafından, tıpkı Yazarı gibi hakiki bir öğretiyi sunmak için yazıldığına ya da dikte ettirildiğine inanılan o zamanlardan beri, ilk kadın ile ilk erkek arasındaki bu ilişkiyi bütünüyle savunmak, doğrulamak için yaklaşık yirmi yüzyıldır binlerce sayfa yazılmış, tonlarca mürekkep harcanmıştır: Bossuet'nin dediği gibi "Erkeğin kaburgasından yaratılan" Kadın sayısız tartışmanın konusu olmuştur; acı ve pişmanlıkla andığımız çok kısa süren o ilk Altın Çağımızı, henüz sürünmediği zamanlarda Yılanın nasıl sona erdirdiği, ilk ebeveynlerimizin telafisi mümkün olmayan bu ilk suçları biteviye anlatılmıştır. Bütün bunlar tamamen tarihsel olduğuna –yani anlatıldığı gibi gerçekleştiğine– inanılarak anlatılmıştır; bu öykünün "tarihsel

gerçekliği" Tanrı'nın bizzat kendisi tarafından doğrulanmıştır: Her kim bu öyküyle ilgili kuşkuya kapılırsa, bu öyküyü yadsırsa aforoz edilmiş ve ne yazık ki çoğu durumda da basbayağı ateşe atılmıştır!

Aslında 50'li yıllarda bizim bulunduğumuz nokta hâlâ buydu. Elbette bu öykünün bazı noktalarının belirsiz ya da karanlık olduğu ve değişik yorumlara yol açabileceği, bu yorumların her birinin her tanrıbilimci tarafından kendince temellendirildiği ve savunulduğu kabul edilmekteydi. Ancak bu öykünün esas noktalarının "tarihsel gerçekliğinin" kesin bir biçimde savunulması gerekiyordu: İlk çiftin varlığı ve bunların işlemiş oldukları bir suç nedeniyle bunlardan doğacak bütün soyun kesin bir çöküşe, kötü yazgıya ve çelişkiler ve acılarla dolu bir varoluşa mahkûm edilmesi.

Bir tarihçi böyle bir öyküyü nasıl anlamalıdır? Bu öyküyü yargılamadan önce, öyküyü yazılmış ya da oluşturulmuş olduğu döneme ve mekâna yerleştirmesi ve "yazarının" düşüncesini o dönem koşullarına göre değerlendirmesi gerekir. Bu amaçla baktığında Kutsal Kitap'ın tarihsel olayların anlatıldığı bölümlerinin, özellikle de belli bir edebi bütünlüğe sahip olan Tekvin'den Yeşu'ya kadar olan ilk 6 kitabının, gerçekte Kutsal Kitap tarihinin özgün pek çok öyküsünün birbirine eklenmesinden oluştuğu –yüzyılı aşkın bir süredir dil, ideoloji, cümle yapısı, söz dağarcığı vb. konularında yürütülen incelemeler bunu ortaya koymaktadır– ve bu öykülerin tek bir çizgide birleştirilmek istendiği görülecektir. Bu durum, örneğin, geleneksel metinde aynı konunun iki kez ve bazen de birbirine karşıt biçimde anlatılıyor olmasını açıklamaktadır.

Doğal olarak bu antik eserlerin yazarlarını bilemediğimiz gibi, söz konusu olanların yazarlar mı yoksa küçük kiliseler mi olduğu konusunda da aydınlatılmamışızdır. Bu nedenle biz de bu eserleri, bu belirsizliği kısa yoldan çözmek için, üsluplarının ya da bakış açılarının belirgin özelliklerinden yola çıkarak saptadığımız rastlantısal paydalar altında tanımlamaktayız. En eski öykü, *Yehovacı* olarak adlandırılmaktadır çünkü bu metinde Tanrı için *Yehova* adı kullanılmıştır ve İÖ 9. yüzyıl civarında İsrail'deki koşulları ve zihniyeti ortaya koymaktadır. Bu öyküde dile getirilen Tanrı ve doğaüstü dünya kavramı oldukça somut, görünür ve "naif" bir kavramdır; bu görüşte Tanrı yeryüzüne doğrudan müdahale etmektedir hatta işi kendi eliyle yapmaktadır. Ruhban sınıfına özgü oldukça titiz bir "tanrıbilimsel" zihniyetin ürünü olduğu belli olan en yakın zamanlı

anlatı –bu nedenle bu öyküye *Ruhbanların Metni*[1] denilmiştir– bir üç yüzyıl kadar yakın zamanlıdır ve Sürgüne neden olan olayların ve bizzat Sürgün olayının oluşturduğu derin dinsel ve mantıksal değişimi ve evrimi ortaya koymaktadır: Dolayısıyla İsrail'e mutlak tektanrı inancı sonsuza kadar yerleşmiş ve dünyanın Hâkimi ve En Üst Yetkilisi olarak her şeyin üstünde olan tamamen Aşkın bir Tanrı kavramı oluşmuştur.

Yehovacı Metin ve *Ruhbanların Metni* sadece İnsanın ve Evrenin Yaradılışı bölümünde yer alırlar.

Kutsal Kitap bu bölümle başladığından, bu anlatının hemen hemen herkes tarafından az ya da çok bilinen en önemli parçası (Yaradılış Metni, I-II, 4a[2]) *Ruhbanların Metni*'nde yer alır. Anlatı oldukça aşkın, kozmik hatta soyut bir düzlemde yer alır: Tanrı tek bir sözüyle önce Evreni ve onu oluşturan büyük Ögeleri yaratarak Evreni donatır, insanların dünyasıyla hiç ilgilenmez. Sonunda hayvanları yarattıktan sonra insanı yaratır: İnsanlar olması gerektiği gibi "erkekler ve dişilerden" oluşmaktadır (I, 27).

Yehovacı Metin'de (II, 4a-III'ün sonu) her şey farklı bir açıdan anlatılır; daha açık, somut, maddeleşmiş bir görüş açısı vardır ve öykü İnsan merkezlidir. Tanrı'nın bir zaanatçı gibi "yaptığı", "oluşturduğu" bir Kozmos değil bir "bahçe"dir: Yani bir çiftçinin yaşam alanı. O dönemde İsrail'de oldukça fazla sayıda çiftçi vardır. Neden sonra kilden bir insan yapar ve onu "tasarlar". İnsanın bu bahçede tek başına olmaması için Tanrı sonradan hayvanları da "tasarlar".

Ancak bu hayvanlardan hiçbiri insanın yalnızlığını paylaşamayınca ve onunla yakınlaşamayınca, Tanrı kadını "şekillendirir", kadını, erkekten yaratır ve bunları aynı "etten ve kemikten" (II, 23) yaratarak doğalarının birliğini doğrular, aşk eylemiyle birleşen erkek ve kadın tek "beden" olur (II,24): Çiftleşirler. *Yehova* zamanında, toplumu oluşturan en küçük ve temel birim, İsrail'de –daha önceki araştırmalardan da bu gerçeğe ulaşmış bulunuyoruz– tekeşlilik üzerine kurulu aile olduğu için, bu yaşlı yazar, soyut *Ruhbanların Metni*'nin tam aksine, soyunun ilk temsilcilerini, atalarını, bir çift olarak tasavvur edebilirdi, başka bir şey olarak değil; tıpkı tasavvurlarındaki ilk insanların yalnızca çiftçi ya da köylü olması gibi.

1) Burada Bottéro'nun kullandığı tanımlama "Document Sacerdotal". (ç.n.)

2) Yazar burada çevirisini İbraniceden kendisinin yaptığı ve bölüm sonunda yer alan "Yaradılış Metni" adlı metne gönderme yapmaktadır. (ç.n.)

Geriye Kutsal Kitap inananlarının ve okurlarının en çok merak ettikleri konuyu irdelemek kalıyor: Bu ilk çiftin işlediği, insanların yazgısını mahveden hatta geleneksel Hıristiyanlık inancına göre, doğalarını alt üst eden ilk "kusur". Yüzeysel olarak bakıldığında gereksiz bir oburluk ve merak eylemi olarak görebileceğimiz bu anlatının uyandırdığı onca yankıdan yola çıkarak "Ağacın", yasak "Meyvenin" (II, 17), Yılanın Baştan Çıkarma Girişiminin (III, 1 ve vd.), Kadının zayıflığının, Erkeğin baştan çıkarılmasının (III, 6) ardında saklanan örtülü anlamları merak etmemek elde değil. Bu kusurun cinsel bir kusur olduğunu düşünen ilk tanrıbilimci, İS ilk yüzyıllarda yaşayan İskenderiyeli Yahudi Aziz Philon'dur. Antik Hıristiyan tanrıbilimcilerden iki ya da üç aziz de Philon'un yorumunu izlemiştir, örneğin İS 200 yılında yaşamış İskenderiyeli Clemens de bu kusuru evlilik eyleminin zamanından önce gerçekleşmesi olarak görmektedir. Hıristiyan tanrıbilimi, söylemek zorundayız, bu kadar naif bir yoruma gerçek önemini hiçbir zaman atfetmemiştir; *Summa theologae*'de (I, 98. sorunun 2. maddesi) Katolik inancının en büyük tanrıbilimciler olan Aquinolu Aziz Tommaso insanın "bu kusuru" işlemeden önce de cinsel ilişkiye doğallıkla girebildiğini belirtmiştir. Ancak günümüzde bu anlatının yaydığı bu zavallı ve çocukça panseksüalizm ve psikanaliz hırsı –daha iyisi bulunamadığından!– öyle bir boyuta varmıştır ki Kutsal Kitap'la ilgilenen amatörlerin ve şarkiyatçıların "ilk günah" anlatısına "erotik" bir yorum getirmemeleri kaçınılmazdır.

Oysa bu tür bir görüş sadece bu anlatıyla ilgili olarak değil antik yazarlar ve okurlarla ilgili olarak da –"Babil'de Aşk" (s. 106 vd.) adlı metinden bunların en azından Babilli çağdaşlarının ve komşularının bu konudaki düşünceleriyle ilgili belli bir fikir edinebiliyoruz– hiçbir şeyin anlaşılmadığının bir göstergesidir. Bu dönemin ve mekânın insanları, cinselliği ve cinsler arasındaki ilişkileri, geleneksel çoban-koyun Hıristiyan inancının uzun süredir dayattığı güvensizliğin ve kuşkuların mirasçıları olan bizler gibi algılamamış, bu tür ilişkilere bizim sansürlerimize benzer sansürleri getirmemişlerdir: İsrail'de de Babil'de olduğu gibi (*Neşideler Neşidesi*'ne gönderme yapmak yeterlidir: bkz. s. 123 vd) aşk yapmak, kimseyi rahatsız etmemek kaydıyla, neşe veren, zenginleştiren, doğal bir eylemdir ve eğer *Yehovacı* bize erkek ile kadının Yaratıcıları tarafından yaratıldıkları ilk andan itibaren aşk yapmak için birbirine uyarlandığını, birbirine bağlandığını söyledikten sonra bunların aşk yaptıkları için ilk "günahı" işlediklerini söylerse kendisiyle ciddi biçimde çelişecektir.

Aslında bu öyküyü yazarının zihniyetine göre yorumlarsak Adem ile Havva'nın işledikleri tamamen maddi "kusurun" yani "yemek için iyi, ve gözlere hoş" (III, 6) ama yasaklanmış olan meyvenin yenilmesiyle işlenen "kusur" ikincil bir ögedir. Asıl önemli olan –geleneksel yaradılış ve tanrıbilim görüşü bu noktayı çok iyi saptamıştır– bu eylemde bulunularak Tanrı iradesine karşı gelinmiş olunması ve haddi aşan bir anlayışla, başlangıçta bize atfedilen yazgının üstüne çıkmaya çalışılmasıdır: "İyiyi ve kötüyü bilerek Elôhîm gibi" olunacak (III, 5), "(daha) bilgili (akıllı) " (III, 6) olunmasıdır.

Dahası İnsan Tanrı iradesine ilk kez karşı gelmesiyle kendi doğasının bilincine varmıştır –en karanlık çağlardan beri değişmeyen doğasının; ama *Yehovacı* anlayışta insan başlangıçta böyle bir doğaya sahip değildi. İnsan suç işledikten sonra "gözleri açılmış" bundan böyle de "İyiyi ve Kötüyü bilmiş" ve bunları birbirinden ayırt edebilmiştir. Eski Samilerin gözünde, "bilmek" demek örtülü bir ortaklığın içine girmek demektir: Bilmek yalnızca görmek, ayırt etmek değil tatmak, paylaşmak ve bilinene katılmak, dahil olmak demektir. Başka bir deyişle İnsan artık "kötü şey'i-kötülük eğilimini" bilmiştir, tıpkı yaşı biraz ilerlemiş ve yetişkinlere özgü bazı şeylere aklı eren çocuklar gibi: İnsan, artık her varlıkta hatta her eylemde bir kötülük payı olduğunu öğrenmiştir; artık günün birinde kendisinin de kapılabileceği karanlık ve kuşkulu eğilimlerin var olduğunun bilincine varmıştır. Bu nedenle çıplaklık adını verdiğimiz sarsıcı, arsız durumundan, Sami geleneğinde özellikle de İsraillilerde yasak kılınan bu durumundan utanır (III, 7 vd.).

Ancak İnsan "Elôhîm gibi olmak" ve kendisine atfedilen ilk yazgıyı "yüceltmek" isterken aslında işlediği kusurla yazgısını daha da düşürmüş, alçaltmıştır. Bu durumda, şaşkın bazı zihniyetlerin Yılanın anlatıdaki davranışının ve rolünün garipliği karşısında hâlâ bazı sorulara takılmış olmalarını bir yana bırakırsak (III, 14 vd.), bir kadını erkeğine götüren o temayülün aslında, –kadının hukukta kocasının "malından" başka bir şey olarak görülmediği eski Sami dünyasının geleneğinin kadına atfettiği rol en azından budur (bkz. s. 139)– bir zorbaya körü körüne boyun eğme halinden başka bir şey olmaması anormal bir durum değil midir? Ayrıca kadının, ayak tırnağından saç teline kadar dünyaya çocuk getirmek için yaratılmış olmasına karşın, büyük acılar ve sancılar içinde doğum yapması(III, 16); insanın, ölüp de yaratıldığı toprağa dönüşmeden

önce, (III, 17 vd.) yaşamak ve hayatta kalmak için büyük ve kati çabalar sarf etmek zorunda oluşu anormal değil midir?

Bu durum, saçma sayılabilecek bir biçimde, zihnimizde bir sorununun uyanmasına neden olmaktadır. Bizler, bilimlerimizle, kavramları yönlendirmedeki, tanımlamadaki kesinliğimizle, soyutlamalarımız ve "yasalarımızla" bu soruya genel ilkeler ve kavramlar düzleminde bir cevap bulabiliriz. Ancak İsrailoğulları da dahil olmak üzere eski Yakındoğulular gibi henüz halis düşünceler geliştirmekten uzak olan, yalnızca hayal güçlerinden yola çıkanların başvuracakları tek bir kaynak vardır: Yine kendi hayal güçleri. Ama bu "ölçülüp tartılan" bir hayal gücü olmalıdır: Bir sorun yumağı oluşturan bir sürü durumu açıklamaya yönelik olarak, bu özgün yapıyı oluşturan olayları hayal etmek ve bunları bir araya getirmek –tıpkı vermek istedikleri derse göre fabllarını kuran fabl yazarları gibi– durumundadırlar. Bu yöntemle oluşturulan anlatılara biz *mit* diyoruz. bütün Yakındoğu edebiyatı bu tür mitlerle doludur ve ilk çiftin hikâyesi de bunlardan biridir. Bunun amacı bir hikâyeyi aktarmak değil, bir (duruma) açıklama getirmektir.

Bu mit *Yehovacı Metin*'in temel konuları içine dahil edildiğinde çok daha iyi anlaşılmaktadır. Bu mitin gerçek amacı başlangıcından beri halkının tarihini anlatmaktır. Bu halkı, *Yehova* kendi kendine oluşturmuş ve bu amaçla Atası, İlk Babası, İbrahim'i yaratarak korumuştur (Tekvin XI, 27 vd., Kitabı Mukaddes, ç.n.). Ama önceleri, kardeşini öldüren Kabil'den ve çok daha kaba Lamek'ten (IV, 23 vd.) beri sürekli olarak bünyesinde Kötülüğü ve "kötülük eğilimini" büyüten insanoğlu tarafından cesareti kırılmıştır; daha sonra "insanların kötülüğü yeryüzünde öyle çok oldu ki" bu bozuk soyu yok etmek için Tufanı göndermek zorunda kalmış (VI, vd.), ancak bu Tufandan yeni bir insan soyu türemiş (IX,), ancak bu soy da sonunda kötülüklere geri dönüp hatta "göklere erişmek" ve kendilerini Tanrı'ya denk koşmak cüretinde bulunmuştur (XI). İnsanın bu kadar içinde olan, doğuştan var olan, doğasının bir parçası olan bu kadar kronik bir biçimde varlığını sürdüren bu Kötülüğün kökeni, kaynağı ne olabilir? *Yehovacı Metin* inanışlarında, Tanrılarına körü körüne bağlanan bütün sofularda olduğu gibi, Tanrı'ya daha en başından mükemmel ve kusursuz olmayan bir yazgı atfetmemek düşünülemez bile. Öyleyse bu tür bir Kötülüğün kaynağı yine İnsan olmalıdır ve Kötülük, insanoğlu yeryüzüne ilk indiğinden beri, ilk çiftten beri vardır ve insanın en arkaik en derin doğasının bir parçasıdır.

İşte "ilk günahın", "ilk çiftin işlediği kusurun" temel anlamı budur: Bu mit, evrendeki bütün insanların Kötülüğe olan eğilimini göstermeyi amaçlar; ayrıca bir şeyi daha göstermeyi amaçlar: İnsanlık durumu, sadece Yaratıcının sorumluluğunda oluşturulmuş olsa idi, şimdikinden daha üstün olurdu; yani bu durum sadece Yaratıcının sorumluluğunda gerçekleşmiş olsaydı, elbette insan bu hali karşısında açıkça üstün olurdu. İlk çift, yalnızca doğamızın kaynağı olmakla kalmayıp zayıflıklarımızın ve hüzünlü yazgımızın da kaynağıdır.

Mitler, oldukça naif bir üslupla dile getirseler de, derin bir felsefenin ve antik bir bilgeliğin izdüşümüdürler. Kanımca neredeyse 3000 yıl öncesinden İnsanın kendi kendisine kötülük yapmaktan hiç vazgeçmediğini ve hiç vazgeçmeyeceğini bu kadar açık bir biçimde anlayan bu eski İsrailli düşünürlere hayranlık duymaktan ve onları takip etmekten kendimizi alıkoyamayacağız.

Yaradılış Metni[3]

İlk Bölüm (*Ruhbanların Metni*)

1. İlk Karmaşa

I (1) Elôhîm[4] yeri ve göğü yarattığında, (2) yeryüzü ıssız ve boştu: Enginin üzerinde boşluk uzanıyordu, ve Elôhîm'in Ruhu suların üzerinde uçuyordu.

3) Bu bölümde Jean Bottéro doğrudan İbraniceden Fransızcaya çeviri yapmıştır, yani herhangi bir Kutsal Kitap'tan alıntı yapmamıştır. Biz de yazarın seçimine saygı duymak amacıyla –alıntı yapmak yerine kendisinin çevirmiş olması– çevirimizi Fransızca çeviriden yola çıkarak yaptık. Bu bölüm Kutsal Kitap'tan alıntılanmış bir bölüm değildir, yazarın çevirisinin Türkçe çevirisidir. Romen rakamlarıyla belirtilen bölümler Kutsal Kitap'taki Bap numaralarına gönderme yapmaktadır. Sanırız yazar bu göndermeleri, kendi çevirisiyle herhangi bir Fransızca Kutsal Kitap arasında bir karşılaştırma yapılabilmesi için yapmıştır. Bu numaralar Türkçe Kutsal Kitap'ın Bap numaralarına da uymaktadır. (ç.n.)

4) İbranicede, *Elohîm* "Tanrı" anlamına gelir ve *Yahwe* ("Yehova") İsrail Tanrısının "adıdır". Ayrıca "insanın" da iki adı vardır. İnsan türü kastedildiğinde (Latince *homo*; Yunanca *anthropos*), *Adem* denilmektedir, bu sözcük sessel ve anlamsal açıdan *Adama*'yla

2. Işığın Yaratılması
(3) Ve Elôhîm dedi: "Işık olsun!" Ve Işık oldu. (4) Elôhîm sonra Işığın iyi olduğuna inandı. Sonra Elôhîm Işığı Karanlıktan ayırdı, (5) Ve Elôhîm Işığa "Gündüz", Karanlığa "Gece" dedi. Sonra akşam oldu ve sonra sabah oldu: Birinci gün.

3. Suların ve Göğün Ayrılması
(6) Sonra Elôhîm dedi: "Suların ortasında Kubbe olsun ve suları ikiye ayırsın! Böylece Kubbe oldu: (7) Elôhîm Kubbeyi yaptı ve Kubbenin altında olan suları ve Kubbenin üstünde olan suları ayırdı. (8) Elôhîm bu Kubbeye "Gök" dedi. Ve Elôhîm bunun iyi bir şey olduğunu gördü. Sonra akşam oldu ve sonra sabah oldu: İkinci gün.

4. Yer ile Göğün Ayrılması
(9) Sonra Elôhîm dedi: "Göğün altındaki sular bir yerde birleşsin ve Kuru-Engin görünsün!" Ve böyle oldu. (10) Elôhîm Kuru-Engine "Yer" ve Su Birikintisine "Deniz" adı verdi. Ve Elôhîm bunun iyi bir şey olduğunu gördü.

5. Bitkiler
(14) Sonra Elôhîm dedi: "Yer, tohum veren Bitki, Ot ve cinslerine göre tohum veren, tohumu kendisinde olup cinslerine göre meyva veren Ağaçlar hasıl etsin; ve böyle oldu. (12) Ve Yer cinslerine göre tohum veren Bitki ve Ot, tohumu kendisinde olup cinslerine göre meyva veren Ağaçlar çıkardı; ve Elôhîm bunun iyi bir şey olduğunu gördü. Sonra akşam oldu ve sonra sabah oldu: Üçüncü gün.

benzeşmektedir: "kahverengi toprak" (insanın yaratıldığı ve "biçimlendirildiği" toprak). Bu benzeşme, benim (Fransızcaya yaptığım) çevirimde sessel olarak bu benzeşmeyi vurgulamak için neden Fransızca "homme" [insan] ve "humus" [humus-toprak] sözcüklerini kullandığımı da açıklamaktadır (II, 5-6). II. ve III. bölümlerde (Bap'larda ç.n.) İnsan sözcüğü İbranicede her zaman başında bir belirteçle kullanılır, bu kullanım söz konusu olanın bir ad olduğunu ortaya koymaktadır: Bu nedenle (Leverner, Lefevre vb. adları düşünerek) bu sözcüğün geçtiği her yerde Fransızca "Lhomme" karşılığını kullanmayı yeğledim (genelde yapıldığı üzere basit bir aktarım yaparak *Adem* demek yerine). İnsanlardan erkek türü kastedildiğinde (Latince *vir*, Yunanca *aner*) İbranice *İsh* denilmektedir, bu sözcüğün dişili *İshshâ*'dır (II, 24). İlk kadına verilen isim: *Khawwâ* (Havva) halk dilindeki etimolojik kökeniyle *khaw* "yaşayan varlık" sözcüğüyle benzeşir. Bap III, satır 20'de bu sözcük ne etimolojik ne temel anlam olarak açık değildir.

6. *Gök Cisimleri*
(14) Ve Elôhîm dedi: "Gündüzü Geceden ayırmak için, Gök Kubbede Işıklar olsun ve bayramlar için olduğu kadar günler ve seneler için de işaret olsunlar! (15) Ve yer üzerine ışık vermek için Gök Kubbesinde ışıklar olarak bulunsunlar!" ve böyle oldu: (16) Elôhîm İki büyük Işık yaptı –daha büyük olan ışık Gündüze hükmetmek için, küçüğünü de Geceye hükmetmek için; ve yıldızları da yaptı. (17) Sonra Elôhîm Yeri aydınlatsınlar diye bunları Gök Kubbeye dağıttı, (18) Geceye ve Gündüze başlamak için ve Işığı Karanlıklardan ayırmak için. Ve Elôhîm bunun iyi bir şey olduğunu gördü. (19) Sonra akşam oldu ve sonra sabah oldu: Dördüncü gün.

7. *Sudan Gelen Hayvanlar*
(20) Sonra Elôhîm dedi: "Sular Hayvanlarla dolsun ve Gök Kubbenin yüzeyinde, Yerin üstünde uçan Kanatlı Hayvan sürüler olsun!" ve böyle oldu. (21) Elôhîm böylece suları kendileriyle kaynaştıran her cinsten dev Ejderhaları ve sürüngen Hayvanları yarattı. Ve Elôhîm bunun iyi bir şey olduğunu gördü. (22) Neden sonra Elôhîm bunları şu sözlerle kutsadı: "Semereli olun ve çoğalın, Denizin sularını doldurun! Ve Kuşlar da Yerin üstünde çoğalsın!" (23) Sonra akşam oldu ve sonra sabah oldu: Beşinci gün.

8. *Yerden Gelen Hayvanlar*
(24) Sonra Elôhîm dedi: "Ve Yer her cinsten Hayvanı üretsin: Sığırları, Gözle Görünmeyecek Kadar Küçük Hayvanları ve bütün cinsten Yabani Hayvanları!" Ve böyle oldu: (25) Elôhîm her cinsten Yabani Hayvanı, her cinsten Sığırgili ve bütün cinsten Toprakta sürünen Hayvanı yaptı. Ve Elôhîm bunun iyi bir şey olduğunu gördü.

9. *İnsan*
(26) Sonra Elôhîm dedi: "Bizim benzerimiz gibi, Bizim Suretimizde İnsanları yapalım, Denizin Balıklarına ve Göğün Kuşlarına, Sığırlara ve Yerde yaşayan bütün Gözle Görünemeyen Hayvanları yönetsin!" (27) Elôhîm İnsanları Yarattı:

Elôhîm'in suretinde yarattı: / İnsanları erkek ve dişi olarak yarattı!

(28) Neden sonra Elôhîm onları şu sözlerle kutsadı: Semereli olun ve

çoğalın: Yeryüzünü doldurun ve kendinize tabi kılın! Denizin Balıklarını ve Göğün Kuşlarını, Sığırları ve Yerde yaşayan bütün Gözle Görünmeyen Hayvanları yönetin!" (29) "İşte, dedi Elôhîm, bütün Yeryüzü üzerinde olup tohum veren Her Otu ve kendisinde ağaç meyvası olup tohum veren her ağacı size verdim; sizin yiyecekleriniz olacaktır! (30) bütün Yabani Hayvanlar gibi, Göğün bütün Kuşları gibi, kendisinde Hayat Nefesi olup yeryüzünde sürünen her şeye, bütün Yeşil Bitkileri yiyecek olarak verdim!"

10. Yaradılışın Son Günü

(31) Elôhîm yaptığı her şeyi gördü ve her şeyin mükemmel olduğunu gördü. Sonra akşam oldu ve sonra sabah oldu: Altıncı gün.

II (1) (Böylece) Gök ve Yer ve onların üstündeki bütün ordular itmam olundu.

11. Son Dinlenme

(2) Ve Elôhîm yaptığı işi yedinci günde bitirdi, ve yaptığı bütün işten yedinci günde istirahat etti. (3) Böylece Elôhîm yedinci günü mübarek kıldı ve onu takdis etti: Çünkü tam bu günde Yaradılış sırasında yapmış olduğu bütün İşinden istirahat etti.

(4a) Yaratıldıklarında Göğün ve Yerin asılları bunlardır.

İkinci Bölüm (*Yehovacı Metin*)

1. Issız Yer

(4b) Ve Yehova yaptığı işi yedinci günde bitirdi; (5) Ve henüz yerde bir kır fidanı yoktu, ve bir kır otu henüz bitmemişti; çünkü Yehova Yerin üzerine yağmur yağdırmamıştı, ve humusu işlemek için adam yoktu.

2. İlk Ögeler

(6) Yehova Humusun bütün yüzünü sulamak için Yerden bir dalga yükseltti. (7) Sonra Yehova humustan aldığı toprakla adamı yaptı, ve onun burnuna hayat nefesini üfledi; ve adam yaşayan bir canlı oldu.

3. *İlk Bahçe*

(8) Yehova şarka doğru (Yerde) Adende bir bahçe dikti, ve yaptığı adamı ortaya koydu. (9) Yehova görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan her tür ağacı, bahçenin ortasında Hayat Ağacını da, ve İyiyi ve Kötülüğü Bilme Ağacını da humustan bitirdi.

4. *Bahçenin Suları*

(10) Bahçeyi sulamak için Aden'den bir ırmak çıktı; neden sonra, bölündü ve dört kola ayrıldı. (11) Birinin adı Pişondur: Altının (bulunduğu) Havila diyarını kuşatandır (12) –bu diyarın altını mükemmeldir– orada ak günnük ve akik taşı Şoham vardır. (13) Ve ikinci ırmağın adı Gihondur: Bütün Kuş diyarını kuşatan odur. (14) Ve üçüncü ırmağın adı Dicledir: Aşurun (Asurun) önünden akan budur. Ve dördüncü ırmak da Fıratır.

5. *Tanrının "Çiftçisi" Adam*

(15) Yehova adamı aldı ve baksın ve korusun diye Aden Bahçesine koydu. (16) Yehova adama emredip dedi: "Bahçenin her ağacından istediğin gibi ye, (17) fakat İyiyi ve Kötülüğü Bilme Ağacından yemeyeceksin: Eğer ondan yersen, ölürsün, ÖLÜRSÜN!"

6. *İnsanın Eşlikçileri: a) Hayvanlar*

(18) Sonra Yehova (kendi kendine) dedi: "Adamın yalnız olması iyi değildir! Ona uygun bir yardımcı yapacağım!" (19) Ve Yehova her kır hayvanını ve Gökteki kuşları humustan yaptı; Sonra onlara ne ad koyacağını görmek için adama getirdi[5], ve adam her birinin adını ne koyduysa her birinin adı o oldu. (20) Ve adam bütün evcil hayvanlara, Gökteki bütün kuşlara ve bütün yabani hayvanlara ad koydu. Fakat adam bunların arasında kendisine uygun yardımcıyı bulamadı.

5) Eski İsraillilerde, eskiden Samilerde olduğu gibi başta Babilliler olmak üzere, *adlar* kaynağını adlandırmadan değil ama adlandırıldıkları nesneden yani *doğasını* temsil ettikleri nesneden alırlardı.Yani İnsan Tanrı'nın ona gösterdiği (II, 19-20) hayvanlara "ad koyduğunda" onları *tanımlamış* da oldu. Hayvanların hiçbiri de onun adıyla benzeşen bir ad taşımadığına göre demek ki onun benzeri, onun dengi, onun gerçek *alter ego*'su yani onun "eşlikçisi" değildiler. Ancak Adam (*Ish*) kadına *Ishshâ* adını verdiğinde, verilen adın özü bu adı taşıyan nesnenin doğasını temsil ettiği için (çünkü düşünüldüğünde *İshshâ*, *İsh*'den yaratılır, onun bir parçasından yaratılır). Böylece bu yeni varlığın kendi doğasından olduğunu, bu nedenle onun eşi, öteki yarısı, tek ve denk "eşlikçisi" olduğunu kabul eder.

7. b) Kadın
(21) Bunun üzerine Yehova adamın üzerine derin bir uyku getirdi, ve adam uyudu. Onun kaburga kemiklerinden birini aldı ve yerini (şimdi boş kalan) etle kapladı; (22) Ve Yehova adamdan aldığı kaburga kemiğinden kadını yaptı, ve onu adama getirdi. (23) Ve adam dedi: "Şimdi bu benim kemiklerimden kemik etlerimden ettir; buna Nisa ([Ishshâ, Kadın]) denilecektir, çünkü o İnsandan ([Ish]) alındı!/ (24) İşte bu nedenle (her) adam karısına yapışmak, birlikte bir beden olmak için anasını ve babasını bırakacaktır.

8. İlk Çiftin İlk Hali
(25) Oysa ikisi de, Adam ve Karısı çıplaktılar; ama (bundan) hiç utançları yoktu.

9. Yılan Kadını Baştan Çıkarmaya Çalışır
III (1) Ama Yılan, Yehovanın yaptığı bütün yabani hayvanların en hilekârıydı, kadına dedi: "Elôhîm gerçekten Bahçenin hiçbir ağacından yemeyeceksiniz dedi mi?" (2) Ve kadın Yılana cevap verdi: "Bahçedeki bütün ağaçların meyvelerinden yiyebiliriz; (3) yalnızca Bahçenin ortasında olan Ağacın meyvesi hakkında Elôhîm dedi: Ondan yemeyin! Ona dokunmayın! Yoksa ölürsünüz!" (4) Ve Yılan kadına cevap verdi: "Yok, Hayır! Kesinlikle ölmezsiniz! (5) Sadece Elôhîm iyi bilir ki ondan yediğiniz gün, o vakit gözleriniz açılır ve İyiyi ve Kötülüğü bilerek Elôhîm gibi olursunuz!"

10. Kadın Yenik Düşer
(6) Ve kadın gördü ki, Ağaç yemek için iyi, ve gözlere hoş, ve yenilmesi yararlı bir Ağaçtır, Aynı Ağacın, (daha) bilgili (akıllı) olmak için, meyvesinden aldı, ve yedi: Bundan kendisiyle beraber yemesi için adama da verdi; o da (meyveden) yedi.

11. Suçun Sonuçları
(7) Bunun üzerine gözleri açıldı, ve kendilerinin çıplak olduklarını bildiler: Ve incir yapraklarını birbirine bağlayıp kendilerine önlük yaptılar. (8) Ve günün serinliğinde bahçede gezmekte olan Yehova-Elôhîm'in (ayak) seslerini duydular: ve Adam ile karısı Yehova-Elôhîm'in önünde

kaçıp bahçenin ağaçları arasına gizlendiler. (9) Ancak Yehova-Elôhîm Adama seslenip ona "Neredesin?" dedi. (10) Ve adam da cevap verdi: "Bahçede (Senin Ayak) sesini işittim, ve (Senden) korktum, çünkü ben çıplaktım. Bunun için gizlendim!" (11) "Ama (dedi Yehova-Elôhîm) çıplak olduğunu sana kim bildirdi? Ondan yeme diye sana emrettiğim (şu) Ağaçtan mı yedin?" (12) Ve adam (cevap verdi): "Yanıma Verdiğin Kadın, yediğim Ağacı bana veren (odur)!" (13) Yehova-Elôhîm Kadına dedi: "Ne yaptın burada sen?" (13) Ancak Kadın dedi ki: "Beni kışkırtan, kandıran Yılandır, ve ben de (Ağaçtan) yedim!"

12. Ceza

(14) Ve Yehova-Elôhîm Yılana dedi: "Bunu yaptığın için: Bütün hayvanlar ve bütün yabani hayvanlar arasında sen Lanetlendin!/ Karnının üzerinde yürüyeceksin / Ve toprakla besleneceksin/ Ömrünün bütün günlerinde. (15) Sen ile Kadın arasına düşmanlık sokacağım,/ Onun zürriyeti ile senin zürriyetin arasına./ O senin başına saldıracak,/ Sen, onun topuğuna saldıracaksın!"

(15) Sonra Kadına dedi: "Gebeliklerini ve zahmetini ziyadesiyle çoğaltacağım:/ Ağrılar içinde evlat doğuracaksın dünyaya!/ Arzun (temayülün) seni Adamına götürecek, / Ama Adam senin hâkimin olacak!" (17) Sonra Adama dedi: Kadınının sözünü dinlediğin ve Sana 'Yemeyeceksin!' diye emrettiğim Ağaçtan yediğin için:

Toprak senin yüzünden lanetli oldu:/ Ondan (ancak) zahmetle yiyecek yiyeceksin,/ Ömrünün bütün günlerinde./ (18) Sana sadece diken ve çalı verecek. Ve sen kır otundan (başka) yiyecek bula(mayacak)sın. Toprağa dönünceye kadar,/ Çünkü sen (ondan) geldin!/ Evet! Sen kilsin, ve kil olacaksın (topraksın, toprak olacaksın)!"

(20) Adam kadınına Havva (*Khawwâ*) adını koydu: Çünkü bütün Yaşayanların (*khaw*) Anası oydu! (21) Ve Yehova-Elôhîm adam ve karısı için deriden kaftanlar yaptı ve onlara giydirdi.

13. İlk Çiftin Bahçeden Kovuluşu

(22) Yehova-Elôhîm (kendi kendine) dedi: "İşte (böylece) Adam İyiyi ve Kötülüğü Bilerek Bizden biri gibi oldu. Bundan sonra daha ileri gitmesin, elini uzatmasın, Hayat Ağacından almasın, meyvesinden yemesin ve ebediyen yaşamasın!" (23) Bu yüzden onu, geldiği toprağı işlemesi

için Aden Bahçesinden kovdu. (24) Ve Adamı kovduktan sonra, Hayat Ağacının yolunu korumak için Aden Bahçesinin Şarkına Kerubileri ve İki tarafı da keskin parlayan Kılıcın Alevini koydu...

Okuma Önerileri

Kutsal Kitap incelemeleriyle ciddi olarak ilgilenen herkes için oldukça kalın bir eser olan *Introduction à la Bible* (Paris, Desclée De Brouwer, 1973) Fransızca kaynaklar arasındaki en etkin ve en vazgeçilmez kaynaklardan biridir. Bütün göndermeler bu kitabı esas alırlar.

Ayrıca bkz. J. Bottéro, *Naissance de Dieu*, Paris, Gallimard, 1992 özellikle s.155-202: "Les origines de l'univers selon la Bible" ve s. 203-221 "Le récit du Péché originel", Yaradılış Metni, II, 25-III."

"İlk Günah"la ilgili sorular, özellikle de Katolik bakış açısından, J. Coppens'in eserinde ve özellikle de A.-M. Dubarle'in eserinde ele alınmıştır: J. Coppens, *La Connaissance du Bien et du Mal du Paradis* (Bruges-Paris, Nauwelaerts, 1948) ve A.-M. Dubarle, *Le Péché originel dans l'Écriture* (Paris, Cerf Yayınları, 1958) ve *Le Péché originel. Perspectives théologiques* (Paris, Cerf Yayınları, 1983).

Kutsal Kitap ve Tanrı'nın Doğuşu

Jean-Maurice de Montremy

3 Aralık 1872'de, ilk Asurbilimcilerden biri olan G. Smith Londra Kutsal Kitap Arkeolojisi Derneği'nde (La Société d'archéologie biblique), Mezopotamya'da bulunan bazı metinler ile Kutsal Kitap'taki anlatılar özellikle Tufan anlatısı arasında bazı benzerlikler ve ortak noktalar olduğunu açıkladı. Bu haber büyük yankı uyandırdı. Jean Bottéro'nun *Naissance de Dieu* kitabının başında belirttiği gibi Kutsal Kitap böylelikle tarih konularından biri oldu. Kutsal Kitap artık insanlığın dünya üzerindeki macerasının bir yerinde öylece kendiliğinde ortaya çıkmış, dünyanın en eski kitabı ve "öteki bütün kitaplardan farklı" bir kitap olma özelliğini yitirmişti. Bu tarihten sonra üzerinde pek çok kültürün etkisini taşıyan, farklı seviyelere sahip, alıntılar alan, araya başka bölümler sokan, farklı kişiler tarafından oluşturulmuş ve uzmanlar ya da rahipler tarafından pek çok kere toparlanmış, gözden geçirilmiş hatta kimi zaman çelişkili yorumlarla pek çok kez yeniden güncellenmiş bir eser olarak görülür olmuştu.

"Antikçağ'daki bilgelikler..."

19. yüzyılın ilk yarısından sonra doğan Asurbilimi sayesinde gerçekleşen yeni keşifler ve ilerlemeler sayesinde artık hiçbir Kutsal Kitap uzmanı

Kutsal Kitap'ın (oldukça bilgili insanlar olmalarına karşın Kutsal Yazılar konusunda tarihin yönlendirdiği bu yeni okuma yöntemine pek alışamamış çok sayıda kişi mevcut olsa da) artık diğer kitaplar arasında, tarihsel bir yere sahip olduğundan kuşku duymamaktadır. Jean Bottéro bu konuyla ilgili olarak şöyle diyor: "Hıristiyanlığın doğuşuna kadar her tür veriyi yadsıyanları ve Kutsal Kitap'ı az ya da çok büyüsel bir kitap olarak görmekte ve yorumlamakta inat edenleri zaten biliyorduk. Ama şimdi de karşımıza aşırı indirgemeci yaklaşımı benimseyenler çıktı. Bu kimselere bakılırsa, neredeyse her şey Mezopotamya'dan çıkmıştır ve Eski Ahit'in metinleri Bereketli Hilal'de can bulmuş Antikçağ bilge zihniyetinin bağrından şans eseri üretilmiş bir değişke, neredeyse rastlantısal bir tarih oyunuyla oluşmuş metinlerdir. Bir Asurbilimci olarak bu görüş beni şımartabilir. Ancak çok daha dikkatli ve özenli olunması gerekmektedir". Bottéro *Naissance de Dieu* (Tanrı'nın doğuşu) adlı eserinde de bu özeni çok iyi bir biçimde ortaya koymuştur...

Büyük Asurbilimci Jean Bottéro, 1949 ve 1969 yılları arasında yayımlanan beş incelemeyi bir araya getirir ve kendisini, bu açıdan iki farklı yönden, Yahudi geleneğin yaklaşık bin yıldır oluşturduğu ve düzenlediği metinlerin tarih araştırmalarına adar. Çünkü Kutsal Kitap, bilindiği gibi, ne tek bir günde ne de yedi günde ortaya çıkmıştır. Ve elbette bu kadar uzun bir oluşum süreci bile her tür basite indirgemeci yaklaşımın reddedilmesini gerektirir.

Dolayısıyla Kutsal Kitap, onu oluşturan pek çok önemli bölüm Mezopotamya etkisi taşısa da, Babil'de başlamaz. *Naissance de Dieu*'de incelemesi yapılan metinlerin ortaya koyduğu budur. Bu bölümlerde ortaya koyulan olaylar Kutsal Kitap açısından temel önemde olan olaylardır: Dünyanın yaratılması, Yılanın girişimi, Eyüp'ün Kitabının ve Vaiz'in Kitabının ana konuları ve tabii Mezmurlar. "Babil uygarlığının yoğunluğu ve etkisi düşünülünce, bunun başka türlü olması beklenemezdi elbette", der Jean Bottéro. "Bu uygarlık son derece güçlü ve yoğun etkisini Yunan topraklarına kadar ulaştırmıştır. İsrail kavmi ise o sıralarda hem kültür hem de siyasal açıdan varlığıyla yokluğu bir, belli bir önemi olmayan, kenarda kalmış küçük bir ulustu. Özel Mezopotamya alanında incelediğim ne varsa hepsine Kutsal Kitap metinlerinde de rastladım: Kozmogoni, Cennetin coğrafyası, günah, Kötülükle ilgili sorgulama, ölülerin ruhlarının ötekidünyada yaşamlarını sürdürmeleri; hatta tanrıların dünyasıyla kuru-

lan oldukça zor ilişkiler. Sami olanYahudiler, belki de eski Mezopotamyalılar sayesinde insanlığın bütün büyük sorularının sorulup cevaplarının araştırılabileceği bir ortamda yaşıyorlardı. Onların da bu donanımı edinmiş oldukları çok açıktır" Ama...evet burada "ama" diyoruz ve bu "ama" Musa'yla ilgili...

Bu noktada oyunu bozan Musa'dır. Kutsal Kitap'ın başlangıcı Musa'dır, başka biri değil. Mısır'daki kavimleri toparlayıp, bunları, Tanrılarla değil bir *tek* Tanrıyla yapılan bir İttifak etrafında birbirine bağlayan odur. Bu tek Tanrı'yı İsrail'in Tanrısı yapan Musa, büyük Hakimleri (İbrahim, İshak, Yakup) kendi Tektanrıcılık anlayışına göre şekillendirerek ortak Sami mirasıyla bağlarını kopardığını ifade etmiştir. Sonuç olarak etkisi dünya çapına varan bu kehaneti müjdeleyen çağrışımı biliyoruz: *Yehova* sözcüğü İbranicedeki *var olmak* ya da *olmak* anlamına gelen eylemi çağrıştırmaktadır. Musa inancı etrafında toplananları çok da fazla köklerinden koparmamak için oldukça usta işi bir kaymayla kendi tinsel devrimini hayata geçirmiştir. Jean Bottéro Çıkış'ın anahtar bölümlerinden birini şöyle çevirir (III. Bap):

"Ve Tanrı Musa'ya dedi: 'Ben, Ben olan'ım!' Ve dedi: 'İşte İsrailoğullarına böyle diyeceksin: Beni size 'Ben Olan' gönderdi...O [Eski İbranicede *yahwe*] *Yehova*'dır: Atalarınızın Tanrısı, İbrahimin Tanrısı, İshakın Tanrısı, Yakubun Tanrısı beni size gönderdi.' Ebediyen ismim budur!" (Bap III, 14-16.) [Kitabı Mukaddes, ç.n.]

İşte "Tanrı" Mezopotamya'da akıl almaz, algılanamaz biçimde "böyle doğmuştur". Ancak Jean Bottéro şu noktada ısrar eder: "Eğer Tanrı'nın doğuşundan söz ediyorsam, bunu kendi bilim alanımın kapsamı dahilinde kalarak söylüyorum. İnançsızlar Musa'nın dahiyane bir biçimde tek Tanrı düşüncesini ürettiğini ileri sürmekte özgürdürler, aynı biçimde inananlar da bu olayla Tanrı'nın Musa'ya kendisini gösterdiğine inanmakta özgürdürler. Bu tartışma bilimin kapsamı dahilinde değildir."

Bu tarihten sonra İsrailoğulları (Yahudi adını, Babil'e Sürgünden [Çıkış] sonra 587 yılında alırlar) oldukça uzun süreli, geniş yankılı bir maceranın içine düşerler ve çok sıkıntı çekerler.

Dolayısıyla farklılıklar daha en başında ortaya çıkar. İsrailoğullarının tek bir tanrısı varken Mezopotamyalıların bir sürü tanrısı vardır. Hatta İsrailoğullarının uzun bir süre komşularının tanrılarına da inanmış oldukları söylenebilir: Sadece bu tanrılar Yehova'nın karşısında bir varlık gös-

terememişlerdir. Peygamberlerin –Eliyahu ve Yeremya en çarpıcı olanlarıdır– Tektanrılı inançlarını kesin bir biçimde kabul ettirebilmeleri için İsrail'in yerleşik bir krallık düzenine geçmesi (İÖ X. yüzyıl), "putataparlık" dinine bulanması ve korkunç acılar yaşaması gerekmiştir. İsrail yalnızca Yehova'ya ihanet etmesinin cezasını çekmekle kalmamış, sağır, dilsiz, cansız ve varlıksız heykellerden ibaret olan tanrılara olan eğiliminin de kefaretini ödemek zorunda kalmıştır.

Ancak sanıldığının aksine asıl yenilik bu değildir. Pek çok kimse İsrail'in, ona özgü olan ceza kavramıyla birlikte, günahı "icat eden" topluluk olduğunu düşünmektedir. Oysa günah olgusu Mezopotamya'da şu ya da bu biçimde öteden beri var olmuştur. Jean Bottéro Babil'in bu konuda oldukça özgün bir yanı olduğunun da altını çizer: Öteki uygarlıkların aksine Samiler, özellikle Mezopotamyalı Samiler, günah düşüncesini kişisel bir kusura (kabahat) çok erken bir dönemde bağlamışlardı. Ötekidünyadan *birinin* emirlerine karşı geliniyordu. Günah kavramını, insanın topluma ya da kendi düzenine karşı işlediği bir kusura bağlayan öteki uygarlıklardan farklı bir duruşa sahiplerdi. Tektanrıcılıktan çok önce, Mezopotamya'da kusurlar, hukuksal değil "ahlaki" düzlemde değerlendirilirlerdi: Göreceli değil, olduğu gibi kabul edilen kusurlar.

Günah = kusur

Jean Bottéro şu yorumu yapmaktadır: "İsrail'in, çevresinde gelişmiş kültürü olduğu gibi almakla yetinmiş olduğu düşünülebilir. Ancak Tektanrıcılık vardır. Bütün kusurlar, öncelikle, tek bir Tanrı'ya bağlıdır. Dolayısıyla öteki tanrılardan kesin bir biçimde üstün olan ve bütün evrenin tek ve bir Tanrısı olan bu Tanrı hiç yanılmaz. Bu bakış açısıyla günah sistemi alt üst olur. Bir Babilli için hastalıkla, ölümle, utançla, felaketle vd. cezalandırılmayan bir eylem kendi başına bir kusur olarak görülmezdi. Sonunda ceza-bela yoksa kusur da yoktu; neden başa geldiği anlaşılmayan bir bela, bilincinde olunmayan bir kusuru ortaya çıkarmadıkça, cezalandırılmamış korkunç bir suç bile kusur olarak kabul edilmezdi, en azından vicdanen temiz olunurdu. Bir Yahudi içinse her şey farklıydı: Her kusur görünür bir cezası olsun ya da olmasın bir günahtı." Burada Eyüp'ün Kitabına *Naissance de Dieu*'de yapılan muhteşem yoruma varıyo-

ruz: "Eğer çok doğru, Kâmil bir insan olan Eyüp'ün başına bela geldiyse, bu bir biçimde saklı kalmış bir kusur işlemiş olduğu içindir", demişlerdir bilgin arkadaşları. Ancak Yehova, bizzat kendisi müdahale edip, onlara kendi aşkın gücünü hatırlatarak cevap vermiştir. Açıklanacak ya da hesabı yapılacak hiçbir şey yoktur. İnsanlar sözcükleri ağızlarında gevelemektedirler ve kötülüğün yoğunluğunu kavramaya çalışmaktadırlar – ilk günahlarından ayrı düşünülemeyecek kötülüğü anlamaya çalışırlar. Tanrı, bütün görünüşe karşın, insanların aklının çok ötesine aşan kendi yolunu izler."

Bu şehre sürgün edilen Yahudiler üzerinde yoğun bir etkisi olduğu düşünülen Babil zihniyetinin temelleri böylece yerinden sarsılmış olur. Bütün Mezopotamyalılar tanrıların Evrenin bir parçası olduğuna ve onlarla aynı yazgıyı paylaştıklarına inanmışlardır. Yaradılış'ın ya da Eyüp'ün Kitabının redaktörleri aynı senaryolar üzerinde çalışarak Yaratıcının, Evrenin bir parçası olmadığını, Evren yasalarından bağımsız olduğunu, Evrenden "önce" de var olduğunu "sonra" da var olacağını dile getirmişlerdir. Kısacası Yaratıcı *vardır*. Kuşaklar aktıkça iyice belirginleşse de Milattan kısa bir süre öncesinde bu tür bir düşünce o dönemdeki topluluklar için kabul edilemez bir düşünceydi: Ölüler varlıklarını karanlık ve şekilsiz Cehennemde sürdürmekle kalmayıp Mahşere kadar Tanrı'nın elinde huzur içinde var olabileceklerdi. Ve işte ancak burada Doğru ödülünü alacak, Kötü cezasını çekecekti.

Eski Ahit daha ileri gitmez. Ancak bağrında oluştuğu geleneklere yadsınamaz çok kesin bir yenilik getirmiştir. Doğurduğu sonuçlar ise bilinmektedir. Jean Bottéro'yla birlikte, dev Mezopotamya uygarlığıyla kıyaslanınca hiçbir yeni buluş getirmemiş, bugünkü bilgilerimizle gördüğümüz kadarıyla, büyük oranda bu uygarlığın edebiyatına, bilimlerine, siyasetine ve teknolojisine bağımlı kalmış bu küçük halkın dünya tarih sahnesine bu çarpıcı çıkışıyla ilgili derin düşüncelere dalabiliriz. Ancak bu açıdan bakıldığında bile bu küçük halkın tek Tanrısıyla altan alta, dramatik bir biçimde mücadele etmiş olduğunu görebiliyoruz.

Görüldüğü gibi Kutsal Kitap karmaşık ve gürültülü tarih sahnesine girmekle değerinden bir şey kaybetmemektedir. Karşımıza çıkan onca çelişkiye, değişikliğe ve rahatsızlık veren onca yinelemeye karşın Jean Bottéro, bu kitapta, ısrarlı ve iddialı bir tasarının son derece hayranlık verici yükselişini gözler önüne sermektedir.

İlk Editörlük Macerası: Kutsal Kitap

Pierre Chuvin

Günümüzde Kutsal Kitap'tan daha fazla çevirisi yapılan, Kutsal Kitap kadar çok okunan bir kitap yoktur sanırım. Kutsal Kitap, İÖ XI. yüzyıldan sonra Filistin'de yerleşmiş, çok da parlak bir uygarlıkları olmayan, sınırlı sayıdaki bir halkın kutsal metinlerinden ve kroniklerinden oluşmuş çok önemli bir mirastır. Yüzyıllar geçtikçe Mısır'daki ve Mezopotamya'daki kibirli uygarlıklar birer birer tarihin karanlığına karıştıkça İbraniler varlıklarını sürdürmeye devam etmekle kalmamış, Antikçağ dünyasında yayılmış ve Yahudiler, Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından her devirde sürekli okunan bir kitapla yükselmişlerdir.

Bu atılımın kökeninde Makedonyalı İskender'in (334-323) Yakındoğu fethi yatmaktadır. Bu fetihle Yunanlılar Yahudilerle tanışmış ve kısa bir süre içinde Kutsal Kitap'ın Latince çevirisi *Septuaginta* ya da *Septant* (Yetmişlerin Çevirisi) işine atılmışlardır. Bu çeviri –buna Septuaginta adının verilmesinin nedenini daha sonra göreceğiz– İÖ III. yüzyılın başında başlayan ve neredeyse iki yüzyıl süren oldukça uzun soluklu bir çalışma olmuştur. İki halk arasındaki bu alışveriş ve bu dönem daha sonra ortaya çıkacak olan iki muhteşem derlemenin merkezinde yer almaktadırlar[1].

1) *Etudes sur le judaïsme hellénistique, Congrès de Strasbourg (1983)*, Paris, Cerf Yayınları, 1984 (bkz. Özellikle G. Vermes'in ve M.Goodman'ın (muhteşem) incelemeleri, A. Paul, J.

İlk saptama: "Yetmişler-Septuaginta" işe koyulduklarında İbranice Kutsal Kitap henüz yazılmamıştı. Bir tarafta *Tora* yani Yasa vardı, bunlar Musa'ya atfedilen 5 kitaptan oluşuyordu (Hıristiyanlara ait Pentateukhos, ilk beş kitap). Öteki tarafta daha sonra "Peygamberler (Neb'im)" (Tanrı'nın sözcüleri) ve ..."Başka kitaplar" adı altında sınıflanacak olan birtakım metinler vardı; bizim elimizde olmayan kitaplara yapılan anıştırmalar bütün mirasın toplanılamadığını göstermektedir. Buna karşın var olan metinlere daha sonra daha yakın zamanlı Danyal ya da "Sirak Kitabı" adlı bir kitap eklenmiştir; bu kitap İÖ 132'de yazarın torunu tarafından çevrilen bir akla çağırma kitabıdır. Yahudi Kanonunda (kaynak sunuş) bu kitapların toplam sayısının 22 olduğu kabul edilmektedir –İbranice alfabesindeki harflerin sayısı kadar. Aynı dönemde Yunanlılar da, kendi köşelerinde, *İlyada* ve *Odysseia*'yı 24 bölüme ayırıyorlardı –Yunan alfabesindeki harflerin sayısı kadar. Bu ayrıntı önemlidir: Kutsal Kitap Doğu Akdeniz'de yaşayan çeşitli halkların sürekli olarak birbirleriyle etkileşimde oldukları ve bazı düşünsel alışkanlıkları paylaştıkları bir ortamda Yunancaya çevrilmiştir.

Peki neden bu tür bir girişimde bulunulmuştur? Yahudi inanışına göre, bu emri Mısır Kralı II. Philadelpheia Ptolemaios vermiştir (285-246). Babası gibi bu kral da önemli bir değerli kitap koleksiyoncusudur. Bunların döneminde Mısırlı bir rahip olan Manethon ülkesinin tarihini, inançlarını ve ritüellerini Yunan dilinde yazmış ve söylenildiğine göre İskenderiye'de Mısır tanrısı Serapis'in Yunan-Mısır etkileşimli tapıncının yerleşmesinde rol oynamıştır. Babil'de başka bir rahip Bel-Usur, *Chaldaica*, "Kalde üzerine Eser" adlı bir eser yazmış ve Antiokhos I. Sôter'e adamıştır (285-261). Dolayısıyla Kutsal Kitap'ın çevirisi, Yunanlıların boyun eğdirdikleri halklara karşı duydukları merak ile bu halkların kendilerini anlatma isteklerinin örtüştüğü genel bir hareket içinde değerlendirilebilir.

Manethon'un ve Bel-Usur'un eserleri kaybolup gitmişlerdir. Kutsal Kitap bize neredeyse hiç bozulmadan, olduğu gibi ulaşabildiği halde bu eserlerden elimize bölük pörçük parçalar kalmıştır. Dahası şaşırtıcı bir biçimde Kutsal

De Waard, R. Le Déaut); *Le Monde grec ancien et la Bible*, Cl. Mondésert'in yönteminde, Paris, Beauchesne, 1984 (bkz. Özellikle P. Lamarche, R. Arnaldez, M. Simon, A. Le Boulec'in incelemeleri). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* başlıklı dizideki (Berlin/New York, De Gruyter, yayımlanma aşamasında) II. Cilt, 19, ciltler 1 ve 2 (1979) incelemeleri, özellikle Helenistik dönemde ve Roma döneminde Yahudilik üzerine yoğunlaşmıştır (İngilizce, Almanca ve Fransızca bildiriler).

Kitap çevirisi tek bir yazarın değil tam 72 yazarın elinden çıkmıştır. Aslında bu iki özellik aynı açıklamaya sahiptir, Yahudilerin o dönemdeki durumlarıyla ilgili biraz bilgi sahibi olmak gereklidir. Yahudiler o dönemde genel olarak İbranice değil bu dilin kuzeni olan Aramcayı kullanmaktaydılar. Suriye'nin (Selefkiler) ve Mısır'ın (Lagidler) Makedonyalı Kralları Juda'daki ya da Babil'deki Yahudileri –genel askeri birlikler halinde– kendi egemenliklerindeki topraklara (İskenderiye, Frigya) getirttiklerinde, bu "diaspora" gruplarında (Yunancada da *diaspora*) Aramcanın yerini Yunanca almıştır. O güne kadar dinsel toplantılarda metinler İbranice okunur (Aramca konuşan bir topluluk için çok da anlaşılmaz bir tutum değildir) sonra Aramcaya çevrilip yorumlanırlardı, buna da *targum* denilirdi. *Targum* İbranice metnin yerini almazdı; ona eşlik ederdi. Ancak ne İbranice metin ne de *Targum* Helen dilini konuşan İskenderiyeli Yahudi topluluğu için çok açık ve anlaşılırdı; bu kaynağı daha anlaşılır kılmanın bir yolu bulunmalıydı: İşte bu kaynak Septuaginta adlı çeviri oldu. 12 kavmin her birinden 6 bilge seçildi. Bunlar ayrı ayrı çalıştıktan sonra değişkelerini karşılaştırdılar ve ortaya çıkan değişkeler mucizevi bir biçimde birbirlerinin aynısıydı.

İskenderiyeli Yahudiler her sene Tanrı'nın onlara gönderdiği bu armağanı özel bir bayramla kutladılar. Buna karşın İS II. yüzyılda bütün Yahudiler tapınç dili olarak tekrar İbraniceye döndüklerinde Septuaginta'nın yaratıldığı günün İsrail'in Altın Buzağı'ya taptığı günler kadar uğursuz ve talihsiz bir gün olduğunu belirttiler. Septuaginta, bir çeviri metin olduğu için değil bu çeviri, geri dönüp İbranice özgün metne başvurmaya ihtiyaç bırakmayacak ölçüde kaynak metin seviyesine yükseltildiği için Yahudiler tarafından talihsizlik olarak nitelendirilmiştir. Buna karşın Septuaginta varlığını sürdürmeye devam etmiştir; Yahudilikten dönenler, ki bunların en başında Hıristiyanlar gelmektedir, tarafından korunmaya devam etmiştir. Septuaginta, muazzam bir özümleme sürecinin ilk işaretini vermiştir. Bu süreç sonucunda İS IV. yüzyılda Hıristiyan imparatorluğu, daha doğrusu Batı Hıristiyan uygarlığı doğmuştur.

"Şalom"dan "nasılsınız"a

Aslında Septuaginta bir çeviriden daha çok oldukça akıllıca düzenlenmiş, iyi düşünülmüş bir uyarlamadır. Bu uyarlamada oldukça ilginç

ayrıntılara rastlıyoruz. İbranice metinde biri gelip "*Şalom*" dediğinde Yunanca metinde bu "Nasılsınız"la çevrilmiştir. Örneğin Tamar, İbranice metinde fahişelik yaptığında "bir örtüyle kendini örter". Oysa bir Yunanlı için namuslu her kadın dışarı çıkarken örtünmelidir; bunun üzerine Septuaginta'da Tamar "makyaj yapar", böylelikle Tamar ve namuslu bir kadın ayırt edilebilmektedir ve bu makyaj Tamar'ı –büyük bir incelikle– "örter" çünkü Helen makyajı çok koyu, ağır bir makyajdır. Bu yorumların tanrıbilimsel açıklamalarının da olduğu açıktır. Sanırız yine aynı anlaşılır olma kaygısıyla mecazi "Kaya" ifadesi (*ha-tsur*) eğretilemeli olmayan başka bir deyişle, "Tanrı" (*Theos*) deyişiyle karşılanır. Ancak Tekvin bölümünün başında Yaradılıştan önce Yerin durumunu belirten ünlü "şekilsiz ve boş" ifadesi için bugün Kutsal Kitap'ın Hıristiyan inanışına göre evrensel olarak kabul görmüş çevirisinde "ıssız ve boş" karşılığı kullanılmıştır; Septuaginta'da ise bu deyiş "görünmez ve şekilsiz" olarak yorumlanır –ki bu karşılığın farklı çağrışımları vardır.

Latincede Paulus

Bu çevirideki yanlış anlamları hatta karşıt anlamları ortaya çıkarmakta fazla aceleci davranmamak gereklidir. Bu yorumlar her zaman için yararlı olmuştur ve bunların karşılık geldikleri zihniyet de Yunancada da İbranicede de ortaktır. Örneğin İbranicedeki "Çok Güçlü" (*shadday*) deyişi Septuaginta'nın çevirmenleri tarafından *shè-day* deyişiyle benzerlik kurularak "Kâdir Olan" olarak yorumlanmıştır, ki bu deyiş de aşağı yukarı aynı anlamdadır. Bu tür bir "etimoloji" ne Platon tarafından ne de Antikçağ'da yaşayan başka bir bilgin tarafından çürütülebilirdi! En eski bölümleriyle Septuaginta kültürel açıdan çok üretken bir topluluğun değerli bir tanığı olmuştur[2].

Değerli bir şahidi ama tek şahidi değil. Aslında bu değişke, Katolik inancın "İki Ahit arasında oluşturulanlar"[3] adını verdiği İbranice ve Yunanca yazılmış Yahudi edebiyatından ayrı düşünülemez. Çünkü bu edebiyat esas olarak Eski Ahit'i Yeni Ahit'den, ayıran dönem, yani İÖ

2) A. Momigliano, *Sagesses barbares*, Paris, Maspero, 1979 (4. ve 5. bölümler).

3) "İntertestamentaire". Eski Ahit ile Yeni Ahit arasında yazılmış, İÖ 400-450 yılları, 14 kitaba karşılık gelen metinler, "Sonradan eklenenler", "İkinci dereceden esin kitapları", "Deuterokanonik", "Apokrif" kitaplar. (ç.n.)

son üç yüzyıl boyunca üretilmiştir. Aslında "İki Ahit arasında oluşturulanlar" deyişi iki farklı açıdan da doğru bir tanımlama değildir, çünkü Eski Ahit'in bazı bölümleri de daha önce de gördüğümüz gibi özellikle bu dönemde oluşturulmuşlardır ve İsa'nın vaazıyla bu edebiyat son bulmuş değildir. Hatta hahamların bakış açısıyla bakarsak, çeşitliliğiyle, bu edebiyat ile arasında büyük bir fark yaratan İncil'in bile bu edebiyatın bir parçası olduğu ileri sürülebilir. Bu edebiyatta "Enok'un Kitaplarının" Mesihçiliğini buluyoruz. Bu eserin bölük pörçük İbranice parçaları "Ölü Deniz elyazmaları" arasında Kumran mağaralarında bulunmuştur (bunlar 1985 Haziran tarihinde Paris'te sergilenmişlerdir)[4] ve daha iyi korunmuş Yunanca bölümlerse Hıristiyanlar tarafından kopyalanmıştır. Bu edebiyatta örneğin Oyun Yazarı olarak nitelendirilebilecek Hezekiel'in edebiyat denemeleri de yer almaktadır. Hezekiel, Euripides'in üslubunu andıran bir üslupla, *Musa* adlı bir trajedi yazmıştır; bu trajedide Musa, temelde Yahudi imgesine sadık kalınarak betimlenmiştir. Bu engin çeşitlilik ancak zorlandığında ya da baskı altına alındığında kendi içine kapanan Antikçağ Yahudiliğinin parlak yayılımını ortaya koymaktadır. Bu nedenle Septuaginta'nın anonim çevirmenlerinin yanı sıra pek çok değerli sanatçının da adlarının anılması gerekmektedir. Bunlardan üçü aşağı yukarı aynı dönemde İS I. yüzyılda yaşamışlardır. En büyükleri İskenderiyeli Aziz Philon'un İbranice bilgisi azdı; Philon Kutsal Kitap'a Yunan felsefesinin kavramları ve olgularıyla açıklamalar getirmeye çalışmıştır. Daha küçük olan Flavios İosephos, Kudüs'te ve *Tora*'nın dili içinde doğmuştu; kardeşlerinin devrimini bastıran Romalıya boyun eğmeyi seçmiş ve Yahudi tarihiyle ilgili Yunanca olarak düşünmüş ve Yunanca eserler yazmıştır. Bu ikisi arasında bir Yahudi hahamı olan Anadolu'nun güneyinde doğan Tarsuslu Saul, Latincede Paulus, Kutsal Kitap'ın mesajının en azından bir bölümünün Yunan-Roma dünyasına kimsenin yapamadığı kadar aktarılmasını sağlamıştır. Ancak bu Tarsuslu haham Saul ya da Paulus bugün bile varlığını sürdüren kopuşun haberciliğini de yapmıştır aynı zamanda[5].

4) Grand Palais'de 6 Haziran-31 Temmuz 1985 tarihlerinde gerçekleştirilen *Terre d'Israël, rêves et réalités* (İsrail Toprağı, rüyalar ve gerçekler) başlıklı Sergi.

5) Bu makalenin yayımlanmasından sonra, İskenderiye Kutsal Kitap'ının Fransızca bir çevirisi yapılmıştır, M. Harl yönetiminde, Cerf Yayınlarından çıkmıştır. Son cilt: *Le Deutéronome* (Haziran 1992) ve M. Harl, G. Dorival, O. Munnich, *La Bible grecque des Septante, du judaïsme hellénistique au christianisme ancien*, Paris, Cerf/CNRS Yayınları, 1988.

Zamandizin

Tarihöncesi

	MEZOPOTAMYA	İSRAİL
VI. Binyıldan Sonra	Mezopotamya toprağının kuzeyden güneye doğru yavaş yavaş ortaya çıkması. Kuzey ve doğu dağlarından inen adı bilinmeyen etnik grupların varlığı; Büyük Arap-Suriye Çölünün kuzey bölgelerinden geldikleri sanılan Samilerin ve kısa bir süre sonra belki de Sümerlerin (güneydoğudan?) gelişi.	
IV. Binyıl	Bölgeye yerleşen bütün bu etnik grupların ve kültürlerin birbirinin içine girme dönemi, büyük Mezopotamya uygarlığını oluşturacak kaynaşma ve etkileşim süreci. Bu uygarlık kısa bir süre içinde şehir yaşamına geçmiştir ve önceleri özerk ilkel kasabaların bir	

araya gelmesiyle oluşturulmuş birlikler kurmuşlardır. Tarım kültürüyle ve yoğun olarak yapılan hayvancılıkla ülke çok çabuk zenginleşir ve gerek ticaret yoluyla gerek savaşarak topraklarında olmayan malların arayışına çıkar: Kereste ve marangozluk malzemeleri, taş, maden.

Tarihsel Çağları

Ön Hanedanlık	3200'lere doğru. Yazının İcadı 2900-2330. Bağımsız Kent-ülkeler. Sümercenin yaygınlaşması. Uruk Hanedanlığı ve Kral Gılgamış. 1. Ur Hanedanlığı ve Kraliyet mezarlığı.	Filistin'de Kenanlılar
Ön-Akad Dönemi	2330-2100. Büyük Şarrukin tarafından kurulan ilk Sami İmparatorluğu: *Agade Hanedanlığı*. Akad dili Sümer dilini bastırmaya başlıyor. 2100-2000. Ur Krallığı: 3. *Ur Hanedanlığı*, Sümerce hâlâ tercih edilen dildir ve bu dilde oldukça parlak bir edebiyat yaratılır. İlk Sami Amurruların gelişi.	
Ön-Babil ve Ön-Asur Dönemleri	2000-1600. Rakip Krallıklar: *İsin, Larsa, Esnunna, Mari Hanedanlıkları* (bu son hanedanlık özellikle 1800-1750 yılları *arasında* hüküm sürmüştür). İlk Asur Hükümranları.	

	1894'den beri Babil'deki İlk Hanedanlıklar. Hammurabi (1792-1750) Babil şehri etrafında bütün ülkeyi birleştirmiş ve büyük bir Krallık kurmuştur. bütün alanlarda büyük bir atılım yaşanmıştır, özellikle Akad dili ve edebiyatında. Sümer dili ancak bilim ve araştırma dili olarak kalmıştır.	
Orta-Babil Dönemleri	1600-1100. Kassitlerin işgali. Ülkeyi siyasal bir kargaşa içine sokmuşlardır. Ancak bu kargaşa kültürel gelişimi hızlandırmıştır.	İsrailoğullarının ataları göçebelik yapmaktadırlar. Bereketli Hilal boyunca doğudan batıya göçmektedirler, sonra Filistin'e geçerler.
Orta-Asur Dönemi	1300 civarı. Asur şehrinin etrafında Asur Krallığının kuruluşu, Asur şehri başkent olacaktır; bağımsızlığın ilanı ve yükseliş dönemi. 1100-1000. Aramlı Samilerin ülkeye girmeye başlamaları. Asur ve Babil Krallıları arasındaki savaşlar. Asur Babil tarafından işgal edildiğinde bile, kültürel açıdan üstünlüğünü sürdürmüştür.	**XIII. yüzyıl başı.** Musa, sonra Filistin'in fethi ve yerleşik hayata geçiş.
Neo-Asur Dönemi	**1000-609.** Asur'un Hükümranlığı. Asur'un, Kalah/Kalhu ve sonra da Ninova'nın başkent olmaları.	**XI. yüzyılın sonu.** İsrail Krallığı ve ilk üç Kral (Saul, Davud, Süleyman) **X. yüzyılın ikinci yarısı.** Krallığın Bölünmesi ve İkiye Ayrılması: Kuzey (İsrail) ve Güney (Juda)
	Doğudaki ilk büyük istilalar ve Şarrukin hanedanlığı (Asarhadon, Asurbanipal)	İlk büyük peygamberler, ilk büyük kâtip-peygamberler. **VIII. yüzyılın sonu.** Kuzey Krallığının yok oluşu.

Neo-Babil Dönemi	**609-539.** Babil Asur'un merkezi oluyor ve ülkeyi ele geçiriyor. Nabukadnezar ve Kalde hanedanlığı. Aramlaştırma süreci	**VI. yüzyılın Başı.** Güney Krallığı'nın çöküşü sonra Mezopotamya'ya Büyük Sürgün.
Pers Dönemi	**539-330.** 539'da Babil Ahameniş Kyros'a yenilir ve Mezopotamya Pers İmparatorluğu'na katılır.	Sürgün edilmişlerin geri dönüşü ve Yahudiliğin örgütlenmesi
Selefkiler Dönemi	**330-130.** 330'da İskender Persleri yener ve onları yönetimi altına alır ve bütün Yakındoğu topraklarını Helen kültürünün boyunduruğu altına sokar. Ardılları Selefkiler Mezopotamya'da hâkim olmaya devam ederler.	IV. yüzyılın İlk yarısı: Belli başlı Kutsal Kitap metinlerinin derlenmesiyle ve düzenlenmesiyle Kutsal Kitap'ın tamamlanması, bu metinlere İS 1. yüzyılın sonlarında başka metinler eklenmiştir.
Arsasid Dönemi	**130-...** 129'da Mezopotamya Partların eline geçer. Ülke bütün özerkliğini kaybetmekle kalmaz bütün anlamını ve değerini de yitirir: Siyasal ve kültürel çöküş. Edebiyatı, dili ve yazıları tarihin karanlıklarına gömülür...	

Genel Kaynakça

Jean Bottéro, *La Religion babylonienne*, Paris, PUF, 1952.
— *Mythes et Rites de Babylone*, Paris, Champion, 1985.
— *Naissance de Dieu, La Bible et l'historien*, Paris, Gallimard, "Bibliothèque des histoires", 1986.
— *Mésopotamie, L'écriture, la raison et les dieux*, Paris, Gallimard, "Bibliothèque des histoires", 1987 (Türkçesi: *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev.: M. Emin Özcan-Ayten Er, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004).
— *Lorsque les dieux faisaient l'homme, Mythologie mésopotamienne*, Paris, Gallimard. "Bibliothèque des histoires", 1989.
— *L'Epopée de Gilgamesh. Le grand homme qui ne voulait pas mourir*, Paris, Gallimard, 1992.
André Finet, *La Voix de l'opposition en Mésopotamie*, Brüksel, Belçika Yüksek Bilimler Enstitüsü, 1973.
— *Pouvoir locaux en Mésopotamie*, Brüksel, Belçika Yüksek Bilimler Enstitüsü, 1982.
— *Le Code de Hammurabi*, Paris, Cerf Yayınları, 1983.
B. Hrouda, *L'Orient ancien*, Paris, Bordas, 1991, s. 217-245.
S. N. Kramer, *L'Histoire commence à Sumer* (Sümer Uygarlığının belli başlı edebi metinlerinin yorumlanmış antolojisi: Günlük yaşamdan inançlara siyasal ve hukuksal kurumlara), Paris, Arthaud, 1957, gözden geçirilmiş yeni basım, 1986 (Tükçesi: *Tarih Sümer'de Başlar*, çev: Hamide Koyukan, Kabalcı, İstanbul, 2. basım, 2002).
L. Oppenheim, *La Mésopotamie, Portrait d'une civilisation*, Paris, Gallimard, 1970.
Georges Roux, *La Mésopotamie. Essai d'histoire politique, économique et culturelle*, Paris, Seuil Yayınları, "Univers Historique", 1985.

Yazarlar

Jean Bottéro: Ecole Pratique des Hautes Etudes'de Felsefe ve Tarih Bilimleri Bölümü, Asur Araştırmaları Kürsüsü tez yöneticisidir.

Pierre Chuvin: Taşkent'de Fransa Orta Asya İncelemeleri Enstitüsü'nde müdür (Institut français d'études sur l'Asie centrale). *L'Histoire* dergisinin yazı kurulu üyesi. Yayınları arasında *La Myhtologie grecque du premier homme à l'apothéose d'Héraclès* vardır (Fayard, 1992).

André Finet: L'Université Libre de Bruxelles'de Asurbilimi onursal başkanı. Suriye'de 1966-1973 yılları arasında Tell Kannâs kazılarını yönetmiştir. *Code de Hammurabi*'nin Fransızca çevirisini Cerf Yayınlarından yayımlamıştır.

Bertrand Lafont: CNRS'de araştırma sorumlusu, Asurbilimi tarihçisi. Mari sitesinde bulunan çiviyazılı tabletlerin deşifre edilmesinden sorumlu ekibin üyesi. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan Sümer tabletlerinin yayımlamasında çalışmıştır.

Jean-Maurice de Montremy: *Lire* dergisinin baş redaktörü, gazeteci, *L'Histoire* dergisinin yazı kurulu üyesi.

Georges Roux: Iraq Petroleum Company eski hekimi, büyük Mezopotamya uzmanı. *Ancient Iraq* adlı eseri Mezopotamya tarihiyle ilgili bir klasiktir. *La Mésopotamie* adlı Fransızca çevirisi Seuil Yayınlarından çıkmıştır, tamamen gözden geçirilmiş ve Univers Historique adlı dizide 1985'de basılmıştır; sonra yeniden gözden geçirilmiş ve geliştirilmiştir, "Points Histoire" dizisi, 1995.

Dizin

C
U
L
T
U
R
A

ESKİ YAKINDOĞU

Derleyen:

JEAN BOTTÉRO

Türkçesi: Adnan Kâhıloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan

Eski Yakındoğu'nun uygarlıklarında üretilen kültürleri inceleyen birçok bilim adamı Batı düşüncesinin temellerini İki Nehir Arası'nda bulur. Bu kitapta Bottéro eski Mezopotamya kültürleriyle ilgili farklı konuları inceleyen araştırmacıları bir araya getiriyor. Sümerlerin kökleri kimlere dayanıyordu? Sümerler denizden mi çıktılar, dağdan mı indiler? Ur mezarlığındaki gizem neydi? Dünyanın en eski mutfağında neler vardı? Dünyanın en eski şöleni nasıl yapıldı? 5000 yıl önce tanrılara şarap nasıl sunulurdu? Babil'de aşk ve cinsellik nasıl yaşanırdı? Mari sarayında harem mi vardı? Doğu'nun gizemli kraliçesi Semiramis kimdi ve nasıl efsaneleşti? Babil'de büyü, sihir, kehânet nasıl icra edilirdi? Astroloji nasıl doğdu? Nehir-Tanrı'nın yargılamasıyla hak nasıl yerini bulurdu?

Bütün bu sorulara yanıt arayan bu derlemede ayrıca eski Yakındoğu kültürleri ile Batı kültürü arasındaki bağları irdeleyen bir bölüm bulunuyor: En eski Tufan hikâyesi, Gılgamış Destanı, günahın doğuşu, Adem ile Havva, Kutsal Kitap ve Tanrı'nın doğuşu...

ISBN 975-298-163-1

D

tarih, kültür tarihi